

Н. В. Горло

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ПРАКТИКА ІРЕДЕНТИЗМУ:
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ
І МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ КРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Н. В. Горло

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ПРАКТИКА ІРЕДЕНТИЗМУ:
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ
І МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ**

Запоріжжя
2019

УДК 323:329.4-047.82:327
Г 695

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії
політичної науки Львівського національного університету ім. І. Франка

В. М. Денисенко,

доктор політичних наук, професор Класичного приватного університету
м. Запоріжжя

В. М. Северинюк,

доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи
Запорізького національного технічного університету

О. А. Азарков

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради
Запорізького національного університету
(протокол № 1 від 25 вересня 2018 р.)

Горло Н. В.

Г 695 Концептуальні засади і практика іредентизму:
внутрішньополітичний і міжнародно-політичний контексти: монографія. –
Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2019. – 448 с.

ISBN 978-617-529-215-0

У монографії висвітлено сутність іредентизму, розкрито причини його виникнення і проаналізовано характер інтересів учасників іредентистського конфлікту. Показано специфіку іредентизму в контексті об'єднавчих рухів і відцентрових процесів. Розглянуто широке коло питань, пов'язаних з концептуальним обґрунтуванням іредентизму як політичного курсу. Досліджено роль іредентизму у внутрішньополітичних процесах поліетнічної держави. Здійснено аналіз іредентизму у міжнародно-правовому вимірі і розкрито його конфліктогенний потенціал. Розроблено типологію іредентизму. Охарактеризовано вплив іредентистського чинника на політичні процеси в Україні на сучасному етапі. Розроблено рекомендації щодо попередження і подолання деструктивного впливу іредентизму на політичні процеси у сучасному світі.

Монографія розрахована на науковців, політиків, викладачів, студентів, аспірантів і усіх, хто цікавиться етнополітичними процесами.

УДК 323:329.4-047.82:327

ISBN 978-617-529-215-0

© Горло Н. В., 2019

© Запорізький національний університет, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІРЕДЕНТИЗМУ	11
1.1. Іредентизм як предмет сучасного наукового дискурсу	11
1.1.1. Стан дослідженості іредентизму: проблемний і дисциплінарний розрізи	11
1.1.2. Основні підходи до визначення сутності іредентизму у науковому дискурсі.....	34
1.2. Іредентизм як форма об'єднавчої етнополітичної поведінки: сутність і специфіка	46
1.3. Сутність іредентизму в контексті відцентрових процесів і його співвідношення з сепаратизмом.....	73
1.4. Методологія дослідження іредентизму	89
РОЗДІЛ 2 ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, ТИПОЛОГІЯ.....	114
2.1. Передумови, причини виникнення та суб'єкти іредентизму	114
2.2. Вплив націоналізму на формування іредентизму.....	134
2.3. Роль культурно-ідеологічних чинників в обґрунтуванні іредентистської стратегії.....	151
2.4. Інтелектуальний ресурс політики іредентизму	184
2.5. Підходи до типології іредентизму.....	192
РОЗДІЛ 3 РОЛЬ ІРЕДЕНТИЗМУ У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛІЕТНІЧНОЇ ДЕРЖАВИ	205
3.1. Вплив політичного режиму на виникнення іредентизму	205
3.2. Взаємозв'язок іредентизму і етнорегіоналізму	215
3.3. Конфлікт ідентичностей як передумова появи іредентистських настроїв.....	230
3.4. Шляхи подолання деструктивного впливу іредентизму на внутрішньополітичні процеси у поліетнічній державі	252

РОЗДІЛ 4 ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ЧИННИК НЕСТАБІЛЬНОСТІ НА МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ	266
4.1. Генеза і розвиток іредентизму в контексті змін систем міжнародних відносин	266
4.2. Міжнародно-правовий вимір політики іредентизму	277
4.3. Морально-правові аспекти політики іредентизму	293
4.4. Конфліктогенний потенціал іредентизму.....	303
РОЗДІЛ 5 ІРЕДЕНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ	326
5.1. Стан національних меншин в Україні і характер їх відносин зі спорідненими державами	326
5.2. Вплив іредентистськ7ого чинника на відносини між Україною і Росією на рубежі XX-XXI століть.....	343
5.3. Етнополітика в Україні: сучасний стан і можливості для попередження іредентизму.....	356
5.4. Реформа регіонального рівня врядування в Україні як засіб попередження появи іредентистських настроїв.....	367
ВИСНОВКИ.....	392
ЛІТЕРАТУРА.....	400

ВСТУП

Політичні процеси сучасності характеризуються більш швидкими темпами, складністю і масштабами, ніж у минулому, що викликане формуванням інформаційного суспільства, складним взаємозв'язком глобалізації і регіоналізації, розвитком демократії. Для світу характерна тенденція політизації етнічності, що є одним з наслідків глобалізації. Сучасний світ продукує багато ідентичностей, серед яких однією з найбільш усталених і найменш підвладних трансформаціям є етнічна ідентичність, тож попри потужні глобалізаційні та інтеграційні процеси, які охопили багато регіонів сучасного світу, прагнення індивідів і спільнот зберегти більш вузькі локальні ідентичності залишається природним і виправданим. Належність індивіда до певного етносу усвідомлюється змалку, але прагнення захистити інтереси своєї етнічної групи найчастіше актуалізується у кризові періоди.

Ареали розселення етносів і політична карта світу не тотожні, тому у сучасному світі переважають поліетнічні держави, перед керівництвом яких постає складна проблема врахування етнонаціональних особливостей, виникає потреба у підтримці толерантних міжетнічних відносин і формуванні єдиної нації. Попри це, у світі не поодинокими є випадки етнократії і етноциду. Питання буття етнічних груп у складі поліетнічних держав є одними з найбільш актуальних для сьогодення; сучасні держави формують відмінні підходи до їх вирішення, обираючи різні варіанти етнополітики.

Кожен етнос прагне до реалізації своїх інтересів у багатьох сферах – політичній, економічній, культурній. Характер інтересів етнічних спільнот та інтенсивність у їх досягненні визначається статусом – місцем, яке займає етнос у суспільстві. Кожна етнічна група, прагнучи задовольнити свої інтереси, формує певний тип політичної поведінки. Якщо етнічна група відчуває себе ущемленою в тих чи інших правах, вона прагне підвищити свій статус, таким чином реалізуючи право на самовизначення. Іноді мета вбачається у отриманні

статусу автономії чи усуненні дискримінації за етнічною ознакою у всіх сферах суспільства, в окремих випадках обираються більш радикальні кроки – аж до виходу зі складу поліетнічної держави і утворення або незалежної держави, або входження до складу іншої.

Чимало політичних процесів обумовлені саме потребою реалізації чи захисту етнонаціональних інтересів. У всьому світі спостерігається багато випадків етнічної інтеграції і дезінтеграції, самовизначення. Етнополітичні процеси багато в чому визначають динамічну картину сучасного світу, і особливу роль у цьому відіграє характер взаємодії між представниками різних етносів. У світі існує багато етнонаціональних груп, що належать до так званих «розділених народів», територія проживання яких розділена кордонами двох чи більше держав; цілком закономірними є прагнення до підтримання зв'язків між спорідненими групами і зацікавленість політиків у добробуті співвітчизників, які проживають по інший бік кордону. Але виникає ряд питань щодо того, які форми допомоги співвітчизникам найбільш прийнятні, де пролягає межа між захистом їх прав і експансіоністськими устремліннями іредентистських держав та якою є роль самих співвітчизників у цьому процесі. Особливим видом міжетнічних відносин є об'єднавчі іредентистські рухи представників однієї етнічної групи, які перебувають у складі різних держав; такий тип відносин виходить за межі внутрішньодержавних і зачіпає інтереси кількох держав. На цьому ґрунті досить часто виникають міжетнічні і міждержавні конфлікти, які характеризуються тривалістю, ірраціональністю та складністю у залагодженні. Проте єдиного рецепту вирішення таких конфліктів немає, більше того, багато конфліктів міждержавного характеру, які пов'язані з прагненням етносів реалізувати право на самовизначення шляхом виголошення сепаратистських чи іредентистських вимог, засвідчують протиріччя між такими політичними принципами, як право на самовизначення і територіальна цілісність державних кордонів, а через це має місце ситуативний характер схвалення чи засудження того чи іншого прояву іредентизму. Тож пошук

оптимальних шляхів вирішення проблеми «розділених народів» є нагальною практичною потребою, що актуалізує дослідження чинників виникнення іредентизму і виявлення специфіки різних його проявів.

І хоч у сучасному політичному дискурсі термін «іредентизм» лунає все частіше, однак його зміст до сьогодні видається досить неоднозначним. Має місце його ототожнення з сепаратизмом і сецесіонізм, хоча усі ці поняття розкривають дещо відмінні явища. Якщо мета сепаратистів-сецесіоністів полягає у виході зі складу існуючої держави і створенні власної, то іредентисти прагнуть здійснити сецесію з метою приєднання до сусідньої держави. Власне, іредентизм як політичне явище має відносно нетривалу історію існування, адже про його появу можна говорити починаючи з XIX століття – часу тріумфу національної ідеї. За цей період можна побачити і вражаючі звершення, і болючі поразки іредентистських проєктів. Протягом XIX – початку XXI століть іредентизм пройшов складну трансформацію: від появи маловпливового суспільно-політичного руху в Італії, який переслідував за мету приєднання «незвільнених» земель, до перетворення на один з напрямів зовнішньої політики держави.

Слід зауважити, що під поняттям «іредентизм» приховуються різні процеси, які значно відрізняються один від одного, адже іредентистська риторика супроводжувала об'єднавчу політику італійського і грецького урядів на рубежі XIX – початку XX століття, лунала напередодні аншлюсу Австрії, мала місце в процесі приєднання Криму до Російської Федерації, а нині супроводжує об'єднавчі прагнення курдів чи проявляється у закликах радикальних європейських політичних партій, які є прихильниками ідеї відродження «Великої держави». Наявність цілком відмінних випадків іредентизму обумовлює існування не лише різних дефініцій, але й широкого діапазону оціночних суджень стосовно даного явища. До того ж етнічний чинник, який яскраво виражений в іредентизмі і відіграє у ньому одну з ключових ролей, нікого не залишає байдужими. Як вірно зауважила

Дж.К. Фузесі: «Іредентизм заворює. Небагато інших етнонаціональних рухів викликають такі пристрасі, таку готовність до самопожертви» [403].

«Підводні камені» іредентизму полягають у тому, що він є вкрай неоднозначним явищем, у природі якого одночасно проявляються і відцентрові, і доцентрові тенденції. Відцентровий характер проявляється у прагненні іреденти вийти зі складу держави, що дозволяє характеризувати іредентизм як різновид сепаратизму. Доцентрові тенденції полягають у тому, що засобами політики іредентизму відбувається збирання розділеного народу у межах однієї держави. Крім того, виступаючи в якості зовнішньополітичного курсу, він здатен замаскувати широкі експансіоністські наміри держави. Політика іредентизму базується на переконанні у тому, що важливим завданням зовнішньої політики держави має бути приєднання суміжних територій разом з населенням, яке вважається спорідненим на основі мовної чи культурної спільності. Саме тому тривалий час іредентистський вектор зовнішньої політики слугує виправданням для прагнень держави включити до свого складу території сусідніх державних утворень, заселені етнічними родичами.

Іредентизм як політичний процес має об'єктивні підстави для появи і розвитку, тому що в історичному контексті виникнення розділених народів зумовлене розширенням ареалів розселення етнічних груп і зміною державних кордонів внаслідок територіальних завоювань, появи чи розпаду держав, що породило взаємні територіальні претензії між державами. Даний аспект вивів проблему іредентизму на міжнародний рівень. Крім об'єктивних чинників, іредентизм підживлюється суб'єктивними причинами, адже проблема розділеності активно артикулюється політиками, які у політичній діяльності переслідують раціональні цілі і тому декларують необхідність відновлення історичної справедливості і повернення до складу держави етнічних родичів. Наприклад, сьогодні до розділених народів у Східній Європі можна віднести угорців, що обумовлює існування іредентистських настроїв угорських політиків стосовно споріднених груп, які проживають у Словаччині, Румунії та Україні.

Актуальність дослідження іредентизму слід визначити у двох аспектах: теоретичному і практичному. До цього часу на науковому рівні дане явище осмислене недостатньо, практично відсутні праці узагальнюючого характеру. І якщо з боку представників зарубіжних політичних наук існує досить тривалий інтерес до проблеми іредентизму, то у вітчизняній політичній науці іредентизм ще не став предметом спеціальних наукових досліджень. Оскільки етнорегіональні політичні конфлікти активно вивчаються у рамках політичної регіоналістики, етнополітології, етнополітичної конфліктології, кожна наука сформувала специфічне розуміння передумов розгортання та сутності іредентистських рухів. Відсутність усталених поглядів на іредентизм актуалізує розробку комплексного політологічного дослідження з цього питання.

У сучасних реаліях стає актуальним не тільки подальше теоретичне осмислення проблеми іредентизму і оцінка його потенціалу, але й вивчення іредентистських рухів у практичному аспекті, тобто у рамках прикладного політичного аналізу, який спрямований на вирішення гостроактуальних проблем сучасності. Актуальність дослідження обумовлена також тим, що іредентизм створює проблеми для багатьох сучасних держав, не винятком стала й Україна, для якої іредентизм з потенційної, певною мірою латентної проблеми, пов'язаної з існуванням проросійських настроїв у Криму та у східних регіонах України, в умовах загальнонаціональної політичної кризи на початку 2014 року перетворився на реальну загрозу територіальній цілісності держави. Реалізація російського іредентистського проекту в Україні призвела до безпрецедентного за останні десятиліття випадку – анексування частини території суверенної України сусідньою державою. Реалізація у 2014 році політики іредентизму у Криму спільними зусиллями російської влади і проросійськи налаштованих кримських політиків привернула увагу вітчизняних науковців до іредентизму. До сьогодні Україна безпосередньо стикається з тими ризиками, які виникли внаслідок досить потужного російського іредентизму.

Сучасний іредентизм є досить багатоманітним, адже реалізується як політичний курс держави у вигляді кількох моделей. Російська Федерація реалізувала «жорстку» модель політики іредентизму, анексувавши український Крим. З врахуванням того, що цьому акту передувало тривалий у часі вплив проросійських регіональних політичних сил і мас-медіа на населення регіону, можна вести мову й про «м'який» варіант даної політики, який може виступати передумовою реалізації більш радикальних кроків. Саме тому слушною є думка Дж. Ландау, який розглядає іредентизм як декларативну зацікавленість деякої держави в добробуті етнічно або культурно спорідненої групи, яка проживає за її межами [416]. Історія засвідчує, що досить часто такий інтерес створює підґрунтя і водночас замасковує експансіоністські прагнення щодо прирощення території.

Дослідження іредентизму у даному напрямі полягає у тому, що поглиблення знань про його сутність допоможе віднайти нові ефективні шляхи задоволення інтересів етнічних меншин, які проживають у державі, що дозволить попередити виникнення іредентистських настроїв, а також сприятиме пошуку оптимальних шляхів реагування на прояви іредентизму. З іншого боку, вивчення міжнародного досвіду розв'язання міждержавних іредентистських конфліктів допоможе виокремити найбільш дієві механізми подолання проблеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІРЕДЕНТИЗМУ

1.1. Іредентизм як предмет сучасного наукового дискурсу

1.1.1. Стан дослідженості іредентизму: проблемний і дисциплінарний розрізи

Історія іредентизму налічує менше двох століть і бере свій відлік з другої половини XIX століття, коли в Італії виник націоналістичний рух, який переслідував мету об'єднання в одній державі усіх суміжних територій, що належали іншим державам, але населення яких було італомовним. З тих пір це явище стало широко обговорюваним, проте у науковому середовищі досить тривалий час іредентизм вважався другорядною темою досліджень, на відміну від сепаратизму, тому що іредентизм розглядали як окремий випадок відокремлення і виходу регіону зі складу держави, що зустрічається значно рідше і спрямовується на особливу мету – приєднання населення (разом з територією) на основі етнічної спорідненості до сусідньої держави.

Саме вдавана другорядність проблеми і обмежена кількість перших випадків іредентизму (італійський, грецький) обумовила відсутність спеціальних праць про іредентизм у початковий період існування самого явища. В енциклопедичних словниках на рубежі XIX-XX століть сутність іредентизму відображалася саме через характеристику його окремого випадку – італійського. Як приклад наведемо статтю з енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1894 рік): «Іредентисти (італ. Italia irredenta, тобто незвільнена Італія) – італійська політична партія, яка вимагає приєднання до Італії всіх областей, які перебувають під іноземним пануванням, населення яких говорить італійською мовою» [127, с. 346].

У подальший період іредентизм поступово ставав важливим предметом наукових досліджень, чому сприяло його перетворення з маловпливового політичного руху, керованого інтелектуалами, у цілеспрямований політичний курс держави. Наслідком реалізації іредентистських цілей стали міждержавні конфлікти за повернення територій, які, як вважалося, були несправедливо включені до складу інших держав. Перша половина XX століття ознаменувалася розпадом трьох великих імперій: Австро-Угорської, Османської і Російської. Цей процес актуалізував проблему самовизначення етнічних груп, що тісно пов'язувалося з фактом існування розділених народів. Етнічні групи, які в силу різних історичних причин тривалий час були розділені кордонами між кількома державами, тоді опинилися перед альтернативами: возз'єднатися з етнічними родичами в єдиному політичному організмі чи створити власні держави?

Науковий інтерес до іредентизму посилювався у другій половині XX століття, що було обумовлено активними державотворчими процесами у різних регіонах світу, початком деколонізації, поступом демократичних перетворень. Вивчення іредентизму ще більше активізувалося у 1990-ті роки і було викликане розпадом країн соціалістичного табору у Східній Європі, де дуже гостро постала проблема розділеності народів. Д. Конверсі зауважує, що дослідження відокремлення дійсно почало зростати після розпаду колишніх комуністичних держав, «створюючи справжню індустрію» [397]. Тоді ж відбувся своєрідний ренесанс націоналістичної ідеї, і на початку XXI століття націоналістичні ідеали, які вже тривалий час здійснюють потужний вплив на внутрішньополітичні процеси, більш активно спонукають держави до пошуку оптимальної моделі націотворення: або до реалізації формули «одна держава – одна нація» у варіанті політичної чи етнічної нації, або до формування багатонаціональної держави. У прямій залежності від обраного курсу перебувають етнічні групи-меншини, стосовно яких можуть проводитися або асиміляційна і дискримінаційна політики, або ж здійснюватися підтримка їх

розвитку, спрямована на збереження їх самобутності. В усіх випадках цілком можливе виникнення у меншин прагнення до зміни свого статусу, у тому числі через приєднання до сусідньої держави, у якій домінує споріднена їм етнічна більшість. На цьому ґрунті виникає багато проблем, які стають предметами наукових досліджень, починаючи від попередження відцентрових тенденцій у поліетнічній державі і завершуючи оцінкою з боку міжнародної спільноти правомірності і моральності самого факту відокремлення. Узгодження права народів/націй на самовизначення і принципу непорушності державних кордонів взагалі вважається однією з найскладніших проблем у світовій політичній практиці і однією з центральних тем політико-правової думки. З огляду на це у сьогоденні іредентизм є явищем, що перебуває постійно у центрі уваги сучасних науковців – як теоретиків, так і практиків, оскільки він і породжує весь комплекс вищезазначених проблем. Конкретні прояви іредентистських рухів у сучасному світі мають відмінності, які не завжди вкладаються у вже відомі схеми, що змушує вчених докладно вивчати кожен випадок іредентизму, звертаючи увагу на його першопричини і унікальні риси, та шукати особливий «рецепт» реагування на нього.

Пріоритет у вивченні іредентизму – як за кількістю наукових досліджень, так і за якісним методичним наповненням – вже тривалий час належить представникам зарубіжної політичної науки. Сама складна і динамічна політична дійсність надає багато емпіричного матеріалу, пов'язаного з проявами іредентизму у різних куточках світу, який проаналізований багатьма дослідниками. Теоретичні питання і практичні аспекти проблеми іредентизму знайшли відображення у працях зарубіжних науковців Т. Амброзіо, Дж. Гоксека, Д. Горані, Д. Горовіца, Д. Конверсі, Дж. Ландау, Д. Мейлла, С. Сайдмана, Е. Сміта, Дж.К. Фузесі, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу та ін. Результатом наукових розвідок закордонних науковців є розробка теорій, які відображають закономірні зв'язки і властивості політичних явищ та процесів і можуть виступати в якості методологічного інструментарію дослідження.

На основі вивчення різних випадків іредентизму стала можливою поява праць, які засвідчують досягнення певної конвенції серед дослідників. Але у даному випадку конвенція полягає не в оформленні єдиного універсального визначення, а у визнанні багатоаспектності явища, що цим самим допускає існування різних його тлумачень. Наприклад, різні погляди на природу іредентизму були висвітлені у збірнику «Іредентизм і міжнародна політика», виданому у 1991 році за редакцією Наомі Чейзен. Свої праці у ньому представили Г. Бен-Ізраель, Д. Горовіц, Дж. Ландау, Н. Чейзен та ін. На нашу думку, ці публікації є взаємодоповнюючими, кожна, розкриваючи певний аспект проблеми, тим самим формує загальну картину явища. Фактично ідея збірника втілюється у словах Н. Чейзен про те, що, хоч іредентизм концептуально відрізняється від етнічної належності, сепаратизму, пан-культурних рухів і прикордонних сутичок, насправді він виступає в якості активної суміші всіх цих інгредієнтів, і саме врахування цієї багатоаспектності і характеризує явище найкращим чином [396, р. 141].

Одна з найбільш ґрунтовних наукових розвідок іредентизму належить Томасу Амброзіо, автору праці «Іредентизм: етнічний конфлікт і міжнародна політика» (2001 р.) [389]. Предметом аналізу стали іредентистські проекти Сербії, Хорватії, Угорщини і Вірменії, для вивчення яких автор застосував порівняльний метод. Особливістю даного дослідження є те, що для пояснення процесу ініціювання і врегулювання іредентистських конфліктів Т. Амброзіо залучає як внутрішні, так і міжнародні чинники. Він виходить з того, що реалізація іредентистського курсу відбувається під впливом двох потенційно суперечливих сил, а саме внутрішнього націоналізму і тиску з боку міжнародної спільноти. Саме зовнішній тиск виступає стримуючим фактором, але політики намагаються використати будь-які можливості для реалізації своїх намірів.

У методологічному плані заслуговує на увагу зроблений Т. Амброзіо аналіз підходів, які найчастіше застосовуються для пояснення іредентизму, –

структурного, реалістичного, раціонального вибору, внутрішнього і конструктивістського. Структурне пояснення іредентизму базується на врахуванні впливу міжнародного або регіонального контексту, від якого залежить, чи виникне взагалі такий проект і чим він може закінчитися. Міжнародна система підтримує державний суверенітет і національне самовизначення. Якщо буде віддано пріоритет націоналістичним претензіям, то недоторканість державних кордонів буде відмінена, якщо ж наголос робиться на державному суверенітеті, тоді іредентистські претензії будуть відкинуті. Т. Амброзіо зазначає, що «вагомим доказом на користь цієї позиції є різке збільшення іредентистських конфліктів в періоди великих міжнародних потрясінь і нормативного перевпорядкування» [390].

Реалістичні аргументи наголошують на балансі сил між іредентистською державою, з одного боку, і державою, до якої направлені її претензії, з другого, так і до міжнародного співтовариства, з третього. Слабкість по відношенню до держави-суперника змусить її відмовитися від своїх вимог, а військова сила прискорить цей проект. Міжнародні учасники (держави або міжнародні організації) можуть схвалювати або терпіти політику конкретних іредентистських держав. Чим більше вони терплячі, тим більше можливостей має іредентистська держава, в іншому випадку вона повинна обмежувати свою політику.

Раціональні чинники пов'язуються з процесами прийняття рішень елітами, які ініціюють іредентистський конфлікт для інструментальних цілей. Мають місце два аргументи: конфлікт еліт і диверсійна теорія. У випадку наявності елітного конфлікту еліти намагатимуться використати іредентизм як інструмент протидії викликам інших еліт, звернувшись до націоналістичних настроїв населення, як це робив С. Мілошевич. За диверсійною теорією, особи, які приймають рішення, ініціюють конфлікт, щоб відвернути увагу свого населення від внутрішніх проблем (Аргентина і Фолклендські острови).

На внутрішньодержавному рівні на політику іредентизму впливають демографія і тип режиму. Демографія говорить про те, що етнічно однорідні держави більш схильні бути іредентистами, тому що популяції етнічно розділених держав не будуть підтримувати проект, який принесе користь тільки одній групі і призведе до успішної зміни етнічного балансу у державі на користь однієї групи. Наприклад, в Африці є багато країн, де наявна невідповідність між етнічною належністю і державністю, але тільки етнічно однорідне Сомалі послідовно проводило іредентистську політику. У демократичних держав менше шансу мати іредентистські конфлікти між ними через збільшення числа інституціональних обмежень на запуск іредентистського проекту. До цих обмежень належать такі: меншини досить захищені, тому кроки по їх захисту недоцільні; наявне членство в міжнародних організаціях, які забороняють такі вимоги (НАТО, ЄС); існування традиції мирного розв'язання суперечок. Майже всі іредентистські конфлікти ініційовані авторитарними режимами.

Конструктивістське розуміння іредентизму полягає у твердженні, що соціальна побудова ідей і концепцій відіграє важливу роль у визначенні політичних результатів. Перший аргумент: тип національної ідентичності, який домінує у конкретній державі, буде впливати на можливість цієї держави стати іредентистом: етнічна ідентичність підкреслює єдність етносу, який може перебувати в різних політичних кордонах, і сприяє підтримці ідеї зміни кордонів задля реалізації фізичного союзу; громадянська національна ідентичність має політичний характер, зазвичай прив'язана до існуючої держави і тому легше обмежується кордонами статус-кво. Т. Амброзіо зазначає, що у 1990-х роках у Російській Федерації панувала концепція громадянської нації, тому іредентистський проект «Великої Росії» не отримав визначної підтримки. Протилежний приклад – нацистська Німеччина з її концепцією етнічної нації. Другий аргумент: виправдання іредентистських претензій у суспільстві. Зазвичай держави аргументують свої дії правом групи і

зобов'язанням уніфікувати країну. Потенціал для іредентизму може бути зменшений, якщо ця підстава певним чином підірвана, наприклад, шляхом переосмислення історії країни, фізичних кордонів країни чи місцем у міжнародному співтоваристві. Концепція сербської нації як захисників Європи проти ісламу сприяла розвитку Великої Сербії, натомість Німеччина відмовилася від агресії після Другої світової війни, виступивши посередником у загальноєвропейському співробітництві [390]. Зауважимо, що аналіз праць зарубіжних дослідників показав, що саме ці підходи є найчастіше застосованими і найбільш плідними.

У низці зарубіжних досліджень детально аналізуються іредентистські конфлікти. Спеціальну працю іредентизму присвятив Маркус Корнпробст – «Іредентизм у європейській політиці: аргументація, компроміс і норми» (2008 р.) [415]. У ній він описує механізм врегулювання іредентистських територіальних суперечок між європейськими державами після Другої світової війни. Автор докладно висвітлив роль аргументації, компромісу і нормативних змін, для цього застосував трьохступінчастий механізм відбору норм для дослідження двох випадків: Федеративної Республіки Німеччини і Ірландської республіки. Оскільки М. Корнпробст обрав для аналізу лише два випадки, але проаналізував їх дуже докладно, Г. Хойбаум критично зауважив, що його книга є не стільки дослідженням іредентизму, як розробкою і тестуванням інноваційного трьохступінчастого механізму вибору норми [406, р. 81]. Проте зазначимо, що метод «кейс-стаді» є досить результативним для пошуку шляхів вирішення нагальних проблем. С. Сайдман і В. Аурес у 2008 році опублікували книгу «За спорідненість або країну: ксенофобія, націоналізм і війна», у якій дослідили два види іредентистських суперечок між державами Східної Європи, у одних з яких ініціаторами є «пітбулі», які активно прагнуть реалізувати свої територіальні претензії, як, наприклад, Сербія і Хорватія на початку 1990-х років, а в інших так звані «тихі собаки», які не гавкають, як Угорщина чи Румунія [427].

За рівнем методичного забезпечення у цілому дослідження зарубіжних науковців якісно відрізняються від досліджень вчених країн пострадянського простору, що полягає у їхній прикладній спрямованості і використанні великого комплексу прикладних дослідних методик. Широкого застосування отримав метод аналізу окремих випадків – кейс-стаді, що дозволяє докладно зупинитися на досвіді окремих країн і проаналізувати особливості іредентизму у різних регіонах світу. Ґрунтовні дослідження з визначення специфіки іредентизму розроблено стосовно багатьох країн, серед яких: Угорщина (Т. Амброзіо, М. Зайдлер, Дж.К. Фузесі), країни Кавказу (Т. Ф. Лопес), Албанія (Д. Горані, М. Дупакова), Камбоджа (К. Мак, Є.Дж. Бейрд), Індонезія (Ква Чонг Гуан), Палестина (Г. Губерман), Сомалі (А. Урбано) та ін. Причому у працях регіонознавчого характеру можна знайти докладний аналіз причин іредентизму. Наприклад, Дж.К. Фузесі, автор роботи «Пояснюючи іредентизм: випадок Угорщини і її транскордонних меншин в Румунії і Словаччині» (2006 р.), виділяє три змінні, які характеризують іредентизм: 1) спільна етнонаціональна ідентичність, а також політичні фактори, які 2) обумовлюють її політизацію всередині країни і 3) на міжнародному рівні [403].

Прикладом оригінального наукового дослідження, проведеного із застосуванням прикладної аналітичної методики, є робота американських науковців С. Сайдмана і В. Ауреса «Визначення причин іредентизму: логіт-аналіз Визначення причин іредентизму: логіт-аналіз меншин, що знаходилися у групі ризику в 1980-х і 1990-х роках» [426]. Автори розмірковують над питанням про те, у яких випадках етнічна група, яка самовизначається, обере стратегію на іредентизм чи сепаратизм. Вони висунули кілька гіпотез, які й були перевірені в процесі дослідження. За допомогою різних залежних змінних, одні з яких представляли сепаратистські наміри, а інші свідчили про схильність до іредентизму, науковці спробували визначити, чи дійсно ці два явища є альтернативними, а також з'ясувати, що спонукає етнічну групу переслідувати ту чи іншу мету.

На ґрунті інтересу до іредентизму виникають цікаві авторські концепції. На нашу думку, цікаве авторське дослідження іредентизму розробив Дж.К. Дженкінс, науковець з Чиказького університету. У праці «Післяреволюційна війна: продукт іредентизму» [411] він пропонує власну теорію післяреволюційного іредентизму, у якій проводить ідею про те, що для революційної держави ведення війни під іредентистськими гаслами з сусідніми державами є засобом легітимації нової влади. Причому ініціатором іредентистських вимог може бути як сама революційна держава, так і сусідня, яка скористалася нестабільною післяреволюційною ситуацією. На його думку, територіальні претензії між сусідніми державами можуть існувати й до революції, але саме післяреволюційна ситуація надає їм іредентистського характеру. Теорія Дж.К. Дженкінса дуже добре верифікується українськими реаліями. Маються на увазі події 2014-2018 років – стан гібридної війни між Україною і Росією. І хоч не всі аспекти теорії Дж.К. Дженкінса можна безпосередньо застосувати для аналізу політичної ситуації в Україні, все ж дана концепція дозволяє інтерпретувати факти, що розкриваються, під певним кутом зору, запропонованим автором теорії, а це дозволяє глибше розуміти політичну ситуацію, зокрема, мотиви учасників та характер взаємозв'язків і чинників, які впливають на її розвиток. Саме тому теорія Дж.К. Дженкінса може, без сумніву, повною мірою виконувати прикладну і прогностичну функції у дослідженні інших міждержавних конфліктів, у яких вагому роль відіграє іредентистське питання. Сподіваємося, що розширення методологічного інструментарію вітчизняних досліджень, у тому числі розробка нових теорій, здатних виконувати методологічну функцію, допоможе вивести українську політичну науку на вищий рівень розвитку і забезпечить їй авторитетне становище серед інших національних шкіл політичної науки.

У країнах пострадянського простору іредентистська тематика тільки почала розроблятися. На нашу думку, причиною запізненого інтересу до іредентизму є власне відсутність цього явища на теренах СРСР. У цій

багатонаціональній державі склався своєрідний парадокс, коли попри очевидний курс на формування «радянського народу» і створення типу «радянської людини» існували національні республіки зі своїм особливим етнополітичним життям, яке радянська влада не могла придушити. І хоч кордони між радянськими республіками були проведені небездоганно, що й показали міждержавні конфлікти на рубежі тисячоліття, офіційних територіальних претензій на той час не існувало. Але розпад Радянського Союзу неминуче спричинив виникнення жорстких етнотериторіальних конфліктів між колишніми «республіками-сестрами». Цілком закономірно, що відродилася і гостро постала проблема розділеності народів, яка полягає у існуванні діаспор і іредент. Для українських науковців іредентизм ще не став предметом спеціального політологічного аналізу, проте частково йому приділяють увагу в контексті дослідження різноманітних аспектів міжетнічних відносин і етнополітичних процесів, у першу чергу міжетнічних конфліктів і сепаратизму, такі дослідники, як В. Горенкін, В. Дівак, В. Євтух, Р. Коршук, Ю. Мацієвський та ряд інших науковців. Більш цілеспрямовано дане явище досліджує Є. Рябінін, якому належить кілька спеціальних публікацій теоретичного характеру з проблеми іредентизму.

Серед сучасних російських науковців теоретичних і практичних питань проблематики іредентизму у своїх роботах торкаються Р. Бараш, С. Голунов, Л. Карабешкін, Ф. Попов, О. Садохін, А. Семченков, В. Тураєв, С. Ушаков, В. Шабаетов та інші. Докладний аналіз проблем розділених народів здійснюють Ю. Балашов, Р. Бараш, А. Семченков, М. Цагараєв, які акцентують увагу на генезисі проблеми розділеності народів, аналізують роль даного питання у міжнародній політичній системі, розглядають різні варіанти його вирішення засобами внутрішньої політики поліетнічних держав та досліджують інші аспекти проблеми.

Аналіз наукового доробку показує, що деякі питання, пов'язані з іредентизмом, до сьогодні залишаються недостатньо дослідженими, зокрема,

серед них вкрай важливе концептуальне питання щодо співвідношення сепаратизму, сецесіонізму і іредентизму. З цієї проблеми є багато напрацювань як з боку зарубіжних вчених, так і вітчизняних. Серед зарубіжних дослідників сутність означених явищ і взаємозв'язки між ними аналізували Т. Амброзіо, А. Б'юкенен, Д. Горовіц, Д. Конверсі, М. Томз та інші. В українській політології сепаратизм і сецесіонізм досліджують О. Агарков, О. Балацька, М. Басараб, І. Білоконь, В. Дівак, В. Горенкін, Р. Ключник, К. Мурза, В. Наконечний, В. Олішевська, М. Паламарчук, В. Рахмайлов, Н. Романюк, Є. Рябінін, О. Цебенко та ін. Окремо слід відзначити науковців, які зосередили свою увагу на специфічних проявах сепаратизму, наприклад, С. Савойська аналізує феномен мовного сепаратизму, а С. Денисюк і В. Корнієнко – терористичного. Серед російських науковців аналіз природи і форм сепаратизму відображений у працях С. Бірюкова, А. Коробова, К. Пузирьова. Проблеми сецесіонізму вивчають українські науковці В. Андріяш, З. Кравцова, О. Стогова, російські науковці Р. Нуруллін та Ф. Попов, дослідниця з Придністров'я С. Осипова. Етнополітичні аспекти конфліктів, які виникли на сепаратистському ґрунті, аналізують В. Панібудьласка, Є. Рябінін, І. Червінка та інші.

Вивчення іредентизму буде неповним без аналізу взаємозв'язку цього явища з правом народів на самовизначення. Теоретичні аспекти права на самовизначення народів, націй, національних меншин і особливості його практичної реалізації досліджують М. Басараб, Д. Грушкін, О. Кресін, І. Куян, О. Майборода, Р. Осборн, І. Рафальський, Ю. Римаренко, О. Стогова та ін. Дослідники переважно схиляються до думки, що норми міжнародного права традиційно закріплюють право на самовизначення за народами, що ж до права етнічних меншин, відповідні міжнародні норми відсутні, але на практиці схвалюються ті форми внутрішнього самовизначення, що не загрожують стабільному розвитку суспільства. Українські науковці І. Рафальський і О. Стогова у своїх працях цілеспрямовано приділили увагу національним меншинам як суб'єктам реалізації цього права.

Складне питання співвідношення принципів права на самовизначення і територіальної цілісності держави та непорушності її кордонів піднімається у працях М. Басараба, О. Теленко, О. Цебенка, І. Рафальського, Є. Рябініна, І. Червінки та ін. Враховуючи досить великий масив літератури, яка сприяє осмисленню сутності іредентизму, все ж недостатньо розкритим залишається питання реалізації політики іредентизму в контексті норм міжнародного права. У цьому аспекті маємо праці зарубіжних вчених Дж. Б'юкенена, М. Томза, В. Тишкова.

Дискусійним залишається питання про вплив політичного режиму на виникнення і розвиток іредентизму, до того ж цей аспект проблеми не знайшов гідного висвітлення у наукових працях. Певним винятком і прикладом глибокого аналізу питання є праця американських науковців С. Сайдмана і В. Ауреса, у якій вони дослідили умови виникнення іредентизму і сепаратизму в демократичних державах. Український науковець Р. Коршук дослідив роль етнічності в політичних режимах, а вітчизняні вчені В. Горенкін і В. Дівак приділяють увагу іншому аспекту проблеми, пов'язаному зі здатністю політичних режимів ефективно долати різні прояви сепаратизму.

Іредентистська політика реалізується завдяки етнічній ідеології, яка здатна обґрунтувати об'єднавчу стратегію груп розділеного народу. У центрі етнічної ідеології тих сучасних держав, які намагаються проводити політику іредентизму, фактично знаходиться великодержавницька ідея, яка полягає у відновленні контролю над територіями, що раніше входили до складу великого державного утворення. Наявність такої ідеї є важливим кроком до початку експансіоністської політики, якою на сучасному етапі розвитку і став іредентизм. Дослідження «великих ідей» і їх великодержавницьких компонентів здійснюється переважно в рамках історичної і політичної наук. Зміст і особливості формування «великих ідей» у європейських народів розкрито у працях П. Іскендерова («Велика Албанія»), М. Кузьменка («Велика Болгарія»), О. Петруніної («Велика ідея» у Греції), Л. Булатович, Ю. Узун

(«Велика Сербія»), С. Романенка («Велика Хорватія»). Іредентистська складова у зовнішній політиці Росії базується на ідеях «руського мира», «захисту співвітчизників за кордоном», яким приділяють увагу З. Бжезинський, О. Данко, О. Шевченко та ін. Викликають інтереси роботи власне російських авторів, у яких подається офіційна інтерпретація концепції «руського мира», це, так би мовити, «погляд зсередини», як, наприклад, праця доктора політичних наук І. Зевельова [120]. На думку цього науковця, поняття «співвітчизники» і «руський мир» формуються в рамках двох різних дискурсів, які, проте, перетинаються. Однак комплексних праць політологічного характеру, у яких було б розкрито вплив великодержавницьких ідей на сучасні політичні процеси, бракує, що й актуалізує проведення даного дослідження. У вивченні «великих ідей» провідними методами дослідження виступають історичний і логічний, які дозволяють відтворити як специфіку формування «великих ідей» у окремих народів, так і визначити їх роль у сучасних політичних процесах.

Дослідження феномену іредентизму вимагає врахування чинника ідентичності, роль якого у виникненні іредентизму дуже вагома. Для національних меншин, які схильні підтримувати ініційовану політичними лідерами іредентистську стратегію, характерне домінування етнічної ідентичності над громадянською, національною. Ідентичність вивчають багато науковців, серед яких І. Зварич, В. Кочетков, Л. Ляпіна, О. Кривицька, Н. Макаренко, Л. Угрин та ін.

Крім того, будь-які уявлення можна скорегувати, про що свідчить політика ідентичності, яку проводять політичні лідери іредентистських держав, застосовуючи різноманітні засоби впливу на світогляд споріднених груп за кордоном. Сутність і механізм проведення політики ідентичності досліджувалася вітчизняними і зарубіжними вченими В. Гельманом, С. Горобчишиною, Г. Міненковим, Л. Нагорною, М. Розумним, Ю. Тищенко, К. Хейс та іншими. Важливою складовою політики ідентичності може виступати політика пам'яті, сутність якої і аспекти її формування вивчають

українські науковці В. Бабка, О. Розумний, М. Стріха, Ю. Тищенко та ін.

Іредентизм як форма радикальної етнополітичної поведінки створює великі загрози для соціально-політичної стабільності всередині поліетнічних держав і у міжнародних відносинах. Окремі праці присвячені аналізу конфліктогенного потенціалу іредентизму і його ролі у розгортанні міждержавних конфліктів у різних формах – від локальних збройних сутичок до повномасштабних війн. З цієї теми є ряд напрацювань, наприклад, дестабілізуючу роль іредентизму у виникненні міжнародних конфліктів дослідив Б. Бернадський [23], С. Лавренов і І. Попов [175]. Серед зарубіжних науковців роль іредентизму у розгортанні прикордонних конфліктів і війн спеціально досліджують Дж. Гоксек і Г. Кім.

У центрі уваги вітчизняних політологів перебуває сепаратизм як суспільно-політичний феномен, причому віднедавна у світлі драматичних подій в Україні дослідники переорієнтувалися з теоретичного аналізу явища на вивчення практичних аспектів, пов'язаних з подоланням проявів сепаратизму. У вітчизняній політичній науці у зв'язку із загостренням відносин між Україною і Росією у період 2014-2018 рр. з'явилося чимало публікацій, присвячених аналізу цих відносин, ідеї «руського мира», співвідношення етнічної, регіональної і національної ідентичностей жителів Криму і Донбасу тощо. Етнополітична ситуація в Україні, у тому числі конфліктогенні чинники, які впливають на неї, стала предметом аналізу багатьох дослідників, з-поміж яких слід назвати В. Котигоренка, О. Кривицьку, О. Майбороду, Л. Нагорну та ін. Проблеми анексії Криму і військового протистояння на Сході України ґрунтовно проаналізовані багатьма вітчизняними науковцями, серед яких С. Асланов, К. Вітман, В. Глазунов, В. Горбатенко, В. Гулай, С. Денисюк, А. Коваленко, В. Корнієнко, І. Кресіна, В. Левицький, Л. Матвійчук, О. Ревуцька, С. Стоєцький, Т. Черненко, В. Явір та ін. В. Явір говорить про іредентизм як початковий російський сценарій дезінтеграції України [384], а В. Горбатенко, С. Стоєцький і Л. Матвійчук пов'язують іредентизм з анексією Криму («іредентизм АРК») [63].

Питання витоків кримського і донбаського сепаратизму знайшли відображення в аналітичних доповідях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса [247] і аналітичних записках Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [255]. У лютому 2015 р. у спецвипуску аналітично-інформаційного журналу «Схід» була надрукована низка статей, присвячених аналізу причин кризової ситуації на Донбасі, яка призвела до збройного конфлікту. У контексті даного дослідження привертає увагу стаття Р. Додонова, у якій автор осмислює природу подій на Сході України через проведення категоріального аналізу проблеми [99].

Правові аспекти врегулювання іредентистських конфліктів, у тому числі на теренах України, досліджує ряд науковців, серед яких М. Басараб, І. Кресіна, С. Ушаков, О. Цебенко. Механізми запобігання і протидії сепаратизму у своїх працях розкривають В. Горбатенко, А. Коваленко, І. Кресіна, Л. Матвійчук, С. Стоєцький та ін.

У цілому ж численні публікації українських вчених засвідчують, що політична наука в Україні на початку ХХІ століття пододала вади, притаманні їй у перші часи існування – описовий характер досліджень, вузький методологічний інструментарій – і вийшла на якісно новий рівень розвитку.

Враховуючи міждисциплінарний характер дослідження, варто звернути також увагу на те, як відрізняється вивчення іредентизму в дисциплінарному розрізі, що дозволить визначити евристичний потенціал кожної наукової дисципліни. Вивчення сутності іредентизму вимагає залучення теоретико-методологічних здобутків різних суспільних наук, що дозволяє більш повно розкрити різні аспекти явища.

Здобутки етнополітології, на нашу думку, мають найбільше значення для вивчення іредентизму. Етнополітологія виходить з того, що одними з суб'єктів політики є етнічні спільноти, а саме етноси, нації, етнічні групи, які висувують вимоги щодо отримання політичної влади на території – від різних форм

автономії до суверенітету. Саме етнополітологія більшою мірою формує методологічну базу вивчення іредентизму і понятійно-категоріальний апарат, який використовується в процесі наукового дослідження. Новітні дисципліни, що виникли на стику етнополітології і інших наук, дозволяють розширити погляд на досліджувану проблему.

У проблематику іредентизму логічно вписується такий напрям досліджень, який полягає в аналізі етнічних меншин, визначенні сутності понять «етнічна меншина» і «національна меншина», дослідженні особливостей функціонування меншин у поліетнічних державах та форм відносин між національною державою і етнічними меншинами. Здавалось би, попри те, що категорія «національна меншина» закріплена у низці міжнародних документів, які стосуються прав національних меншин, а саме у Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» (1995 р.), Лундських рекомендаціях про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (вересень 1999 р.), Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.), Люблянських рекомендаціях по інтеграції різноманітних суспільств (листопад 2012 р.), вона залишається предметом дискурсу як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних науковців. Це пояснюється поширенням міграційних процесів у світі, що глобалізується, внаслідок чого етнічний склад сучасних держав зазнає змін, і політики намагаються уточнити статус національних меншин у своїх країнах: хто ними є і якими правами їх представники можуть володіти. Аналіз особливостей функціонування меншин у поліетнічних державах та форм відносин між національною державою і етнічними меншинами здійснювали зарубіжні науковці Ф. Геккман, А. Гіршман, Т. Гурр, Е. Сміт, Ч. Тіллі та інші дослідники. З-поміж праць останніх років слід назвати роботу Д. Ягсиоглу «Держави-нації проти етнокультурних меншин: пригнічення і асиміляція проти інтеграції і розселення», у якій науковець, розглянувши багато варіантів відносин між державою і меншістю, зауважив, що не існує ідеальних варіантів вирішення проблеми [441].

Етнополітична проблематика традиційно перебуває в центрі уваги українських науковців. Серед українських дослідників теоретичні аспекти і практичні питання суб'єктності етнічних і національних меншин в етнополітичних відносинах досліджують В. Андріяш, Ю. Косьмій, В. Котигоренко, Л. Лойко, П. Муцький, А. Мхітарян, В. Нікітюк, Г. Родик, Л. Рябошапка, О. Стогова, М. Товт, М. Туник, Т. Халавка, Н. Шипка, М. Шульга та ін. Зокрема, стан реалізації етнополітики в Україні аналізують І. Зварич, В. Євтух, В. Котигоренко, І. Кресіна, В. Крисаченко, І. Попова, М. Степико та ін. Проте комплексний аналіз української етнополітики через призму її здатності до забезпечення потреб національних меншин як засобу попередження появи іредентистських настроїв не здійснювався.

Зважаючи на великий масив праць, присвячений національним меншинам, все ж відзначимо, що питанню взаємодії національних меншин і споріднених держав приділяється значно менше уваги, але цей аспект проблеми відображений у працях українських науковців О. Кривицької, Н. Терес, Т. Халавки. Зарубіжні вчені Т. Амброзіо, Дж. Гоксек, Д. Горовіц, Дж. Ландау, Д. Мейлл, С. Сайдман, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу досліджують взаємодію національних меншин і споріднених держав в контексті іредентизму. Разом з тим виявлення етнополітичних ризиків, які продукує взаємодія національних меншин і споріднених держав, ще не стало предметом спеціальних наукових досліджень.

Важливим науковим завданням є вивчення впливу націоналізму на іредентизм. Націоналізм вже давно став предметом плідного наукового дискурсу. У політичних дослідженнях він найчастіше аналізується не як абстрактна теорія з чітким набором положень (цьому перешкоджає відсутність однозначності у тлумаченні термінів «нація», «національна ідентичність»), а саме як політична ідеологія і доктрина, зміст якої визначається умовами соціальної дійсності і яка виступає керівництвом до політичної дії. Під націоналізмом розуміють колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності інтересів нації по відношенню до прав людини, етнічних

цінностей, класових особливостей. Визнаними авторитетами у дослідженні націоналізму і націй є зарубіжні науковці П. Альтер, Б. Андерсон, Р. Брубейкер, Е. Гелнер, Е. Гідденс, Л. Грінфелд, К. Дойч, Т. Еріксен, Г. Кон, У. Коннор, Ф. Майнеке, К. Майноуг, К. Симонс-Симонолевич, Е. Сміт, Е. Хобсбаум та ін. У працях, присвячених націоналізму, іредентизм наводиться переважно в класифікаціях націоналізму як одна з його форм. Саме в такому аспекті іредентизм і націоналізм розглядають представники англосаксонських суспільних наук М. Гайдман, К. Симонс-Симонолевич, Е. Сміт, німецький дослідник П. Альтер, російські науковці А. Аклаєв, В. Тураєв, А. Садохін, Ю. Шабасєв. А. Аклаєв тлумачить іредентизм як різновид націоналізму і визначає етнічний іредентизм як ідеологію чи рух, що засновані на прагненні до об'єднання чи возз'єднання етнічних груп однієї нації, що проживають в різних державах [4, с. 449]. Значно ширше іредентизм і націоналізм розглянув англійський дослідник Е. Гелнер, який пов'язав з іредентизмом дві стадії в утворенні національних держав. Д. Ягсиоглу називає іредентизм неминучою тенденцією етнічного націоналізму, який посилює конфліктну взаємодію більшості як домінуючої етнокультурної групи з меншостями [440]. Концепти нації і націоналізму розкриті у працях українських мислителів Ю. Бачинського, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Лісового, М. Міхновського, І. Франка та ін.

Однак названі підходи звужують розуміння іредентизму лише як форми націоналізму, адже науковці переважно пропонують розглядати іредентизм (як в історичному контексті, так і в сьогоденні) як явище з інтеграційним потенціалом. З огляду на наявність іредентистської політики в деяких сучасних державах, іредентизм потребує більш детального вивчення як суперечливе явище, яке може мати різну направленість, тому що ця політика зачіпає територіальні інтереси сусідніх держав. Як шлях самовизначення етнічних груп він, безумовно, розвивається в руслі націоналізму, тож науковці-етнополітологи вивчають, якого саме потенціалу йому надає націоналізм як політична ідеологія, в яких випадках це позитивне явище, а в яких він має деструктивний потенціал.

В окрему групу можна виділити дослідження, у яких аналізуються відносини між іредентистською державою і етнічною групою-іредентою, у тому числі відносини, альтернативні до прагнень спорідненої держави анексувати суміжну територію. Зокрема, у Центрі глобальних досліджень в Університеті Джорджа Мейсона розробляється проект з глобальної міграції і транснаціональної політики, в рамках якого науковці досліджують світову політичну динаміку, її вплив на людську мобільність і появу нових інноваційних транснаціональних соціальних мереж. Фахівець цього Центру М.А. Вотербері у роботі «Від іредентизму до політики діаспори: держави і транскордонні етнічні групи в Східній Європі» досліджує відносини між посткомуністичними державами Центральної, Східної і Південно-Східної Європи з населенням, яке їм споріднене за етнічною чи мовною ознакою. Вона зазначає, що після розвалу комуністичного світу у 1990-х роках аналітики очікували можливість появи війн і конфліктів, але цього не сталося, адже «взаємодія з етнічними діаспорами в країнах Східної Європи не призвела до насильницької спроби переробити кордони, які визнані міжнародно» [439]. Дослідниця показала, що у країнах Східної Європи активно використовується політика подвійного громадянства, пільгова натуралізація або фінансова і організаційна підтримка культурних, освітніх і економічних організацій.

Слід визнати, що ігнорування етнонаціональних особливостей призводить до розгортання конфліктів. Всередині держави це можуть бути вертикальні конфлікти у системі «центральна влада-етнічна група» або горизонтальні – «етнічна група-етнічна група». За умови проживання одного етносу у різних країнах конфлікт вже набуває політичного характеру. Конфлікти, що виникли на ґрунті сепаратизму і іредентизму, є повсюдними явищами. На потребу теорії і практики у рамках конфліктології сьогодні сформувалася нова галузь досліджень – етнополітична конфліктологія. Через призму цієї наукової галузі явище іредентизму досліджують А. Аклаєв, Д. Горовіц, Дж. Мейлл та інші.

До міждисциплінарних наук належить етнопсихологія, яка орієнтує враховувати роль психічних характеристик етносу у його розвитку. Цілком у дусі напрацювань етнопсихології характеризує етнонації Р. Абдулатіпов, який зазначає, що етнонації – історичне явище тисячолітнього розвитку, вони не можуть змінюватися так швидко, як політичні режими, звідси витікає їх підвищена збудливість, занепокоєння своїм самопочуттям і перспективами [2, с. 235]. На жаль, дослідження іредентизму через призму етнопсихології ще не набуло поширення, тим часом, на нашу думку, застосування такого підходу дійсно має підстави. Варто лише згадати так звану «тріанонську травму» угорської нації, «вилікувати» яку пропонують радикально налаштовані угорські політики. У даному випадку нація розуміється як соціальний організм, наділений колективною волею, пам'яттю, здатністю відчувати дискомфорт і занепокоєння внаслідок певних подій.

Перед політичною регіоналістикою як відносно молодим напрямом наукових досліджень стоїть важливе завдання формування власної теоретико-методологічної бази. У зв'язку з тим, що регіонознавчі студії довгий час досить активно розвивалися в галузях історії, економіки, правознавства, неминучим є запозичення підходів, що сформувалися у цих та інших науках. Зокрема, регіональні політичні конфлікти, що пов'язані з досягненням влади або її перерозподілом на користь регіону, досліджуються представниками політичної регіоналістики та політичної конфліктології.

На нашу думку, застосування методологічного інструментарію політичної регіоналістики досить плідне для вивчення іредентизму, тому що дуже часто питання розширення повноважень регіону в своїй основі спирається на прагнення етнічних груп змінити свій статус, і одним з кроків на шляху до цієї мети може бути іредентизм. Мається на увазі, що виникнення іредентистських намірів виступатиме своєрідним сигналом, спрямованим до органів влади, щодо розширення прав регіону. Поглиблення знань про сутність іредентизму допомагає віднайти нові ефективні шляхи задоволення інтересів етнічних

меншин, які проживають у державі, засобами регіональної політики. Оскільки етнорегіональні політичні конфлікти активно вивчаються у рамках політичної регіоналістики (І. Бусигіна), етнополітології (Р. Абдулатіпов, А. Тураєв), етнополітичної конфліктології (А. Аклаєв), кожна наука сформувала специфічне розуміння передумов розгортання та сутності іредентистських рухів, але у політичній регіоналістиці досить часто етнічний аспект іредентизму нівелюється. Наприклад, І. Бусигіна називає іредентою процес, в результаті якого населення певного регіону відокремлюється від держави з метою приєднання до іншої держави [37, с. 201]. Таким чином, обираючи за критерій мету, яка переслідується населенням регіону, дослідниця фактично розглядає іредентизм як різновид сепаратизму.

У політичній регіоналістиці явище іредентизму осмислюється у контексті вивчення регіоналізму. Дослідження регіоналізму здійснюють українські вчені Р. Калитчак, Т. Панченко, С. Римаренко, Т. Татаренко, Ж. Ушакова та інші. Регіоналізм – це стратегія регіональних еліт, спрямована на розширення ними своїх прав (рух «знизу»); процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів; прагнення еліти досягти більше переваг внаслідок використання природних особливостей регіону. У такому контексті зародження іредентистських рухів у регіонах можна вважати одним з аспектів регіоналізму. На важливість етнічного фактора у регіоналізмі вказує ряд вчених, наприклад, П. Юкарайнен вважає, що під терміном «регіоналізм» можуть ховатися такі різноманітні процеси, як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізація державного устрою, транснаціональна співпраця сусідніх адміністративно-територіальних утворень, регіональна мережева інтеграція тощо [352, с. 321]. Феномен етнорегіоналізму став предметом наукових розробок зарубіжних дослідників, серед яких Ф. Жіллетт, М. Кітінг, Дж. Рудольф та Л. Снайдер. З-поміж українських дослідників етнорегіоналізму слід назвати І. Зварича, О. Картунова, О. Кривицьку, Г. Макарова, С. Матвієнків, Т. Панченко та ін.

На особливу увагу заслуговують можливості геополітики у дослідженні іредентизму. Представники цієї науки аналізують важливу роль територіального чинника, співвідношення ареалу проживання етносу і етнічних кордонів, досліджують політичні конфлікти в макрорегіонах. Однак, на нашу думку, геополітичні дослідження, пов'язані з впливом іредентизму на безпеку в геополітичному регіоні і світі у цілому, особливо пожвавилися після анексії Криму Російською Федерацією. Наприклад, увагу даному аспекту приділили З. Бжезинський і Л. Фрідмен.

Таким чином, вивчення іредентизму буде більш ефективним у рамках міждисциплінарного дослідження, тому що тільки поєднання здобутків етнополітології, політичної регіоналістики, політичної конфліктології та ряду інших міждисциплінарних наук дозволяє глибше зрозуміти сутність цього явища. Етнополітологія надає знання про етнічні групи, їх види, рушійні сили, які спричиняють політизацію етнічного фактора, тобто показують, як низький політичний, економічний, територіальний, культурний статус регіону «штовхає» етнічні групи до початку боротьби за підвищення статусу. Політична регіоналістика приносить розуміння регіону як складного соціально-політичного та історико-географічного утворення і вивчає регіональні політичні конфлікти, пов'язані зі зміною політичного статусу регіону. Політична конфліктологія аналізує сутність і закономірності розвитку політичних конфліктів, формує уявлення про шляхи врегулювання конфліктів. Комплексне використання здобутків багатьох суміжних наук допомагає краще з'ясувати природу і сутність досить неоднозначних і суперечливих процесів і явищ сучасності, пов'язаних з визначенням регіоном свого статусу, таких як автономізм, сепаратизм, іредентизм, сецесіонізм та інших.

У цілому огляд наукового доробку з проблеми показав, що спеціальних наукових праць, присвячених аналізу причин і передумов виникнення іредентизму, його форм і механізму їх реалізації, небагато. Крім того, іредентизм переважно вивчають закордонні вчені, у той час як у вітчизняній

політичній науці інтерес до цього явища сформувався порівняно недавно, що обумовлене загостренням українсько-російських відносин, у яких вагому роль відіграло іредентистське питання. Можна констатувати практичну відсутність порівняльних досліджень, пов'язаних з визначенням специфіки іредентизму у контексті інших видів об'єднавчих етнополітичних рухів (уніонізму, пан-рухів) або форм самовизначення етнічних груп. Натомість проблема співвідношення іредентизму, сепаратизму і сецесії значною мірою відображена у наукових розвідках, хоча у цьому питанні науковці й не дійшли консолідованої думки.

З врахуванням того, що саме досліджуване явище є досить багатоплановим, необхідне залучення теоретико-методологічних здобутків різних наук. І якщо домінує тенденція до вивчення іредентизму через призму засад і підходів, які пропонує етнополітологія, то слід також констатувати великий потенціал, який може дати застосування методологічних підходів, які пропонують політична регіоналістика і політична конфліктологія. На нашу думку, іредентизм тісно пов'язаний з політико-територіальним чинником, тож аналіз іредентизму саме в контексті відносин між загальнодержавним і регіональними рівнями влади допоможе краще пізнати його сутність. І, безумовно, необхідне залучення широкого кола історичної літератури, адже навіть питання про перші прояви іредентизму є дискусійним, і саме тому це спонукає зробити історичний екскурс іредентистської практики.

У сучасних реаліях стає актуальним не тільки подальше теоретичне осмислення проблеми іредентизму і оцінка його потенціалу, але й вивчення іредентистських рухів у практичному аспекті, тобто у рамках прикладного політичного аналізу, який спрямований на вивчення і вирішення гостроактуальних проблем сучасності.

1.1.2. Основні підходи до визначення сутності іредентизму у науковому дискурсі

Донедавна для українців поняття «іредентизм» було взагалі незнайоме, а сепаратизм був відомий переважно як явище, локалізоване переважно у зарубіжних країнах, наприклад, північноірландський або корсиканський сепаратизм. Але в українських реаліях за останні кілька років сепаратизм і іредентизм з відсторонено-теоретичних категорій перетворилися на реальну руйнівну силу, яка дестабілізує суспільні процеси у державі. Тема кримського і донбаського сепаратизму є предметом суспільного обговорення, активно висвітлюється у ЗМІ і привертає увагу науковців. Час від часу в контексті згадок про сепаратизм звучить поняття «іредентизм», але якщо представники наукової спільноти здатні розрізнити смислові відтінки між ними, то для більшості пересічних громадян відмінності між сепаратизмом і іредентизмом практично не визначаються. Може мати місце так званий «ефект значеннєвих ножиць», коли якесь поняття індивіду відоме, але його розуміння далеке від точного значення. Тим часом визначення сутності понять є важливим науковим завданням, і першочергово саме політична наука зобов'язана надати тлумачення понять, які застосовують для позначення політичних явищ і процесів. На недостатній увазі з боку науковців до розробки понятійно-категоріального апарату дослідження неодноразово наголошували провідні українські науковці. В. Литвин зазначає, що політичній науці бракує точності й виваженості у термінотворенні, а глосарій, розрахований на масовий попит, ситуаційно гнучкий [55]. М. Кармазіна підкреслює, що робота над поняттями і категоріями важлива тому, що вони є одиницями аналізу, а чіткість одиниці аналізу зумовлює якість зроблених дослідником висновків – їх обґрунтованість, адекватність, пояснювальний чи прогностичний потенціал [139, с. 134].

Аналіз наукового доробку зарубіжних і вітчизняних вчених показав, що однією з центральних тем фундаментальних наукових досліджень є визначення сутності іредентизму і розробка його дефініції. При цьому слід зауважити, що

до сьогодні відсутнє єдине конвенціональне визначення поняття, яке б задовольнило усю наукову спільноту. Стан справ у визначенні іредентизму влучно охарактеризувала Дж.К. Фузесі, на думку якої, більшість пояснень не мають узагальнюючого характеру, тому що вони спираються на аналіз окремих випадків, у той час як небагато визначень, що, навпаки, базуються на аналізі багатьох випадків, у свою чергу неточні у формулюваннях або ж нечіткі [403].

У прагненні сформулювати сутність іредентизму спостерігається плюралізм, що, на нашу думку, пов'язане з багатоаспектністю самого явища і різноманітністю форм його прояву у різні історичні періоди та у різних народів. До того ж існує дуже багато інших форм етнополітичної поведінки, які мають деякі спільні риси з іредентизмом, що схиляє науковців до їх ототожнення (наприклад, іредентизм і уніонізм, іредентизм і пан-рухи). Дж.К. Фузесі відзначає, що відсутність конвенції призводить до того, що більшість випадків іредентизму не позначені і не проаналізовані як такі, наприклад, возз'єднання Німеччини, ірландський республіканський рух, а затяжні конфлікти Сомалі з сусідніми країнами позначаються просто як постколоніальні війни, хоч у сусідніх країнах і проживає багато етнічних родичів сомалійців. Натомість, зазначає автор, сіонізм помилково називають «класичним випадком іредентизму», хоч він і стосується переважно груп діаспори [403].

У наукових працях присутні різні погляди на сутність іредентизму, який розглядається і як ідеологія, що обґрунтовує об'єднавчі рухи, і як самі об'єднавчі рухи етнічних груп, і як політичний курс держави або ж вид етнополітичного конфлікту. У багатьох випадках іредентизм визначають як різновид етнополітичного руху, характерний для так званих «розділених народів», територія компактного проживання яких розділена державними або адміністративними кордонами. Метою цього руху є «збирання» частин розділеного народу і територій їх проживання у межах однієї держави. У традиційному розумінні іредентизм фокусується на пошуку етнічних родичів і земель, які вони населяють в інших державах. Одним з апологетів такого

тлумачення є Т. Амброзіо, автор праці «Іредентизм: етнічний конфлікт і міжнародна політика» [389]. Схоже визначення подає Д. Конверсі, визначаючи іредентизм як явище, яке робить акцент на територіальному возз'єднанні етнічних родичів в одній батьківщині [397, р. 334]. На основі цього підходу сформовано декілька визначень, які мають місце як у зарубіжних політичних науках, так і в країнах пострадянського простору. У цих визначеннях неодмінно звучить критерій *мети*, якою є об'єднання груп розділеного народу, але відмінності у різних дефініціях пов'язані з тим, кого саме дослідники вважають суб'єктами об'єднавчої стратегії, адже *статус* учасників руху може відрізнятися. Під широкі за змістом визначення підпадають ті, які до іредентизму відносять усі випадки об'єднання, у яких беруть участь етнічні групи з різним статусом – як одержавлені, так і бездержавні, які є частинами розділеного народу і прагнуть возз'єднатися в межах єдиного державного утворення. Поряд з широким розумінням іредентизму є й більш вузькі його тлумачення, які однозначно передбачають такий варіант об'єднання, коли одна частина розділеного народу вже створила власну державу, а інша/інші проживають компактно на суміжній території сусідньої держави. Така понятійна невизначеність, на нашу думку, ускладнює розуміння сутності іредентизму і вимагає розгляду аргументації прихильників усіх позицій.

У працях зарубіжних науковців можемо побачити обидва підходи до розуміння іредентизму. Досить часто дослідники апелюють до визначення, яке запропонував американський науковець Дональд Горовіц. Він визначає іредентизм і як спробу відокремлення території чи населення однієї держави з метою приєднання до іншої, і як спробу відокремлення території чи населення, що розділені між більш ніж однією державою, з метою подальшого об'єднання їх в єдину новоутворену державу [408, р. 10]. Як показує історичний досвід, іредентизм не є спонтанними діями етнонаціональних груп щодо об'єднання, деякими «спробами» (attempt), а цілком прагматичним політичним курсом, керованим політичними лідерами. Навпаки, Д. Ягсиоглу, який аналізує роль

іредентизму в політиці після Холодної війни і загрози, що виникають в різних куточках світу, розглядає іредентизм вужче і пов'язує його тільки з фактом наявності напружених відносин між національною меншиною у державі, з одного боку, і домінуючою етнокультурною групою, з іншого боку. Ця ситуація обумовлює втручання іншої сусідньої держави, тому що «етнічна група, яка є меншістю в країні, де конфлікт відбувається, це більшість у країні, яка вирішує взяти участь». Мета сусідньої країни є більш радикальною, ніж захист прав і інтересів меншин, і полягає у «звільненні» меншості і території, на якій вона проживає. Д. Ягсиоглу наголошує, що держава прагне відкрито анексувати територію від іншої держави, або ж меншість відкрито вимагає, щоб земля, яку вона заселяє, була відокремлена від країни, якій у цей час вона належить, і приєдналася до іншої країни [440]. І хоч цей варіант іредентизму стосується вузького кола випадків, у цьому визначенні суб'єктами визнаються іредентистська держава і споріднена їй меншина.

Російські дослідники також демонструють різні підходи у розумінні сутності іредентизму. А. Аклаєв визначає етнічний іредентизм широко – як об'єднувальні або возз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома чи кількома державами [4, с. 159], тобто фактично визнає різні варіанти того, який статус можуть мати групи розділеного народу. Так само застосовує термін «іредентизм», позначаючи ним різні форми етнічного об'єднання, Ф. Попов. У роботі, присвяченій сецесіонізму, наведена авторська розробка понятійно-термінологічного апарату, за допомогою якого науковець визначив два види іредентизму – малий, який розуміється традиційно, як виведення частини території держави з її складу і наступне приєднання до іншої держави без формування нового поля влади, та тотальний іредентизм як політичний рух, направлений на приєднання всієї території суверенної держави до іншої вже існуючої держави, тобто несеціоністська форма іредентизму [249, с. 10,11].

У цілому з-поміж багатьох визначень іредентизму кількісно переважають

дефініції універсального змісту, оскільки передбачають практично усі випадки об'єднання груп розділеного народу, наділених різним статусом.

Чимало визначень пов'язують іредентизм з діями *інституціональних акторів* – держав, суспільно-політичних рухів чи партій. У «Юридичній енциклопедії» іредентизм визначається і як різновид національної політики держави (а також політичного руху чи партії), спрямованої на об'єднання розпорошеного по світу народу, етносу, і як вимоги повернення раніше втрачених територій певної держави з метою об'єднання їх у межах іншої держави [131]. Важлива специфічна ознака іредентизму полягає у тому, що його ініціаторами може бути як етнічна меншина, яка зазнає утисків у сусідній державі, так і етнічна більшість, яка прагне об'єднати всіх етнічних родичів в одній державі. Саме це обумовило появу таких визначень іредентизму, які конкретизують *ініціатора* руху. До таких відносяться визначення, запропоновані Р. Бараш і Л. Карабешкіним. На їх думку, ініціатором іредентизму найчастіше виступає не держава, а етнічна меншість. Російська дослідниця Р. Бараш, яка присвятила спеціальну працю проблемі розділених народів, дає таке визначення іредентизму: «іредентизм можна визначити як спробу конкретної етнічної групи, яка проживає на території деякої держави, возз'єднатися зі спорідненим їй етнічно (або таким, що розуміється спорідненим за будь-якими іншими ознаками) населенням іншої (однієї чи більше) держав. Важливим аспектом іредентизму є прагнення до об'єднання не тільки етнічно споріднених груп, але й територій їх проживання» [14, с. 156,157]. Л. Карабешкін також пов'язує іредентизм з ініціативністю меншин і розглядає його як різновид сепаратизму: «іредентизм... пов'язаний з бажанням певної частини однієї держави возз'єднатися з іншою. Іредентизм є однією з форм сепаратизму, і, як правило (але не завжди), пов'язаний з бажанням частини розділеного етносу возз'єднатися зі своєю етнічною батьківщиною» [136, с. 61]. Апелювання до возз'єднання з етнічною батьківщиною автоматично створює образ одержавленого народу, який є титульним етносом у державі і до якого прагне

приєднатися етнічно споріднена група – іредента. Схожим на наведене є визначення С. Голунова, на думку якого у випадку іредентизму етнічна меншість претендує на приєднання території свого компактного проживання до іншої держави, де та ж сама (або споріднена) етнічна група складає більшість або численну і привілейовану меншість [62]. У «Тлумачному словнику іноземних слів» зустрічаємо визначення, за яким «іредента» – це політичний рух за незалежність, учасники якого борються за возз'єднання *відторгнутих* територій з історичною батьківщиною. Цей рух порівнюється з інтифадою [126, с. 317]. У цьому ж словнику зазначено, що в перекладі з арабської інтифада значить «повстання», і це є боротьба арабів з Ізраїлем на окупованих ним територіях. Після визначення автор словника позначає, що це термін «іредента» у другому значенні.

Іншу позицію демонструє казахський дослідник Г. Кім, який визначає іредентизм як політичні спроби по об'єднанню етнічно пов'язаних частин, тобто населення, яке проживає в двох чи більше різних сусідніх державах. Він вважає, що іредентистські претензії роблять етнічні групи, які є етнічною більшістю у суверенній державі і хотіли б включити територію їхніх етнічних родичів, які живуть в якості меншин у сусідній країні чи країнах [414, р. 89,90]. Зарубіжний дослідник Дж. Ландау також робить наголос на ініціативності держави-іредентиста, визначаючи іредентизм як декларативну зацікавленість деякої держави в добробуті етнічно або культурно спорідненої групи, яка проживає за її межами [416]. Таке визначення іредентизму є досить популярним, адже на нього посиляється чимало дослідників, але й досить загальним, хоча, з одного боку, у цьому визначенні є посилення на ініціатора – споріднену державу. Цілком погодимося з тим, що, як свідчить історія, іредентистські настрої часто ініціюються правлячою елітою національної держави, як, наприклад, це було у Греції у XIX-XX ст. у питанні приєднання македонських земель, заселених греками, або у сучасній Румунії з приводу Молдови. Але даному визначенню бракує конкретики у визначенні предмету

зацікавленості, адже під забезпеченням добробуту може розглядатися і підтримка культурного розвитку спорідненого населення, і досить радикальний захід – анексія території. На нашу думку, підтримка національних меншин у сусідній країні і культурна чи економічна співпраця ще не складають сутності іредентизму, принаймні, в європейських країнах є багато прикладів, коли при владі перебувають помірковані політики, які у своїй діяльності не маніпулюють іредентистським питання «незвільненості» територій і, маючи зацікавленість у збереженні добросусідських відносин з іншими державами, реалізують зв'язки зі спорідненими етнічними групами прийнятними засобами. З іншого боку, цілком слушною є оцінка визначення іредентизму, даного Дж. Ландау, Раїсою Бараш, яка вбачає в акцентуванні декларативної зацікавленості сильну сторону визначення, адже це дозволяє розцінювати в якості проявів іредентизму велику кількість прецедентів «зовнішнього втручання» іноземної держави, таких як приклади етнічної інтеграції – пантюркізм чи панславізм. Як зазначає Р. Бараш, «більшість країн, які виступають за приєднання частини території (разом з населенням) іншої держави, свої ідеї широко не декларують, вважаючи за краще обмежуватися демонстрацією «зацікавленості» в добробуті меншості, яка сприймається як «молодший брат» [14, с. 154].

З приводу досить дискусійної проблеми ініціаторів іредентизму висловився С. Голунов, який слушно наголосив на недостатності одного з двох чинників для появи іредентизму: «Важко уявити собі, наприклад, щоб іредентистський рух досяг своєї мети без явної або хоча б прихованої підтримки зовні. З іншого боку, одного тільки бажання зовнішнього актора мобілізувати «співвітчизників» для відторгнення території також навряд чи достатньо» [62]. Очевидно, що тільки подвійна ініціатива представників однієї етнічної групи перетворює іредентистські прагнення на реальну силу. Більше того, Дж.К. Фузесі вважає, що тільки обопільність зусиль учасників іредентистського проекту дає підстави говорити про іредентизм як сформоване явище. Вона визначає іредентизм як «двостороннє і одночасне прагнення як

материнської держави, так і її етнічно споріднених братів в іноземній державі до етнотериторіального відновлення (тобто повернення до попереднього стану – *Н.Г.*), незважаючи на міждержавні кордони» [403].

Дослідниця іредентизму Наомі Чейзен взагалі підійшла до питання сутності іредентизму плюралістично, описавши три варіанти даного політичного явища, у кожному з яких є свої суб'єкти й ініціатори: 1) ініціатор – етнічна група, яка прагне приєднатися до держави, де етнічно споріднена група є більшістю; 2) ініціатор – держава, яка прагне приєднати частину території сусідньої держави, на якій проживає етнічно споріднена група; 3) ініціатори – кілька етнічних груп, які є меншостями в двох і більше країнах, намагаються стати більшістю на деякій території. Внаслідок віднесення до іредентизму різних випадків об'єднання розділених народів у роботах Н. Чейзен наведені такі визначення цього явища, як «окремий аспект націоналізму, де національний рух, який є меншитарним на даній території, прагне возз'єднатися з батьківщиною», або «спроби існуючої держави повернути території і народи, які вона вважає своїми» [396, р. 140].

Третій варіант об'єднання, названий Н. Чейзен, є суперечливим, хоча й він має прихильників. Такої ж позиції дотримуються зарубіжні дослідники С. Сайдман і В. Аурес, які вважають, що прагнення кількох «бездержавних» споріднених етнічних груп до об'єднання з метою утворення нової держави також є іредентистським, і називають це явище «курдським стилем іредентизму». Тим більше курдський прецедент не єдиний, адже існує ідея створення Тибетської держави, яка має об'єднати території кількох провінцій КНР, Непалу і Бутану. Таким чином статус учасників об'єднання звужується до частин розділеного народу, які позбавлені власної державності, але мають державотворчі наміри. Основний аргумент противників визнання «курдського стилю іредентизму» полягає у тому, що залученість до конфлікту держави є обов'язковою умовою для іредентизму, тому дії не держав, а інших політичних акторів, як, наприклад, Курдської Робітничої Партії, не розглядаються як прояви іредентизму [351, с. 105].

На нашу думку, курдський випадок не є класичним прикладом іредентизму у тому вигляді, який він мав у часи свого зародження в Італії у другій половині XIX століття. Але за більш ніж столітній період існування іредентизму з'явилося багато його форм, тож дійсно, поняття, запропоноване С. Сайдманом і В. Ауресом, має право на існування, адже у курдському іредентизмі є ознака «незвільненості» території, її підвладності певній державі, яка, на нашу думку, є найважливішою для розмежування іредентизму від інших форм уніонізму. Власне, етимологія слова «irredenta» у перекладі з італійської якраз і означає «незвільнена». Український дослідник Є. Рябінін також схильний розглядати об'єднання курдського народу як приклад іредентизму. Він вважає, що попри поширене бачення мети іредентизму тільки у приєднанні до держави, якраз курдський випадок показує іншу мету – утворення нової держави. Дослідник визначає іредентизм як рух за приєднання території або територіально-політичного утворення однієї держави до території іншої держави під гаслами етнокультурної єдності населення або створення незалежної держави шляхом виходу деяких регіонів зі складу сусідніх держав задля утворення незалежної держави, але обов'язково державотворчим етносом будуть представники одного народу [288, с. 50].

На основі тлумачень іредентизму як політичного явища, ініційованого державою, створеною більшістю етнічної групи, стало можливим виникнення таких дефініцій, у яких іредентизм досить чітко визначається як політичний курс і напрям зовнішньої політики держави. Саме на цьому розумінні базується визначення Джеймса Мейлла, який характеризує іредентизм як будь-які претензії, зроблені однією суверенною національною державою стосовно земель всередині іншої [419, р. 57]. Цей дослідник наблизився до розкриття радикального характеру іредентизму, але знівелював його етнічну природу, пов'язавши іредентизм з будь-якими територіальними претензіями. Аналогічну позицію має Г. Хойбаум, який до іредентистських суперечок відносить суперечки за територію, як, наприклад, взаємні претензії Індії і Пакистану на

Кашмір, претензії Китаю на Тайвань і зіткнення Сирії і Ізраїлю над Голанськими висотами [406, р. 79]. Натомість схожий погляд на іредентизм, але вже з використанням етнополітичної категорії «нація», належить М. Корнпробсту, який розуміє іредентизм як територіальні притязання з боку суверенної держави проти іншої суверенної держави, що спрямовані на досягнення відповідності між кордонами нації і кордонами держави [415, р. 9].

Близьким до цього є визначення Г. Бен-Ізраеля, який вважає іредентизм проявом експансіонізму, що заснований на «атавістичних почуттях до території і до рідних і близьких». На його думку, це вічне явище, бо ще до появи націоналістичних ідеологій багато держав виправдовували експансіоністську політику, використовуючи аргумент повернення територій або визволення своїх братів [393, р. 33]. Однак зауважимо, що серед вчених, які наголошують на експансіоністському характері іредентизму, помітна тенденція взагалі нівелювати етнічний фактор, що, на наш погляд, невірно, адже етнічне питання так чи інакше зачіпається в будь-якому випадку. Натомість Н. Чейзен визначає іредентизм трохи ширше, як спроби існуючих держав анексувати сусідні землі і людей, які там проживають, в ім'я історичної, культурної, релігійної, мовної чи географічної близькості [396, с. 139]. Є. Г. Бейрд вважає, що іредентизм – це доктрина, за якою населення чи територія повинні знаходитися під контролем країни, з якою вони пов'язані етнічно чи історично [392].

Слід відзначити, що спроби визначити іредентизм, абсолютизуючи тільки одну його сторону, недоречні, адже іредентизм виступає як своєрідний термін-парасолька, досить багатозначний. Тому більш вірними, на нашу думку, є визначення, які прагнуть охопити всі його аспекти, врахувати і історичний чинник, і етнічний. Наприклад, «іредентизм – націоналістичне переконання, що територія, яка входить до складу іншої країни, повинна бути повернена за етнічними або історичними причинами» [430].

На наш погляд, досить вдалим є також ті визначення іредентизму, які розкривають його багатоаспектний характер – і як етнополітичного руху, і як

напрямку зовнішньої політики держави, і, крім того, визнають можливим існування різних ініціаторів. Прикладом може бути визначення, надане В. Євтухом: «сьогодні цей термін вживається для визначення політики тієї чи тієї держави, політичного руху, спрямованих на об'єднання народу, етносу, нації у рамках одного етнополітичного організму (держави)» [106, с. 165]. У даному визначенні названі суб'єкти іредентизму, отже, ініціатором може бути як держава-іредентист, так і етнічна група, яка ініціює політичний рух за приєднання. Вважаємо, що це визначення можна віднести до категорії універсальних, яке найбільш повно розкриває сутність іредентизму. Проте таке розуміння іредентизму лише доповнює попередні дефініції, підтверджуючи тезу про багатоплановість явища, адже у різних обставинах наявні різні ініціатори, засоби досягнення мети, політична риторика.

Цілком виправданим у наукових дослідженнях є розгляд іредентизму як форми радикальної етнополітичної поведінки. Етнополітична поведінка визначається як послідовність реальних кроків суб'єкта етнополітики у відповідь на виклик, що його кидає етнополітична ситуація, яка утворюється внаслідок діяльності всіх інших суб'єктів етнополітичного процесу [188, с. 492]. Р. Коршук визначає іредентизм як форму етнополітичної поведінки, що представляє собою прагнення до об'єднання в єдину державу етнічної спільноти, представники якої проживають на територіях, що перебувають під контролем інших держав. Як іредентизм, так і сепаратизм Р. Коршук відносить до радикальних форм етнополітичної поведінки, які несуть загрозу цілісності держави [154, с. 94].

У політичній науці поширені визначення, які пов'язують іредентизм з націоналізмом. Наприклад, Дж.К. Дженкінс вбачає сутність іредентизму в утвердженні території держави за межами свого справжнього кордону на основі культурних, історичних і етнічних зв'язків, зауважуючи: «іредентизм є крайнім проявом націоналізму, який, природньо, створює конфлікт з іншою державою. Це тому, що іредентизм представляє собою визнану невідповідність між

«нацією» і «державою», в якій існують території (чи народи) за межами держави, які, як вважається, справедливо відносяться до нації. Іредентизм надалі прагне виправити ці розбіжності шляхом розширення кордонів держави у відповідності до заявлених кордонів нації» [411]. В. Любін розуміє іредентизм як прагнення нації зібрати людей своєї культури і мови на єдиній національній території [186, с. 27].

Підсумовуючи названі підходи, можна зробити висновок про те, що представники різних наукових шкіл солідарні у тому, що термін «іредентизм» розкриває рух, ідеологію, стратегію етнічних груп розділеного народу, які спрямовані на їх возз'єднання в рамках однієї держави. Відмінності у існуючих визначеннях можна звести до двох:

1) під іредентизмом розглядаються різні випадки об'єднання, у яких групи розділеного народу можуть мати різний статус. Найчастіше визнаються два варіанти – або об'єднання іредентистської держави і спорідненої групи – меншини у сусідній державі (класичний приклад, саме такий характер мав італійський іредентизм), або ж об'єднання кількох груп розділеного народу, жодна з яких не має власної держави (курдський стиль іредентизму). Значно рідше до іредентизму відносять випадок об'єднання двох держав на підставі етнічної єдності. Для систематизації уявлень про іредентизм за критерієм «статус учасників об'єднання» пропонуємо таблицю:

Статус учасників об'єднання	Приклади	Науковці, які пропонують таке розуміння іредентизму
Іредентистська держава і споріднена меншини/споріднені меншини	Об'єднання Італії, Німеччини у другій половині XIX ст., реалізація грецької «Мегалі ідея» на початку XX ст.	Д. Горовіц, Г. Кім, Дж. Ландау, Ф. Попов, Є. Рябінін, Дж.К. Фузесі, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу
Декілька споріднених меншин, позбавлених власної державності («курдський стиль іредентизму»)	Об'єднанчі прагнення курдів Сирії, Туреччини, Ірану	В. Аурес, Д. Горовіц, Є. Рябінін, С. Сайдман, Н. Чейзен
Дві держави	Возз'єднання Німеччини у кінці XX ст.	Ф. Попов

2) визнання ініціатором іредентизму або іредентистської держави, у якій етнічна група домінує (тоді можна вести мову про іредентизм як зовнішньополітичний курс і розглядати його як «політику іредентизму»), або етнічно споріднену меншину у сусідній державі – іреденту.

Зазначимо, що є спроби розробки універсальних дефініцій (Д. Горовіц, В. Євтух, Дж.К. Фузесі), у яких визнаються різні учасники і ініціатори об'єднання. З врахуванням багатоаспектності явища ці визначення придатні для вивчення різних проявів іредентизму. Але для того, щоб дати власне визначення іредентизму, необхідно з'ясувати його специфіку серед інших об'єднавчих етнополітичних стратегій.

1.2. Іредентизм як форма об'єднавчої етнополітичної поведінки: сутність і специфіка

Науковці пов'язують іредентизм з існуванням факту розділеності народів, усі групи яких прагнуть до об'єднання в одному політичному організмі. Стосовно іредентизму слід відзначити деяку понятійну невизначеність і його ототожнення з іншими видами об'єднавчих етнополітичних процесів, що ускладнює випадки його ідентифікації. Дослідження етнооб'єднавчих рухів потребує корегування спеціальної термінології задля уникнення неточностей і двозначностей. Вивчення цього питання має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки уточнення специфіки іредентизму і його розмежування з іншими об'єднавчими рухами дозволить більш чітко ідентифікувати відповідні прояви саме як іредентистські і сприятиме пошуку більш адекватних способів реагування на них. Уточнення понятійно-категоріальної бази дослідження дозволить більш чітко визначити місце іредентизму серед інших форм етнополітичної поведінки і дати йому авторське визначення.

Проблема ототожнення іредентизму з іншими формами об'єднавчих рухів частково пояснюється плюралізмом, який існує нині у суспільствознавчих науках. Це не дивно, слід згадати лише, що існує чимало підходів навіть до розуміння сутності таких базових етнополітичних категорій, як «етнос», «нація», «народ» чи «народність». За влучним визначенням І. Заринова, ця проблема впирається не в саму історико-культурну реальність, якою вона є, а «в той туманний ескіз, який вчений створили з цієї реальності» [116, с. 22].

Перш за все, суттєвою ознакою іредентизму є його обумовленість етнічним чинником. Вже історичний досвід Італії, де власне й зародився іредентизм, чітко пов'язує його з політичним буттям етнічної групи. Термін «етнічність» є досить вживаним поняттям в суспільних науках, але прагнення створити концепцію етнічності притаманне саме західній етнологічній науці [295, с. 70]. За визначенням Р. Коршука, етнічність можна розглядати у двох вимірах: як етнічну спільноту, її характерні ознаки (об'єктивні і суб'єктивні), особливості її життєдіяльності, та як специфічну ідеологію, що апелює до етнічних цінностей у політичній боротьбі [154, с. 39]. Етнічність також розглядається як якість людини, завдяки якій створюється система своєрідних зв'язків, що опосередковують собою відношення людини до природи, культури та інших людей [105, с. 65]. Мається на увазі, що ці відношення є своєрідними, про що свідчить певна система природокористування, система культури і поведінки, побуту і духовності. Етнічність є своєрідним маркером, який дозволяє визначати відмінності між різними видами етнічних утворень, у тому числі в процесі їх самоідентифікації. Дж. Сані і С. Десай зауважують, що етнічність поєднує людей таким чином, що виходить за межі політичних рамок і національних кордонів, а члени етнічної групи схильні ідентифікувати себе більше на регіональному, аніж на національному рівні [428, р. 26]. Щодо походження і природи етнічності спостерігаємо відмінні погляди у представників трьох класичних підходів етнополітології. Примордіалісти вважають етнічність вродженою якістю індивіда і певною «об'єктивною даністю» (соціобіологічний напрям), або ж культурною

спільністю, для якої характерні певна територія, мова, культура тощо (еволюційно-історичний тип). Інструменталісти роблять наголос на можливості застосування етнічності як ресурсу для досягнення певних цілей, як, наприклад, В. Тишков вважає, що етнічність має інструментальний характер, тобто можливе її використання в утилітарних цілях [40]. Конструктивісти виходять з того, що етнічні почуття формуються зусиллями політиків чи вчених. Певним чином компромісний погляд на природу етнічності, і на наш погляд, більш вірний, запропонувала З. Сікевич, на думку якої, примордіалізм не пояснює різну інтенсивність етнічності у різні періоди часу, а інструменталізм і конструктивізм, навпаки, не можуть пояснити її стійкість. На її думку, етнічність – один з основних статусів людини, який визначає її оцінювання і сприйняття, але інтенсивність переживання етнічності (її затребуваність, ступінь вираженості) дійсно конструюється як зовнішніми соціальними обставинами, так і внутрішніми установками людини [304, с. 45]. Дана категорія досить зручна для використання в процесі дослідження різноманітних політичних процесів, оскільки дозволяє серед їхніх ознак чітко виокремлювати саме етнічний чинник і зосереджуватися на ньому.

Спорідненим до «етнічності» є поняття «етнос», яке, за визначенням В. Євтуха, позначає особливий вид спільності людей, яка утворилася історично й виступає особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об'єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичай, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість. Головною умовою виникнення етносу є спільна територія і мова [106, с. 127]. Доповнимо, що це також умови подальшого повноцінного розвитку і існування будь-якої етнічної спільноти. Відносини між індивідами в етносі розглядаються як природні, тобто такі, що об'єктивно сформовані. Така характеристика етносу відповідає засадам

примордіалістської парадигми, яка визнає природний характер усіх етнічних ознак. У радянському суспільствознавстві закріпилося уявлення про існування етносу у формах племені, народності і нації. Але Ю.Зубрицький вірно наголосив, що існують і інші форми етнічного буття, обумовлені різними параметрами історії людства (формаційними, цивілізаційними, суспільно-психологічними, політичними, конфесійними, екологічними) і різноманітними формами взаємодії національно-етнічних культур (включаючи явища синтезу і симбіозу) [265, с. 58]. Слід зауважити, що у зарубіжних суспільних науках найчастіше вживається поняття «етнічна група» (ethnic group), а не «етнос».

Якщо виходити з розуміння об'єднавчих етнополітичних рухів як форми політичної поведінки, поява і розвиток яких обумовлені існуванням розділених народів, уточнення потребує поняття «розділений народ». Аналіз наукового доробку з проблеми розділених народів засвідчує велику роль конструктивістської парадигми у дослідженні цього явища. Власне, сам народ уявляється як деяка конструкція, адже, за словами Р. Бараш, «в парадигму конструктивізму «вкладається» концепція народу як свідомо культивованої його представниками власної ідентичності і наслідування конкретних рис (як психофізіологічних, так і соціально-культурних) представниками певної групи» [16, с. 31]. І. Валлерстайн припускає, що неможливість прийти до консенсусу відносно значення терміна «народ» може бути свідченням того, що народ – це не конструкція у чистому вигляді, а деяка побудова, межі якої у кожному конкретному випадку постійно змінюються [41, с. 90,91]. В етнополітології народ розуміється як етносоціологічна категорія, у такому випадку його ототожнюють з етносом, і, відповідно, сукупності індивідів, які складають народ, приписують такі характеристики, як спільне історичне минуле, територія, мова, звичаї, самосвідомість. Як зазначає Р. Бараш, «про народ можна говорити в ситуації свідомої консолідації представників деякої етнічної групи за певними підставами ідентичності» [16, с. 40]. Важливо, щоб самі представники народу усвідомлювали цю спільність за одним або кількома критеріями.

Численні війни і територіальні завоювання, а також територіальні розподіли внаслідок укладення міждержавних договорів призвели до того, що досить часто представники одного етносу опинялися у складі різних держав. Варто наголосити, що відома формула «один народ – одна держава» є скоріше утопією, ніж реальністю. Розділеним є той народ, частини якого перебувають у складі двох або більше сусідніх держав і відокремлені між собою державними кордонами. Компактна локалізація груп розділеного народу зумовлює їхню територіальну близькість, а тому іредентистські наміри живляться згадкою про спільне історичне минуле і історичні зв'язки з «великою вітчизною». За визначенням Р. Бараш, «розділений народ можна визначити як етнічну групу, територія компактного проживання якої розділена адміністративними або державними кордонами. При цьому представники розділеної етнонаціональної групи усвідомлюють себе єдиною спільнотою, прагнуть до об'єднання свого етнічного простору в єдине адміністративне утворення, що самоуправляється» [16, с. 43]. Схожий погляд на сутність розділених народів пропонує М. Джунусов: «розділені народи характеризуються тим, що у них відсутня адміністративно-територіальна єдність: частини народу (етносу, нації) проживають у різних державах» [265, с. 63]. Він виділяє два типи розділених народів: автохтонного і міграційного походження. Автохтонні розділені народи живуть на території свого етногенезу, але розділені державними кордонами. Другий тип розділених народів пов'язаний з просторовим переміщенням, тобто з міграцією. Саме автохтонний тип розділених народів формує іредентистську стратегію.

Поява розділених народів є однією з форм етнороз'єднавчих процесів, супутніми до яких виступають етнооб'єднавчі процеси. Слушно зауважив О. Картунов, що «паралельно з етнодиференціюючим процесом йде процес згуртування й об'єднання етносів. А звідси – невідворотність конфлікту зазначених тенденцій, що є однією з рушійних сил суспільного розвитку...» [140, с. 179]. Діалектичний взаємозв'язок двох процесів свідчить про їх об'єктивну обумовленість.

Явище розділеності народів є повсюдним, спостерігається у всіх куточках світу, причому історичну територію етногенезу можуть ділити кордони не двох, а більшої кількості держав. Наприклад, у Європі розділеним є сербський народ, його групи компактно живуть у Сербії, Хорватії, Словенії і Боснії. Для такого типу розділеності характерно, що одна частина народу створила державу, у якій є титульним етносом і кількісно домінує. Іншим прикладом розділених є народи, жодна з частин яких не сформувала власних держав, але усі демонструють державотворчі прагнення і підтримують стратегію до об'єднання в одному політичному організмі. До таких народів відносять курдів (Іран, Ірак, Туреччина, Сирія), індіанський народ кечуа (Перу, Болівія, Еквадор, Аргентина, Чилі, Колумбія). Окремим випадком розділеності є розділеність націй, коли всі частини етнологічної групи утворили власні держави. Такими прикладами у різні періоди історії є німецька, китайська і корейська нації.

Українці також є розділеним народом, причому стан розділеності досить тривалий у часі. Населення різних регіонів України у минулому перебувало у складі різних держав, нині також великі їх групи проживають в інших країнах. М. Басараб зазначає про те, що «територія проживання українців упродовж тривалих періодів була розділена між кількома державами одночасно. Завдячуючи тривалому етногенезу до цього та наявному досвіду державотворення, українці на той момент вже мали високий рівень самоідентифікації. Саме тому, перебуваючи під владою різних країн, український етнос століттями відстоював свою окремішність та право на власну державу» [19, с. 77]. Проблема розділеності почала усвідомлюватися українцями у період активізації національно-визвольних змагань у XIX – на початку XX століття. Вперше ідею самостійності України і, відповідно, необхідність об'єднання незвільнених українських земель, які перебували під владою різних держав, обґрунтував Ю. Бачинський у праці «Ukraina irredenta» (1895 р.). Український національно-визвольний рух пройшов три стадії, які описав М. Грох: академічну/наукову, культурницьку і політичну. Проблема

розділеності поглибилася на початку XX століття, коли за результатами Версальського договору українські землі були включені до складу різних держав: Бессарабія і Північна Буковина опинилися у складі Румунії, а Закарпаття увійшло до складу ЧСР. М. Мандрик підкреслює, що такий стан речей актуалізував «українське питання» в світі та сприяв координації зусиль еміграції у боротьбі за втілення ідеї незалежності та соборності України [195, с. 1]. Зокрема, у Румунії у 1930-х рр. українці становили 3,2% населення (11% – у Бессарабії; 27,7% – на Буковині, 0,4% – у Банаті; 1,7% – Марамуреші). Тоді багато українців прагнули або незалежної України або ж орієнтувалися на радянську державу. Зі створенням восени 1938 р. Закарпатської України з'явилися надії, що підживлювали іредентизм у частини українців Румунії, які мріяли створити незалежну Україну. Наприкінці 1930-х рр. румунська жандармерія викрила одну з найнебезпечніших для румунської влади таємних молодіжних організацій «Українське Лицарство «Залізник» у Чернівцях, яка підтримувала тісні зв'язки з емігрантськими організаціями в Парижі та Варшаві, зокрема урядом Української Народної Республіки в екзилі, представниками монархічної течії, а також з Організацією Українських Націоналістів [196, с. 174, 175]. У радянський період історії відбулося об'єднання українських земель в один політичний організм – УРСР.

За даними перепису 1992 р., у Румунії проживало 66483 українці (0,3%) [346, с. 412]. Українці проживають у Південній Буковині, Маромороші, Добруджі – щодо них румунська влада застосовувала політику асиміляції, використовуючи спільність релігії, подібність побуту, поширену двомовність і змішані шлюби. Незважаючи на певні можливості у культурно-освітній сфері і досить активний випуск україномовної продукції у видавництві для національних меншин «Критеріон», українці поступово переходили на румунську мову, чому сприяв і бездержавний статус України до 1991 р. [346, с. 413].

Нині найбільш населеним українцями регіоном у Російській Федерації є Слобожанщина, яка охоплює Курську, Белгородську, Воронежську області. За даними перепису 1989 р. в цих областях проживало 250 тис. українців. На історичних українських землях частка українців у 1989 р. була невеликою: у Белгородській області – 5,5%, Воронежській – 5%, Курській – 1,7%. Деякі райони цих областей тривалий час належали Україні, але були передані Росії згідно постанови СРСР «Про регулювання кордонів Української РСР з Російською РФСР і Білоруською РСР» від 16 жовтня 1925 р. [50, с. 198].

На жаль, розділеність українського народу є не тільки фактом фактичної розділеності етносу кордонами кількох держав, а й ментального розмежування. На цьому наголошують автори монографії «Українська нація: шлях до самовизначення» (2001 р.), характеризуючи ментальність українського етносу: «...вочевидь, однією з найбільших вад, які властиві українству, є така риса, як роз'єднаність» [50, с. 139].

У суспільних науках найчастіше вживається саме поняття «розділений народ», а не етнос чи нація. Р. Бараш переконливо пояснює цю тенденцію універсальністю вживання в західній традиції категорії «nation» для позначення народу, нації і народності. На її думку, етнос є сукупністю об'єктивних рис і характеристик, які, маючи здатність об'єднати певний кластер людей, тільки потенційно можливі. Через це тільки можливим є усвідомлення представниками етносу своєї розділеності [15, с. 58]. Р. Бараш наводить приклади етносів, які не усвідомлюють розділеності і, відповідно, не прагнуть до об'єднання груп свого етносу – це монголи, саами, шведи. Для представників народу, навпаки, характерна свідомо консолідація за однією чи декількома підставами ідентичності, тому вони здатні усвідомити проблему розділеності і прагнути до її вирішення. Розділеність народу може гостро сприйматися самими його представниками як негативне явище і як історична несправедливість, яку треба подолати. Принцип історичної справедливості має дві інтерпретації: або як право населення території на відновлення

суверенітету, або як право групи на володіння територією, вперше заселеною її предками [103, с. 27]. Але, на думку Р. Бараш, у більшості випадків термінологічно більш правильним є вживання поняття «розділена нація», коли можна говорити про розділення нації як державної, соціальної, культурної приналежності індивіда, а не антропологічної і етнічної зумовленості [15, с. 59]. Тобто тільки представники нації як політично організованої спільноти здатні більш чітко усвідомлювати свою розділеність як проблему і прагнути до її подолання.

На наш погляд, у даному дослідженні для характеристики більшості випадків сучасного іредентизму цілком виправданим є вживання поняття «розділений народ», тому що, як показує історичний огляд іредентизму, прагнення до володіння територією є одним з визначальних в обґрунтуванні іредентистської політики і проявляється навіть тоді, коли представники етнічної групи вже не проживають на бажаній для приєднання території. Разом з тим слід чітко ідентифікувати розділені нації, частини яких сформували різні держави, але мають об'єднавчі наміри, як, наприклад, німецька і корейська нації. А це означає, що, якщо частини розділених націй хоч і зберігають спільні уявлення про свій етногенез та культуру, все ж суспільно-політичне життя у різних державах має суттєві відмінності. Крім того, ми доводимо, що об'єднавчу стратегію розділених націй доречно характеризувати як уніонізм, тому що відсутня базова ознака іредентизму – наявність «незвільнених» територій, їх підконтрольність такій владі, що сприймається як «чужа». Але слід зауважити, що ця незвільненість може бути реальною або уявною, тобто уявлення про незвільненість можуть формуватися цілеспрямованими діями політиків.

Територія є вагомою складовою ідентичності та однією з ознак етносу і народу, яка формує життєвий простір для їх представників. На важливій ролі території у процесі етногенезу наголошувало чимало науковців, серед яких О. Бочковський, Л. Гумільов, Ф. Ратцель, Л. Ребет, С. Рудницький. Наприклад,

О. Бочковський писав, що «...територія є одним з найголовніших чинників етногенези. Нарід у процесі історії зживається з своєю територією, що стає згодом для нього батьківщиною. Так народжується спочатку місцевий патріотизм, який в процесі історії в новітній добі перетворюється в націоналізм, що є ідеологічним спадкоємцем першого» та «між територією й народом справді існує дуже інтимний зв'язок, особливо ж на початках етногенези» [31, с. 207]. Я. Верменич зазначає, що територія відіграє не лише роль національного інтегратора, але й виконує негативно-обмежувальну функцію відокремлення «своїх» від «чужих», а кордон у цьому розумінні виступає не тільки лінією політичного чи адміністративного розмежування, але й постає як певний символ-код [48, с. 114]. Прагнення повернути вплив на територію, яка визнається довічним володінням або навіть своєрідним сакральним простором, надихає багато націоналістичних рухів – як у минулому, так і в сьогоденні. У цьому контексті вірно наголошує А. Коробов, що «базисні» причини сепаратизму закладені в неспівпадінні державних кордонів, проведених в результаті приєднання силовими методами територій, з природними кордонами історичного проживання етносів [153, с. 45].

Можна вести мову про те, що уявлення про локалізацію свого етносу у просторі і володіння ним деякою територією для представників етносу є не менш важливим, ніж усвідомлення своєї кровної спорідненості. Ці два поняття нерозривно пов'язані у свідомості індивідів, які прагнуть закріпити територію за своїм народом і переконати у цьому інших. Тому, на думку Р. Бараш, розділення території і етнічної групи, яка на ній проживає, чисто емоційно (з огляду поширеного інтуїтивного примордіалізму) сприймається як порушення заданого історичного порядку [15, с. 58]. Саме тому іредентизм передбачає не тільки об'єднання населення, але й території його проживання, адже, якби територіальний чинник був несуттєвим, проблема розділеності цілком вирішувалася б шляхом міграції. Роль культурних і територіальних чинників у іредентизмі дослідила Дж.К. Фузесі, яка вважає, що наголос тільки

на культурних аспектах в етнонаціональній ідентичності при одночасному знятті пріоритетності території є однією з причин неспроможності іредентизму [403], тобто його нездатності досягти мети.

Але етнічній групі досить важко обґрунтувати свої претензії на володіння територією, тому що часто складно довести споконвічність володіння нею. Та й питання кровної спорідненості теж завжди можна поставити під сумнів через поширені міжетнічні шлюби. До того ж кордони території етнічної групи можуть визначатися не тільки ареалом розселення членів етносу, але й межами стародавньої держави, яку члени групи вважають своєю «прабатьківщиною» і з якою пов'язують свої національні міфи й перекази, а вибір остаточної території, на яку претендують сецесіоністи, часто залежить від політичної кон'юнктури [103, с. 28,29]. Більше того, завдання обґрунтувати споконвічність володіння деякою територією (яка вважається стратегічно важливою) цілком успішно вирішується шляхом перепрофілювання суспільствознавців зі служіння істині на виконання політичного замовлення державного керівництва.

Саме прагнення володіти територією надихало грецький енозіс як на початку XX століття, так і у сьогоденні, адже Греція й нині претендує на частину Македонії, апелюючи до права на володіння споконвічними грецькими землями.

Науковці пропонують класифікацію розділених народів. Російський дослідник М. Цагараєв поділяє розділені народи на дві групи: «статусно-розділені» і «формально-розділені». Статусно-розділеними є ті народи, етнічна територія яких розділена кордонами двох чи більше держав. Ця група характеризується загостреністю етнополітичних проблем, пов'язаних з питаннями об'єднання етносу, і тенденцією до виникнення тривалих, важковирішуваних етнополітичних конфліктів. До причин виникнення цього виду розділених народів автор відносить колоніальну політику європейських держав або штучне розділення етносів у ході війни за ознаками соціально-політичної орієнтації. Формально-розділеними є народи, етнічна територія

проживання яких включена до складу єдиної держави і розділена адміністративними кордонами між двома чи більше суб'єктами цієї держави [363, с. 8]. Зміст вітчизняних і зарубіжних праць, у яких піднімається проблема іредентизму, свідчить, що науковці пов'язують іредентистську стратегію найчастіше саме зі статусно-розділеними народами. Очевидно, адміністративна розділеність характерна більшою мірою для федерацій, де кожен її суб'єкт має ознаки державного утворення, є носієм розділеного суверенітету і де розділеність може сприйматися як проблема внаслідок відстороненості частини етносу від участі в управлінні етнополітичними процесами. У цілому ж цей аспект проблеми не знайшов достатнього висвітлення у науковій літературі.

Частини розділеного народу доцільно характеризувати як етнічні групи. За В. Євтухом, етнічна група – це певна кількість людей, які представляють собою частину того чи іншого етносу, перебувають за межами розміщення його основного масиву, усвідомлюють спільність свого походження, постійно взаємодіють між собою й характеризуються певним ступенем внутрішньої згуртованості й солідарності, об'єднані спільними інтересами, спільним походженням та спільною історичною пам'яттю (реальними або уявними). Сукупність людей стає етнічною групою тоді, коли її члени ідентифікують себе один з одним, чи ідентифікуються іншими як цілісний організм на основі расових, культурних, мовних, економічних, релігійних, політичних маркерів. Базовими характеристиками етнічної групи має бути, передусім, культурна й біологічна подібність, а також тяглість у часі (від минулого до майбутнього), яка забезпечується міжпоколінною передачею спільної мови, культурницьких традицій [106, с. 69, 70]. Таке тлумачення етнічної групи здійснено в дусі примордіалізму, однак є й інша точка зору, яку представляє М. Вебер. Він характеризував етнічні групи як групи людей, які за умови схожості зовнішнього габітусу або звичаїв, або того й іншого, або пам'яті про колонізацію і переселення мають суб'єктивну віру в спільне походження, причому незалежно від того, є між ними об'єктивно єдність крові чи немає. Він

писав: «Від «родової спільності» («Sippengemeinschaft») «етнічна» єдність (Gemeinsamkeit) відрізняється тим, що вона сама по собі є лише «єдністю» (у яку вірять), а не «спільністю», як рід, до якого відноситься реальна спільнісна дія» [44].

Етнічна група (меншість) у складі поліетнічної держави може бути етнічною або національною меншиною. Існує тенденція до ототожнення цих понять, однак їх зручно розділяти або за роллю у політичному житті держави (національні меншини є більш активними), або ж за наявністю чи відсутністю державного утворення, сформованого даним етносом. Національна меншина – це етнічна група, яка в силу різних історичних причин опинилася в межах іншої держави, але зберігає власну етнічну ідентичність і прагне підтримувати контакти з національною державою і орієнтується на неї. На нашу думку, саме такий підхід до розмежування етнічних і національних меншин є вірним, тому курди в Сирії – це етнічна меншина, а угорці в Україні – національна меншина. Причому кількісні параметри меншини не відіграють вирішальної ролі, адже, як зауважує І. Валлерстайн, статус меншини не обов'язково є арифметично визначеним – в якості визначальної є ступінь соціальної влади, тому численні більшості можуть бути соціальними меншинами [41, с. 98].

Оскільки частини розділеного народу можуть мати різний політичний статус, формуються різні варіанти об'єднавчих рухів. Диференціації потребують такі етнооб'єднавчі рухи як іредентизм, уніонізм і пан-націоналізм. Попри те, що кожен рух має свою специфіку, у з'ясуванні їхньої сутності спостерігається плюралізм, а самі поняття часто виступають як взаємозамінювані.

Спираючись на базові характеристики розділеного народу, який прагне до об'єднання, можна стверджувати, що найбільш універсальним за змістом і більш широким за значенням поняттям є «етнічний уніонізм», оскільки під уніонізмом розуміється прагнення до об'єднання, злиття [349, с. 556]. Уніонізм протиставляється сепаратизму [348, с. 805]. На нашу думку, це поняття

доцільно використовувати для позначення усіх випадків об'єднання етнічних груп, адже змістом етнічного уніонізму є прагнення до об'єднання в одній державі розрізнених етнічних анклавів [372, с. 73], статус яких може бути різним. Враховуючи наявність великої кількості випадків розділених народів, припускаємо, що понятійна невизначеність, пов'язана з об'єднавчими рухами, пояснюється у першу чергу досить широким тлумаченням поняття «розділений народ».

Поряд з поняттям «етнічний уніонізм» для позначення різних випадків об'єднавчих рухів досить часто у наукових працях використовують поняття «іредентизм», причому така тенденція характерна для усіх національних шкіл етнополітології. Про це йшла мова в процесі аналізу стану дослідженості проблеми. Наприклад, широкого тлумачення іредентизму не відкидав авторитетний зарубіжний науковець Д. Горовіц, але є спроби розмежувати ці поняття. Російський дослідник С. Рібаков вважає іредентизм окремим видом уніонізму. Він визначає етнічний уніонізм як рух за об'єднання в одній державі народу, який або не має «власної» держави і розділений чужими кордонами, або який вже має власну «національну державу», але не повністю нею об'єднаний [285, с. 8]. Для позначення другого варіанту уніонізму і вжито термін «іредентизм», який виступає як видове поняття відносно етнічного уніонізму. На нашу думку, саме такий підхід більш вірний, оскільки визначає місце іредентизму в ієрархії об'єднавчих етнополітичних рухів як одного з різновидів етнічного уніонізму, що за рядом ознак відрізняється від інших випадків об'єднання розділених народів.

Досить проблемним є питання про термінологічне позначення об'єднавчих прагнень груп розділеного народу, який не має власної держави і розділений кордонами кількох держав, наприклад, курдів. На перший погляд, це цілком вкладається в характеристику етнічного уніонізму, однак чи доцільно називати цей варіант об'єднання іредентизмом? Як засвідчує історичний досвід іредентизму, найчастіше під іредентизмом розуміють саме той випадок, коли

одна (як правило, більша) частина розділеного народу вже має власну державу, а їхні етнічні родичі прагнуть до возз'єднання. Але, наприклад, Д. Горовіц припускав існування об'єднавчих прагнень з боку недержавних акторів і теж називав це іредентизмом. Ми вважаємо, що об'єднання нині бездержавних курдів в одному політичному утворенні є уніонізмом і з деякими зауваженнями може бути віднесений до особливого випадку іредентизму, адже якщо приймати ознаку «незвільненості» частин розділеного народу за невід'ємну характеристику іредентизму, то такий випадок об'єднання є іредентистським. Власне, зарубіжні дослідники С. Сайдман і В. Аурес назвали його «курдським стилем» іредентизму.

З огляду на наявність безпосереднього зв'язку між іредентизмом і націоналізмом окремі спроби визначити статус іредентизму роблять дослідники націоналізму. Націоналізм виступає в якості провідної ідеї для усіх етнополітичних рухів, а його змістом є заклик до єдності населення, яке за певними ознаками має становити націю. В залежності від системоутворюючих елементів, які розглядаються як базові для націотворення, розрізняють етнічну (німецьку, культурну) і політичну (французьку, громадянську) моделі нації. Етнічна модель нації в основу єдності покладає етнічну спільність, мову, історію, фольклор; консолідація етнокультурної спільноти передуює утворенню політичної організації. Політична модель нації ґрунтується на спільній політичній ідентичності, яка забезпечується рівними правами усіх громадян незалежно від етнічної належності. У цьому випадку поліетнічна держава утворюється раніше, ніж згодом у її рамках сформується нація.

У типології націоналізмів Е. Сміта виділені територіальний і етнічний націоналізми. Іредентизм, який тісно пов'язаний з ідеєю єдності на основі кровної спорідненості, без сумніву, базується на гаслах етнічного націоналізму. Всі варіанти етнічного націоналізму спираються на етнічно-генеалогічну концепцію нації, однак за критерієм ситуації, в якій опинилися етнічні спільноти, і їх мети, Е. Сміт розрізняв два види етнічних рухів: 1) рухи перед здобуттям

незалежності, які намагаються відколотися від більшої політичної одиниці і заснувати нову політичну «етнічну націю» – це сепаратистські і діаспорні націоналізми; 2) рухи після здобуття незалежності, які поширюються, прагнучи приєднати етнічних «родичів» поза межами теперішніх кордонів «етнічної нації» та землі, населені ними, або сформувати набагато більшу «етнонаціональну» державу через союз культурно і етнічно близьких етнонаціональних держав; це іредентистські і «пан»-націоналізми [308, с. 90]. І хоч у типології Е. Сміта іредентизм і паннаціоналізм згадуються поряд як різновиди об'єднавчих етнополітичних рухів, вони не є тотожними. Паннаціоналізм, на думку вченого, демонструє варіант «націоналізму без нації», оскільки передбачає об'єднання в єдиній культурно-політичній спільноті кількох, здебільшого суміжних держав на основі спільних культурних рис або «спорідненості культур». Він пропонує поділ паннаціоналістичних рухів на справжні – пантюркізм, панарабізм, і іредентистські, до яких відносить пангерманізм, панболгаризм, паніталізм та інші. Дещо іншої думки дотримувався Дж. Ландау, який вважав, що обґрунтування «пан-рухів» передбачає виправдання експансії на певну територію, а основою іредентизму є ідеологічна мотивація за права спорідненої етнічної і культурної меншості [417].

У контексті паннаціоналізму доцільно розглянути поняття «пан-ідеологія». Дослідник пан-ідеологій німецький науковець Т. Людке вважає, що пан-ідеології є часто іредентистськими за своєю природою. У випадках розділеності пан-групи реалізація пан-ідеології вважається неможливою, тому приймається рішення об'єднати частини пан-групи в одну територію чи державу. Саме існування членів пан-групи на території конкретної держави нібито дає право втручатися в справи інших країн [418]. Це означає, що іредентизм виступає першим кроком на шляху реалізації пан-ідеології.

Прикладом досить потужної пан-ідеології сучасності є панарабізм – доктрина, за якою араби визнаються єдиним народом зі своєю мовою, історією та культурою. Він виник в колишніх арабських провінціях Османської імперії

як протидія британському і французькому колоніалізму. Його політична мета – досягнення арабської єдності, що означає створення єдиної незалежної арабської держави всіх арабських народів [1, с. 345]. Панамериканізм – ще одна з пан-ідей, яка, проте, базується скоріше на чиннику спільної території, аніж на єдності народу; це ідейно-політична доктрина, яка обґрунтовує необхідність забезпечення континентальної єдності всіх народів Північної і Південної Америки [135, с. 344]. Пангерманізм був дуже потужною течією і, за висловом В. Малахова, включав у себе і невинний романтичний націоналізм, і ставив за мету поширення німецької мови і культури, і містив агресивні прагнення до панування «германців» у Європі – від такого званого «великогерманства» (Alldeutschen) до націонал-соціалізму [194, с. 63].

З цього випливає, що іредентизм може бути лише одним з варіантів реалізації паннаціоналізму (наприклад, класичний приклад – пангерманізм), але ототожнювати їх не варто. Можна виділити відмінності між класичним, або, за словами Е. Сміта, «справжнім», паннаціоналізмом і іредентизмом, які полягають у такому: 1) різні масштаби, оскільки паннаціоналістична ідея зачіпає багато народів, у той час як іредентизм асоціюється з одним народом, який має розділені групи; 2) паннаціоналістична ідея акцентує увагу на мовно-етнічних і релігійних (панславізм, панісламізм) або суто територіальних (пан-європеїзм, пан-американізм) ознаках, у той час як іредентизм у першу чергу спирається на мовно-етнічну спорідненість груп, які прагнуть до об'єднання, всі ж інші чинники відіграють другорядну роль; 3) найчастіше паннаціоналістичні ідеї формуються в умовах зовнішніх загроз, тоді як іредентизм може бути постійним політичним курсом, який направляється ідеями з виразним культурно-історичним вмістом, наприклад, ідеєю «Великої держави» або особливого культурного світу (як, наприклад, «русский мир») [67, с. 60]. Аргументи – панславізм виник в умовах боротьби слов'ян Східної Європи за вихід зі складу Габсбургської і Османської імперій, панісламізм – на початку XX ст. у період боротьби арабського населення Близького Сходу проти Османської імперії.

Аналіз історичного досвіду іредентизму виводить ще один важливий аспект проблеми, пов'язаний з впливом іредентизму на територіальну цілісність держави, у якій проживає меншина-іредента. За цією ознакою іредентизм суттєво відрізняється від інших видів етнічного уніонізму і паннаціоналізму, які в принципі не передбачають сецесію як спосіб досягнення об'єднавчих цілей, не загрожують територіальній цілісності держав, оскільки декларують об'єднання вже сформованих етнополітичних організмів. Винятком є лише такий варіант іредентизму, що називається його «курдським стилем», але й прагнення до об'єднання частин бездержавного народу стикається з великими труднощами, оскільки влада держав проживання всіляко перешкоджає цьому. Наприклад, до розділених народів належать лезгини. Ще у 1990-х роках виникла ідея про створення держави Лезгістан, до якої мали увійти частини територій Дагестану і Азербайджану, де проживала більшість лезгинів. Однак це скоріше сепаратизм, що загрожував цілісності кордонів двох держав – Росії і Азербайджану. Державотворчі прагнення курдів в Ірані, Іраку, Туреччині, Сирії тривалий час є безуспішними (деяких успіхів досягли лише іракські курди, створивши квазідержавне утворення – Іракський Курдистан), у той час як іредентистські наміри етнічної меншини можуть отримати потужну підтримку з боку своєї «історичної батьківщини». Саме так сталося у Криму, де іредентистські настрої формувалися протягом тривалого часу завдяки підтримці з боку Російської Федерації, яка здійснювала постійний ідеологічний вплив на населення регіону.

Отже, іредентизм не тотожний етнічному уніонізму і паннаціоналізму, він є значно вужчим, оскільки має яскраво виражену специфіку. Його можна розглядати як особливу форму етнічного уніонізму і різновид паннаціоналізму. У той же час не є тотожними уніонізм і паннаціоналізм, адже уніонізм – значно ширше за змістом поняття, яке дозволяє розглядати паннаціоналізм як його різновид. Варто розрізняти «уніонізм» і «етнічний уніонізм», адже уніонізм може обумовлюватися різними чинниками, не тільки етнічними, а специфіка

етнічного уніонізму полягає в об'єднанні частин розділених народів або націй. Уніонізм виступає як родове поняття, інші – видовими. Співвідношення між уніонізмом, паннаціоналізмом і іредентизмом доцільно зобразити у таблиці:

Уніонізм – прагнення до об'єднання, злиття			
Етнічний уніонізм – прагнення до об'єднання в одній державі розрізнених етнічних анклавів		Паннаціоналізм – прагнення до об'єднання народів на основі мовно-етнічних, релігійних, територіальних ознак	
Об'єднання розділених націй німецька (XX ст.) корейська	Іредентизм як об'єднання розділених народів з ознакою «незвільненості»		«справжній», класичний панарабізм, панісламізм, панамериканізм, панславізм, панєвропеїзм
	«курдський стиль» іредентизму	паніталізм і пангерманізм (XIX ст.), грецький енозіс (XIX-XX ст.)	

Для позначення етнооб'єднувчих рухів у науковій літературі часто використовується термін «енозіс», тож на особливу увагу заслуговує питання співвідношення понять «іредентизм» і «енозіс». Методологічна проблема полягає у наявності двох протилежних наукових позицій, за однією з яких явища, що позначаються цими поняттями, розглядаються як різні, за іншою ж традицією вони ототожнюються. Для цього необхідно розкрити сутність процесів, які узагальнені в даних поняттях, і розглянути етимологію понять.

Перший науковий підхід чітко розмежовує іредентизм і енозіс за характером причин, що їх породжують: енозіс обумовлюється етнічним чинником, а іредентизм – цілим комплексом причин, включаючи етнічні. Таке розмежування присутнє у класифікації сепаратистських рухів за критерієм стратегічних цілей, якої дотримуються В. Дівак, Р. Нуруллін, Н. Романюк, О. Цебенко та ряд інших науковців. Наприклад, українська дослідниця В. Дівак наводить такі форми сепаратистських рухів: сецесія – відділення етносу чи нації з метою створення власної держави; іредентизм – відділення частини території з метою приєднання її до сусідньої держави; енозіс – відділення з метою приєднання до держави, де проживає основна частина однойменного етносу [94, с. 15,16]. Російський дослідник Р. Нуруллін зазначає, що формальною мотивацією до ініціювання енозісу є спільна етнічність меншості і

державно-організованої більшості [223, с. 216]. А іредентистські прагнення, як наголошував Т. Амброзіо, крім етнічного чинника, доповнюються існуванням інших – географічних, національних і історичних підстав [389, с. 2].

Якщо звернутися до етимології поняття «єнозіс», то у перекладі з грецької «єнозіс» означає «союз, об'єднання». В. Лубський характеризує його як відокремлення території з метою приєднання до держави з одноетнічним населенням, тобто це своєрідне возз'єднання етнічної меншості з державно організованою одноетнічною більшістю [183, с. 4]. За цим визначенням єнозіс передбачає об'єднання тільки етнічно споріднених груп. Сама така назва закріпилася за об'єднавчим рухом греків, який бере свій початок з 1830 р. – часу утворення Грецької держави, яка прагнула приєднати території, населені греко-християнським населенням, що залишилися у складі Османської імперії. З часом об'єднавча політика набула потужного імпульсу, скеровуючись «Великою ідеєю» – розширенням грецької держави до масштабів Візантійської імперії. Як відомо, об'єднавчий рух греків триває й до цього часу, пов'язуючись у першу чергу з рухом греків-кіпріотів за політичне об'єднання Кіпру з Грецією. Іншим прикладом єнозісу є об'єднавчі прагнення жителів Південної Осетії приєднатися до Північної Осетії, знову ж таки на основі етнічної спорідненості. У самій Північній Осетії теж сформувалися прагнення інгушів вивести частину Пригородного району зі складу Північної Осетії і приєднати її до Інгушетії. Натомість іредентизм ілюструють наміри Абхазії та проросійських політичних сил Криму об'єднатися з Росією.

Таким чином, перша позиція чітко розмежовує іредентизм і єнозіс саме за характером причин, що їх породжують: єнозіс спричиняється етнічним чинником, а іредентизм – цілим комплексом причин, включаючи етнічні. Важливим аргументом на користь першої позиції може бути апелювання до часу появи цих наукових понять: термін «єнозіс» виник раніше, у першій половині XIX століття, а «іредентизм» – у другій половині XIX століття. Слабкі сторони визначення долає інша точка зору.

Другий науковий підхід не розмежовує ці процеси, визнаючи енозис окремим випадком іредентизму, що чітко асоціюється саме з грецьким досвідом об'єднання. Для прикладу звернемося до визначення іредентизму, яке подає В. Євтух. Він вказує різні аспекти цього явища: це і захист анексованих територій, керованих іншою державою, і політика держави чи політичного руху, спрямованих на об'єднання народу, етносу, нації у рамках одного етнополітичного організму (держави), і форма етнічної мобілізації, яка передбачає возз'єднання території, на якій проживають члени іреденти, з територією титульного етносу. Названі найбільш поширені типи іредентизму: італійський іредентизм (кінець XIX – перша половина XX-го ст.), угорський іредентизм (у Північній Трансильванії), грецький іредентизм (енозис), румунський іредентизм (ідея Великої Румунії), німецький іредентизм (Південний Тіроль) [106, с. 165]. Тож, на нашу думку, дійсно, недоцільно протиставляти поняття «іредентизм» і «енозис», фактично вони позначають одне явище. Такий поділ досить умовний, оскільки невірним є акцентування уваги у випадку енозису тільки на етнічному чиннику, а для іредентизму – на цілому комплексі причин. Для прикладу, навіть грецький енозис фактично був рухом, заснованим і на етнічній спорідненості, і на низці інших причин: культурних (міфологія, звичаї), історичних (відновлення кордонів держави у межах Візантійської імперії), релігійних (об'єднання православних віруючих і виведення частини їх зі складу мусульманської держави). Крім того, в грецькому енозисі мало місце повернення «незвільнених земель» («терре іреденте»), які перебували під турецьким контролем. Тобто не існує таких етнополітичних рухів, заснованих тільки на одному чиннику, саме у цьому й полягає специфіка етнополітичних процесів, які завжди є багатфакторними.

Крім того, за умови розмежування обох явищ, і, відповідно, понять, що їх позначають, в іншому випадку потребувалася б особлива наукова термінологія також для назв тих об'єднувачих рухів, у яких домінують переважно релігійні, культурні чи історичні причини, а це б тільки призвело до поглиблення

термінологічних неточностей. Наявність власної назви для іредентистських рухів тих чи інших народів цілком виправдана, якщо, дійсно, конкретний випадок іредентизму має яскраву специфіку і скеровується оригінальною ідеєю. Наприклад, «енозіс» є власною назвою грецького іредентизму, який має тривалу історію і у якому яскраве місце посідає великодержавницька «Мегалі ідея» («Велика ідея»). Так само вірменський іредентизм нерозривно пов'язаний з ідеєю «міацум» («возз'єднання») і чітко з нею асоціюється. Таку назву має етнічна ідеологія вірмен Нагірного Карабаху, які прагнуть вийти зі складу Азербайджану і приєднатися до Вірменії.

Отже, на наш погляд, другий підхід є більш аргументованим, тому недоцільно розглядати іредентизм і енозіс як різні види об'єднавчих рухів, а поняття «енозіс» доречно використовувати в якості власної назви грецького іредентизму.

З'ясувати специфічні риси іредентизму як етнополітичного руху допоможе аналіз його найперших форм прояву. Етимологія терміну «іредентизм» пов'язується з діяльністю у XIX ст. італійської партії, яка мала назву «Italia irredenta» («незвільнена Італія»). Власне термін «терре іреденте» («незвільнена земля») виник у другій половині XIX століття для позначення районів, населення яких розмовляло італійською мовою і перебувало під австрійським пануванням.

Слід зауважити, що змістом іредентизму є приєднання до складу держави частини територій сусідніх держав саме під приводом того, що там живе споріднене населення, і у цьому контексті іредентизм не тотожний Рісорджименто, яким позначають об'єднання Італії, тобто всіх історичних земель. Співвідношення між ними можна розкрити таким чином: метою руху Рісорджименто було об'єднання кількох незалежних італійських князівств і територій під владою інших держав в одне державне утворення, тобто це був уніонізм, тоді як іредентизм – це політика, яку проводить цілеспрямовано вже сформована держава, прагнучи за допомогою різних засобів приєднати суміжні

території, які належать іншим державам, вважаючи їх «незвільненими». Відповідно, передбачені різні шляхи досягнення мети: у першому випадку це у першу чергу політична воля очільників князівств, революційні рухи на «незвільнених землях», у другому випадку мета досягається шляхом дипломатії чи військових завоювань. У «Тлумачному словнику іншомовних слів» Л. Крисіна італійська іредента (автор визначає саме це поняття) порівнюється з реконкістою, тобто відвоюванням народами Піренейського півострова у VIII-XV ст. територій, захоплених арабами [126, с. 664].

Послідовним прихильником ідеї об'єднання був керівник уряду Сардинського королівства (П'ємонт) Камілло Кавур. Франко-італо-австрійська війна дозволила італійцям частково реалізувати об'єднавчі плани – регіони Тоскана, Модена, Парма за результатами плебісциту об'єдналися з Сардинським королівством. У результаті визвольного руху, очолюваного Д. Гарібальді в Неаполітанському королівстві, відбулося приєднання південних регіонів Італії до Італійського королівства. У 1861 році сталося об'єднання численних розділених італійських князівств, королівств і герцогств в єдину державу – Італійське королівство. Однак не всі історичні регіони одночасно увійшли до складу новоутвореної держави, адже залишалися незвільнені землі – Папська область під контролем французького імператора і Венеціанська область у складі Австрійської імперії. У 1866 році до королівства приєдналася Венеціанська область, ще через 5 років – Рим. Проте й після цього у межах сусідніх держав залишалися території, на яких проживало італомовне населення. Найбільшими серед них були Трієст і Трентино (Південний Тироль), які перебували у складі Австро-Угорщини. Прагнення приєднати території зі спорідненим населенням не враховувало той факт, що італійці в цих регіонах кількісно поступалися іншим етнічним групам. У Тиролі це були німці, у Трієсті – словенці.

Першими політичними суб'єктами, які заявляли про приєднання інших територій, були політичні партії. Насправді ж в Італії існувало декілька

політичних організацій, які закликали до повернення до складу Італії територій з італомовним населенням, але назва самого явища більшою мірою асоціюється з діяльністю однієї організації, у назві якої було слово «іредента» – «Об'єднання за визволення Італії» (l'Associazione in pro dell'Italia irredenta), яке у кінці 1870-х рр. заснувала група Гарібальді і Мадзіні [422]. У громадському дискурсі ця політична організація почала називатися «Italia irredenta» («незвільнена Італія»). Політична партія вимагала приєднання до Італії від Австрії всіх земель з італомовним населенням, які перебували під іноземним пануванням. Іредентизм підкріплювався так званим «принципом національності», тобто ідеями об'єднання в одній державі територій, населення яких розмовляє однією мовою, і проведення державних кордонів згідно з лінгвістичними. Італійські патріоти поєднали даний принцип з ідеєю народного суверенітету і правом народу самому розпоряджатися власною долею [79, с. 5,6]. Відомо, що діяльність цієї партії стала більш потужною після Берлінського конгресу 1878 р., коли при розподілі територій Італія не отримала жодного прирощення. Іредентисти вимагали приєднання до Італії таких регіонів, як Південний Тіроль, Герцеговина, Трієст, Істрія, Далмація, кантон Тессин, Ніцца, Корсика, Мальта. Тоді уряд не перешкоджав партійній діяльності, яка спрямовувалася проти Австро-Угорщини. Однак згодом ставлення до іредентистів змінилося, що обумовлювалося радикалізацією їх діяльності, зокрема, підготовкою і проведенням терористичних актів.

Проте згодом іредентистські цілі стали одними з пріоритетних для італійських політиків. З одного боку, приєднання територій зі спорідненим населенням розглядалося як логічне продовження Рісорджименто, з іншого боку – дозволяло в умовах імперіалізму поширити сфери свого впливу на інші території. Політики упритул підійшли до реалізації своєї мети під час Першої світової війни. На той час Італія входила до Троїстого Союзу, на початку війни тримала нейтралітет, але одночасно вступила в переговори з Антантою. В. Любін зазначає, що вступ Італії у військовий конфлікт на боці Антанти у

травні 1915 р. відбувся після тривалого торгу італійської дипломатії, яка шукала кращий, в її розумінні, шлях приєднання «невикуплених» земель, з найбільшою вигодою для своїх національно-державних інтересів. До травня 1915 р. італійські політики дискутували щодо доцільності вступу у війну. Нейтралісти вимагали збереження нейтралітету у війні як запоруку отримання від Австро-Угорщини і Німеччини бажаних територій – Трієста і Трентино, інтервентисти ж, навпаки, виступали за вступ у війну, мотивуючи це намірами завершити процес Рісорджименто і об'єднати націю. В. Любін зауважує, що, крім цього заклику, правлячі кола мало що могли запропонувати громадській думці в якості причини для порушення нейтралітету і залучення країни у війну [186, с. 28,29]. Про те, що італійський іредентизм фактично переслідував дві мети, свідчить той факт, що у переговорах з російськими дипломатами обговорювалося питання не тільки про приєднання Трієста і Трентино, але й албанської Валони (Вльори) і про панування Італії на Адріатичному морі. 26 квітня 1915 р. Італія заключила договір з державами Антанти, за яким гарантувалося не тільки приєднання Трентино і Трієста, але інші територіальні, у тому числі колоніальні, прирощення і задоволення відповідних притязань імперіалістичного характеру [186, с. 31]. Італія брала участь у війні, у результаті отримала бажані території, але мала через це нестабільну ситуацію у даних регіонах, у тому числі пов'язану зі строкатим етнічним складом населення. Особливо чітко це проявилось в Трентино, де відбувалися сутички між італійцями і німцями. У 1947 році регіон Трентино отримав автономний статус, однак конфлікт продовжувався. У 1992 році ООН втрутилася в цю ситуацію для врегулювання конфлікту. Тепер регіон має подвійну назву: Трентино-Альто Адідже і Південний Тироль. Провалилися плани італійської еліти щодо панування на Адріатиці, що стало неможливим з появою Югославії.

Отже, італійський іредентизм як перший приклад реалізації подібного курсу, засвідчує його подвійний характер: наявність прагнень приєднати споріднене населення разом з територією його проживання і одночасне

вирішення стратегічних політичних цілей, таких як поширення свого впливу на інші території, де споріднене населення складало меншість.

Історія об'єднавчого руху етнічних греків – «єнозіс» – є іншим класичним прикладом іредентизму. Незалежна грецька держава (Королівство Греція) була визнана у 1830 році, однак велика частина етнічних греків перебувала поза її межами у складі Османської імперії. Практично одразу почав формуватися іредентистський проект греків, що мав назву «Велика ідея», але він виявився не досить успішним. Грецька «Велика ідея» спрямовувалася на реставрацію Візантійської імперії з центром у Константинополі і передбачала приєднання до складу Греції Епіру, Фессалії, Македонії, Фракії, Криту, Кіпру, островів в Егейському морі, Константинополя, частини Анатолії, Іонічних островів. На шляху до приєднання історичних територій Греція мала як успіхи, так і невдачі; грецький іредентистський проект є незавершеним й до сьогодні.

Під гаслами іредентизму відбувалося об'єднання німецьких земель у ХІХ ст. і, пізніше, заради досягнення «національного возз'єднання» проходило захоплення частини території інших держав – анексія Німеччиною області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 році.

Це хрестоматійні приклади реалізації іредентистської політики, але іредентизм сформувався і в інших народів Європи. А. Пітассіо зазначає, що в усіх національних державах, народжених між ХІХ і ХХ століттями, розвивались політичні рухи, які боролись за те, щоб анексувати інші території, розташовані поблизу їхніх кордонів. Ця необхідність виправдовувалася лінгвістичною або етнічною подібністю між жителями національної держави і бажаних територій, або ж історичними причинами [422]. Отже, історичний огляд зародження і розвитку іредентизму демонструє пов'язаність цього руху саме з таким варіантом об'єднання розділеного народу, коли його більша частина вже створила національну державу і прагне приєднати інші групи розділеного народу, які перебувають під іноземним пануванням.

Відомо, що іредентизм також існував і існує у Румунії, Угорщині, Болгарії, Литві, але він не виник у інших країнах Європи – Франції, Великобританії, Іспанії, країнах Бенілюксу. Р. Бараш пояснює це тим, що у країнах, де виник іредентизм, запізнювалося встановлення централізованої держави – або через тривалу конфронтацію з сусідами, або через існування колись в рамках мультиетнічної держави, де етнічна ідентичність переважала над громадянською [16, с. 47]. Це означає, що держави, які мають іредентистські прагнення, у постімперський період опинилися з тими територіями і кордонами, які були встановлені міждержавними угодами і рішеннями великих держав без врахування етнічного складу населення. Саме у цей період виникла трансільванська проблема, яка тривалий час загострює відносини між Угорщиною і Румунією.

Таким чином, іредентизм є різновидом етнооб'єднавчого руху, який у першу чергу пов'язаний з об'єктивною проблемою розділеності народів. Він має багато форм прояву, починаючи від класичних випадків італійського і грецького іредентизму і завершуючи експансіоністським російським іредентизмом. Суттєвою спільною ознакою всіх випадків іредентизму є їх обумовленість етнічним і територіальним чинниками, які, поєднуючись, створюють необхідне підґрунтя для іредентистської ідеології. Якщо іредентизм реалізується як різновид національної політики держави і передбачає об'єднання розпорошеного по світу народу, етносу, то у ньому домінує етнічний чинник, адже декларується об'єднання груп розділеного народу, якщо ж у ньому робиться наголос на поверненні раніше втрачених територій задля об'єднання їх у межах іншої держави, то провідну роль виконує територіальний чинник, тому що прирощення території засвідчує силу держави. Однак ці варіанти – дві ідеальні моделі досліджуваного явища, адже реальний історичний досвід показує, що об'єднання усіх груп розділеного народу неодмінно передбачає приєднання території їх проживання, яка вважається «незвільненою», а політичний курс на повернення територій, які колись

входили до складу тієї чи іншої «Великої держави», маскується гаслами захисту споріднених груп. Тобто бачимо фактичну присутність обох чинників у процесі реалізації всіх видів іредентистської політики.

На основі порівняльного аналізу можна стверджувати, що іредентизм є однією з форм етнічного уніонізму, оскільки демонструє об'єднавчу стратегію груп розділеного народу, а з огляду на установки суб'єктів іредентизму він може виступати видом пан-націоналізму, оскільки об'єднання етносу спирається на гасла етнічного націоналізму. Іредентизм, на відміну від інших видів уніонізму, формує значні політичні ризики, загрожуючи територіальній цілісності суверенних держав і сприяючи появі міждержавних політичних конфліктів.

1.3. Сутність іредентизму в контексті відцентрових процесів і його співвідношення з сепаратизмом

Як довготривала діяльність сепаратистських рухів, так і кожен новий спалах сепаратизму у різних куточках світу викликають до себе посилену увагу. Національні держави і наднаціональні утворення ставляться до них насторожено, локальні ж сепаратистські рухи у кожному випадку, який завершився хоча б частковим задоволенням вимог сепаратистів, прагнуть побачити сприятливий для себе прецедент. Науковці намагаються пояснити причини активізації відцентрових політичних процесів, класифікувати їх, дати морально-правову оцінку. Для цього активно досліджується масив міжнародно-правових документів, здійснюється збір і аналіз багатого емпіричного матеріалу. Щоправда, дослідження ускладнюється необхідністю враховувати подвійні стандарти, якими керуються провідні держави світу у ставленні до різних випадків самовизначення.

Понять, які позначають відцентрові рухи, досить багато: це «сепаратизм», «етнічний сепаратизм», «іредентизм», «сецесія» і «сецесіонізм». Питання про співвідношення сепаратизму, іредентизму і сецесії залишається відкритим, що актуалізує проведення досліджень, спрямованих на розмежування цих понять.

В окремих випадках, коли в силу різних причин (низький політичний статус, економічне гноблення та ін.) етнічна група вже не пов'язує своє майбутнє з життям у поліетнічній державі, вимоги етносоціальних спільнот можуть набути радикального характеру, втілюючись у закликах до створення власної держави або приєднання до іншої. Як сепаратизм у вигляді сецесіонізму, так і іредентизм є досить поширеними явищами у сучасному світі, найчастіше оцінюються негативно і викликають занепокоєння світової спільноти у практичному сенсі – яким чином реагувати на вимоги сепаратистів і іредентистів? З огляду на це дані процеси вимагають від науковців серйозного вивчення і аналізу. Однак природа названих процесів досліджена недостатньо, зокрема, проблемним питанням залишається їх зв'язок з правом народів на самовизначення. До того ж простежуються тенденції до розгляду іредентизму як окремого випадку етнічного сепаратизму або ж до їх ототожнення. З'ясування спільних і відмінних рис етнічного сепаратизму і іредентизму допоможе краще пізнати сутність цих процесів, а вивчення загроз, які вони несуть, дозволяє відповідним чином на них реагувати і приймати виважені політичні рішення.

Мета етносоціальної спільноти на створення суверенної держави реалізується шляхом висунення сепаратистських вимог. Сепаратизм досить активно досліджується представниками різних країн, але досягти конвенціональності у визначеності цього поняття не вдається до сьогодні. У вузькому розумінні сепаратизм визначається як прагнення до відокремлення однієї частини держави від цілого з метою досягнення незалежності. Американський науковець Д. Горовіц визначає його таким чином: «Сепаратизм – вихід групи і її території з-під юрисдикції більш крупної держави, частиною

якої вона є... з наступним утворенням нової держави» [76, с. 145]. В. Євтух зазначає, що «зазвичай, сепаратисти розглядають державу як інституцію (форму) національної самоорганізації, у якій етнічна гомогенність й культурний консенсус складають ідеологічну основу для політичного й територіального відділення частини держави та утворення нового етнополітичного організму (держави)» [106, с. 284]. Однак і у сучасних зарубіжній, і у вітчизняній політичній науках сепаратистськими визнаються навіть вимоги щодо здобуття широкої політичної автономії. В. Горенкін визначає сепаратизм як прагнення до відокремлення частини країни від іншої території держави (тобто політичний процес, тенденція), метою якого є створення нової, незалежної держави, приєднання частини, що відокремилася, до іншої держави або отримання автономії в рамках існуючої держави [64, с. 38]. Наведемо визначення з новітнього вітчизняного політологічного словника: «Сепаратизм (лат. *separatus* – окремий) – політика та практика відокремлення, відділення частини території держави з метою створення нової самостійної держави або отримання статусу широкої автономії» [227, с. 596]. Більше того, сучасний сепаратизм перестає бути внутрішньополітичною проблемою і в глобалізованому світі виконує й інші завдання. В. Олішевська зазначає, що сепаратизм виступає не тільки як явище, притаманне складноорганізованам (у етнічному та конфесійному контексті) державним утворенням, але й як засіб реалізації геополітичних інтересів провідних держав та утворених ними міждержавних об'єднань з метою структурної перебудови світової спільноти й подальшого забезпечення своїх лідируючих позицій на планеті [225, с. 150].

Вихідні мотиви сепаратистів за своєю природою можуть бути політичними, економічними, етнічними, конфесійними, територіальними, у зв'язку з чим традиційно виділяють кілька видів сепаратизму. З-поміж багатьох його видів найбільш поширеним у сучасному світі є *етнічний сепаратизм*, оскільки чимало етносоціальних спільнот намагаються використати право на самовизначення і реалізувати його у тій чи іншій формі, зокрема, створити

власну державу. Особливістю етнічного сепаратизму є те, що він породжується багатьма причинами, зокрема, дискримінацією етнічної групи у політичній, економічній, релігійно-конфесійній, культурній та інших сферах.

Спосіб самовизначення через приєднання до сусідньої держави на основі етнічної спорідненості, тобто іредентизм, теоретично теж має право на існування, адже явище розділеності народів цілком об'єктивне і незаперечне. Але, на нашу думку, такий спосіб самовизначення виправдовується тільки у випадку, коли етнічна група дійсно зазнає значних утисків і її перебування у складі держави неможливе, аж до загрози етноциду. У сучасний період найчастіше аргумент компактного проживання на території сусідньої держави етнічної групи, яку потрібно захистити, слугує прикриттям експансіоністських прагнень держави. Така іредентистська стратегія виводить ситуацію на рівень міждержавного політичного конфлікту.

Розмежування сепаратизму й іредентизму проведене багатьма дослідниками. В. Тураєв, характеризуючи націоналізм, виділяє три його види: сепаратистський, реформаторський і іредентистський. Метою іредентистського націоналізму є об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої [341, с. 83]. Зрозуміло, що вчений чітко розділяє сепаратизм та іредентизм, оскільки вони мають різну кінцеву мету. Ю. Шабасєв і А. Садохін виділяють три форми радикального націоналізму – агресивний етнічний націоналізм, етнічний сепаратизм і етнічний іредентизм. Прихильники етнічного сепаратизму добиваються або надання окремим етнічним спільнотам широкої політичної автономії, або вимагають відокремлення етнічних анклавів від основної території держави, заселеної іншими етносами, і створення незалежної держави. Ці вчені визнають, що етносепаратизм може проявлятися і у формі етнічного уніонізму, який полягає у прагненні до об'єднання в одній державі розрізнених етнічних анклавів. Самостійною формою етнічного уніонізму є іредентизм, який «проявляється тоді, коли частина етносу вже має власне державне утворення, а інші його частини знаходяться за межами даної

держави або політичної автономії» [372, с. 73]. Однак у цій теорії є суперечності, які не дозволяють чітко з'ясувати співвідношення іредентизму і сепаратизму. З одного боку, і етнічний іредентизм, і етнічний сепаратизм визначені як види радикального націоналізму, а з іншого боку, за змістом етнічний сепаратизм визнається ширшим, оскільки він може проявлятися у формі етнічного уніонізму, а той, у свою чергу, у формі іредентизму. На основі теорії можна виділити таку спільну рису сепаратизму і іредентизму як те, що обидва процеси починають свій розвиток з появи мобілізованої етнічності, яка використовується в політичних інтересах лідерів чи організацій.

Український дослідник В. Панібудьласка дає визначення сепаратизму з використанням етнополітологічних категорій: це «політика і практика суспільно-політичного руху, що спрямовані на здобуття державного суверенітету окремою етносоціальною спільнотою на території її проживання в межах існуючої держави або прагнення до об'єднання частин одного етносу, що мешкають у різних державах (іредентизм)» [235, с. 306]. У цьому визначенні іредентизм виступає як різновид сепаратизму. Українські політологи розмежовують сепаратизм і іредентизм досить чітко: іредентизм визначається як форма (різновид) сепаратизму. Саме це зазначають у своїх працях В. Дівак, І. Рафальський, О. Цебенко. Слушною є думка М. Паламарчука, що розуміння іредентизму як певного різновиду сепаратизму для оцінки загроз національній безпеці держави є виправданим, тому що обидва явища загрожують територіальній цілісності, їхні прояви та причини, що їх породжують, досить подібні, але існує суттєва відмінність, яка полягає у практично обов'язковій наявності у іредентистських рухів зовнішніх партнерів (іноземних держав або ж окремих структур у цих державах) [234, с. 65].

Процеси іредентизму і сепаратизму осмислюються політологами у контексті вивчення регіоналізму. У цьому випадку зародження іредентистських і сепаратистських рухів у регіонах виступають в якості аспектів регіоналізму, адже вимоги регіональних еліт можуть стосуватися захисту інтересів етнічних

спільнот, які проживають у даному регіоні. Проте ототожнювати регіоналізм і сепаратизм неприпустимо, тому що сепаратизм уособлює радикальні вимоги регіональних еліт. І. Баригін розглядає сепаратизм як екстремістську форму регіоналізму і визначає його як політичний рух, направлений на вихід певної території зі складу держави з метою створення нової держави. Він акцентує увагу на сепаратизмі еліт, який детермінований етнонаціональними, релігійними, економічними і культурними чинниками. Одним з видів сепаратизму еліт за критерієм мети є відокремлення (вимога прав на створення в своєму регіоні суверенної держави або приєднання регіону до іншої існуючої держави) [17, с. 191]. Отже, дослідник оперує тільки поняттям «сепаратизм», який з боку еліт може мати різну мету, і не вживає термін «іредентизм». Фактично прагнення регіональних еліт приєднатися до іншої держави (іредентизм) розглядається як один з варіантів сепаратизму.

Спроба розмежувати іредентизм і сепаратизм належить зарубіжним науковцям С. Сайдману і В. Ауресу. Вони виділили декілька умов/критеріїв їх появи. Зокрема, велике значення має *розмір групи*; на їх думку, саме великі групи більш схильні до іредентизму і сепаратизму, але при цьому у великих груп (в абсолютному вираженні) більше шансів бути саме сепаратистськими. Неконцентровані (тобто розпорошені групи) мають менше шансів бути іредентистськими чи сепаратистськими. Наступним є критерій *етнічності*, тож групи, які в поліетнічній державі відрізняються від інших за етнічним чинником, найчастіше схильні до іредентизму або сепаратизму, причому, якщо рід етнічної групи домінує в сусідній державі, розвиватимуться саме іредентистські настрої. Враховується *наявність споріднених груп в інших країнах*, тому іредентистські чи сепаратистські настрої з'являться тоді, якщо етнічні групи мають родичів в інших країнах, а ті є сепаратистами, а також за наявності кількох сегментів етнічної групи в інших державах, тому що чим більше цих груп, тим більша вірогідність для очікуваної підтримки. Причинами виникнення іредентизму і сепаратизму дослідники називають вплив

політичного та економічного гноблення, але висловлюють і цілком новаторські думки про появу іредентизму і сепаратизму в демократичних державах, де велику свободу для політичних дій дає політична конкуренція, а також про їх відсутність у державах з високим рівнем економічного розвитку. До того ж, на думку С. Сайдмана і В. Ауреса, наявність інших рухів за відокремлення, особливо успішних, засвідчує слабкість влади і стимулює інші групи до такого ж кроку [426].

Підсумовуючи названі підходи, можна зробити висновок про те, що поняття «іредентизм» та «сепаратизм» не є тотожними, тому що за критерієм суб'єктів цих рухів іредентизм – це практично завжди рух етнічних груп (з етнічними антрепренерами, відповідними гаслами і т.д.), у той час як носіями сепаратистських настроїв можуть бути інші соціальні спільноти. Значні відмінності мають також поняття «іредентизм» і «етнічний сепаратизм» за критерієм мети, адже вимоги іредентистів не спрямовані на утворення незалежної держави, у той час як для етнічних груп, які висувають сепаратистські заклики, це головна мета. Слід визнати, що тлумачення іредентизму як форми сепаратизму виправдане також тим, що у суспільній свідомості іредентизм неминуче містить елемент сепаратизму – етнічній групі неможливо увійти у склад іншої держави без того, щоб її прагнення не розцінювалося керівництвом держави, на території якої проживає ця етнічна меншість, та іншим населенням цієї держави як сепарація – розділення території держави внаслідок відокремлення і виділення одного регіону.

Історичний досвід руху етнічних спільнот до самовизначення показує, що сепаратистські рухи, хоч є більш радикальними за характером, але також і більш успішні, у той час як іредентистські рухи рідко коли досягають мети. Кожен випадок сепаратизму розцінюється державою як загроза її цілісності і супроводжується втручанням світової спільноти, яка найчастіше виступає на боці національних держав. В історії є значно більше прикладів успішно реалізованих сепаратистських вимог, спрямованих на створення незалежних

держав, аніж задоволення іредентистських прагнень, а саме – поява незалежних держав внаслідок виходу республік зі складу СРСР, Югославії, відділення Ефіопії від Еритреї, Сінгапуру від Малайзії та інші. Вимоги іредентистів можуть сприйматися як менш радикальні, ніж сепаратистські, а тому державна влада часто намагається «м'яко» виправити ситуацію і надати іредентистам ряд привілеїв, які покращать їхнє життя у країні і змусять відмовитися від своїх вимог. Найкращим варіантом вирішення проблеми для державної влади буде надання внутрішніх компенсацій у різних формах (наприклад, надання регіону автономного статусу). У гіршому випадку вимоги іредентистів можуть спонукати державу проводити більш активну асиміляційну політику. Бажано, щоб вирівнювання етнічних груп здійснювалося у політичній і економічній сферах і не передбачало культурної асиміляції, яка може призвести до втрати етнічної ідентичності і, відповідно, до зникнення самої етнічної групи.

Спільна риса іредентизму і етнічного сепаратизму полягає у тому, що на їх ґрунті можуть розвиватися гострі етнотериторіальні міждержавні конфлікти. У випадку іредентизму за умови проживання одного етносу у різних країнах конфлікт неминуче набуває політичного характеру. Прикладом може слугувати іредентистський міждержавний конфлікт між Вірменією і Азербайджаном навколо Нагірного Карабаху, де сформувалися глибокі протиріччя між вірменами-християнами і азербайджанцями. Тобто у випадку іредентизму стикаються інтереси кількох держав: поліетнічної, від якої відокремлюється іредента, і іредентистської держави, яка різними засобами намагається приєднати частину території сусідньої держави зі спорідненими групами. Держави використовують весь арсенал правових і силових ресурсів для досягнення поставлених цілей, у той час як особливістю внутрішніх етнічних рухів за самовизначення є те, що вони мають менше ресурсів і важелів, ніж держави. Для конфлікту всередині держави характерний у цілому різний рівень інституціоналізації учасників конфліктної взаємодії, але при виході конфлікту на міжнародну арену стикаються держави вже як рівнозначні сильні учасники. При

появі сепаратизму і іредентизму у конфлікт може втрутитися світова спільнота, для якої кожен випадок відокремлення неприпустимий, адже він може стати прецедентом для наступного «параду суверенітетів». Враховуючи те, що у світі існує близько 5 тисяч етносів, гіпотетичне самовизначення кожного з них утворить «клаптикову» політичну карту світу. На появу сепаратистських рухів також оперативно реагують сильні сусідні держави, які, виходячи з власних інтересів, підтримують або не підтримують сепаратистів, наприклад, можна згадати російсько-грузинський конфлікт 2008 року з приводу самовизначення Південної Осетії і Абхазії, з одного боку, і самовизначення Косово, з іншого, адже ставлення провідних держав світу до цих випадків відрізнялося.

У будь-якому випадку задоволення іредентистських і сепаратистських вимог складає загрозу для територіальної цілісності держави, у зв'язку з чим набула поширення думка про те, що право народів/націй на самовизначення і принцип територіальної цілісності держави суперечать один одному і їх важко узгодити.

Таким чином, іредентизм і етнічний сепаратизм охарактеризувати як ідеології і рухи етнічних спільнот, які прагнуть реалізувати право на самовизначення. Вони мають ряд спільних рис: поштовхом для початку обох процесів є незадоволення етнічних груп своїм статусом; важливою умовою є етнополітична мобілізація групи на досягнення поставлених цілей. Відмінності полягають у меті і характері вимог, які висуваються до влади. Етнічні сепаратисти налаштовані на створення власної держави, іредентисти – на приєднання до сусідньої держави, де проживає більшість етнічної групи. В історичному контексті досягнення поставленої мети етнічними сепаратистами свідчить про те, що цей рух має більше прикладів успішної реалізації. Етнічний сепаратизм і іредентизм – не єдині шляхи самовизначення народів, адже на початку XXI століття значного поширення набуває надання етнічним групам внутрішніх компенсацій у вигляді територіальної автономії або інших формах, що дозволяє їм підвищити свій статус у суспільстві.

Супутніми термінами, який часто вживається при аналізі сепаратизму і іредентизму, є «сецесія» і «сецесіонізм». Причому можна виділити два підходи в залежності від того, яке поняття науковці визнають родовим, тобто більш широким, – «сепаратизм» чи «сецесію».

Перший підхід. Традиція визнавати саме «сепаратизм» родовим поняттям має більше прихильників. Дослідниця сепаратизму В. Дівак дотримується такої схеми: сепаратизм є більш широким поняттям, оскільки позначає рух за відділення частини держави від її цілого і спрямований на досягнення різних цілей, а вже в залежності від цих цілей дослідниця виділяє форми сепаратизму: сецесію, іредентизм, енозіс, деволюцію (автономізацію). На її думку, на відміну від сепаратизму сецесія є вужчим поняттям й означає вимогу формального виходу з держави, розриву зв'язків із центральною політичною владою з боку будь-якої частини державного утворення на підставі до прагнення створення суверенної держави [95, с. 649]. Такий же погляд на сецесію, сепаратизм і іредентизм спостерігається у працях інших українських науковців – Н. Романюк, О. Цебенка та ін.

Р. Нуруллін вважає, що сепаратизм є більш широким і менш визначеним поняттям, ніж сецесія, оскільки є багатозначним феноменом – це і прагнення, і рух, і переконання в необхідності відокремлення. Він проаналізував генезис семантичного наповнення поняття «сецесія», зауваживши, що «...відтінки значення слова *сецесія* змінювалися у зв'язку з історичним контекстом, але смислове ядро – «вихід і утворення нового інституту» – залишилося незмінним і присутнє у всіх сучасних семантичних сполученнях з цим словом (включаючи сецесію в мистецтві, економіці, медицині)» [223, с. 213]. Що ж до співвідношення понять, то він зазначає: «...сецесія, іредентизм і енозіс як форми сепаратизму з логічної точки зору є більш вузькими термінами, звідси впливає, що поняття політичний сепаратизм за об'ємом набагато більше за них» [223, с. 217]. К. Пузирьов визначає сепаратизм як прагнення населення тієї чи іншої території до відокремлення з метою державного відособлення або

приєднання до іншої держави [264, с. 137]. С. Осипова приєднується до думки про сецесію як одну з форм сепаратизму і характеризує її як соціально-політичне явище, яке включає не тільки процедури відокремлення і виходу зі складу держави будь-якої її частини, але й процес створення нового державного утворення [229, с. 145]. М. Домарєва визначає сепаратизм як феномен, який розвивається в процесі конфліктної взаємодії між регіоном, метою якого виступають сецесія, іредентизм або політична автономізація, і центральною владою державного утворення, чією задачею є збереження політичного суверенітету і державної цілісності [100, с. 39]. На думку Р. Бараш, іредентизм і сецесіонізм є альтернативними шляхами розвитку, вибір одного з них обумовлений особливостями політичної або демографічної ситуації. Різна природа цілей – утворення нової незалежної держави або потенційне злиття з вже існуючою державою – обумовлюють різні моделі політичної і соціальної поведінки [14, с. 162]. К. Гусов пропонує власне визначення сепаратизму задля узагальнення у понятті «сепаратизм» інших, схожих за природою фактів, а саме автономізацію, сецесію, іредентизм: «дії і настрої частини населення держави, спрямовані на отримання більшого суверенітету у питаннях своєї життєдіяльності і (або) ідентичності» [80, с. 90].

Отже, у першому підході сепаратизм є родовим поняттям, що характеризує рух за відокремлення від держави її частини, а сецесія і іредентизм – видовими поняттями, а явища, які вони позначають, протиставляються за метою виходу зі складу держави: сецесія передбачає створення нової незалежної держави, а іредентизм – відокремлення з метою приєднання до іншої держави.

Варто звернутися до останнього випадку реалізації політики іредентизму, а саме анексування українського Криму Російською Федерацією. Російські політики, намагаючись надати акту фактичної анексії Криму легального вигляду, вважали проголошення незалежності беззаперечним аргументом для підтвердження законності входження Криму до складу Російської Федерації. На

засіданні Державної Думи 20 березня 2014 року С. Лавров наголосив, що «за підсумками референдуму і на основі Декларації про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя Верховна Рада Автономної Республіки Крим 17 березня проголосила Крим незалежною, суверенною державою і звернулася до Росії з пропозицією про прийняття Республіки Крим до складу Росії» [315]. Фактично мало місце порушення норм українського законодавства і принципів міжнародного права, тож такі заяви не приспали пильності міжнародної спільноти, яка засудила цей загарбницький акт. Що ж до інших випадків іредентизму, то слід констатувати наявність невеликої кількості прецедентів реалізації іредентистської стратегії, переважно за допомогою таких методів, як укладення міждержавних угод про передачу території (дуже часто задля проведення власних інтересів держави вступали у ті коаліції, які гарантували територіальні прирощення, як, наприклад, Італія на рубежі XIX-XX століть) чи, знову ж таки, анексування території (фашистська Німеччина).

Другий підхід. Інша дослідницька традиція визнає родовими поняття «сецесія» як вихід зі складу держави якоїсь її частини або «сецесіонізм» як сукупність ідей, які обґрунтовують курс суспільно-політичного руху, орієнтованого на відокремлення деякої території від існуючої держави. У країнах пострадянського простору, на відміну від зарубіжних країн, саме за поняттям «сепаратизм» закріпилося значення руху до незалежності. Власне, таким чином формується інший погляд на співвідношення сепаратизму, іредентизму і сецесії. В етнополітології сепаратизм чітко пов'язується з метою утворення незалежної держави, наприклад, у визначенні, поданому В. Євтухом, зазначається, що «зазвичай, сепаратисти розглядають державу як інституцію (форму) національної самоорганізації, у якій етнічна гомогенність й культурний консенсус складають ідеологічну основу для політичного й територіального відділення частини держави та утворення нового етнополітичного організму (держави)» [106, с. 284]. У «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1996 р.) іредентизм розмежовують з сепаратизмом, адже метою сепаратизму є відділення

від держави частини її території і створення на ній власної незалежної держави, у той час як іредентизм є рухом за виділення з метою наступного об'єднання території, що виділяється, з сусідньою державою [276, с. 698]. Ф. Попов вважає, що сецесія може існувати в двох основних формах: сепаратистській, якщо діяльність опозиційного угруповання пов'язана з досягненням повної політичної незалежності, і іредентистській, коли сецесіоністи добиваються входження у склад вже існуючої держави [250, с. 98]. Таку ж ідею проводить грузинський науковець А. Русецкий, який, розглядаючи проблему агресивного етнонаціоналізму в поліетнічному суспільстві Грузії, зауважує, що підтримка з боку зовнішніх акторів сприяє розвитку відцентрових сил і формуванню двох стратегій сецесіонізму – сепаратизму, як відокремлення для створення свого етнічного державного утворення, і іредентизму – відокремлення задля приєднання до іншого державного утворення [283, с. 10].

Прихильники другого підходу аргументують свою позицію тим, що сецесія – це вихід, відокремлення, а вихід передбачений обома формами політичних рухів.

Поступово формується тенденція взагалі відмовитися від однозначного віднесення певного політичного процесу тільки до однієї з форм відцентрових рухів. На думку С. Голунова, в багатьох випадках віднести рух до категорії сепаратистських або іредентистських можна тільки по завершенню доволі тривалого історичного періоду, оскільки уявлення про бажаний результат (сецесія або возз'єднання) можуть змінюватися з плином часу як всередині руху, так і у «спорідненій» іноземній державі [62]. А. І. Рафальський зауважує, що рухи за відокремлення (сецесія) і сепаратистські рухи можуть легко переходити один в одного на різних етапах своєї еволюції, включати прихильників обох напрямів; їхні лідери можуть змінювати цілі, свідомо чи несвідомо маніпулюючи змістами цих понять. Вирішальною відмінністю між обома поняттями залишається визнання або невизнання легітимності чинної центральної політичної влади [268, с. 82,83].

Компромісний підхід пропонує А. Коробов, який протиставляє сепаратизм і іредентизм як протилежні за спрямуванням політичні практики, які, проте, можуть співпадати. Він зауважує, що сепаратизм означає від'єднання частини державної території, а іредентизм – приєднання. Однак ці два явища можуть бути супутніми один до іншого [153, с. 46].

У зарубіжних науках досить широко використовуються обидва терміни – і «сепаратизм», і «сецесія», але в цілому зарубіжні дослідники не розглядають питання стосовно того, що є родовим поняттям. Науковці демонструють абсолютно протилежні точки зору на співвідношення сепаратизму, сецесії і іредентизму. Найчастіше оперують поняттям «сецесія», але вкладають у нього дещо різний зміст. Т. Амброзіо розуміє сецесію широко, як «вимоги етнічної, національної або іншої спільноти, що історично склалася, «вивести» свою територію зі складу держави, частиною якої на сьогоднішній день дана територія є» [389, р. 67]. Однак таке визначення є дещо загальним. А. Б'юкенен чітко пов'язує сецесію з виходом території разом з населенням з-під контролю держави і створенням нової незалежної держави, влада якої поширюється на всю територію, що відокремилася, і на все її населення [395, р. 54]. П. Фіала, М. Мареш, М. Стрміска вважають, що у вузькому сенсі сепаратизм стосується створення держави, у тому числі на територіях кількох країн, у яких проживає відповідна етнічна група (Курдистан), у той час як розділення національної території однієї держави називається сецесіонізмом [401, с. 67]. Ця думка заслуговує на увагу, адже сепаратизм розуміється як певна ідея, як відцентровий рух, спрямований на утворення нової держави, а сецесіонізм – як технологія виокремлення окремої території чи територій.

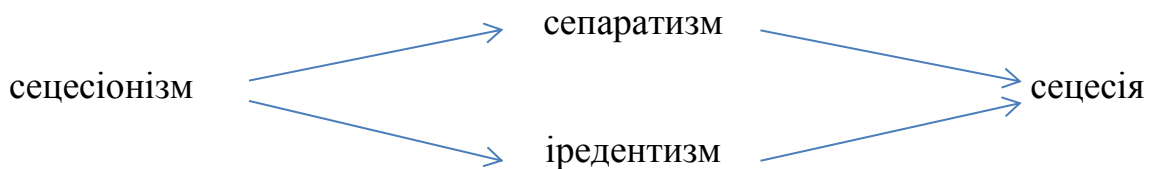
Д. Конверсі фактично визнає іредентизм різновидом сецесії і вважає, що іредентизм виступає в якості четвертого, останнього етапу еволюції сецесії: перший етап сецесії («антагоністична або опозиційна легітимність») полягає у визнанні існуючої влади нелегітимною, другий – у антиконституціоналізмі і прагненні радикально змінити або відмовитися від конституційного ладу,

третій – у формуванні етніцизму як визнанні етнічної єдності вищою цінністю, ніж держава, четвертий – у прагненні до іредентизму, який робить акцент на територіальному возз'єднанні етнічних родичів у одній державі [397, р. 334]. Аналогічної позиції дотримуються С. Сайдман і В. Аурес, які розрізняють сепаратизм і іредентизм за цілями, таким чином пов'язуючи саме сепаратизм зі створенням власної держави, але при цьому зовсім не використовують поняття «сецесія». Б. Коппітерс вважає, що в політичних утвореннях з нерівним статусом (маються на увазі союзні республіки і автономні утворення в їх складі – *Н.Г.*) можлива поява сепаратистських і іредентистських вимог [152, с. 81]. Іредентизм як одну з форм сепаратизму виділяють Ш. Горовіц і С.Б. Редд, на думку яких прагнення до іредентизму знаходить менше прихильників з боку зовнішньої аудиторії, ніж прагнення до незалежності, адже незалежність здобуває більше підтримки ще й тому, що сторонні сприймають її як більш законну мету [410].

Вважаємо, що тлумачення сепаратизму, представлене у другому підході, досить аргументоване; сепаратизм і іредентизм визнаються як дві форми самовизначення і відповідно, два види етнополітичних рухів, мета яких відрізняється – створення нової держави чи об'єднання етносу в рамках одного етнополітичного організму, а під сецесією розуміється сам процес виходу території зі складу держави, тим більше, що обидва ці рухи передбачають вичленування частини території, виведення її зі складу держави. Поняття «сецесіонізму» позначає саму стратегію, спрямовану на вихід зі складу держави, а сецесія є наслідком розвитку сепаратизму та іредентизму, яка й означає сам процес виходу. Вважаємо, що сама етимологія понять «сепаратизм» і «сецесія» посилює аргументацію на користь такого підходу. Значення поняття «сепаратизм» розкривається таким чином: сепаратизм – це і прагнення до відокремлення, відособлення, і радикальний політичний рух національних меншин, спрямований на відокремлення від держави, на території якої дана меншість компактно проживає, і створення своєї незалежної держави

або автономного утворення з широким набором владних повноважень. Етимологічно поняття «сепаратизм» походить від латинського дієслова *separare* – відокремлювати, роз’єднувати, у якому *se* – геть, порізно, без і *parare* – готувати, влаштовувати, збирати, того ж кореня, що й *parere* – народжувати, виробляти [297, с. 698]. Сецесія визначається як: 1. Відступництво. 2. У Стародавньому Римі – демонстративний вихід плебеїв зі складу римської общини і залишення міста як один із засобів боротьби проти патрициїв. 3. Вихід зі складу держави якоїсь її частини. У латинській мові слово *secessio* походить від *secedo* – відокремлююся [301, с. 620].

На основі викладеного матеріалу можна запропонувати таку схему:

Отже, сецесія – це вихід, відокремлення, а вихід передбачений обома формами політичних рухів. Спеціальне дослідження сецесії присвятила О. Стогова, яка розглядає це явище саме як відокремлення територіального утворення зі складу держави і аналізує механізм сецесії у законодавстві тих країн, які конституційно закріпили це право [320].

Таким чином, іредентизм виступає як форма відцентрового руху, яка тісно пов’язана з сепаратизмом і сецесіонізмом. Іредентизм не тотожний етнічному сепаратизму, оскільки етнічні сепаратисти налаштовані на створення власної держави, а іредентисти – на приєднання до сусідньої держави, де проживає більша частина етнічної групи. Цілком доречним, на нашу думку, є розгляд іредентизму як наслідок сецесіонізму, тобто стратегії виходу зі складу держави; сецесія у такому випадку є самим процесом виходу, результатом розвитку відцентрових ідей.

У цілому ж зауважимо, що для позначення відцентрових тенденцій у суспільствознавчих науках застосовується розгалужена система понять, тлумачення яких іноді мають суттєві відмінності не тільки у представників

різних національних шкіл, але й серед співвітчизників. На нашу думку, у виробленні конвенціонального знання щодо сутності сепаратизму, іредентизму, сецесіонізму і сецесії має бути зацікавлена не тільки наукова спільнота, але й самі політичні актори – держави, наднаціональні утворення, меншини. Поки ж ці поняття цілком не усталені в офіційних документах, вони стають інструментами політичної казуїстики.

1.4. Методологія дослідження іредентизму

Дослідження такого багатоаспектного і складного політичного явища, як іредентизм, вимагає застосування значного арсеналу принципів, парадигм, методологічних підходів, методів і прикладних аналітичних методик. Вивчення іредентизму є найбільш продуктивним у рамках міждисциплінарного дослідження, що вимагає застосування теоретико-методологічних здобутків представників різних наук: історії, політичної регіоналістики, етнополітології, конфліктології та інших. Це обумовлюється особливою природою, складною структурою і механізмом реалізації іредентизму, де тісно переплелися етнічні, політичні, регіональні, культурні та інші чинники.

Дане дослідження базується на низці принципів, серед яких принципи науковості і об'єктивності, дотримання яких забезпечує неупередженість авторських оцінок, а також принцип комплексності, застосування якого логічно обумовлюється необхідністю вивчення досліджуваного явища з використанням напрацювань інших наук. Принцип системності орієнтує на здійснення всебічного аналізу іредентизму як взаємодії кількох учасників, які володіють нерівнозначними ресурсами.

Аналіз досліджуваного явища значною мірою залежить від парадигми, яка застосовується для тлумачення його природи. З врахуванням потужного конфліктогенного потенціалу, яким володіє іредентизм, роль провідної

парадигми у даному дослідженні виконує *конфліктологічна*. Парадигма є науковою теорією, що втілена в строгій системі понять, які відображають суттєві риси будь-якого аспекта дійсності. Це також вихідна концептуальна схема, модель постановки і вирішення проблеми. Конфліктологічна парадигма відштовхується від визнання конфлікту невід'ємною частиною суспільного життя, яка пронизує усі його сфери. Політичний конфлікт є різновидом соціальної взаємодії двох чи більше сторін з приводу розподілу ресурсів або владних повноважень. Появу і розвиток конфліктологічної парадигми започаткували своїми працями Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф та інші науковці. Розгляд соціального світу через призму антагоністичного класового конфлікту характерний також для марксизму. Конфліктологічна парадигма орієнтує на вивчення конфліктогенного потенціалу іредентизму, який є джерелом нестабільності як на внутрішньополітичній, так і на зовнішньополітичній арені. У внутрішньополітичних відносинах всередині поліетнічної держави конфлікт між державою і національною меншиною майже завжди неминучий як результат протистояння між цілим і частиною. Гострота цього протистояння залежить від ефективності етнополітики, яку проводить національна держава. За своєю природою і структурою іредентизм неминуче виходить на міждержавний рівень, тому що підключається іредентистська держава, яка прагне захистити споріднені групи, та інші держави чи наднаціональні утворення, які підтримують або засуджують іредентистську державу.

Конфліктологічна парадигма лежить в основі предметної області етнополітичної конфліктології – субдисципліни конфліктології, яка досліджує як причини, види і форми прояву етнополітичних конфліктів, так і механізми управління ними: регулювання, трансформації, попередження (етнополітичний менеджмент). Поява нової наукової дисципліни обумовлена значним поширенням етнополітичних конфліктів як у минулому, так і сьогоденні. За визначенням А. Аклаєва, етнополітичний конфлікт представляє собою

зіткнення суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цінності, пов'язані з досягненням або перерозподілом політичної влади, визначенням її символів, а також групового політичного статусу і пріоритетів державної політики, в яких етнічні відмінності стають принципом політичної мобілізації, і принаймні одним із суб'єктів є етнічна група [4, с. 25]. Оскільки етнічний чинник в іредентизмі яскраво виражений, політику іредентизму доцільно аналізувати саме з використанням методологічного апарату етнополітології.

Досліджуючи політичні конфлікти, що виникли на ґрунті іредентизму, слід враховувати їх складну природу, адже вони базуються на цілій низці причин, до того ж учасники конфлікту переслідують різні цілі. М. Лебедева зазначає, що у вивченні конфліктів існують два напрями: перший робить акцент на структурних факторах, незалежних змінних, до яких відносяться структура суспільства, рівень економічного розвитку і т.д. Саме ці фактори переважно формують конфліктну ситуацію. Другий напрям враховує процедурні або залежні змінні, якими є політика, яка проводиться сторонами-учасниками конфлікту і третьою стороною. Дослідниця зазначає, що ці фактори визначають форму вирішення конфліктної ситуації [177, с. 32,39]. На нашу думку, в іредентистських конфліктах слід враховувати і незалежні, і залежні змінні; за цієї умови розуміння конфлікту буде більш повним і об'єктивним.

Разом з тим О. Агарков слушно підкреслює, що, хоч парадигма конфлікту є досить продуктивною, виступаючи в якості базової методологічної основи для аналізу різних форм сепаратизму, та все ж задля уникнення схематизованої і спрощеної інтерпретації сепаратистських процесів її слід доповнювати іншими підходами [3, с. 47]. Саме тому для аналізу різних аспектів досліджуваної проблеми необхідне використання низки методологічних підходів. Н. Іпполітова характеризує методологічний підхід як сукупність ідей, які визначають загальну наукову світоглядну позицію науковця, принципів, які складають основу стратегії дослідницької діяльності, а також способів, прийомів, процедур, які забезпечують реалізацію обраної стратегії у практичній

діяльності [125, с. 13]. Методологічний підхід виконує низку функцій, серед них: філософсько-нормативна, зміст якої полягає у визначенні світоглядних наукових принципів, які формують дослідницьку діяльність, що дозволяє визначити методологічну базу, розробити концепцію чи теорію; когнітивно-прогностична, яка дозволяє організувати вивчення об'єкта дослідження з метою отримання нового знання і розробити припущення про шляхи його вдосконалення; конструктивно-праксеологічна – виявлення способів організації практичної діяльності по перетворенню досліджуваного об'єкта. Ця функція дозволяє розробити рекомендації стосовно подолання нагальної проблеми. Методологія науки дозволяє використання в одному дослідженні різних підходів, які є взаємодоповнюючими один до одного.

Сучасна політична наука визнає, що кожна людина має етнічний потенціал, тобто належить до певної етнічної спільноти, представники якої розмовляють однією мовою, мають схожі погляди на історичне минуле і сьогодення. Етнічна ідентифікація передбачає аффірмативний компонент, пов'язаний з наявністю оцінок стосовно свого етносу та інших етносів. У зв'язку з цим етнополітичні конфлікти, що набули значного поширення у сучасному світі, часто розглядаються як ірраціональні, позбавлені здорового розрахунку. Але характер і інтенсивність національних почуттів перебувають під значним впливом політиків, які можуть використовувати етнічний потенціал, переслідуючи власні цілі. Етнічність найчастіше стає засобом досягнення політичних цілей в кризових умовах, коли формуються підстави для процесу політизації етнічності. У зв'язку з цим виникає питання: що є більш вагомим в етнополітичних конфліктах – етнічність сама по собі чи дії політичних лідерів і еліт, які використовують етнічність, маскуючи цим власні економічні та політичні цілі? У цьому контексті постає потреба у дослідженні ролі раціонального компоненту в етнополітичних конфліктах. Для вирішення даного завдання можливе залучення в якості провідного методологічного підходу *раціоналізму*, або ж *раціонального підходу*.

Переважна більшість вчених відзначає великий вплив емоційного фактору у конфліктах, особливо етнополітичних, що ускладнює застосування раціонального підходу для їх дослідження. Спроби аналізу раціональних компонентів в етнополітичних конфліктах здійснювали А. Аклаєв, Д. Горовіц, Т. Гурр, К. Оффе, В. Тишков, В. Л. Хеслі. Ці дослідники пов'язують раціональність з діями політичних лідерів, тобто раціональними визнаються цілеспрямовані дії політиків по використанню етнічності для досягнення власних або групових цілей.

Раціональний (економічний) підхід зародився у межах економічної науки, але сучасні дослідники відходять від розуміння раціонального підходу як такого, що стосується виключно взаємодії економіки і політики. Причини поширення раціонального підходу у суспільних науках пояснюються наявністю очевидної аналогії у поведінці людини у політичній та економічній сферах, адже індивід у будь-якій ситуації і в умовах будь-якого вибору прагне максимізувати для себе вигоду при мінімальних затратах. Відмінність лише у тому, що у політичній сфері під вигодою розуміється статус або певні блага.

Перспективним напрямом сучасних досліджень стає застосування теорії раціонального вибору, за якою етнополітичні конфлікти розуміються як взаємодія кількох учасників, у якій кожна сторона оцінює свої перспективи у категоріях «виграш» та «програш». З огляду на це актуальним є з'ясування ролі раціональних факторів в етнополітичних конфліктах, а також аналіз дій учасників іредентистських рухів з точки зору теорії раціонального вибору. Теорія раціонального вибору набула поширення у політичній науці у 1950-1960-х рр., коли науковці намагалися обґрунтувати доцільність використання нових методів і підходів, які б дозволили більш продуктивно досліджувати актуальні проблеми політики. На озброєння були прийняті принципи, що лягли в основу теорії раціонального вибору: 1) методологічний індивідуалізм – визнання пріоритетності інтересів індивіда, який створює ієрархію вподобань; 2) егоїзм індивіда – прагнення максимізувати вигоду; 3) ієрархія вподобань –

пріоритетними є ті вподобання, які дають максимальну вигоду при мінімальних затратах; 4) обмін діяльністю – у суспільстві індивіди здійснюють вибір в умовах, коли одночасно свій вибір роблять інші люди. Вихідним моментом є згода людей на обмін діяльністю [245, с. 34,35]. Важливою умовою раціонального вибору визнається наявність повної інформації про проблему, яка потребує вирішення.

Дана теорія виступила в якості методологічного інструментарію для багатьох дослідників політичної сфери при вивченні політичних інститутів та процесів. Роль методологічної установки виконує теза про раціональність індивіда, який адекватно співвідносить засоби і цілі. З-поміж багатьох альтернатив люди виберуть саме ті, які приносять більшу користь.

Однак теорія раціонального вибору має слабкі сторони. Основним аргументом критиків є ірраціональність людини, яка іноді під впливом емоцій діє нелогічно і нерационально. Теорія має характер припису, тому що надає модель раціональної поведінки в умовах дії, але не показує мотивацію до дії.

Раціональний підхід використовується в етнополітології для пояснення природи етнічності та інших етнонаціональних утворень. На принципи раціонального підходу спираються дві парадигми етнічності – інструменталізм та конструктивізм, які є провідними у даному дослідженні для розуміння логіки розгортання іредентистських національних рухів.

Інструменталізм розглядає раціональні аспекти етнічної ідентичності і орієнтується на вивчення функцій, які вона виконує в політичному житті суспільства. Етнічність актуалізується і навіть формується як певна ідеологія внаслідок суперництва політичних еліт, які намагаються використати її як інструмент боротьби, розвивається на базі усвідомлення членами групи своєї політичної спільності, а мова, традиції, звичаї виступають другорядними факторами. У цьому разі, дійсно, етнічна група виступає як колектив односторонців, як об'єднання, утворене на раціональних засадах. Еліти користуються етнічністю як важливим ресурсом для досягнення певних вигод,

виражених у підвищенні свого статусу та інших благах. Апелюючи до етнічних почуттів, політики можуть ефективно мобілізувати людей за етнічною ознакою. Етнічні маси підтримують національну еліту, тому що очікують вигоди від реалізації на практиці ідей рівності, справедливості, людської гідності. А. Аклаєв зазначає, що існує багато різновидів інструменталізму, але для всіх є спільним акцент на ролі етнічності як засобі та інструменті реалізації потреб індивіда або групи. Етнічність розуміється як спосіб досягнення більш комфортного стану для групи, тобто такий інструмент, використання якого приносить користь. Звідси походить ще одне тлумачення інструменталізму як утилітарної концепції етнічності [4, с. 65]. Отже, з точки зору інструменталізму етнічність змінюється під впливом різних факторів і є ресурсом політичної боротьби.

Представники конструктивізму (Б. Андерсон, В. Тишков) застосовують принцип раціональності для пояснення етнополітичних процесів, але не абсолютизують його. Етнічність розуміється як соціальне явище, яке формується навколишнім середовищем. Такі етнічні маркери, як мова, традиції, культура, використовуються як засоби диференціації груп у широкому полі соціальної взаємодії. Етнічність – це процес конструювання уявних співтовариств, заснованих на вірі в об'єднання природними зв'язками, одним типом культури і міфом про спільність походження і історії. Те, якою мірою ці ознаки поєднуються в одне ціле (етнічність), залежить від багатьох соціальних факторів, у першу чергу від «попиту» на етнічність, що породжується епохою і окремими людьми [4, с. 68]. Конструктивісти вважають, що усі етнонаціональні утворення – етноси, нації – штучно створюються на основі певного набору характерних ознак, головне, щоб ці ознаки визнавалися членами групи як спільні. У цьому випадку важливе значення має самоідентифікація індивіда з відповідною етнонаціональною групою. У конструюванні ідентичності велику роль відіграє політика етнічного підприємництва, тобто мобілізація членів етнічної групи на колективні дії з боку лідерів, які переслідують певні

політичні цілі, і політика ідентичності, яка дозволяє сформувати у індивідів необхідні уявлення про свою групу, її місце в соціумі тощо.

Етнополітологія використовує принципи раціонального підходу при вивченні етнополітичних конфліктів. Оскільки кожна людина ототожнює себе з певною групою, етнічні політичні конфлікти за своєю природою є конфліктами ідентичностей. Однак етнонаціональне начало не є негативним і руйнівним. Причини зіткнень між етнічними групами можуть бути політичними, економічними, соціальними, історичними та іншими. Політичний характер етнічним конфліктам надає боротьба за доступ до влади, яка, проте, не є самоціллю, а лише засобом для досягнення інших цілей – культурних, економічних, соціальних, територіальних. На думку В. Котигоренка, акцентація на політичних причинах етнічних конфліктів на пострадянському просторі викликана спалахом «політичної мобілізації» етнічних спільнот, яку доводиться спостерігати на теренах колишнього СРСР [157, с. 78].

На виникнення конфлікту впливають дії еліт, які використовують етнічність як ресурс при досягненні власних цілей. Як зауважує А. Варшні, етнічний чи національний конфлікт концептуалізується як комбінація «ціннісної раціональності» і «інструментальної раціональності». Обидві раціональності виражають цілеспрямовану поведінку, але їх «концепції витрат» багато у чому розходяться. Інструментальна раціональність передбачає строгий розрахунок затрат і вигід, що може вимагати відмови від деяких цілей або їх корегування у випадку, якщо витрати на їх реалізацію занадто високі. Ціннісно-раціональна поведінка, у свою чергу, створюється свідомою етичною, естетичною, релігійною або іншою вірою, «незалежно від перспектив її успіху» [437, р. 85,86]. Два види раціональності, розглянуті А. Варшні, на нашу думку, корелюють з двома видами етики, виділеними М. Вебером: ціннісній раціональності відповідає етика відповідальності, інструментальній – етика переконання.

Для інструменталістів етнічний конфлікт виступає як форма конфліктної взаємодії груп, що суперничають, за володіння економічними або природними ресурсами у тих ситуаціях, коли групи відрізняються за доступом до влади, багатства і соціального статусу. Сама етнічність не є причиною конфліктів, незадоволені групи можуть використати політичний ресурс етнічності для вирівнювання міжгрупових відмінностей і досягнення певних цілей.

Підхід інструменталістів критикується, зокрема, критиці піддаються тези про ситуативність і рухомий характер етнічних зв'язків, адже вибір етнічної приналежності не є цілком вільним, у реальному житті обирати етнічну групу не доводиться. Навіть можливість політиків використати етнічність як інструмент і ресурс для досягнення власних цілей залежить від усвідомлення та емоційного сприйняття індивідами своєї етнічної приналежності. Тільки за допомогою теорії раціонального вибору неможливо пояснити готовність людей йти на жертви і втрати заради утилітарних інтересів своєї етнічної групи [4, с. 66].

Конструктивісти ж, хоч і визнають важливу роль еліт в етнополітичній мобілізації, але допускають, що деякі конфлікти можуть породжуватися так званими патологічними (ірраціональними) станами соціальної системи, які не контролюються індивідами.

Для дослідження ролі раціональності в етнополітичних конфліктах важливого значення має теорія колективної дії американського науковця М. Олсона. У роботі «Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп» [226] дослідник прийшов до висновку, що індивіди, маючи власну мету, не завжди беруть участь у колективних діях заради віддалених цілей, які ставить перед собою колектив. Таким чином індивід перебуває на позиції безбілетника, який користується суспільними благами, але не докладає зусиль для їх вироблення. Колективну дію у великих масштабах можуть забезпечити спонукальні дії з боку владних еліт. В. Тишков зазначає, що теорія колективної дії М. Олсона дозволяє пояснити такий феномен етнічних конфліктів, як залучення маси рядових громадян до дій, у яких вони не бачать сенсу, а тим

більше особистого інтересу [334, с. 13]. На думку В. Хеслі, люди будуть брати участь у політичних рухах тільки у тому випадку, коли вигоди від членства в групі перевищуватимуть збитки. При цьому важливо, щоб очікувані вигоди переважали можливі негативні наслідки для учасників рухів з боку влади. Звідси випливає необхідність сильного лідерства, причому мотиви лідерів можуть відрізнятися від масових, але найчастіше націоналістичні лозунги будуть сприяти їх кар'єрі [361, с. 43,44]. Тобто і очільники політичних рухів, і рядові учасники можуть проводити власну калькуляцію вигід і затрат, відповідно до якої корегуватимуть свої дії.

Раціональна концепція М. Олсона вступає у протиріччя з поглядами примордіалістів, для яких особливістю етнічної ідентичності є її здатність викликати у індивідів сильний емоційний відгук і колективну етнічну солідарність, яка може розумітися як почуття відповідальності перед своєю спільнотою і готовність захищати її інтереси, тому при досягненні колективних цілей не потрібні примусові дії з боку еліт. Тобто теорія конфлікту примордіалістів кардинально відкидає саму можливість існування «ефекту безбілетника».

Німецький дослідник К. Оффе пояснює етнічність як примордіаліст, але проблему етнічної конфліктності також трактує із застосуванням принципів раціональності. Вчений оперує поняттям «етнізація політики», розглядає його фактично як синонім етнополітики і визначає таким чином: «Під «етнізацією» політій і політики я розумію набір взаємопов'язаних стратегій індивідуальних і колективних (суспільних, рівно як і політичних), акторів, вміщених у каркас відповідних когнітивних і ціннісних установок» [231, с. 28]. І хоч етнополітика дає емоційно-психологічне задоволення практикуючим її етнічним групам, у конкретних соціально-економічних і політичних умовах посткомуністичних держав етнополітика часто може сприйматися як раціональна і ефективна стратегія досягнення групових цілей. К. Оффе визначає раціональність як вибір на пряму діяльності у відповідності до запланованих (очікуваних і бажаних)

наслідків такої дії. На його думку, підставами для вибору етнічної політики найчастіше є економічні, політичні, «конститутивні» та військові раціональні міркування.

Російські дослідники Т. Сидорина і Т. Полянников відзначають, що у рамках кожного етносу наявні сили, які можуть перевести груповий мобілізаційний потенціал у політичне русло. Етнічні лідери, розробляючи відповідні ідеології і програми, намагаються надати масовим націоналістичним настроям систематизовану форму і «вписати» етнічний протест у рамки існуючих політичних можливостей – як внутрішніх, так і міжнародних, прагнуть отримати підтримку з боку етнічних родичів, що проживають за кордоном, та від міжнародних організацій [303, с. 303,304]. Політичні лідери є своєрідними антрепренерами, роль яких у конфлікті дуже значна. Як вважає М. Лебедева, роль особистості політичного діяча також багато важить для вибору мирного або збройного шляху розвитку конфлікту [177, с. 37]. Доцільно згадати В. Путіна, з особистими якостями якого часто пов'язують проведення агресивної політики щодо України.

Поведінку етнічних груп у конфлікті ґрунтовно досліджував американський науковець Д. Горовіц. На його думку, етнічний конфлікт має певну логіку, яка впливає на сприйняття і мотиви дій як лідерів, так і їх послідовників. У динаміці етнічного конфлікту простежується дія двох механізмів поведінки: соціально-психологічний механізм заснований на колективних почуттях, інституціональний – контролюється інститутами і раціонально структурований політиками. Якщо конфліктна поведінка стримана, більшого значення для розуміння її причин набувають політичні інститути. Інституціональний механізм залежить від наявності інститутів для вираження незадоволення, особливостей виборчої і партійної систем. Позиції і поведінка учасників конфлікту формуються також під впливом державних інститутів і політичних партій, а зміни у політичних інститутах впливають на зміни у поведінці учасників конфлікту [4, с. 227,228]. Разом з тим Д. Горовіц досить

критично поставився до тверджень про пріоритетну роль елітної конкуренції у формуванні етнічних конфліктів. Він задає питання: чому конфлікт між елітами буде відбуватися за етнічною ознакою і чому послідовники еліт будуть йти за ними, якщо вигоди від конфлікту отримує виключно еліта, чий інтерес і мотивує боротьбу? Він пише, що, «можливо, послідовники не знають, що ними маніпулюють, але це потрібно довести. Особливо малоймовірно, що люди будуть йти на війну або брати участь у смертельних заворушеннях від імені інших» [409, р. 9].

Отже, раціональний фактор в етнополітичних конфліктах більшою мірою пов'язується з діями політичних лідерів та еліт, які використовують потенціал етносу для досягнення власних або групових цілей. Дії політичних лідерів є цілеспрямованими, базуються на певному розрахунку, тому що лідери, мобілізуючи етнічну групу на участь у політичному протистоянні, також мають за мету отримання певних дивідендів для себе, виражених у підвищенні свого статусу, отриманні голосів виборців та інших. Етнічна група, у свою чергу, розраховує на досягнення групових цілей, найчастіше – підвищення свого політичного, економічного, територіального статусу.

У рамках раціонального підходу була сформована теорія ігор, яка розглядає широке коло питань узгодження інтересів між політичними гравцями, кожен з яких намагається шляхом вибору ефективної стратегії максимізувати власний виграш, тобто отримати певний політичний ресурс [259, с. 455]. Оскільки можна запропонувати декілька варіантів вибору оптимального кроку, теорія ігор знайшла застосування в царині політичного прогнозування. Враховуючи наявність у сучасному світі багатьох конфліктів, які виникли на ґрунті іредентистських прагнень або потенційно можуть виникнути, теорія ігор дозволяє запропонувати оптимальні варіанти виходу з них. У вітчизняній політичній науці теорія ігор вкрай рідко застосовується як інструмент прикладного політичного дослідження, у той час як має потужний потенціал, адже за її допомогою можлива розробка кількох варіантів політичної поведінки

гравців у нинішній гібридній війні Росії проти України. Методологічний апарат теорії ігор є досить гнучким, це означає, що теорія дозволяє як обрати найкращу стратегію для одного учасника (у випадку антагоністичної гри), так і сформулювати механізм узгодження інтересів різних гравців (для неантагоністичної гри, у якій в принципі можливий пошук такого варіанта розвитку подій, який би задовольнив усіх учасників взаємодії).

Важливого значення у дослідженні набуває *системний підхід*, який дозволяє розглядати іредентизм як комплексне і багатофакторне явище, складне за своєю структурою і функціями. Іредентизм як етнополітичне явище передбачає наявність трьох учасників: поліетнічної держави, у складі якої проживає іредента; етнічної групи – частини розділеного народу, яка прагне приєднатися до своїх етнічних родичів; іредентистської держави, створеної більшою частиною розділеного народу, яка, декларуючи зацікавленість у добробуті етнічно спорідненого населення, прагне приєднати його разом з територією проживання. Дії кожного учасника мотивуються певними принципами, які співпадають у етнічної меншини і іредентистської держави, але цілком суперечать цілям поліетнічної держави, яка стикається з можливими загрозами порушення цілісності своєї території. За характеристикою О. Роя, системний підхід – це методологія наукового аналізу об'єкта у співвідношенні «система-середовище», яке дозволяє розглядати об'єкт дослідження в органічному взаємозв'язку з факторами свого оточення [278, с. 84]. У даному дослідженні під факторами оточення іредентизму слід розуміти міжнародну спільноту, яка реагує на його прояви. На нашу думку, враховуючи роль міжнародної спільноти у врегулюванні іредентистських конфліктів, до традиційної трискладової структури іредентистської взаємодії слід увести четвертого учасника – провідні держави світу і наднаціональні утворення, позиція яких важлива для оцінки дій інших учасників взаємодії.

З огляду на численні прояви іредентизму доцільним є застосування як одного з провідних *порівняльного підходу*, що надає можливість провести

компаративне дослідження іредентистської практики у різних регіонах світу і у різні історичні періоди та на основі цього виявити її сутнісні ознаки. Роль провідного методологічного інструментарію у дослідженні виконує порівняльний метод, який орієнтує на встановлення схожих та відмінних рис між явищами, що об'єктивно мають деяку спільність, тобто належать до одного класу. За характером порівняння є тематичним, оскільки передбачає аналіз предмета дослідження у порівняльній перспективі з акцентуванням уваги на особливостях іредентистських рухів. Запорукою успішного застосування даного методу є порівняння явищ за найбільш суттєвими ознаками, які повинні відповідати завданням дослідження. На нашу думку, до таких ознак (критеріїв порівняння) слід віднести учасників, умови формування, функції, масштаби поширення етнополітичних рухів. Відповідно до цих критеріїв можна вести мову про проведення морфологічного і субстанціонального порівнянь. За М. Ільїним, у випадку морфологічного порівняння здійснюється співставлення явищ за формою, переважно за структурою і функціями. Застосування такого порівняння дозволяє уточнити ієрархію досліджуваних явищ і виділити більш широкі за змістом поняття, які позначають ці явища. Парним до морфологічного є субстанціональне порівняння, за якого співвідносяться не форми, а їх наповнення, тобто матерія, чи субстанція [123, с. 144]. У даному дослідженні це установки учасників і задекларована ними мета.

Для дослідження означеної проблеми важливу роль відіграють *нормативний і емпіричний підходи*. Суперечливий характер іредентизму актуалізує проведення наукового дослідження з позицій *нормативно-ціннісного підходу*, що дозволяє всебічно дослідити позиції сторін в міждержавних конфліктах, які виникають на ґрунті іредентизму. Нормативно-ціннісний, або нормативний, підхід орієнтує на оцінювання політичних явищ з точки зору норм моралі, принципів справедливості і загального блага, а також на вироблення ідеального політичного порядку і приведення до нього реально існуючих відносин. До базових рис нормативного підходу відносять:

есенціалізм як визнання того, що за багатоманіттям політичних процесів криється деяка єдина сутність; епістемологічний оптимізм – визнання можливості пізнати цю приховану сутність політичної реальності; епістемологічний універсалізм – установка на пізнання істинних принципів політичного устрою, які відповідають сутності політичного життя і в силу цього є загальнозначимими; пізнання політичного як політичне моделювання – детальна розробка ідеальної моделі політичного устрою і співставлення її з реальним станом справ; наділення політичного пізнання функціями цілепокладання і припису; аксіологізм – визнання важливої ролі цінностей у політичному пізнанні; холізм – установка на цілісний розгляд політичної реальності [27, с. 23,24]. Названі вище риси притаманні класичному, традиційному нормативізму, який бере свої витоки ще з перших часів появи знань про політику. Але нормативізм як теоретико-методологічний підхід еволюціонував у своєму розвитку. Власне, його оформлення як методологічного підходу відбулося досить пізно – у XX столітті, що стало наслідком наукової дискусії між нормативістами з одного боку і позитивістами як представниками « нової політичної науки » з іншого боку. Суперечка радикально не похитнула базові засади нормативізму, але важливим наслідком дискусії став перегляд нормативістами установки щодо приписуючого характеру політичного знання: було визнано пріоритетним осмислення сучасних політичних процесів замість вироблення політичного ідеалу і шляхів його досягнення. Безумовно, така трансформація цілком відповідала духові постбіхевіоральної революції, яку проголосив Д. Істон у 1969 році. Крім того, аксіологізм як одна з базових цінностей нормативізму виводить цей підхід на позиції одного з провідних для сучасних дослідників політичних процесів.

Застосування нормативно-ціннісного підходу спонукає до міркувань над питанням про моральність іредентистської практики. Свого часу відповідь на питання про моральність сецесії намагалися дати зарубіжні науковці А. Б'юкенен і Д. Горовіц. Українці науковці В. Дівак і Р. Ключник

наголошують на тому, що сепаратизм є об'єктивним явищем, яке не можна оцінювати однозначно. Одні іредентистські наміри знаходять схвалення, як у випадку з курдським іредентизмом, інші ж – категорично не сприймаються, як реалізація політики іредентизму шляхом анексування території. Очевидно, не можна однобічно міркувати категоріями «добре» чи «погано», а зважати на інтереси всіх учасників взаємодії, які залучені у конфлікт на іредентистському ґрунті, враховувати наслідки тих чи інших дій.

Призначення *емпіричного підходу* полягає у спрямуванні дослідника на збір і узагальнення великого масиву фактів, що стає основою для подальшого формування обґрунтованих суджень з приводу досліджуваної проблеми. Емпіричний підхід зайняв важливе місце з-поміж інших методологічних підходів у біхевіоральний період розвитку політичної науки і викристалізувався у першій половині XX століття протягом дискусії між позитивістами і нормативістами.

Однак справедливо зауважити, що ці два підходи на даному етапі розвитку політичної науки є скоріше взаємодоповнюючими, аніж протилежними. З цього приводу О. Бойцова зауважує, що «полеміка з «позитивною» політичною наукою, яка йшла протягом більшої частини століття, мала за результат суттєве зближення позицій» [27, с. 36]. Дійсно, прикладні дослідження політичних процесів, які передбачають вивчення конкретних випадків, неможливо уявити без ціннісної оцінки. Важливим аргументом на користь цього є те, що політика – сфера людської діяльності, яка не позбавлена ціннісних суджень, а, значить, таких суджень не може бути позбавлений і сам процес вивчення політики.

Одним з пріоритетних у сучасній політичній науці є метод моделювання, призначення якого полягає у побудові ідеальних, уявних об'єктів, ситуацій (моделей), для яких характерні відносини та елементи, подібні на відносини та елементи реальних процесів, у т.ч. політичних [259, с. 453]. Метод моделювання має широку сферу застосування – як на етапі ситуаційного аналізу, де він дозволяє представити об'єкт дослідження у більш чіткому вигляді, так і на етапі

прогнозування і прийняття політичних рішень. К. Боришполець зазначає, що на ідеї моделювання базується будь-який метод як теоретичного наукового дослідження, коли застосовуються різного роду знакові і абстрактні моделі, так і експериментального, який використовує предметні моделі [30, с. 89]. Застосування методу моделювання логічно доповнюється використанням методом ідеалізації, який дозволяє представити модель як деяку ідеальну структуру, яка уособлює у собі типові риси певного явища.

Застосування методу моделювання для вивчення іредентизму виправдане з огляду на те, що воно дозволяє пояснити конкретні явища, узагальнюючи дані про них і абстрагуючись від несуттєвих характеристик. У дослідженні метод моделювання застосовується у процесі виділення типів/моделей іредентизму, здатних в абстрактному вигляді уособити в собі найбільш типові риси іредентистської політики в різних куточках світу. Наприклад, «м'яка» і «жорстка» моделі іредентизму виокремлені на основі аналізу декількох випадків реалізації політики іредентизму – Росією, Угорщиною, Румунією. Кілька європейських держав розвивають ідею «Великої держави», яка може мати дещо різне змістовне наповнення і передбачати відмінні кроки для реалізації, але метод моделювання дозволяє побудувати ідеальну модель етнічної ідеології, ядром якої є великодержавницька ідея.

Доповнюючим до моделювання є метод типології, застосування якого доцільне за наявності численних проявів досліджуваного явища, які мають схожі риси. Виокремлення якісних характеристик різноманітних проявів іредентизму дозволяє провести теоретичну типологію, результатом якої є ідеальні типи (моделі) іредентизму. Ідеальні типи можуть стати інструментом подальших наукових досліджень, адже специфічні риси кожного конкретного прояву іредентизму виступають більш яскраво саме в контексті знання особливостей всього типу.

Доцільно вести мову про системне моделювання, яке дозволяє дослідити як сам об'єкт спостереження, так і середовище, у якому він функціонує.

Вивчення іредентизму не буде повним і цілісним без врахування контексту, цілей і стратегій усіх учасників. Системне моделювання передбачає дотримання ряду вимог, серед яких: 1) виокремлення найважливіших проблем досліджуваного явища (ситуації або процесу); 2) визначення акторів (провідних і другорядних), які підтримують систему або висувають до неї певні вимоги; 3) аналіз взаємодій (процес прийняття рішень); 4) аналіз результатів політичної діяльності, виявлення їх ефективності у порівнянні з викликами, з якими стикається вся система конкретної взаємодії; 5) аналіз «реакції у відповідь» середовища на зміни досліджуваного явища [30, с. 92]. Дотримання такого алгоритму системного моделювання призводить до розробки складових (блоків) єдиної інтегрованої моделі, яка в кінцевому підсумку представляє досліджуване явище більш повно й інформативно.

Моделі іредентизму за формою вираження є змістовними, оскільки формулюються за допомогою природної мови. Різновидом змістовних моделей є концептуальні моделі, які набули значного поширення в політології. Вони базуються на певній концепції як методологічній установці щодо вивчення явища. Концептуальною установкою даного дослідження є твердження про визначальну роль великодержавницької ідеї у формуванні іредентистської політики. На основі даної концепції передбачається створення нормативних моделей політики іредентизму, у яких чільне місце належить ідеї «Великої держави». Нормативними є моделі, побудовані згідно концептуальних установок науковця з використанням категоріального апарату політичної філософії. З огляду на недостатньо повну осмисленість сутності іредентизму слід вести мову про нестрогу нормативність, тому що концептуальна авторська схема лише торує шлях до теорії, а зарубіжні дослідники у своїх працях оминають увагою роль великодержавницької ідеї.

Застосування методу моделювання передбачає залучення в якості інструментів дослідження низки загальнологічних методів, серед яких аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, індукція і дедукція та інші.

Іредентизм як етнополітичне явище має історичний досвід, отже, закономірним є використання історичного методу, який передбачає всебічне відтворення історії об'єкта і вивчення усієї сукупності фактів з врахуванням усіх випадковостей. Застосування цього методу дозволяє дослідити еволюцію іредентизму і його прояви у різні історичні періоди. Разом з тим слід відзначити недостатність апелювання тільки до історичного методу, адже, за висловом Ф. Броделя, «історику легше відповісти на питання *як?* ніж *чому?*, і наслідки великих проблем він бачить більш чітко, ніж їх витоки [32]. Саме тому, заради пошуку причин виникнення іредентизму, необхідне застосування логічного методу, що забезпечує відтворення логіки розгортання даного етнополітичного руху.

Логічний метод полягає у відтворенні об'єкта, який історично розвивається, як результату певного процесу, в ході якого були сформовані необхідні умови, причини його подальшого існування і розвитку як цілісного утворення. Внаслідок застосування логічного методу історичне явище або процес буде розглянуте ніби в «чистому вигляді», тобто як логічна модель, яка зафіксувала тільки закономірне і суттєве та позбавлена несуттєвого. Логічний метод дозволяє певним чином створити «кристалічну модель» процесу, позбавлену випадковостей і несуттєвих ознак. Використання історичного і логічного методів базується на діалектичному принципі історизму, який вимагає розглядати кожне питання з точки зору того, як це явище виникло, які головні етапи розвитку це явище пройшло, з точки зору його розвитку дивитися, чим дана річ стала тепер [20, с. 125].

Застосування історичного і логічного методів виправдане для дослідження генезису і розвитку іредентизму через призму систем міжнародних відносин, кожна з яких задає певні рамки для міждержавних взаємодій. На основі визначення тенденцій еволюції міжнародних відносин стане можливою розробка прогнозу подальшого розвитку іредентизму. Поєднання цих методів дозволяє врахувати як специфіку розвитку іредентизму на різних історичних етапах, так і краще пізнати сутність політичного явища.

В новітніх вітчизняних етнополітичних дослідженнях останнім часом набув широкого застосування історіологічний метод, започаткований І. Варзаром, одним із засновників української етнополітології й фундатором нової науки – політичної етнології. За визначенням автора методу, «історіологія є сполучанням «логічного начала» (того, що, «судячи з усього», мало б відбутися,) та «історичного начала» (того, як у кінцевому підсумку все відбулося насправді). У підсумку само вимальовується «щось таке», на що й не очікували, і чому навіть важко дати назву...» [42, с. 79]. Згадавши відомий вислів про те, що політика – це мистецтво можливого, слід зауважити, що застосування цього методу дозволяє простежити ступінь відповідності між намірами, які виголошуються ініціаторами іредентизму, і досягненими результатами, а також з'ясувати, які чинники призвели саме до того результату, який був реалізований.

Здобутки етнопсихології доцільні для вивчення специфіки менталітету етносів, вони дозволяють дослідити, яким чином особливості етнічної свідомості, етнічні стереотипи та інші етнопсихологічні чинники впливають на політичне життя етносів. Ці методи ще не набули широкого застосування в політичній науці, але мають значний евристичний потенціал. У цьому випадку доцільно орієнтуватися на досвід французького історика Ф. Броделя, який об'єктивно висвітлює історію французького народу через призму етноцентричного підходу і з врахуванням ментальних характеристик етносу.

З прикладних методів дослідження важливе значення для досліджуваної проблеми має метод кабінетного аналізу документів. Кабінетний (традиційний) аналіз документів спрямований на тлумачення відомостей, які містяться в документі, з певної точки зору, притаманній досліднику, який переслідує певну мету дослідження. Неформалізований (традиційний) метод аналізу – якісний, передбачає тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків [312, с. 456]. У процесі застосування методу необхідно

провести аналітичні процедури з метою з'ясування історичного і соціально-політичного контексту, чинників, які сприяли появі документу, а також оцінити його мовні і стильові особливості. Важливу джерельну базу дослідження складають законодавчі акти (конституції і законодавство про права національних меншин), документи міжнародних організацій, зокрема, ООН, які стосуються прав народів на самовизначення і захисту прав меншин, а також програми політичних партій, у яких наявні іредентистські гасла. Програмні документи політичних партій добре відповідають вимозі щодо унікальності документів, а аналіз їх змісту дозволяє визначити присутність іредентистської тематики. Викликає інтерес риторика, за допомогою якої політичні партії позначають іредентистський вектор свого курсу. Найчастіше прагнення до об'єднання груп розділеного народу пов'язується з апелюванням до моральних аспектів питання – об'єднання визнається необхідним з точки зору відновлення історичної справедливості. Іноді іредентистська мета пов'язується з ідеєю «Великої держави», як це прямо заявлено в Конституції Румунії. Аналіз змісту програм доцільно проводити з врахуванням того, що у цих документах виражається думка частини населення, і у випадку перемоги партії на парламентських чи місцевих виборах програмні засади будуть впроваджуватися в життя.

Таким чином, аналіз феномену іредентизму буде більш плідним через призму конфліктологічної парадигми і раціонального підходу як базових методологічних установок, які також логічно допускають залучення двох парадигм етнічності – конструктивістської і інструменталістської, що дозволяє розглядати іредентизм як цілком прагматичний політичний курс, керований політичними лідерами, своєрідними політичними антрепренерами. Застосування комплексу підходів і методів, які є здобутками інших наук, забезпечує більш повний аналіз досліджуваного явища і надає дослідженню міждисциплінарного характеру.

Вважаємо, що саме тлумачення іредентизму як цілеспрямованого політичного курсу нині є більш актуальним для розуміння сучасного

іредентизму, який є загарбницьким і проводиться під гаслами захисту етнічних родичів і відновлення держави в колишніх кордонах, які вона мала у часи своєї найбільшої могутності. Російський зовнішньополітичний курс показав, що під гаслами іредентизму відбувається анексування територій, тож доцільно розглядати іредентизм також як напрям зовнішньої політики держави, який, хоч і мотивується боротьбою за права етнічно спорідненого населення, служить виправданням територіальних захоплень. Очевидно, що у цьому випадку ініціатором є іредентистська держава, яка цілеспрямовано реалізує план відновлення контролю над колишніми імперськими територіями. Саме тому з позицій раціонального підходу досліджуване явище слід тлумачити саме як **«політику іредентизму»**, тобто цілеспрямований курс щодо об'єднання в межах однієї держави таких груп, які вважаються спорідненими за етнокультурною чи іншими ознаками. Важливо, що таке об'єднання самими суб'єктами іредентистської політики вважається можливим тільки разом з територією, на якій проживають споріднені групи. Саме тому анексування території виступає як найбільш радикальний інструмент реалізації політики іредентизму.

Таким чином, на основі проведеного порівняльного аналізу іредентизму з іншими видами об'єднання розділеного народу і його розмежування з сепаратизмом запропонуємо таке визначення: *Іредентизм* (від італ. *irredento* – «незвільнений») – політика держави, партії або суспільно-політичний рух, спрямовані на об'єднання в одній державі етнічної спільноти, яка розділена кордонами між двома/кількома державами.. Іредентизм може виникнути тоді, коли частина етносу вже сформувала власне державне утворення, в якому складає більшість (титульна держава), а інші його групи перебувають у складі сусідніх держав (іредента). Особливим випадком є «курдський стиль» іредентизму, який позначає об'єднавчу стратегію груп розділеного народу, які перебувають у складі різних держав і прагнуть створити власну державу. Для іредентизму характерне прагнення до об'єднання не тільки етнічно однорідного населення, але й територій його проживання, тому важливим аспектом

іредентизму є компактне розселення іреденти на територіях, суміжних з титульною державою. За цією ознакою іредента відрізняється від діаспори, представники якої розсіяні і територіально віддалені від історичної батьківщини.

У цілому ж іредентизм є складним і багатоплановим явищем, дослідження якого постає як важливе наукове завдання, адже розуміння його природи і сутності дозволить більш ефективно попереджати виникнення іредентистських настроїв або долати негативні наслідки політики іредентизму. Саме тому іредентизм виступає актуальним предметом сучасного наукового дискурсу. Дослідження іредентизму, проведені зарубіжними науковцями, характеризуються тематичною багатоплановістю і застосуванням різноманітного методологічного інструментарію (аналіз окремих випадків, статистичні методи тощо). Інтерес до означеної проблеми з боку вітчизняних науковців сформувався лише в умовах зовнішньої загрози, коли внаслідок реалізації агресивної політики іредентизму Російською Федерацією було анексовано український Крим. У проблемному розрізі слід відзначити наявність праць, у яких розкриваються сутність і форми іредентизму, його співвідношення з сепаратизмом і сецесіонізмом, взаємозв'язок явища з правом народів на самовизначення, ідейне обґрунтування політики іредентизму у вигляді «великодержавницьких ідей», вплив націоналізму, політика ідентичності, конфліктогенний потенціал іредентизму. У той же час відсутнє конвенціональне знання щодо сутності іредентизму, що можна пояснити багатоаспектністю самого досліджуваного явища і наявністю різних методологічних позицій, які лежать в основі досліджень тих чи інших науковців. Вважаємо, що дослідження іредентизму буде більш продуктивним з використанням здобутків різних наук: етнополітології, політичної регіоналістики, політичної конфліктології та інших міждисциплінарних наук.

Іредентизм пов'язаний з фактом існування розділених народів, групи яких прагнуть до об'єднання в єдиному політичному організмі. В іредентизмі тісно переплелися етнічний і територіальний чинники, які обумовлюють один

одного, тобто будь-який іредентистський проект (за невеликими винятками) реалізується за умовою «населення + територія». Іредентизм виступає як явище з подвійною природою: у ньому одночасно проявляються як доцентрові, так і відцентрові тенденції. Іредентизм як об'єднавча стратегія розділеного народу є різновидом уніонізму і пан-націоналізму. Іредентистську стратегію формують такі групи розділеного народу: 1) одна частина розділеного народу сформувала державу, де вона є титульним етносом, тобто її етнонім (самоназва) дає назву державі, або ж складає досить значну і привілейовану меншість, а інша, яку можна визначити як етнічна група-меншина, проживає в сусідній державі; 2) етнічні групи, які не сформували власні держави і перебувають у складі інших державних утворень, наприклад, курди або індіанський народ кечуа. Питання про «курдський стиль» іредентизму залишається дискусійним, має як прихильників, так і противників. Ми доводимо, що у даному випадку об'єктивно існує ознака «незвільненості», уявлення про яку має бути легітимізоване світовою спільнотою, тому об'єднавчі прагнення курдів викликають розуміння. Ситуація з курдами дійсно відповідає критеріям реалізації права на самовизначення, закріпленим у міжнародно-правових документах; маються на увазі утиски прав представників національних меншин у різних сферах, яких ті зазнають у країнах проживання.

Як форма відцентрового руху іредентизм має зв'язок сепаратизму, що передбачає вихід етнічної групи і території зі складу держави і приєднання до іншої. Питання про те, чи обов'язково сецесія виступає неодмінним етапом процесу приєднання, залишається відкритим. Зважаючи на те, що іредентизм проявляється у вигляді двох тенденцій, вважаємо за доцільне розмежувати поняття «іредентизм» як різновид сепаратизму, тобто вид відцентрового етнополітичного руху, який передбачає вихід регіону зі складу держави і приєднання до іншої, від «політики іредентизму» як цілеспрямованого курсу держави, яка під приводом захисту споріднених груп здійснює потужний вплив на політичну, економічну, культурну, інформаційну сферу регіону, який населяє

споріднена група («м'який варіант» політики іредентизму), або прагне приєднати цю територію разом з населенням («жорсткий варіант» політики іредентизму).

У роботі показано, що одночасне поєднання доцентрових і відцентрових тенденцій надає іредентизму значного конфліктогенного потенціалу, що обумовлює виникнення конфліктів у системах «національна меншина-поліетнічна держава», «поліетнічна держава-іредентистська держава», «іредентистська держава-світова спільнота». Саме тому в основу методології дослідження політики іредентизму покладено конфліктологічну парадигму, яка дозволяє розглядати іредентизм як політичну взаємодію кількох учасників, кожен з яких має власні політичні інтереси. Зауважимо, що навіть коаліція іредентистської держави і спорідненої їй групи-іреденти (національної меншини у поліетнічній державі) ще не гарантує абсолютного співпадіння цілей її учасників. Дослідження мети учасників взаємодії уможлиблюється застосуванням раціонального підходу, який орієнтує розглядати їх дії як раціональні, тобто спрямовані на отримання максимальної вигоди. Використання системного підходу дозволяє сформулювати уявлення про іредентизм як складну систему, яку формує взаємодія меншини-іреденти, поліетнічної держави, іредентистської держави і світової спільноти. Нормативний і емпіричний підходи, доповнені залученням порівняльного, історичного, логічного, історіологічного, загальнологічних методів, методу кабінетного аналізу документів, дають змогу сформулювати більш цілісне уявлення про природу і механізми реалізації іредентизму. Важливе значення надається методу моделювання, який сприяє виокремленню типів іредентизму, своєрідних «чистих», ідеальних моделей.

У цілому з'ясування рівня наукової розробленості проблеми, аналіз основних понять, які пов'язані з різними аспектами розвитку іредентизму, розмежування іредентизму з іншими формами етнооб'єднувчих і відцентрових рухів і обґрунтування доцільності застосування обраного методологічного інструментарію дозволяють більш ґрунтовно розкрити тему.

РОЗДІЛ 2

ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, ТИПОЛОГІЯ

2.1. Передумови, причини виникнення та суб'єкти іредентизму

На початку ХХІ століття значні загрози для міжнародної безпеки пов'язані з реалізацією окремими державами іредентизму як напряму зовнішньої політики. За декларативними гаслами приєднання частини територій сусідніх держав задля захисту споріднених груп фактично відбувається анексування територій, що є неприпустимим з огляду на невідповідність цих дій принципам міжнародного права. Заслужує на увагу питання про причини і підстави проведення такої політики, а також аргументацію, яка розробляється самими іредентистськими державами, адже іредентистський курс отримує схвалення з боку груп розділеного народу, але не переконує світову спільноту у виправданості таких дій.

На нашу думку, доцільно виділяти *передумови* і *причини* виникнення іредентизму. Особливість *передумов* полягає у тому, що вони лише створюють базу, основу, на якій може виникнути іредентизм, але його поява залежить також від великої кількості інших чинників. Саме такою передумовою є наявність розділених народів як об'єктивний і незаперечний історичний факт. Причини і обставини, які призвели до виникнення розділених народів, – найрізноманітніші: війни, агресії, розпад держави, міжкланові, групові, релігійні та інші конфлікти, вимушена міграція тощо [265, с. 63]. Найчастіше історичні передумови виникнення іредентизму, що призвели до появи розділених народів, пов'язані зі зміною політико-територіального устрою суспільств внаслідок територіальних завоювань і змін державних кордонів як результату укладення міжнародних договорів. Фактично явище розділеності

народів існує з тих пір, коли виникла держава як політична організація суспільства, адже постійна боротьба за територію спричиняла неспівпадіння етнічних ареалів і державних кордонів. Саме тому А. Семченков і Р. Бараш слушно зауважують, що з історичної точки зору явище розділених народів не рідкість, навпаки, скоріше рідкістю уявляється повна відповідність адміністративних і державних кордонів етнокультурним ареалам [296, с. 137]. Проте тривалий час як такої проблеми розділеності не існувало, адже факт розділеності не усвідомлювався народами. Локальна ідентифікація індивіда з конкретним місцем проживанням (селом чи містом) тривалий час була домінуючою. Проблема розділеності виникла тільки у ХІХ столітті, у період формування національних держав, активізації національно-визвольних змагань і зростання рівня національної свідомості.

Історична доля багатьох народів полягала у відсутності власної державності, а внаслідок *територіальних завоювань* такі народи опинялися у складі інших держав. В європейських суспільних науках є спеціальний термін «недержавний народ» або «неісторичний народ» для позначення народу, який ніколи не мав власної державності або в ході історичного розвитку не міг захистити свою державу під впливом зовнішньої загрози, внаслідок чого періоди бездержавності були більш тривалими, аніж життя у власному політичному організмі. Прикладом може бути курдський народ, який вже довгий час веде боротьбу за утворення власної держави, але зараз розділений кордонами аж чотирьох політичних утворень. Але «недержавність» не є тавром, і в ході національно-визвольних змагань такий народ може сконцентрувати зусилля заради створення власної держави. Зокрема, до недержавних народів у ХІХ столітті відносили й українців, але національно-визвольні змагання на початку ХХ століття призвели до утворення на теренах України незалежних УНР і ЗУНР.

Зміна кордонів внаслідок укладення міждержавних територіальних договорів – ще одна причина появи розділених народів. Я. Верменич образно і влучно висловила про те, що кордони – це майже завжди «шрами історії», які

мають здатність до роз'ятрення за несприятливих умов [48, с. 110]. Очевидно, саме так сприймають кордони своєї державі угорці, які є розділеним народом з часу завершення Першої світової війни, коли відбувся розпад Австро-Угорської імперії. Недаремно дослідники говорять про так званий «тріанонський синдром» або «тріанонську травму», що до сьогодні засвідчує болюче сприйняття угорським етносом стану своєї розділеності. Утім, після укладення Тріанонського договору загострилася проблема розділеності і інших народів Балканського півострову, що ще більше збурило цей регіон. У результаті міждержавних договорів шведський етнос також опинився в стані розділеності, однак шведи не сприймають факт розділеності як проблему.

На особливу увагу заслуговує процес появи розділених народів у Європі. Становлення держав-націй у Європі є продуктом тривалого історичного розвитку: воно почалося в епоху Нового часу, але більш активно процеси грецького, італійського, німецького, французького націотворення відбувалися вже у XIX столітті. Поява феномену розділеності народів у Європі якраз і пов'язана з проблемою оконтурювання нових держав, яка, проте, відіграла різну роль у житті різних європейських народів. Як зазначає І. Бусигіна, для формування єдиної Франції проблема розділеності ніколи не була центральною: майже всі кордони з'явилися «по факту» і були загально визнані [37, с. 17], тобто Франція одразу формувалася як національна держава. Для Німеччини ж, навпаки, ця проблема виявилася дуже актуальною, проявившись у вигляді тривалого існування кількох німецьких держав. Велику роль у появі феномену розділеності відіграли міста як центри розвитку капіталізму, які були політично автономними і виступали центрами князівств і королівств. Прагнення зберегти свою автономію виявилось досить сильним, тому ці територіальні утворення перешкождали формуванню великих територіальних систем (національних держав). Сильні німецькі князівства розвивалися за власним сценарієм, поки у другій половині XIX століття не почався процес їх об'єднання.

Оскільки процес динамічного політичного структурування суспільств не зупиняється й досі, феномен розділеності народів переходить у розряд постійного явища. Утворення нових політичних одиниць внаслідок розпаду великих державних утворень постійно актуалізує проблему розділеності. Наприклад, в СРСР цієї проблеми не існувало, але з його зникненням з політичної карти світу частини одного етносу опинилися по різні боки кордонів у новоутворених державах.

З позицій органіцизму етнос можна розглядати як своєрідний соціальний організм, наділений колективною пам'яттю та волею, тож характеристики, які об'єднують членів етносу в одну спільноту, в умовах розділеності не зникають. Залишається спільна ідентичність, яка досить стабільна і важко піддається трансформації. За своєю природою це групова (колективна) ідентичність, і, відповідно, що в силу певних обставин вона може обумовити тяжіння до об'єднання етносу не тільки в ментальному плані, але й реально – у фізичному просторі. Досить популярна у сучасному суспільствознавстві проблема рубіжності дозволяє розглядати етнічну групу як спільноту, для якої характерна спільна ідентичність; кожен представник етносу усвідомлює себе як частину спільноти, як одного з «нас». Якщо є «ми», то інші етноси – це «вони», тож неминуче виникає явище культурної дистанції. О. Кривицька зауважує, що опозиція «ми»/«вони» є головним параметром у соціокультурних ареалах порубіжжя. Ставлення до інших як до «чужинців» означає наявність кордонів, які втілені в цінностях, способах поведінки, традиціях, ментальних матрицях. Але, на думку дослідниці, «чіткою демаркаційною лінією етнічний кордон стає за умов «накладання» культурних відмінностей на історичні, ідейно-політичні, конфесійні та лінгвістичні матриці розвитку спільнот» [165, с. 205].

Отже, саме наявність розділених народів є основною передумовою появи іредентизму. Але чи оформиться в дійсності об'єднавчий іредентистський рух, залежить від комплексу інших причин. Історія показує, що не всі розділені народи формують іредентистські прагнення, очевидно, для цього мають

виникнути певні причини, які будуть сильно зачіпати самопочуття і почуття представників розділеного народу та стимулювати їх до вибору об'єднавчої стратегії. Такі причини пов'язуються з політичними, соціально-економічними і культурними процесами, у які виявляється втягнутим розділений народ. На думку Є. Рябініна, причини, які можуть прискорити процеси іредентизму, такі: етнічне пригнічення з боку центральної влади; соціально-економічні інтереси держави етнічної більшості, які спрямовані на можливість отримання найкращих економічних показників; реалізація державою етнічної більшості проекту «великої держави»; втручання впливових акторів міжнародних відносин на переформатування регіону, наприклад, створення незалежного Курдистану, створення нового Близького Сходу чи нової Центральної Азії; розпад держави (СРСР, Югославія) та намагання етнічної групи приєднатися до країни етнічної більшості (БіГ, Косово, Нагірний Карабах, Придністров'я) [287, с. 407].

У першу чергу причини появи іредентизму обумовлені політичною ситуацією. Сам по собі факт розділеності народів ще не є безпосередньою умовою виникнення іредентизму, але він актуалізується в процесі відносин між поліетнічними державами і меншинами у їх складі з приводу статусу групи, доступу до влади, об'єму повноважень, а також залежить від стратегічних інтересів споріднених меншинам сусідніх держав. У цьому контексті заслуговує на увагу поведінка суб'єктів іредентизму. У науковій літературі іредентизм традиційно описується у вигляді тріади, представленої іредентою – національною меншиною у складі поліетнічної держави, яка прагне увійти до складу сусідньої держави на основі спорідненості; власне іредентистською державою (kin-state – «спорідненою державою»); поліетнічною державою, від якої намагається від'єднатися національна меншина. Іредента і споріднена держава виступають у коаліції, причому їх інтереси можуть співпадати лише в головному – об'єднанні в одній державі, при цьому політичні лідери обох сторін можуть переслідувати окремі локальні цілі, наприклад, зростання власного політичного рейтингу. Це основні учасники іредентизму, а

безпосередньо іредентистські наміри формують і проголошують політичні партії, інтелігенція, ЗМІ та їх агенти – політичні лідери, діячі науки, культури, мистецтва, журналісти.

Р. Бараш зазначає, що іредентистський «трикутник» – з позиції співвідношення сил і засобів – ні в якому разі не є рівностороннім [14, с. 156]. Його учасники володіють різними ресурсами, і у іреденти їх об'єктивно менше. Виникають питання: які причини штовхають меншини до вибору іредентистської стратегії? Якими мають бути якісні і кількісні характеристики цієї етнічної групи? Як відбувається взаємодія між іредентою й іншими політичними акторами?

Для аналізу *іредент* доцільно здійснити осмислення їх статусу з використанням понятійно-категоріального апарату етнополітології. Безумовно, іредента – це національна меншина, тобто така етнічна група, яка в силу різних історичних причин опинилася в межах іншої держави, але зберігає власну етнічну ідентичність, компактно проживає на території, суміжній зі спорідненою державою, розглядає цю територію як споконвічне володіння, прагне підтримувати контакти з національною державою і орієнтується на неї, кількісно поступається титульній нації, не займає домінуючих позицій у суспільстві. За визначенням В. Євтуха, національна меншина – це частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчують з ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [106, с. 211]. У. Кімліка розглядає національні меншини як групи, які складали повні й функціонуючі співтовариства на своїй батьківщині до тих пір, поки не були інкорпоровані в більшу державу. Він поділяє національні меншини на «субдержавні народи» і «корінні народи» [142, с. 442]. Г. Кім характеризує іреденту як етнічну меншість, яка компактно і протягом тривалого історичного періоду проживає в прикордонній зоні сусідньої держави [414].

Т. Халавка доводить, що для позначення меншин, які проживають на

прикордонних територіях і мають зв'язок зі «спорідненою» державою, в яких вони виступають державотворчими націями, доцільно використовувати термін «споріднена меншина» – це національна меншина, яка проживає на прикордонній території зі «спорідненою» державою та підтримує тісні культурно-політичні відносини з нею [355, с. 109]. Термін «споріднена держава» (kin-state) вже давно поширений у англomовній науковій літературі, присвяченій проблемі етнічних меншин. Наприклад, ним активно послуговуються в процесі дослідження причин іредентизму С. Сайдман і В. Аурес. Цей термін знаходимо і у Больцанських рекомендаціях (2008 р.), де зазначено, що поняття «споріднена держава» використовується для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні або культурні характеристики з меншістю населення іншої країни [28, с. 3]. Погодимося з думкою Т. Халавки про контраверсійність понять «споріднена меншина» і «споріднена держава», які не знайдуть ужитку в понятійному апараті нормативних актів. Дійсно, вони більшою мірою відображають взаємне сприйняття меншості і близької їй за етнічним чинником населення сусідньої держави, але по відношенню до поліетнічної держави, у якій проживає меншість, більш коректно вживати поняття «національна меншина».

Варто зауважити, що у конкретних політичних реаліях європейських держав меншини можуть отримати різний правовий статус, що й відображається у національному законодавстві. Наприклад, в Угорщині це «етнічні меншини», в Албанії – «релігійні громади», в Італії – «мовні групи», а в Україні – «національні меншини». Деякі країни взагалі законодавчо не визнають існування меншин на своїх територіях, як, для прикладу, Франція.

Слід розрізняти іреденту і діаспору. Фактично обидві групи представляють частини розділеного народу, які перебувають у межах інших державних утворень, але діаспори утворюються шляхом фізичної міграції населення з історичної батьківщини у інші країни світу, тоді як у випадку іреденти має місце «міграція без переселення». Це означає, що представники

іреденти проживають на території свого етногенезу, але в силу різних історичних причин виявляються адміністративно включеними у склад іншої держави, тобто фізичне переміщення у даному випадку відсутнє. У зв'язку з цим важливим аспектом іреденти є компактне її розселення на територіях, суміжних зі спорідненою титульною державою. За цією ознакою іредента відрізняється від діаспори, представники якої розсіяні й територіально віддалені від історичної батьківщини. Г. Кім зазначає, що тривале перебування діаспори в іншій країні відірвано від історичної батьківщини сприяє формуванню відмінностей у культурі, способі життя і мові, яка відрізняється від оригіналу. Та найголовніше, що діаспори усвідомлюють, що їх життя і життя майбутніх поколінь прямо пов'язані з новою батьківщиною [414]. Але у той же час, за словами Ю. Семенова, чим далі заходить процес етнічної асиміляції, тим більшою мірою діаспору цементує пам'ять про історичну батьківщину [295, с. 71].

Представники іреденти, як правило, зберігають культурні традиції, аналогічні до тих, які існують у спорідненій державі, користуються мовою свого етносу, зберігають пам'ять про історичне минуле, мають більш тісні зв'язки з етнічними родичами. Можна стверджувати, що саме іреденті притаманний тісний зв'язок з територією проживання не тільки у фізичному розумінні, тобто сприймання її як життєвого простору, у якому вона є корінним етносом, але й у ментальному плані, що відсутнє у представників діаспори, де вже друге покоління іммігрантів хоч і сприймає мову та традиції свого народу, але має іншу локальну ідентичність, яка взагалі не пов'язана з територією етногенезу. Перебуваючи у складі поліетнічної держави, національні меншини можуть приймати схожу стратегію поведінки і адаптуватися до умов тієї держави, у якій проживають на даний момент (асимілюватися або ж зберігати культурну самобутність), або ж емігрувати на історичну батьківщину, але тільки іреденти можуть підтримувати ідею щодо приєднання території їх проживання до спорідненої держави.

І іредента, і діаспора є частинами етносу. У структурі етносу, яку наводить Ю. Семенов, поряд з етнічним ядром названі етнічні периферії і етнічні діаспори [295, с. 65]. Характеристика етнічної периферії як компактних груп представників етносу, що відокремлені соціорними (державними) кордонами від основної його частини, співпадає з характеристикою іреденти. Безумовно, не кожна національна меншина є іредентою. На нашу думку, до важливих характеристик іреденти належать такі:

1) національна меншина повинна сформуватися як єдина спільнота, усі члени якої чітко відчують свою відмінність від решти населення країни на основі того, що мають специфічні спільні риси (історичне минуле, культура, мова, релігія) з іншими частинами розділеного народу, які проживають на суміжних територіях. Важливо, щоб ця група мала яскраво виражену ідентичність, яка може стати ресурсом для етнополітичної мобілізації. Етнічна ідентичність повинна переважувати національну (громадянську). На основі розвинених когнітивного і афективного компонентів етнічної ідентичності (знання і емоції) стає можливим проведення політики ідентичності, коригування уявлень і використання етнічної групи як ресурсу у досягненні бажаної політичної мети;

2) чисельність групи і компактне проживання біля кордонів іредентистської держави. Це не першочергові ознаки іреденти, але досить важливі. На даний аспект звернули увагу зарубіжні науковці С. Сайдман і В. Аурес, які відзначили схильність до появи сепаратистських чи іредентистських настроїв у відносно великих груп. Вони зробили ряд інших важливих висновків: неконцентровані (тобто розпорошені групи) мають менше шансів бути іредентистськими чи сепаратистськими; якщо рід етнічної групи домінує в сусідній державі, будуть розвиватися саме іредентистські настрої; іредентистські чи сепаратистські настрої з'являться тоді, якщо ці групи мають родичів в інших країнах, а ті є сепаратистами, а також за наявності кількох сегментів етнічної групи в інших державах, тому що чим більше цих груп, тим більша вірогідність для підтримки [426];

3) незадоволення політикою держави проживання, на основі чого можливе формування іредентистських вимог. Дійсно, яскраво виражена ідентичність ще не є підставою для появи іредентистських настроїв, вони виникають тільки в умовах усвідомлення меншиною свого низького політичного й економічного статусу. Але ці чинники не є визначальними, адже за умови ініціативності регіональних еліт у представників етнічної меншості за короткий час можуть бути сконструйовані бажані уявлення, на базі яких можливе проведення етнополітичної мобілізації.

На основі характеристик меншини-іреденти можна запропонувати поділ меншин-іредент на потенційні й реальні. Потенційні іреденти – це національні меншини, які налаштовані на встановлення і збереження тісних контактів зі спорідненою державою, але не прагнуть приєднання території їх проживання до сусідньої держави або ж їх наміри латентні. Однак ці меншини можуть перетворитися на реальні іреденти у випадку активного впровадження спорідненою державою іредентистського вектору зовнішньої політики. Реальні іреденти відкрито підтримують політику спорідненої держави і активно декларують свої наміри щодо приєднання території до сусідньої держави. На нашу думку, така класифікація іредент має не тільки теоретичне значення, але виправдовується й практичною доцільністю, оскільки орієнтує представників влади приділяти більше уваги потенційним іредентам, щоб попередити появу відцентрових тенденцій.

У будь-якому випадку для появи іредентизму велике значення має самопочуття меншин-іредент у країні проживання, яке залежить від їх правового статусу, доступу до участі в управлінні суспільними справами, рівня задоволення матеріальних і духовних потреб. Продумана етнополітика, яка гарантує і захищає права меншин, унеможливорює ситуацію, коли меншість починає усвідомлювати себе як чужинців, але за наявності утисків у різних сферах відбувається політизація етнічного чинника, наслідки чого непередбачувані: від цілком поміркованих вимог щодо розширення прав до

появи сепаратизму. Якщо влада тривалий час ігноруватиме їх вимоги, то незадоволення своїм статусом зростає, що може призвести до етнополітичного конфлікту у латентній або відкритій формах.

Іредентистську поведінку меншин доцільно розглянути в контексті права народів на самовизначення. До сьогодні досить проблемним залишається питання про те, які саме спільноти – народи, нації, національні меншини чи корінні народи – мають право на самовизначення. Міжнародна нормативно-правова база визнає право на самовизначення саме за народами, що закріплено у низці документів, серед яких Статут ООН (1945 р.) та інші нормативно-правові акти. На думку О. Стогової, суб'єктом права на самовизначення є всі етноспільноти, але форми їхнього самовизначення мають бути різними, починаючи від національно-культурних товариств, культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії до національної держави. Критерієм обрання конкретної форми самовизначення для кожної етноспільноти має бути її спроможність ефективно розвиватися у межах даної форми самовизначення [321, с. 118]. І. Рафальський зазначає, що національні меншини все ж таки мають право на самовизначення, але треба зважати на його форми; серед форм самовизначення у сучасних умовах дослідник називає територіальні і нетериторіальні автономії у складі існуючої держави, національно-персональну автономію тощо [269, с. 142,143]. Це загальновизнані форми внутрішнього самовизначення, які успішно реалізуються в багатьох державах і не загрожують їх територіальній цілісності. «Зовнішнє» самовизначення через входження до складу іншої держави, реалізоване у вигляді іредентизму за неодмінної активної участі цієї держави, неприйнятне, тому що в умовах сучасної системи міжнародних відносин прагнення змінити існуючі міждержавні кордони є порушенням норм міжнародного права. Політична практика показує, що політика іредентизму, реалізована агресивними засобами (у формі анексування території), жорстко засуджується, як це сталося з експансіоністським іредентизмом нацистської Німеччини у ХХ ст. і Російської Федерації у ХХІ ст.

Більш складним випадком є самовизначення розділених народів, усі частини яких є бездержавними (курди, кечуа). Існує декілька проектів політичного розвитку курдського народу, один з яких – утворення держави Курдистан. Більшість курдів прагнуть до незалежності, підкреслюючи, що мають для цього всі необхідні підстави. З 1960-х рр. з'явилася інша тенденція, за якою кожна з чотирьох частин Курдистану повинна добиватися для себе автономії, щоб надалі сформувати щось на зразок Бенілюксу, тобто утворення з більш тонкими кордонами [394]. Але будь-які спроби курдів щодо самовизначення практично приречені на провал через невизначеність їх статусу у державах проживання. Спорідненої держави, яка виявляла б мінімальну підтримку, у випадку «курдського стилю» іредентизму не існує, а правові аспекти регулювання становища груп розділених народів на сьогодні не відображені у міжнародному законодавстві. Ю. Зубрицький веде мову про необхідність розробки своєрідного кодексу розділених народів, який би дозволив врегулювати питання життя співвітчизників в інших державах через призму відповідності або невідповідності національного законодавства нормам такого кодексу [265, с. 62].

Іредентистська держава, споріднена держава – це держава, у якій етнос, що сформував іредентистські прагнення, кількісно домінує або ж складає багаточисельну і привілейовану меншість. Я. Волкова застосовує термін «родинна держава» для позначення тих держав, більшість населення яких має спільні етнічні чи культурні риси з меншістю в іншій країні, а також зв'язки історичного, релігійного й мовного характеру. Дослідниця слушно зауважує, що, хоч чимало країн має співвітчизників за кордоном за названими характеристиками, «не всі вони мають підстави називатися «родинними», адже це передбачає перш за все цілеспрямовану політичну позицію держави» [54, с. 129].

Наявність підтримки з боку сусідньої держави – вкрай суттєва ознака іредентизму. Ця держава може по-різному підтримувати споріднені групи, починаючи від співробітництва у культурній сфері і закінчуючи формуванням

курсу на приєднання етнічних груп разом з територіями їх проживання до свого складу. Залучення різних ресурсів досягнення мети, серед яких інформаційні й військові, здатне перетворити іредентизм на серйозну реальну загрозу цілісності поліетнічної держави. Навіть якщо держава лише декларує зацікавленість у добробуті своїх етнічних родичів, справжні її мотиви можуть бути завуальованими і дійсно полягати в експансіонізмі. Найчастіше це територіальне прирощення, яке, проте, все одно буде виправдовуватися тим, що на сусідніх землях живуть співвітчизники, а володіння територією має давне коріння. Недаремно Г. Бен-Ізраель характеризував іредентизм як різновид експансіонізму [393, р. 33]. Вважаємо, що ці погляди важливі для розуміння сучасного іредентизму, який виправдовує територіальні захоплення боротьбою за права співвітчизників. Слід звернути увагу на присутню у риториці практично усіх іредентистів тезу про «захист етнічних родичів», яка нині дуже популярна, адже звучить і у російських політиків, і в угорських. О. Транка зазначає, що іредентистські претензії стосовно території іншої держави можуть виправдовуватися необхідністю захистити виживання спорідненої етнічної групи [435, р. 508], тобто проголошення гасла захисту споріднених груп є своєрідною формою легітимації даного явища.

Внаслідок існування іредентистського трикутника виникає чимало ризиків як для міжнародної безпеки в геополітичному регіоні, так і для самої етнічної меншини. У цьому контексті слід навести думку Д. Ягсиоглу, який зазначає, що іредентистська політика з боку держави відносно етнічних меншин не покращує, а насправді погіршує стан цієї меншості, з приводу двох причин: 1) іредентизм часто сприяє процесу пророцтва, що самозбувається, як для меншості, яка зазнає дискримінації, так і для національної держави, на території якої ця меншість живе. Коли держава-нація розуміє, що інша держава ініціювала іредентистську політику, її уряд починає розглядає меншість як загрозу національній безпеці. Можливе посилення дискримінації, щоб перешкоджати меншості підтримувати іредентистські або сепаратистські цілі. Далі виникає ланцюгова реакція:

меншість, яка переконана, що не може жити під владою цього уряду, встановлює більш тісні зв'язки з іредентистською державою. У відповідь держава-нація посилює гноблення, а лідери меншості знову шукають підтримки сусідньої держави. Тоді повторно починається насилля з боку національної держави, відповіддю є насилля з боку меншості і, в кінцевому результаті, іредентистська держава бере активну участь у конфлікті; 2) центральною в іредентизмі є територія, а не населення, незважаючи на твердження іредентистської держави. В цих випадках компонент насильства переважає над компонентом спорідненості. За словами Д. Ягсиоглу, «іредентистська держава насправді не пов'язана з добробутом групи. Вона просто намагається використати її в якості дестабілізатора». Тому меншості відчують на собі всі тяготи негативних наслідків іредентизму [440]. Дослідник побачив своєрідну ланцюгову реакцію, адже, на його думку, від міждержавного конфлікту більшої шкоди зазнає саме етнічна меншість, стан якої у кінцевому результаті погіршується, ніж це було раніше до появи конфлікту.

З іншого боку, ще одні політичні ризики пов'язані з певними побоюваннями політичних лідерів, які представляють інтереси іреденти, стосовно їх нового статусу у спорідненій державі. Очевидно, можлива втрата авторитету, перехід на другорядні позиції. У публікаціях зарубіжних науковців (Д. Горовіц, Д. Ягсиоглу) проводиться думка про те, що з огляду на велику кількість ризиків меншини більше схильються до розвитку сепаратистських рухів, ніж до підтримки іредентистської політики від «країн-метрополій». На нашу думку, саме політичні ризики, які усвідомлюють споріднена держава і лідери меншин, часто унеможливають виведення іредентистського конфлікту на рівень збройного міждержавного протистояння і стимулюють пошук інших варіантів задоволення потреб етнічних груп. Доцільно навести приклад Північної Ірландії, де розвинувся саме сепаратистський політичний проект, реалізацію якого центральна влада призупинила шляхом розширення кола повноважень регіональної влади.

Як не дивно, але певні ризики у процесі реалізації іредентистських цілей зустрічає і споріднена держава. Дж.К. Фузесі зазначає, що меншини, які перебувають у складі іредентистської держави, можуть застосувати антиіредентистські важелі, як, наприклад, політичні (угорці в Румунії не підтримують іредентистський вектор Румунії стосовно Молдови), демографічні (не-малайці у Малайзії висловлюють протести проти союзу з тайськими малайцями), та/або економічні (росіяни у Придністров'ї враховують економічну важливість їх території і побоюються союзу з Румунією). На думку дослідниці, хоч ці перепони не мають вирішального характеру, все-таки значним чином ускладнюють дії іредентистів [403].

У цьому контексті виникає питання: хто є ініціатором іредентизму – етнічна більшість чи споріднені їй етнічні групи, які проживають у інших державах? Для появи іредентизму необхідна ініціатива або з боку національних меншин-іредент, які зазнають утисків у різних сферах суспільного життя у складі держави перебування, або ж з боку спорідненої держави. Та навіть за цих цілком об'єктивних умов велику роль відграють суб'єктивні чинники – ситуативні прагнення політичних лідерів розіграти карту «возз'єднання народу» перед виборами або маніпулювання фактами з історичного минулого задля обґрунтування загарбницької політики. Іноді політики, висувуючи передвиборні гасла щодо «возз'єднання» з етнічною меншістю, тим самим сприяють появі іредентистських настроїв у споріднених груп, до того ж гасла спрацьовують навіть тоді, коли фактично меншість і не зазнає утисків з боку влади.

Дж.К. Фузесі наголошує на важливості критеріїв взаємності й одночасності, адже без цього іредентизм не існує. Взаємність дозволяє відмежувати іредентизм від проявів територіальної експансії, «забарвленої» націоналістичною риторикою, або від диверсійної війни [403]. Вона наводить приклад: вторгнення Іраку в Кувейт у 1991 році під приводом відновлення провінції Іраку. Без «взаємності» з боку іредентистської держави виникає феномен «осиротілих іредент», які позбавлені «батьківської» підтримки і з часом

змінюють свої вимоги у бік автономії чи сецесіонізму. Одночасність засвідчує обопільне бажання іредент і споріднених держав об'єднатися, і, як тільки обидва учасники переслідують одну й ту ж мету одночасно, виникає іредентизм.

У цілому ж, на нашу думку, кожен випадок іредентизму досить унікальний і може відрізнятися за ступенем активності лідерів груп розділеного народу, отже, мати різних ініціаторів. Наприклад, італійський іредентизм у ХІХ ст. взагалі почався з діяльності кількох націоналістичних організацій, які через схильність до радикальних дій з часом зазнали переслідувань з боку італійської влади, але вже на рубежі ХІХ-ХХ століть італійське керівництво саме почало послідовно проводити політику іредентизму щодо приєднання «незвільнених земель», які перебували під владою Австро-Угорщини.

В іредентистській стратегії меншин і споріднених держав важливу роль відіграють культурні чинники, які мають декілька складових, серед яких найбільш вагому роль відіграють мова, спільні елементи культури, спільні уявлення про історичне минуле і релігія. Причому ці чинники можуть «спрацювати» як поодинокі, так і у комплексі. Український вчений В. Старосольський вважав, що за певних умов саме культурний чинник дозволяє зв'язати в єдине націю, яка роз'єднана великою кількістю держав [325, с. 192]. В аналітичній записці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України «Етнополітична безпека України» (2015 р.) зазначено, що «мова є найбільш показовим та ефективним індикатором приналежності до етнічної групи, конкуренцію якому може скласти лише віросповідання, але не кровно-біологічні ознаки» [103, с. 33]. Наприклад, важливою складовою італійського іредентизму була вимога проведення державних кордонів згідно з лінгвістичними. У випадку кримського іредентизму більш вагому роль відіграли мовний чинник і схоже бачення історичного минулого, тоді як культурні традиції сучасних етнічних росіян у Криму мають значні відмінності від традиційної культури російського народу, отже, є менш значущими. Так само валлонський іредентизм у Бельгії або донбаський в Україні свідчить про важливе

значення мовної спільності з населенням іншої країни для обґрунтування іредентистських гасел. Ці приклади тільки підтверджують тезу про селективний характер чинників, які обираються активістами для аргументації об'єднання.

Не менш важливим видається *релігійний чинник*. Релігія – важлива умова формування етносу, тож цілком можливим є прагнення до об'єднання з врахуванням релігійного чинника. І. Дорошин вважає, що класичним визначенням іредентизму бракує згадок про ще одного суб'єкта, який прагне до єдності, а саме релігійної спільноти. На його думку, возз'єднання територій можливе з державою-проекцією минулого і бажаного майбутнього, наприклад, «халіфатом»; ця держава може не мати реальних кордонів і базуватися на ідеї, яка поєднує світське і духовне, що, на його думку, більш характерне для історії ісламу [101]. Релігійний чинник у сучасній іредентистській політиці з її прагматичним характером, на перший погляд, нібито не відіграє важливої ролі, але приклад деяких країн показує, що це не так. Скоріше за все, цей чинник актуалізується у тих країнах, які знаходяться на так званих цивілізаційних розломах. Наприклад, населення Косово складається з сербів, які сповідують православ'я, і албанців-мусульман. Крім того, що має місце іредентистське прагнення до возз'єднання з представниками своїх етносів в єдиних соціально-політичних організаціях, розкол у Косово поглиблюється ще й тривалим релігійним протистоянням. Так само вже досить довго триває етнотериторіальний міждержавний конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагорного Карабаху. У ньому, крім проблеми розділеності вірменського народу, наявні ще й глибокі протиріччя між вірменами-християнами і азербайджанцями-мусульманами. Крім того, релігійні вірування, відмінні від тих, яких дотримується більшість населення поліетнічної держави, дозволяють етнічним меншинам більш успішно протистояти асиміляції. Найбільш стійкий спротив асиміляції дають саме етноконфесійні спільноти [105, с. 96]. Ми вважаємо, що роль релігійного чинника зростає у випадку реалізації паннаціоналістичних рухів, одним з варіантів яких може бути іредентизм.

Тільки в результаті поєднання багатьох факторів – історичних, політичних, економічних, культурних – і виникають підстави для виникнення руху за об'єднання з етнічною більшістю. Поєднання такого комплексу причин бачимо вже на прикладі перших випадків іредентизму, якими були рухи в Італії, Греції й Німеччині у XIX ст., які й призвели до утворення цих держав. XX століття надає нові приклади – болгарський іредентизм у Македонії, албанський у Косово, угорський у Румунії, російський в Україні та інші.

Поліетнічна держава, у складі якої перебуває меншина-іредента, внаслідок посилення іредентистських настроїв відчуває загрози для внутрішньополітичної стабільності. По суті поява іредентистських настроїв розхитує систему міжетнічних відносин і негативно впливає на функціонування політичної системи. Якщо державне керівництво хоче уникнути загострення міжетнічних конфліктів, воно повинне забезпечити комфортне існування етнічних і національних меншин та проводити ефективну етнонаціональну політику. Врахування етнонаціонального фактору у внутрішній політиці держави є важливим чинником легітимності державної влади. Варіантів співіснування меншини і держави безліч, починаючи від повної асиміляції до надання автономного статусу. Причому обидва ці крайні варіанти можуть влаштовувати меншину, навіть асиміляція може не викликати спротиву, як це сталося з поляками у Німеччині, які повністю асимілювалися. Д. Ягсиоглу зауважує, що мета держав-націй – формувати і підтримувати одну націю в одній країні, довести всіх членів однієї національної чи етнічної групи в єдину політичну структуру і асимілювати або інтегрувати інших [440]. Це зауваження стосується як поліетнічної держави, у якій живе іредента, так і іредентистської держави, тому що цілком закономірним є прагнення кожної сформувати єдину націю. Але для реалізації цього наміру влада поліетнічної держави може проводити досить жорстку політику, внаслідок чого дуже часто етнічна меншість сприймає державу, у якій вона проживає, як інструмент панування. Етнічна меншість може відчувати певну дистанцію між собою і рештою

населення країни, яка є результатом ігнорування інтересів цієї меншості. Наприклад, гостро відчувати відмінності у рівні життя між собою та титульною етнічною групою внаслідок низького рівня свого соціально-економічного розвитку, у тому числі через наявність дискримінаційного ринку праці. Внаслідок цього меншість усвідомлює себе як чужинців. Якщо ж виникає незадоволення своїм статусом, цілком можлива поява іредентистських настроїв з боку етнонаціональних меншин.

Важливим політичним чинником, який збільшує вірогідність появи іредентистських настроїв у поліетнічній державі, є слабкість цієї держави, яка може виражатися у наявності довготривалої політичної кризи та/або низьких темпах розвитку національної економіки. Закономірним є бажання лідерів етнонаціональних меншин скористатися ситуацією і приєднатися до сусідньої, більш сильної держави, а керівництва іредентистської держави у цих умовах включити до свого складу етнічну меншість разом з територією проживання. Цю тезу підтверджує той факт, що активізація іредентистських рухів у країнах Південно-Східної Європи відбулася саме на початку 1990-х років, коли з політичної карти зникали одні держави і з'являлися нові. Паралельним був процес відродження великодержавницьких ідей і одночасне посилення іредентистських прагнень з боку національних меншин.

Для поліетнічної держави найбільшим ризиком іредентистської політики, яку проводить одна з держав регіону, є загроза втрати частини території. Оскільки вихід частини території з-під контролю може стати ознакою слабкості держави, вона буде всілякими засобами відстоювати цілісність своїх кордонів. Саме тому на основі іредентизму виникає гострий етнотериторіальний міждержавний конфлікт, що часто переростає у тривале збройне протистояння.

Отже, доцільно виділяти передумови, причини і чинники впливу на появу іредентизму. Найважливіша передумова пов'язана з існуванням розділених народів як об'єктивного явища, але власне виникнення іредентизму обумовлене низкою чинників політичного, економічного, культурного характеру, які

спрацьовують як каталізатор іредентистських настроїв в умовах, коли національна меншина є низькостатусною у державі проживання, а споріднена держава виявляє посилену зацікавленість у її добробуті.

Таким чином, іредентизм є етнополітичним процесом, у якому бере участь декілька суб'єктів: по-перше, іредента, яка досить компактно проживає на території, що межує з її історичною батьківщиною. Хоча є й винятки, наприклад, росіяни у Криму, які територіально віддалені від Російської Федерації. Іредента може бути ініціатором об'єднавчого руху, але за відсутності підтримки з боку сусідньої держави ініціатива залишається лише наміром, що не переростає в реальний процес; по-друге, споріднена держава, яка прагне приєднати частину етнічної групи. З огляду на важливість територіального фактору в експансіоністській політиці передбачається обов'язкове приєднання території, тому варіант переселення не прийнятний. Як свідчить практика, саме цей учасник у більшості випадків виступає ініціатором іредентизму, у той же час вміло «підігриваючи» настрої іреденти; по-третє, поліетнічна держава, у якій проживає іредента. Якщо вона проводить виважену етнонаціональну політику, не чинить утисків національній меншини, а, навпаки, надає їй автономію (політичну, економічну, культурну), то можливість появи іредентистських настроїв зменшується. Попередження іредентистських настроїв необхідне, в іншому разі виникає загроза територіальній цілісності держави.

Таким чином, національні меншини є важливим учасником внутрішньодержавних політичних відносин, а за наявності споріднених держав – і міждержавних відносин. Безумовно, їх політичні орієнтації та вибір тієї чи іншої форми політичної поведінки багато важать для внутрішньополітичної стабільності. Слід врахувати, що вибір національними меншинами іредентистської стратегії небажаний, тож національні держави мають проводити ефективну етнополітику. Що ж до місця іредент у планах споріднених держав, то найчастіше меншини стають засобами досягнення територіальних прирощень, а підтримка ініційованої спорідненою державою політики іредентизму лише

погіршує їх становище. Отже, у пошуку ефективних механізмів задоволення потреб національних меншин мають бути зацікавлені усі політичні актори, налаштовані на стабілізацію суспільно-політичних відносин.

2.2. Вплив націоналізму на формування іредентизму

Важливу роль в успішному досягненні поставлених цілей відіграє ідеологічне обґрунтування вимог етнічної групи. Націоналізм як політична доктрина, яка обґрунтовує необхідність інтеграції суспільства на основі культурно-етнічних або політичних чинників, вже тривалий час справляє значний вплив на світовий розвиток.

Дослідження даної проблеми стикається з методологічними труднощами, пов'язаними з відсутністю конвенціонального визначення нації і націоналізму. За влучним висловом Д. Білого, «феномен нації, націоналізму, національної ідентичності, ставши визначальним чинником історичного розвитку, принаймні із часів Французької революції, відповідно, породив безліч теорій, які намагаються вхопити ці мінливі, але надзвичайно впливові явища та втиснути у вузькі межі наукових (та дуже часто псевдонаукових) теорій та дефініцій» [25, с. 8]. Образно висловився румунський дослідник Б. Стефанеску, вважаючи, що терміном «націоналізм» «позначають безліч різноманітних явищ і змішують ледь не з усім на світі» [319, с. 555].

Націоналізм визнається як багатосторонній феномен суспільного життя і проявляється як ідеологія, національний рух, форма суспільної свідомості. За науковцем визнається право досліджувати націоналізм у тому контексті, який йому пропонує конкретна політична ситуація. В. Тураєв визначає націоналізм як своєрідну колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності спільних інтересів нації по відношенню до прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей і т.п. [341, с. 82]. Е. Сміт розглядає націоналізм як

«ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності від імені населення, яке, за задумом кількох своїх членів, має становити реальну або потенційну «націю»» [308, с. 81]. Він також зазначає, що в основі націоналізму лежать три ідеали – національна автономія, національна єдність і національна ідентичність. На його думку, автономію нерідко пов'язують з ідеєю «колективної єдності», засобом досягнення якої є територіальне об'єднання, яке у випадку Італії, Греції і Німеччини оформилося в іредентистські рухи визволення «етнічної» родини і заселюваних нею «історичних» земель [309, с. 32]. Б. Стефанеску тлумачить націоналізм як форму самоусвідомлення, що осмислює власну ідентичність у термінах спільнотної реальності, як бажання внутрішньо злитися з (над)етнічною групою та протидіяти зовнішньому тискові [319, с. 556]. На думку В. Малахова, націоналізм – це політична ідеологія, у якій «нація», яка розуміється в якості культурно гомогенного співтовариства, виступає джерелом суверенітету, переважним об'єктом лояльності й граничною підставою легітимності влади [194, с. 39]. Попри це, на його думку, націоналізму як такого не існує, адже наявні різні ідеологічні відповіді на різноманітні політичні виклики, які з більшим чи меншим ступенем умовності можуть бути об'єднані під рубрику «націоналізм» [194, с. 9]. Отже, дослідники солідарні у тому, що націоналізм – колективні уявлення спільноти, яка претендує на те, щоб бути нацією.

Широковідомим є визначення Е. Гелнера: «націоналізм – це передусім політичний принцип, за яким політичні та національні одиниці мають збігатися» [58, с. 156]. Саме такий принцип корелює з об'єднавчою стратегією розділеного народу. Націоналізм як політичний принцип втілюється у доктрині націоналізму як політичній ідеології, яка формує програму дій учасників національно-визвольного руху у процесі націотворення. У випадку націоналізму наявні всі функції політичної ідеології, а саме: орієнтаційна – формування уявлень про суспільство, владу, розробка моделі ідеального суспільного устрою; інтегративна – об'єднання людей навколо суспільного ідеалу; мобілізаційна – мобілізація

індивідів на досягнення запропонованого ідеалу; амортизаційна – послаблення соціального напруження. Безумовно, націоналізм проявляється і як колективне почуття людей, які складають одну націю.

Соціально-психологічне підґрунтя націоналізму проявляється у чіткому розмежуванні з представниками інших націй – «ми» - «вони», що неодмінно передбачає високий ступінь емоційності індивідів – прихильників націоналізму. Мабуть, саме такий погляд на націоналізм дає підстави для появи таких його пояснень, які не позбавлені ціннісних суджень стосовно даного явища. Наприклад, В. Іорданський, характеризуючи зміст націоналізму на різних рівнях, у тому числі – особистісному, цілком справедливо зазначає, що дане поняття отримує різне наповнення залежно від культури, освіченості, життєвого рівня людини, і стверджує, що «головним залишається високомірно-презирливе і навіть вороже ставлення до особи іншої національності, коли в націоналізмі ніби сублимуються ниці мотиви заздрощів, жадібності, побоювань за власний добробут або безпеку...» [124, с. 162]. На нашу думку, передусім націоналізм є описовою категорією, яка, проте, дуже часто набуває певного оціночного забарвлення, як правило, негативного. Однак погляди на націоналізм не обмежуються лише його перенесенням у площину ідей. Націоналізм має потужний потенціал, на його засадах формуються національні рухи, які добиваються певної мети, тож вірним буде тлумачення націоналізму і як політичного процесу, результатом якого є утворення націй і національних держав. Саме таке розуміння націоналізму сформували прихильники модерністської течії.

Усі концепції націоналізму, попри їх несхожість, розглядають націю як інтегроване утворення, яке, проте, базується на різних об'єднавчих чинниках – політичних або етнічних. Особливістю націоналізму є те, що у конкретній політичній ситуації його зміст визначають політичні еліти, які пропонують певну модель нації. Слушно зауважує Л. Нагорна, що «поняття «нація» постійно набуває певного емоційного забарвлення залежно від особистих

уподобань і політичної кон'юнктури» [217, с. 162]. З Л. Нагорною солідарна А. Муканова, яка вважає, що «нація» є інструментом історичної і політичної свідомості, а націоналізм – формою ідеології, яка використовує цей «інструмент пізнання» у своїх цілях. Вона зазначає, що «живучість концепту нації, може бути, якраз і пояснюється його крайньою нечіткістю, розмитістю, суперечливістю, у якому кожен знаходить те, що шукає» [212, с. 30].

У розумінні сутності нації і націоналізму нам імпонує модерністський підхід, з позицій якого процеси націотворення висвітлюють такі авторитетні зарубіжні науковці, як Б. Андерсон, Е. Гелнер, Г. Кон та ін. Згідно модернізму, націоналізм, нації, національні держави є продуктами епохи Модерну, причому має значення саме такий порядок появи даних феноменів.

Цілком у дусі модернізму розглядає націю І. Валлерстайн, який зазначає, що нація є соціально-політичною категорією, пов'язаною тим чи іншим чином з реальними або можливими кордонами держави [41, с. 91]. Однак, на його думку, поява держави передують появі нації, а не навпаки. Науковець виділив дві причини формування нації у суверенній державі. Перша пов'язана з проблемою підтримки власної цілісності і неподільності в умовах внутрішньої дезінтеграції і зовнішньої агресії, що досягається шляхом розвитку «національного почуття», яке сприяє нейтралізації цих небезпек. Друга причина викликана існуванням міждержавної ієрархічної системи, для якої характерні постійні зміни в ієрархії. Саме націоналістичні ідеології здатні не тільки виправдати високе положення держави в ієрархії, але й заперечувати низьке: «Для держави не бути нацією означає знаходитися поза грою, ставка у якій – зміна її рангу в міждержавній ієрархії» [41, с. 97, 98]. Дійсно, сучасна політика реалізується «державами-націями» і «націями-державами», для яких національний фактор вже тривалий час визначає характер як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних процесів.

Протилежну точку зору у питанні утворення націй пропонує одна з класичних етнополітичних парадигм – примордіалізм, представниками якого є П. Ван ден Берг, К. Гіртц і Е. Сміт. Згідно примордіалізму, етноси є

біологічними спільнотами з дуже давньою історією, а нація виступає логічним продовженням розвитку етносу на сучасному етапі. Окремі вчені акцентують увагу на чинниках, які сприяли переходу від етносу до нації, відводять велику роль у цьому процесі символам, міфам, історичній пам'яті, тож їх називають етносимволістами (етніцистами). Найбільш відомим етносимволістом є Е. Сміт. Відоме визначення нації, дане Е. Смітом: як сукупності людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх її членів [308, с. 23].

У радянському суспільствознавстві під впливом марксизму панував підхід, за яким нація розглядалася як вища форма існування етносу (після роду, племені й народності). Формування нації чітко пов'язувалося з таким етапом розвитку етносу, як створення держави. У суспільствознавчих науках у країнах пострадянського простору виразно проявляється саме такий підхід. За визначенням В. Межуєва, нація – це державна, соціальна, культурна приналежність індивіда, а не його антропологічна і етнічна визначеність [199, с. 16]. Близьким до цього є тлумачення нації, запропоноване М. Столяровим, за яким нація – це результат соціально-політичних відносин між суспільством і державою [322, с. 55]. В. Кочетков визначає націю як групу людей, пов'язаних спільністю економічного життя, території і поєднаних спільними політичними інститутами [159, с. 157]. Нині у суспільствознавстві досить популярною є етатистська теорія нації, яка тлумачить націю як політичне утворення, сформоване у процесі реалізації народом державотворчих прагнень.

Особливу позицію у тлумаченні нації займає російський етнолог В. Тишков, на думку якого терміни «нація» і «націоналізм» не є ні науковими, ні політично операціональними. Він вважає, що подвійне розуміння нації і як етнічної групи, і як громадян однієї країни вносить плутанину через те, що два типи спільнот – держави і народи – оспорюють виключне право називати себе націями: «Політична заангажованість науковців і учасників громадських

дискусій зайвий раз засвідчують, що поняття «нація», «націоналізм» позбавлені академічної об'єктивності й можуть бути легко поставлені на службу новому геополітичному суперництву і новим проектам політичної інженерії, які виникли по завершенню «холодної війни» [40]. З ним солідаризується Г. Нодія, на думку якого, «розвиток націй і етнічних співтовариств, які їм передували, завжди супроводжувався історичними катаклізмами і свідомими зусиллями політиків. У світі просто немає національних кордонів, даних Богом, або зумовлених природним розвитком» [222]. З цього приводу можна зауважити, що категорія «нація», очевидно, є об'єктивною за формою, пропонуючи певну модель колективного уявлення, а ось вже зміст цієї моделі має суб'єктивний характер і набуває того чи іншого наповнення залежно від цілей політичних акторів.

Сучасні вчені намагаються поєднати погляди примордіалістів і модерністів на утворення нації. Наприклад, Г. Нестеренко вважає, що кожен із цих напрямів відзначається певною достовірністю та системою аргументів на свою користь, і «у реальній дійсності, для ефективного тривалого функціонування й прогресивного розвитку національної спільноти необхідні як природно утворені об'єктивні передумови (про які йдеться в примордіалістських концепціях), так і цілеспрямована діяльність членів самої нації, в першу чергу, національної еліти (що постає основою націєтворення в модерністських концепціях)» [220, с. 163]. Очевидно, саме компромісна позиція, яка поєднує погляди обох парадигм, є більш об'єктивною у поясненні природи нації.

Отже, єдиного універсального набору ознак для нації не існує. Кожна модель нації пропонує свій спосіб визначення належності до нації. Нація як політична спільнота має територіально-політичний зміст, тому що включає представників усіх етносів, які проживають у державі. Етнічна нація є гомогенною культурно-мовною спільнотою і належність до неї не залежить від вибору індивіда. Проте російський науковець Ю. Семенов досить скептично поставився до двох традиційних концепцій нації – етнічної і державної (громадянської). На його думку, вони не враховують головного – наявності у

людей, які складають націю, однієї спільної вітчизни. Він розуміє націю як особливу політичну силу, як сукупність людей, які об'єднані спільністю вітчизни і відстоюють її інтереси [294, с. 13]. Разом з тим Ю. Семенов пропонує власний поділ націй на дві групи: соціонації – нації, які формуються за ознакою належності людей до одного геосоціального організму, і етнонації, які формуються за ознакою належності людей до одного певного етносу [295, с. 68].

Відповідно до двох розумінь нації розрізняють дві форми націоналізму – громадянський, або державний, і культурний, або етнічний. Громадянський націоналізм практично тотожний патріотизму як моральному і політичному принципу, в основі якого лежить любов до Батьківщини і свого народу, відданість їм, гордість за його минуле і сьогодення та готовність захищати інтереси громади. Культурний націоналізм розглядає націю як спільноту, для якої характерна єдність походження, спільна історія, культура, мова. Якщо державний націоналізм співвідносять з патріотизмом, то етнічний націоналізм має за мету збереження цілісності народу, розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Таке виділення двох націоналізмів і їх протиставлення є цілком поширеним, але Г. Нодія вважає, що націоналізм нагадує медаль з двома сторонами: «насправді націоналізм завжди і політичний, і етнічний, хоч на різних стадіях та чи інша його сторона може виявитися вирішальною. Ідея належності до єдиної нації – це завжди політична ідея, таким чином, неможливий націоналізм без політичного елемента. Але суть цього поняття очевидно етнічна. Я описав би це через наступну метафору: політичний компонент – це душа, яка оживляє етнічне тіло» [222]. Цілком погоджуємося з Г. Нодією і додамо у свою чергу, що етнічна складова надає націоналізму як політичному проекту певної пасіонарності, емоційності.

Націоналізм як політична ідеологія проєціюється на політичну практику, у якій сфера його застосування дуже широка. Під гаслами націоналізму можливе як розгортання національно-визвольних рухів, які створюють загрози для цілісності поліетнічної держави, так і «збирання» етнічних земель у

кордонах однієї держави. Подвійну природу у націоналізмі вбачає В. Малахов, який тлумачить націоналізм як ідеологію, яка легітимізує (виправдовує і обґрунтовує) зусилля по інтеграції або дезінтеграції держав [194, с. 5]. На його думку, один вектор націоналізму вказує у бік здобуття суспільної єдності, тобто цей націоналізм виходить від держави; другий вектор направлений проти держави, цей націоналізм породжується культурно-етнічними групами, які прагнуть до політичного суверенітету. В. Малахову належить ще одна типологія націоналізму – якщо його розглянути стосовно держави, то він може служити одній з трьох цілей: уніфікації, відокремленню (сецесії) і реформам. Відповідно виділяє три типи націоналізму: уніфікаторський, сепаратистський (сецесіоністський), реформаторський [194, с. 287]. Уніфікаторський націоналізм передбачає тлумачення нації в етнічних термінах, націобудування здійснює «державотворча» нація, тому цей націоналізм виражається у різних формах дискримінації меншин.

Український дослідник Г. Касьянов визначив два напрями націотворення – інтеграція і дезінтеграція. Інтеграційний напрям полягає у необхідності реалізації для держави-нації важливого завдання політичної, економічної, соціальної, культурної інтеграції населення. Завдання інтегрувати населення, тільки вже як однорідну етнічну групу, стояло перед політичними елітами тих народів, які були розділені між різними державами. Саме таке завдання вирішували німецькі та італійські політики, об'єднуючи націю. З іншого боку, для імперій у XIX – на початку XX століття виникла проблема дезінтеграції, пов'язана з прагненнями етнічних груп до самовизначення. Він зазначив, що «інтеграційні (доцентрові) та дезінтеграційні (відцентрові) тенденції також утілювалися як на рівні цілеспрямованої політики, так і виникали унаслідок незапрограмованої взаємодії «об'єктивних» чинників» [141, с. 111]. Отже, підтверджується подвійна природа націоналізму, його здатність обґрунтовувати різнонаправлені політичні проекти. Багатоликість націоналізму дає підстави наголосити на його інструментальному характері і «зручності» у використанні

політичними діями, які політизують дане поняття і надають йому бажаного змісту в залежності від задекларованих цілей. На думку А. Кіссе, «етнічність» стає «націоналізмом», коли включає прагнення здобути монополію на землю, ресурси, владу. Націоналізм є штучним і часто маніпуляційним набором ідей» [144, с. 199].

Тож не дивно, що різний контекст практичної реалізації націоналізму формує широкий діапазон його оцінок, який простягається від схвалення інтегруючого потенціалу націоналізму до повного його неприйняття як деструктивного явища. Слушно зазначив О. Майборода, що слів «націоналізм» і «етнічний націоналізм» не треба боятися, адже «в принципі тут нічого страшного немає, поки це не політизується в такій формі, яку ми називаємо радикальною, в формі політичної нетерпимості, в формі сепаратизму. Коли етнічний сепаратизм переходить в таку форму – то ясно, що він небезпечний для держави» [111].

Націоналізм, підкреслює В. Малахов, виконує дві основні функції – мобілізаційну і компенсаторну. До націоналізму вдаються або для мобілізації мас на боротьбу із зовнішнім або внутрішнім ворогом (незалежно від того, дійсний він чи вигаданий), або з метою компенсувати деяку колективну травму. Функції взаємопов'язані – націоналізм лікує колективні травми лише тоді, коли йому вдається консолідувати населення навколо вирішення деякої спільної задачі [194, с. 280,282]. До цих функцій можна додати також інтеграційну і уніфікаційну.

Націоналізм пройшов певну еволюцію, були періоди його занепаду і відродження, аж до настання, за образним висловом Ю. Бачинського, часів «фанатизму національного» [21, с. 157]. Сталося це в Європі у ХІХ ст., коли «епоха націоналізму» породила розвиток численних національно-визвольних рухів, що призвело до утворення національних держав. Роль провідних верств у формуванні національно-визвольних рухів дослідив Е. Сміт у роботі «Національна ідентичність» [308]. Він розглянув два типи «етнічного ядра»,

навколо якого можливе перетворення етнічної групи в націю: латеральний (горизонтальний) і демотичний (вертикальний). Латеральний тип представлений аристократією і вищим духовництвом, тобто обмежується верхнім прошарком суспільства; почуття спільної етнічної належності пов'язане з почуттям спільності інтересів цієї верстви. Панівна етнічна група інкорпорує підлеглі етноси різними способами: політичними, економічними, культурними та іншими. Демотичний тип «етнічного ядра» представляє собою етнічну групу, яка перебуває у складі імперії; у цій групі етнічна культура проникає в усі верстви суспільства і об'єднує їх навколо спільного історичного минулого і традицій. Демотичні групи перетворюються на національні в умовах суспільно-політичних трансформацій, коли заявляють про свою самобутність і виборюють незалежність. В обох випадках націоналізм як колективна ідея здатна виступити мотиватором дій політичних еліт з метою перетворення суспільства на інтегроване утворення – націю.

Етнічні групи, які представляли «демотичне ядро», відчували себе пригнобленими і, маючи низький політичний статус, прагнули підвищити його – від здійснення самоврядування в межах автономії до формування власної незалежної держави. На основі «демотичного ядра» сформувалася Грецька держава. Грецький народ, перебуваючи у складі Османської імперії, виборов незалежність у 1830 р. Національно-визвольний грецький рух передбачав возз'єднання грецького народу в кордонах національної держави.

Виникнення іредентизму як стратегії й політичного руху стає можливим саме на базі націоналізму як колективної ідеї. Іредентизм є одним із практичних втілень націоналізму і діяльністю, заснованою на його ідеях, адже прагнення і рух за об'єднання/возз'єднання розділеного народу якнайкраще сполучаються з ідеєю соціальної інтеграції на базі спільної історії, мови, культури, яку пропонує націоналізм. Але виникає питання: з яким розумінням нації, втіленим у націоналізмі, корелює іредентизм як практична діяльність, – як етнічної чи політичної спільноти? Який націоналізм породжує появу іредентизму?

Очевидно, іредентизм розвивається на базі етнічного націоналізму, який передбачає інтеграцію народу на основі спільної історії, мови, культури. На цьому наголошує Р. Бараш: «Розцінювати іредентизм як прояв етнічного націоналізму можна, в першу чергу, виходячи з його мети – об'єднання всіх членів етнічної/національної групи в єдиний політичний союз, з інтеграцією у нього проживаючих за її номінальними межами» [14, с. 165]. Підсвідомо визнається, що етнічна меншість має всі права на володіння територією як етнічні уродженці, і саме тому відчуває за собою право вимагати автономії, незалежності чи приєднання до іншої держави.

Дуже часто етнічний націоналізм притаманний тим народам, які тривалий час перебували під владою інших держав, територіально розпорошені і тільки-но починають процес державотворення. Л. Нагорна наголошує, що до мовно-культурного змісту поняття «нація» особливо тяжіли ті центральноєвропейські і східнослов'янські народи, які втратили власну державність, потрапивши в залежність від більш сильних сусідів [217, с. 160].

Саме на важливій ролі іредентизму як необхідного етапу у формуванні національної держави наголошував Е. Гелнер у роботі «Пришестя націоналізму. Міфи нації і класу» (1991 р.) [57]. Він створив теорію націоналізму, спираючись на популярний нині цивілізаційний підхід до вивчення історії людства. Науковець розглядає націоналізм у контексті значущих змін в економічній, культурній і політичній сферах суспільства. Е. Гелнер аналізує традиційне аграрне суспільство, для якого націоналізм не характерний, і модерно-індустріальне суспільство, у якому саме націоналізм виступає у ролі інтегруючого начала, а культура визначає межі держав. У роботі досліджено п'ять стадій переходу від аграрних суспільств до національних держав, з-поміж яких найбільший інтерес в контексті нашого дослідження мають друга і третя. Друга стадія має назву «націоналістичний іредентизм», охоплює період з 1815 по 1918 рр. і характеризується появою націоналістичної ідеї, яка висувається як політичний принцип. У життя втілюється формула «одна культура – одна

держава». На цьому етапі з'явилося декілька нових буферних держав на Балканах, відбулося об'єднання Німеччини, Італії, сталися окремі зміни у Скандинавії і Нідерландах. Третя стадія визначається як «тріумф і поразка націонал-іредентизму», коли внаслідок розпаду багатонаціональних імперій на основі національного принципу виникло багато нових держав, що й засвідчує тріумф націонал-іредентизму, а його поразка пов'язана із загостренням проблеми розділених народів у Європі.

Про місце і значення іредентизму у процесі державотворення влучно висловився П. Шредер, на думку якого, хоч національно-державне будівництво можна було б здійснювати без іредентизму, іредентизм неможливо проводити в умовах відсутності успішного державного будівництва [429].

Націоналізм як політична доктрина надає ідейного спрямування усім іредентистським рухам, саме тому А. Аклаєв називає іредентизм різновидом націоналізму і національних рухів [4, с. 449]. Співвідношення іредентизму і націоналізму розглянув В. Тураєв, який відзначив, що стосовно держави націоналізм може бути сепаратистським – ставить своєю задачею відокремлення від існуючої держави, реформаторським – прагне надати вже існуючій державі більш національного характеру, і іредентистським – спрямованим на об'єднання кількох держав або приєднання частини однієї держави до іншої [341, с. 83].

Однак якщо реформаторський націоналізм розвивається всередині і на благо держави, сепаратистський – всередині держави, але загрожує її цілісності, то націоналізм у формі іредентизму є унікальним явищем, яке проявляється як у внутрішньодержавному, так і в міжнародно-політичному контексті, і, відповідно, має подвійний характер. Іредентистський націоналізм, ініційований національною меншиною, буде неуспішним без підтримки з боку «одержавленої» більшості. Влада держави, у якій проживає етнічна більшість розділеного народу і до якої хоче приєднатися меншість, сприйматиме такі прагнення як доцільні, отже, буде надавати їм підтримку. Специфічною рисою

іредентизму є його спирання на гасла відновлення історичної правди та історичної справедливості.

Ю. Шабаєв і А. Садохін досліджують етнічний іредентизм як одну з форм радикального націоналізму поряд з агресивним етнічним націоналізмом і етнічним сепаратизмом [372, с. 73] і визнають радикальний характер іредентистських рухів. На думку Р. Бараш, ««відмітною характеристикою» прояву іредентизму як націоналістичної ідеології є саме апеляція до необхідності етнічної консолідації. Питання об'єднання територій проживання представників деякого розділеного народу є суттєвим, але другорядним» [14, с. 165, 166]. Хоча, якщо це експансіоністський іредентизм, то саме територіальне питання може мати першочергове значення, адже факт володіння територією є показником сили і могутності іредентистської держави. Під експансіоністським іредентизмом ми розумітимемо той його варіант, коли немає реальних підстав для появи іредентизму, можливо, в силу відсутності утисків стосовно іреденти або взагалі фактичної відсутності даної національної меншини у межах багатоетнічної держави, але загарбницькі наміри іредентистської держави супроводжуються появою деяких надуманих аргументів, що розглядаються самою державою-агресором як реалістичні. Г. Бен-Ізраель, звертаючись до досвіду італійського, грецького і німецького іредентизму, наголосив на популярності ідеї відновлення історичної справедливості навіть при фактичній гетерогенності населення, яке там проживає [393].

Співвідношення націоналізму та іредентизму знайшло відображення у типології націоналізму, запропонованій американським дослідником польського походження К. Симонс-Симонолевичем. Критерієм типологізації є мета, яку переслідують національно-визвольні рухи. Він розрізняв націоналізм більшостей (представлений державою, політичними партіями; виступає чинником міжнародної політики) і націоналізм меншостей, які ініціюють національно-визвольні рухи за культурне і політичне визволення. Дослідник виділяв два види націоналістичних рухів – рухи меншин, які мають мету

самозахисту, самозбереження національної спільноти, і визвольні рухи – за досягнення незалежності. Одним з типів руху меншин є іредентистські рухи [141, с. 197].

Іредентизм відображений у типології націоналізму німецького науковця П. Альтера, який виділяв два типи націоналізму: націоналізм *рісорджименто* та інтегральний націоналізм. Націоналізм *рісорджименто* полягає у політичному об'єднанні великих суспільних груп, утворенні націй і національних держав. Цей націоналізм поділяється на об'єднавчий і роз'єднавчий. Мета об'єднавчого націоналізму – створення національної держави через об'єднання розділених частин. До нього П. Альтер відносив італійський і німецький національні рухи. Роз'єднавчий націоналізм, який прагне вичленити націю з багатонаціонального династичного державного утворення, представлений грецьким, фінським та ірландським національними рухами. На думку науковця, обидва види націоналізму *рісорджименто* були присутні у польському національному рухові [5, с. 513]. На наш погляд, роз'єднавчий націоналізм є важливим елементом і початковою дією об'єднання розділеного народу, адже грецький іредентизм почався саме з визволення греків від влади Османської імперії, а потім передбачав об'єднання усіх представників грецького народу.

Власну класифікацію націоналізму як руху запропонував Е. Сміт. В якості критерію виступають умови, які впливають на виникнення руху і його мету. Дослідник розглядає рухи, які виникли до чи після здобуття незалежності. Цей критерій було застосовано до двох видів нації – громадянсько-територіальної і етнічно-генеалогічної. Для першого виду націй характерні антиколоніальні рухи перед здобуттям незалежності та інтеграційні після цього, а для другого виду – сепаратистські та діаспорні рухи перед здобуттям незалежності та іредентистські й глобалістські («пан»-рухи) в умовах незалежності [308, с. 90]. Іредентистські рухи переслідують мету приєднати до держави своїх етнічних родичів, які перебувають поза межами кордонів «етнічної нації». Е. Сміт чітко визначає іредентизм як напрям державної

політики і наголошує на його інтеграційній ролі. Однак попередні класифікації показали, що він часто розвивається на стадії виборювання незалежності.

На особливу увагу заслуговує питання про вплив політичного режиму на формування націоналізму і, відповідно, націоналістичних настроїв. Очевидно, що в умовах демократичного режиму з його тяжінням до толерантності і плюралізму націоналістична ідея знаходить менше прихильників, аніж за недемократичних політичних режимів. Членів суспільства об'єднують демократичні цінності, права і свободи, дотримання і реалізація яких дозволяють представникам різних етнічних груп у той же час зберігати свої локальні ідентичності. Але значення має не тільки рівність усіх всередині суспільства, але й рівність одного соціуму з іншими. Іншими словами, наявність нерівності зумовлює появу націоналістичних настроїв. Дослідник націоналізму В. Йорданський з цього приводу зазначає: «Вимушена історичними обставинами нерівність народів – ось головна причина їх «несумісності», яка різко послаблюється в умовах демократизації перш за все внутрішнього життя кожної нації, але також і сфери міжнаціональних відносин» [124, с. 169].

Співвідношення націоналізму та іредентизму доцільно проілюструвати на прикладі грецького іредентизму, який проявився як на стадії боротьби за визволення від імперської влади, так і вже у незалежній державі як зовнішньополітичний курс. Іредентистські рухи у Греції тісно пов'язувалися з «македонським» і «кіпрським» питаннями, тому що після здобуття незалежності від турецьких завойовників окремі групи грецького населення залишалися в Османській імперії. Грецькі політики декларували, що вони виражають прагнення греків Кіпру і Македонії, з одного боку, і жителів материкової Греції, з іншого, до об'єднання. Населенням іредентистські наміри влади сприймалися схвально. Фактично на ціле століття, з часу появи незалежної Греції у 1830 р. і до 20-х рр. XX ст., іредентизм став одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави і змушував уряд

вирішувати це питання різними шляхами, аж до військового протистояння з Туреччиною з приводу територіальних суперечок.

Іредентизм як прагнення до об'єднання розділеного народу базується на уявленні про кровну, мовну, культурну спорідненість цього народу, що узгоджується з поглядами примордіалістів на націю, але на практиці іредентистські рухи керуються політиками, які переслідують прагматичні цілі, що більшою мірою вписується в інструменталістську парадигму націотворення. Дійсно, історичні приклади свідчать про те, що засобами іредентистської державної політики відбувається цілеспрямоване формування нації. Звісно, при цьому політики прагнуть досягти декількох цілей, у тому числі й отримання дивідендів для себе (голоси виборців, високий рейтинг, престиж). Як зауважує Г. Касьянов, «етнічні та національні спільноти є найкращими і найзручнішими одиницями, в рамках яких еліти здобувають масову підтримку в постійній боротьбі за владу, багатство та престиж» [141, с. 83].

Однак іредентистська зовнішня політика може декларуватися у тих державах, які формують політичну націю і де розвивається громадянський (державний) націоналізм. Цікавим є питання про те, яким чином іредентизм вписується у зовнішньополітичну стратегію таких держав, яким є його ідейне обґрунтування. Як показує практика багатонаціональної Росії, у цьому випадку практично не звертається увага на інші етноси, які всередині держави можуть мати досить низький соціально-економічний статус, оскільки держава послідовно проводить ідею збирання груп титульного етносу – російського народу як розділеного, хоча у той же час у партійній риторичі ЛДПР досить пафосно звучать слова про «Русский дом», у якому гарантується успішний розвиток для всіх народів Російської Федерації.

Роль націоналізму настільки значна у сучасному світі, що, на думку Дж.К. Дженкінса, він може навіть виступати засобом легітимації влади постреволуційними лідерами. Крім того, націоналізм забезпечує підтримку народом територіальних вимог щодо підтвердження своїх кордонів і прагнення

до суверенітету, а розширення і поглиблення націоналізму у всьому світі може допомогти пояснити невирішеність багатьох територіальних суперечок [411]. В. Малахов так само наголошує на вагомій ролі націоналізму у виробленні етнічних конфліктів: «Ідеологія націоналізму індукує низку переконань, які можуть призвести до конфлікту. Це, по-перше, міф про спільне історичне минуле всіх членів етнічної групи, по-друге, міф про мовну і культурну гомогенність цієї групи і, по-третє, міф про компактність її проживання. Зазвичай саме ці три аргументи використовуються для обґрунтування притязань на сецесію за етнічною підставою» [194, с. 247].

Науковці по-різному прогнозують майбутнє націоналізму, навіть говорячи про його зникнення в умовах інтеграційних процесів. Але, на думку А. Рибаківа і Д. Квона, структурування населення за національно-державним принципом, яке продовжилося у кінці XX – на початку XXI століття, поширення сепаратистських, автономістських рухів, збройних сутичок на етнічній або національній основі засвідчують, що доктрина націоналізму зберігає своє значення, а націоналістична ідеологія – свою здатність мобілізувати людей на політичні дії для захисту своїх національних інтересів [284, с. 134]. О. Постол, аналізуючи неокласичні політико-ідеологічні течії, зазначає, що ідеологія неонаціоналізму прагне ідеологічно обґрунтувати ідею особливих прав конкретних народів у формуванні економічного, політичного і духовно-культурного життя суспільства [254, с. 16], що засвідчує її актуальність у сьогоденні.

Таким чином, іредентизм і націоналізм перебувають у прямій залежності. Націоналізм як ідеологія, яка створює ідейне підґрунтя для національно-визвольних іредентистських рухів або перетворює іредентизм на один з пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави, проявляється саме як культурний (етнічний). Як і націоналізм, іредентизм є досить суперечливим явищем, яке також оцінюється неоднозначно: з одного боку, іредентистські наміри за необхідності можна «вписати» у право народу на самовизначення, з

іншого боку, саме явище порушує проблему непорушності державних кордонів і цілісності державної території. Для держави, яка сама ініціює іредентистську політику і підтримує іредентистські наміри національної меншини у сусідній державі, іредентизм оцінюється позитивно з огляду на його значення для національної інтеграції. По-перше, в епоху націотворення він є важливим етапом у формуванні державної території, адже обґрунтовує необхідність «збирання» етнічних земель у кордонах однієї держави; по-друге, вже в умовах отриманої незалежності іредентизм перетворюється на один з важливих векторів зовнішньої політики держави, тому що певним чином виправдовує (але фактично замасковує) територіальні претензії держави. Інша ж держава, у складі якої перебуває національна меншина з іредентистськими намірами, буде розглядати іредентистський націоналізм як дестабілізуюче явище, яке створює загрозу для територіальної цілісності держави [70, с. 228]. У цьому випадку проявляється деструктивний потенціал іредентизму.

2.3. Роль культурно-ідеологічних чинників в обґрунтуванні іредентистської стратегії

Етнічність є важливим маркером ідентифікації індивідів і груп, тож у ряді випадків вона може бути застосована в якості інструментального ресурсу політичної боротьби. Це стає можливим у випадку її політизації, що досягається шляхом етнополітичної мобілізації. Провідну роль у процесі етнополітичної мобілізації відіграє етнічна ідеологія, яку розробляють політичні лідери – ідеологи національних рухів, а також представники інтелігенції. Однак етнічна ідеологія, яка обґрунтовує іредентистські наміри етнічних груп, ще не стала предметом спеціальних наукових пошуків. Феномен етнічної ідеології залишається малодослідженою проблемою етнополітології: окремі напрацювання з цього питання мають А. Аклаєв і М. Езман. Зміст

етнічної ідеології значно відрізняється в залежності від того, який національний рух вона обґрунтовує – сепаратистський чи уніоністський.

Етнос є соціальним організмом, наділеним свідомістю, яка складається з сукупності установок, стереотипів, переконань, уявлень даної етнічної групи про себе і своє місце у світі. На основі етнічної свідомості формується етнічна ідентичність як почуття належності індивіда до етносу, що базується на спільних уявленнях представників етнічної групи про минуле, сьогодення етносу та його історичну місію. Як і будь-який інший вид суспільної свідомості, етнічна свідомість функціонує на двох рівнях: буденному і теоретичному. Буденна етнічна свідомість характеризується несистематичністю уявлень, ірраціональністю, наявністю стереотипів. На відміну від буденної, теоретична свідомість раціональна і структурована, і саме одним з її проявів є етнічна ідеологія. А. Аклаєв визначає етнічну ідеологію як теоретичну форму етнічної свідомості, яка пояснює сучасне становище групи і визначає цілі етнополітичного руху [4, с. 465]. За визначенням В. Євтуха, етнічна ідеологія – це організована сукупність ідей у формі філософських концепцій, поглядів, міфів, настанов, програмних документів стосовно трактування етнічного чинника у життєдіяльності людських спільнот; окреслення матриці дій політичних партій, держави у сфері етнонаціонального розвитку, зокрема й політики щодо етнічних компонентів етнонаціональної структури суспільства (титульної нації, етнонації, етнічних та національних меншин) [106, с. 159]. Етнічна ідеологія функціонує як сукупність доктрин, концепцій і програм, які необхідним чином тлумачать історію етнічної групи, її ментальні характеристики, позначають перспективи розвитку даного етносу, наприклад, у процесі пошуку шляхів його самовизначення, тобто етнічна ідеологія обґрунтовує націоналістичні прагнення народу і виступає інструментом досягнення поставлених цілей.

Важливе місце в етнічній ідеології посідають знання, наприклад, про історичне минуле етносу, однак знання стають елементом ідеології тільки у

випадку відображення ними інтересів етносу, коли вони «пропущені» через політичну свідомість етнічної групи, яка прагне змінити свій статус. Формування етнічної ідеології найчастіше розпочинається у кризові часи буття етносу, в умовах активізації національно-визвольних змагань. У період відсутності міжетнічного напруження етнічна ідеологія не виникає (або зникає), тому що у свідомості етносу перестають домінувати політичні аспекти [130]. Не менш важливим в етнічній ідеології є образ іншого, «чужого». За словами Р. Бараш, у випадку розділених етнонаціональних груп це просторовий чужий, оскільки група ідентифікує себе з певним простором, а простір, «землю» – з собою [16, с. 47].

Етнічна ідеологія як невід’ємний елемент усіх національних рухів виконує низку функцій. На нашу думку, до основних функцій етнічної ідеології можна віднести наступні: 1) світоглядна – формування у представників етносу певного уявлення про місце етносу в соціумі, його історичне минуле, статус у сьогоденні, історичну місію; 2) інтеграційна – об’єднання представників етносу в єдину спільноту, що стає можливим на основі притаманної представникам етносу етнічної ідентичності; 3) програмно-концептуальна – етнічна ідеологія є концептуальним обґрунтуванням етнічних рухів за самовизначення, чому сприяє розробка політичних доктрин, ідей, основні принципи яких втілюються у програмах політичних партій або громадських організацій; 4) прагматична – втілення цілей і задач, викладених у програмних документах, в політичні дії; 5) мобілізаційна – залучення представників етносу до підтримки націоналістичних гасел, заохочення до різних форм політичної діяльності (членство в націоналістичних організаціях, участь у демонстраціях тощо).

Сучасним прикладом етнічної ідеології, яка виконує вищезазначені функції, є «міацум», що в перекладі з вірменської означає «возз’єднання». В історичному аспекті класичним прикладом була грецька «Мегалі ідея», яка багато десятиліть слугувала засобом етнополітичної мобілізації греків на підтримку іредентистського курсу.

Позитивному ставленню населення до іредентистських гасел сприяє проведена правлячими групами політика актуалізації історичної пам'яті. Потреба в обґрунтуванні доцільності об'єднання частин етносу неможлива без звернення до історії, яке має не тільки пізнавальні цілі, але й суто прагматичні, тому що апелювання до історичного минулого є цілком дієвим засобом впливу на індивідів і здатне посилити їх колективну солідарність. Появі великодержавницьких ідей сприяють закріплення у колективній історичній пам'яті кожного народу уявлень про «золотий вік» як період найбільшої політичної сили, культурного розквіту і економічного процвітання, особливу історичну місію народу.

Ю. Шаповал визначає політику пам'яті як процес вибудовування співзвучних настроям епохи (і певних політичних сил) образів минулого [373]. Дійсно, кожна правляча група пропонує суспільству власне тлумачення історичних процесів, спираючись на прагматичні цілі, формує таке бачення минулого, яке здатне легітимізувати найбільш важливі політичні дії у сучасності. Л. Нагорна з цього приводу зазначає, що «доки політичний простір структуруватимуть держави, кожна з них мусить дбати про політику пам'яті як засіб закріплення у свідомості громадян тих цінностей, які вона вважає для себе важливими» [216, с. 17]. Найчастіше політика пам'яті розглядається як засіб внутрішньої консолідації суспільства, але у той же час вона вкрай важлива і для легітимації зовнішньополітичних акцій держави.

Політика пам'яті є дієвим інструментом впровадження у суспільну свідомість бажаних уявлень про минуле, сьогодення і майбутнє етносу. Актуалізація знань про історичне минуле дозволяє надавати іредентистським намірам певного морального обґрунтування. Слушно зауважує Л. Нагорна про те, що у сфері міжетнічних стосунків «кожен народ керується своєю «правдою», виходячи із власних смислотворчих імперативів і моральних ідеалів» [213, с. 106]. Переконання людей у правильності і доцільності іредентистських вимог полегшує процес їхньої етнополітичної мобілізації.

Об'єктом політики пам'яті виступає історична пам'ять як суспільний феномен, який є предметом вивчення представників багатьох суспільних наук. Л. Нагорна визначає історичну пам'ять як «складний феномен суспільної свідомості, що входить як у сферу суспільної психології, так і в царину ідеології. Вона включає в себе і матеріальні залишки минулого, і відповідні образи, символи, міфи, ритуали, історіографічні уявлення» [216, с. 21]. Для розділених народів характерне явище розділеної етнічної пам'яті, яка реалізується у кількох етнічних полях, утворених у результаті поділу етнічної спільноти й перебування її частин у різних етнополітичних організаціях [106, с. 245]. Проте представники одного народу, попри розділеність, зберігають в історичній пам'яті деякі спільні образи і уявлення, саме тому найчастіше національні меншини позитивно сприймають іредентистські наміри сусідньої держави.

Результатом політики актуалізації історичної пам'яті є стійке закріплення у суспільній свідомості міфологізованих уявлень про історичне минуле народу. Міфологізація є закономірним явищем, адже історична міфологія виникає найчастіше на ранніх етапах націотворення і відіграє позитивну роль. Міф є ілюзорним уявленням, яке впливає на суспільну свідомість. На думку Г. Касьянова, міф є обов'язковим, невід'ємним елементом націоналістичного світогляду, він виконує цілу низку важливих ідеологічних функцій, передусім, функцію об'єднання, інтеграції етнічної групи чи нації [141, с. 151]. Національні міфи несуть позитивне навантаження і свідчать про давність історії етносу і сталість традицій державотворення. Л. Залізняк вважає, що імперський історичний міф є важливою складовою імперської ментальності. На його думку, це, як правило, псевдонаукова теорія, що не відповідає історичним фактам, але виправдовує експансію щодо сусідів [115, с. 54].

Політичні лідери, які проголошують іредентистські гасла, намагаються шляхом міфологізації історичної пам'яті мобілізувати етнічну групу на підтримку свого курсу і легітимізувати іредентистські наміри учасників об'єднавчого процесу. На прагматичній функції міфів наголошує

В. Шнірельман: «люди вибудовують і конструюють минуле, по-перше, виходячи з оточуючої їх соціополітичної дійсності, а по-друге, для того, щоб, спираючись на це інтерпретоване відповідним чином минуле, висувати проекти на майбутнє» [380, с. 161].

Міфологізація етнічної ідеології виступає як унікальне явище. З одного боку, будь-яка ідеологія тяжіє до раціональності, що притаманне й етнічній ідеології; з іншого боку, міфологізація, яка відбувається в процесі конструювання ідеології, посилює її ірраціональний характер [75, с. 317]. На суперечливий характер апелювання до минулого звернув увагу В. Іорданський, який зауважив, що «...і націоналізм апелює до давніх ідей, намагаючись надати деяку видимість раціональності своїм спонукам, своїм мотивам, – але при цьому завжди деформує, спотворює ті цінності, до яких звертається, залишаючись за самою своєю суттю ірраціональним» [124, с. 169]. В. Шнірельман вважає, що «групове сприйняття світу, засноване на колективних ідеях, повсюдно відзначається рисами ірраціоналізму» [380, с. 166]. Частково погодимося з цим твердженням, адже нераціональними можна вважати прагнення політиків змінити історичну правду і надати великодержавницькій ідеї статусу незмінної беззаперечної догми. Однак сама мета конструювання доктрини великодержавності цілком прагматична і раціональна – виправдати територіальні домагання і отримати підтримку народу.

Однак в етнічній ідеології минуле висвітлюється селективно, тобто значення окремих історичних подій і роль окремих політичних лідерів гіперболізується, інших – применшується. Постаті і події, що мають формотворче значення в національній історії, за висловом М. Стріхи – це «актуалізовані «місця пам'яті», які обґрунтовують, роз'яснюють і підтримують моральні принципи та суспільні інституції, що на них тримається кожне суспільство; вони забезпечують членам суспільства (щонайменше, переважній їх більшості) екзистенційну, онтологічну орієнтацію в житті; нарешті, вони слугують каркасом для колективної національної ідентичності» [323, с. 21].

Мета, яку переслідують провідники іредентистської стратегії, як і засоби її досягнення, суперечать нормам міжнародного права про цілісність і непорушність державних кордонів і невтручання у справи суверенних держав, саме тому іредентисти намагаються обґрунтувати свої наміри, заради чого часто вдаються до політичної казуїстики, переписують історію чи реанімують «велику ідею». На нашу думку, невід'ємною складовою етнічної ідеології іредентистів є доктрина «Великої держави», сформована тими народами, які тривалий час перебували під владою інших держав, але вступили на шлях національного визволення. Доктрина спирається на факти з історичного минулого, у якому етнос мав вагомі здобутки і високий рівень розвитку, однак втрата державності зумовила початок боротьби за її відновлення в колишніх кордонах. Усі доктрини «Великої держави» наголошують на важливому значенні територіального фактору у національно-визвольному русі, який підтверджує високий територіальний статус народу. В основі ідеї лежить твердження про необхідність «збирання» земель і відновлення кордонів держави, які вона мала у період найбільшої могутності. Ця ідея виникла у XIX ст. – на початку XX ст. у багатьох народів і до сьогодні залишається актуальною та живить іредентистську політику багатьох держав. Доктрина відіграє інструментальну роль, тому що надає іредентистським прагненням влади логічної завершеності і концептуалізації, дозволяє елітам мобілізувати громадськість на підтримку своїх цілей.

Великодержавницька ідея, на нашу думку, є складовою більш масштабної «великої ідеї». «Велику ідею» слід розуміти як функціонуючу у суспільній свідомості сукупність уявлень про історичну місію народу і першочергові завдання, які стоять перед ним у процесі національного будівництва. У випадку розділеності народу невід'ємним елементом «великої ідеї» стає уявлення про державу, яка має об'єднати території, на яких переважає певна етнічна група. У процесі оформлення ідеї вагому роль відіграють як об'єктивні чинники, серед яких історична пам'ять, так і суб'єктивні, пов'язані із зусиллями політиків і науковців. «Велика ідея» своєрідним чином поєднує минуле і майбутнє: образ

ідеальної держави, як правило, знаходять у минулому, яке ідеалізується як «золотий вік», період політичного, економічного та культурного процвітання народу, що стає основою для формування образу бажаного майбутнього.

Слід зауважити, що у науковій літературі і працях публіцистичного характеру побутують і «велика ідея», і «великодержавницька ідея», причому іноді їх розглядають як взаємозамінні поняття, але, на нашу думку, «велика ідея» є більш масштабною за змістом. Доцільно звернутися до доробку О. Петруніної, яка на основі аналізу балканських «великих ідей» виділяє два їх види – географічні і цивілізаційні. До ознак географічних ідей належать: етноцентризм – нація розуміється як основна форма людської спільності і важливий актор суспільно-політичного процесу; суперечливість уявлень про націю – з одного боку визнається типологічна спорідненість своєї та інших балканських націй з європейськими, а з іншого, своя нація вважається більш стародавньою; апеляція до історичного минулого для обґрунтування своїх дій і претензій у нинішній час; використання національної мови як етнодиференціюючої ознаки; уявлення про національну державу як про вищу форму соціально-політичної організації нації; висування в якості головної задачі досягнення національно-державної єдності; підпорядкування Церкви задачам національного об'єднання і національно-державного будівництва [242, с. 93]. Цивілізаційні «великі ідеї» мають надетнічний (суперетнічний) характер і висувають в якості головної задачі побудову єдиного цивілізаційного простору, при цьому задачі національно-державного будівництва відходять на другий план. Ці ідеї утверджують спільність історичної долі і єдності державно-політичної традиції балканських народів; виділяють одну націю в якості домінанти єдиної цивілізації; базуються на уявленні про єдність віри і культурної традиції в основі цивілізаційного будівництва; мова уявляється як об'єднуючий, а не етнодиференціюючий чинник, а Церква – як самостійний суспільно-політичний організм, який не подавляється державою [242, с. 108,109]. Прикладами цивілізаційних «великих ідей» є панславізм і панарабізм.

Вважаємо, що саме географічні «великі ідеї» спрямовані на відродження «великих держав», адже прагнення зібрати в межах одного політичного утворення території, які колись входили до складу єдиної держави, особливо якщо там присутні більш-менш чисельні споріднені групи, є по суті іредентистськими, тобто спрямованими на повернення «незвільнених земель». Цивілізаційні ж ідеї за своєю суттю близькі до пан-націоналізму [74, с. 64]. Як зазначає В. Малахов, об'єктом лояльності у випадку пан-націоналізму виступає не нація, а деяка «наднація», точніше – пан-національна спільнота [194, с. 262]. Вважаємо, що іредентистські й паннаціоналістичні рухи можуть збігатися тоді, коли ідеї етнічного об'єднання і великодержавницькі прагнення однаково потужні, рівнозначні.

Аналіз історичного досвіду європейських народів показує, що іредентизм є багатоманітним явищем, яке базується на різних за змістом «великих ідеях», ядро яких може складати об'єднавча стратегія розділеного народу або ж суто великодержавна чи пан-націоналістична ідея. Причому у «великій ідеї» можуть бути присутні усі складові, але в залежності від обставин на перший план виходить лише одна мета, інші ж є другорядними. Наприклад, зацікавленість держави у добробуті споріднених груп за кордоном і взаємодія з ними прийнятними засобами вважається цілком нормальним явищем (економічне чи культурне співробітництво у прикордонних регіонах, де живуть споріднені групи), а ось декларування відродження «Великих держав» є прерогативою радикальних політичних організацій, адже фактично це заклики до перегляду державних кордонів, тобто зазіхання на суверенітет сусідньої держави.

Також зазначимо, що значущість «великих ідей» може змінюватися. О. Петруніна наголошує на складних взаємовідносинах національних ідей і державної влади на Балканах, адже періоди зведення національних ідей у ранг офіційних ідеологій змінювалися періодами відходу «у тінь», але навіть у часи відмови держави від подальшого національного будівництва ідеології виживали завдяки закріпленню на ментальному рівні суспільної свідомості [242, с. 92].

«Великі ідеї» створили багато європейських народів, переважно ті, які пережили тривалий період розділеності, про що яскраво свідчить історія Центральноєвропейських і Балканських країн.

Чи не найвідомішою є **грецька «Мегалі ідея»**, яка й донині не втратила актуальності для греків. У 1830-1840-х роках у Греції з'явилися три протопартії, кожна з яких будувала свою програму на базі «великої ідеї», однак мали місце відмінності у розумінні національних задач і шляхів їх реалізації. Партії робили наголос на необхідності інтенсивного внутрішнього розвитку країни («органічна робота») і на зовнішній експансії («збройна боротьба»). О. Петруніна зазначає, що найбільш продуктивним стало поєднання обох напрямів у політичному кредо однієї з гілок «французької партії» – угрупованні І. Колеттиса, яке й визначало його як «велику ідею». Залежно від обставин члени угруповання наголошували на тому чи іншому напрямі розвитку; ріст популярності партії привів її до перемоги на виборах 1855 р. Вперше вислів «велика ідея» з'явився у промові політика І. Колеттиса 14 січня 1844 року в установчих зборах Греції. «Велика ідея» мала три складові: необхідність політичного об'єднання всієї грецької нації; історичне становлення цієї єдності; історична місія Греції як посередниці між культурами Заходу і Сходу [241, с. 57].

«Велика ідея» мала популярність і у подальший період. У 1870-1890-ті роки партії А. Кумундурса – Т. Деліяниса (виражала інтереси крупних землевласників, фінансового і торгового капіталу) і Х. Трикупіса (виражала інтереси буржуазії, інтелігенції і заможних селян) так само залежно від ситуації декларували той чи інший шлях розвитку, а з другої половини 1880-х років партії визначаються з вибором: Х. Трикупіс став прихильником «органічної роботи», а Т. Деліянис «збройної боротьби». Як зазначає О. Петруніна, реалізація програм успіху не мала: економічні реформи Трикупіса привели країну до банкрутства, а спровокована урядом Деліяниса греко-турецька війна 1897 року була програна [241, с. 57,58].

Більш системно «велика ідея» сформувалася в 1910-х рр., коли вона

передбачала приєднання до складу Греції усіх земель, на яких проживав грецький народ. Захист національних інтересів став одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики держави. Доктрина апелювала до славних сторінок минулого, зокрема, великих територіальних завоювань, культурного розквіту, розвитку демократії. У доктрині «Великої держави» наголошувалося на значимості територіального фактору, який підтверджував високий територіальний статус грецького народу. Ідея «Великої держави» у Греції передбачала об'єднання грецького народу у державі, яка б повторювала кордони Візантійської імперії, яка свого часу включала Македонію, Фессалію, Фракію, Епір, Крит, Кіпр, острови Егейського моря і частину турецьких земель. Сутність цієї ідеї вдало розкрив В. Виноградов, який відзначив, що «мегалі ідея, коли «збирання» греків під одним державним дахом тільки почалося, містила потужний об'єднавчий заряд, але в перспективі містила претензії на землі з етнічним змішаним населенням і на території, де вже давно і міцно осіли інші народи» [49].

На початку ХХ ст. в руслі «Мегалі ідеї» послідовну іредентистську політику проводив прем'єр-міністр Греції Е. Венізелос. Короткий час він був прихильником «органічної роботи», але з 1912 року зосередився на зовнішній політиці. Частково територіальні притязання грецької влади були задоволені у ході Балканських війн 1912-1913 рр. та підписання Севрського договору по закінченню Першої світової війни, що свідчить про часткову реалізацію позначених у великодержавницькій ідеї цілей. Севрський договір 1920 р. віддавав Греції Константинополь і частину Малої Азії. Однак вже у Греко-турецькій війні 1919-1922 рр. Греція потерпіла поразку і за Лозаннським договором 1923 року понесла територіальні втрати [387, с. 140], що змусило її у подальшому відмовитися від деяких територіальних прирощень. О. Петруніна наголошує, що ця війна змусила греків залишити надію на утримання цих територій у майбутньому, адже однією з умов миру з Туреччиною стала підписана у 1923 році угода про обмін населенням: «після етнотериторіального розмежування Греція більше не могла використовувати тезу про необхідність

звільнення поневолених співвітчизників як основу зовнішньої політики» [241, с. 58]. Цей факт показує, що у «великій ідеї» змінюється ієрархія компонентів, адже великодержавницька ідея в умовах вирішення об'єднавчого питання (через обмін населенням) «відійшла у тінь».

У подальшому цей іредентистський рух був підтриманий військовою елітою – «чорними полковниками», які ініціювали державний переворот у 1967 році. У 1990-х роках у програмах грецьких політичних партій знову відродилася «велика ідея», що було пов'язане зі зміною геополітичної ситуації на Балканах, але скоріше в цивілізаційному розумінні, а не в плані територіальних прирощень. Винятком є партії прямого спрямування, серед яких партія «Грецький фронт», створена у 1994 році. Грецькі націоналісти ставлять задачу побудови сильної держави, яка здатні звільнити всі землі, що історично належали грекам [241, с. 61]. Більш радикально «велику ідею» пропонує реалізувати профашистська організація «Золота зоря – Народний союз», утворена у 1993 році. Вона вимагає негайного надання Північному Епіру автономії з наступним приєднанням до Греції; ліквідацію держави Македонія і поділу її території між греками і сербами; допомога 200 тис. греків, які нібито живуть на території держави Македонія; підтримка боротьби кіпрських греків за звільнення від турецької окупації. О. Петруніна зазначає, що в програмі цієї націоналістичної партії розвиток «великої ідеї» досяг кульмінації – і як шлях інтенсивного внутрішнього розвитку країни, і як її екстенсивне територіальне розширення [241, с. 61,62].

Аналогічну доктрину «Великої держави» розробили сербські політики.

Ідея «Великої Сербії», яка виникла у XIX столітті, у період боротьби проти Османської імперії, з самого початку містила елементи як географічного, так і цивілізаційного характеру. Вона була більш масштабною за планами, оскільки передбачала об'єднання всіх південних слов'ян і таким чином виходила за межі суто сербського населення. Ядром, безумовно, виступає ідея об'єднання сербів. У сербського народу є молитва: «Дай Боже, щоб серби об'єдналися,

умножились і прийшли до Бога!» [35]. У 1844 році Ілля Гарашанин вперше висловив ідею про створення «Великої Сербії», написавши про це в «Нарисах» – Програмі нової зовнішньої політики Сербського князівства. В основі «Нарисів» був план Франтішека Заха, за яким Сербія повинна була виконати «священну історичну місію» і об'єднати усіх сербів. Однак Зах бачив Сербію як ядро майбутньої югославської імперії, де хорватам будуть надані рівні права, тоді як Гарашанин бачив тільки Сербську імперію [344, с. 106].

Частковий успіх в утворенні «Великої Сербії» прийшов після Балканських війн 1912-1913 рр., коли до складу Сербії увійшли Косово, частини Македонії і Санджака, а після Першої Світової війни було утворене Королівство Сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. Королівство Югославія).

Фактично мова йде про пан-ідею, яка не була реалізована у повній мірі, але набула часткового втілення у створенні Югославії. Нового дихання великодержавницька ідея набула у кінці ХХ ст., коли план створення «Великої Сербії» передбачав об'єднання всіх сербів, які проживали за межами республіки. Іредентистську ідею у 1980-х рр. продовжила Сербська радикальна партія, у Програмі якої вказано, що метою партії є об'єднання всієї сербської нації і утворення держави на всій сербській національній території, яка буде включати Сербію, Чорногорію, Республіку Сербську (*частина Боснії і Герцеговини – Н.Г.*) і Республіку Сербську Країну (*частина Хорватії – Н.Г.*) [261]. У перспективі до Великої Сербії мала увійти Македонія. По суті це був не тільки великодержавницький, але й цивілізаційний політичний проект домінування сербської нації в регіоні, який конкурував з іншими паннаціоналістичними проектами в даному регіоні. Ю. Узун називає ідеологію пан-сербізму альтернативою ідеологіям пан-албанізму, пан-ісламізму, пан-тюркізму і пан-еллінізму на Балканському півострові [344, с. 105,108].

Націоналістичні погляди мав перший президент Сербії і Чорногорії С. Мілошевич, для якого ідея «Великої Сербії» була провідною у політичній діяльності. Він підтримував сепаратистські наміри сербів у Хорватії і Боснії.

Хорватія і Словенія мали право на незалежність, але тільки на споконвічних територіях; у жодному випадку не допускалося включення до їх складу етнічних сербських територій. Чорногорія і Македонія повинні були увійти до складу Сербії без права на відокремлення. Боснію і Герцеговину, де проживали серби, передбачалося включити до складу Сербії, у іншому ж випадку боснійські серби мали право на створення незалежної республіки на території Боснії і Герцеговини. Але жорстокі дії С. Мілошевича в Косово, де проживало багато сербів, призвели до дискредитації його політики, адже в очах світового співтовариства серби стали головними винуватцями балканської трагедії, і фактично боротьба сербських націоналістів за створення «Великої Сербії» стала національною катастрофою [110, с. 364]. На думку А. Аклаєва, однією з причин розпаду Югославії стала ідеологія ряду сербських політиків, які стверджували необхідність утворення Великої Сербії за рахунок території суміжних слов'янських держав, щоб «звільнити» етнічних братів від «гніту» з боку хорватів, словенців і боснійських мусульман [4, с. 161].

На сьогодні у Сербії великодержавницьку ідею послідовно проводить Сербська радикальна партія, створена у 1991 році Воїславом Шешелем. Радикальна партія поширила своє представництво у Чорногорію, де створена Партія сербських радикалів Чорногорії, і у Боснію і Герцеговину (Сербська радикальна партія Республіки Сербської). Однак підтримка партії В. Шешеля постійно знижувалася, на парламентських виборах 2012 р. партія набрала всього 4,63% голосів, тому не отримала жодного місця у парламенті.

Ідея «Великої Сербії» актуальна й нині. Навіть після сецесії Косово сербська влада не полишала намірів контролю над Косово, запровадивши там так звані паралельні інститути або структури, які представляють собою мережу адміністративних, політичних, охоронних і громадських закладів, що фінансуються Белградом. Мета їхньої діяльності – підтримання життя косівських сербів, які зазнавали переслідувань після відходу сербської армії у 1999 році. На думку М. Дупакової, підтримка паралельних структур є проявом

сильного націоналізму, адже Косово розглядається як невід’ємна частина національної ідентичності Сербії, і сербська влада чіпляється за нього будь-якою ціною, а підтримка паралельних структур є, дійсно, проявом іредентизму, хоча і не у його класичній формі [398, р. 3,7]. Іредентизм сербських політиків отримує підтримку споріднених груп, на початку 2017 року президент Республіки Сербської Милорад Додик зробив заяву про те, що боснійським сербам краще створити єдину державу з Сербією і сербськими територіями в Косово, а у подальшому і з Чорногорією [327, с. 6].

Великодержавницька ідея румунів («Велика Румунія» – România Mare) більш чітко виявляє ознаки саме географічних (тобто великодержавницьких) ідей, адже спрямовується на включення до складу Румунії суміжних територій, які були частиною Королівства Румунія у 1918-1940-х рр.: Південної Добруджі, Бессарабії, Трансильванії, Буковини. Саме тоді Румунія мала найбільшу територію. У 1940 році Румунія віддала Бессарабію і Північну Буковину СРСР, а південну Добруджу – Болгарії. Населення цих регіонів вважається румунським.

Румунська влада намагається створити у населення бажане уявлення про минуле для виправдання своєї нинішньої політики, використовуючи механізм символізації. У жовтні 2013 р. румунський парламент постановив святкувати 28 жовтня нове державне свято – День Буковини, на згадку про те, що цього дня у 1918 році Румунія приєднала Північну Буковину до «Великої Румунії» (нинішню Чернівецьку область). Зрозуміло, що українці розглядають цей факт як окупацію. Ще у серпні 2013 р. румунські ЗМІ повідомили про те, що у преамбулі нової редакції Конституції Румунії з’явилися слова про внесок короля Фердинанда і королеви Марії у приєднання Бессарабії, Трансильванії і Буковини до румунської монархії у 1918 році [92]. Власне, вся історична наука в Румунії поставлена на службу великодержавницькій ідеї. За словами А. Васильєва, румунська історична наука завжди підпорядковувалася політиці на всіх етапах розвитку Румунської держави: «її активність зумовлювалася

прагненням обґрунтувати «історичні права» Румунії на ряд спірних з сусідніми державами територій, довести значущість румунського чинника в регіональній і європейській політиці...» [43, с. 7].

Попри існування великодержавницької ідеї, румунській владі також необхідно вирішувати внутрішні проблеми, пов'язані з національними меншинами. У Румунії нині існує гостра проблема з угорською меншиною. Якщо інші етнічні групи асимілюються, то угорці зберігають свою ідентичність. Науковці зазначають, що румунська ідентичність у XVIII-XIX ст. розвивалася в опозиції до угорської держави. Обидві сторони по-різному інтерпретують історію Трансильванії і сперечаються щодо того, хто є корінним народом: «Для румунів – це колыска румунського народу, для угорців – східна частина етнічної території угорців, яка була цивілізована угорцями і куди румуни тільки з XVIII ст. почали проникати» [346, с. 414, 415]. У кожному національному конфлікті, безумовно, одне з ключових значень відіграє геополітичний аспект. У 1918 р. румуни Трансильванії проголосили приєднання до королівства Румунії. Румуни вважають, що цей регіон своїми уявленнями про історію країни кидає виклик офіційним історичним концепціям. Угорці натомість вважають, що належність Трансильванії до Румунії – це історична несправедливість. Для них Угорщина – держава, що стоїть «цивілізаційно» вище за відсталу культуру румунів. На захист своїх інтересів угорці 24 грудня 1989 р. заснували Демократичну спілку угорців у Румунії. На виборах у травні 1990 р. партія здобула 7% голосів і стала найбільшою опозиційною партією. Але її вимоги досить помірковані – самоврядування, персональна і культурна автономія.

В умовах посилення націоналістичних настроїв у самій Румунії у лютому 1990 р. у м. Тиргу Муреш була заснована «Ватра Роминяска» (Румунське вогнище) – культурна організація для захисту інтересів румунської нації. У кінці 1990-х рр. у країні виникла партія «Велика Румунія», у програмі якої записано: «Як видно зі свого імені, Велика Румунія виступає за мирну

реалізацію Великої Румунії, в її історичних кордонах» [431]. Партія пропагує національні ідеали, переслідує ідеали національної єдності, територіальної цілісності, суверенітету та незалежності. У програмі зазначається, що «Велика Румунія» була і залишиться демократичною політичною партією, моделлю міжетнічного взаєморозуміння. У листопаді 2000 р. у другий тур президентських виборів вийшов К.В. Тудор, лідер партії «Велика Румунія», а на парламентських виборах того ж року ця партія отримала частину мандатів.

Великодержавницькі настрої у Румунії стосовно Молдови, Північної Буковини (Чернівецька область) й частини Бессарабії (Хотинський район Чернівецької області і південна частина Одеської області) особливо активно розвивалися за часів президенства Траяна Бесеску. І хоч у 2000 р. міністри зовнішніх справ Румунії і Молдови підписали Договір про привілейоване партнерство і добросусідство, але румунські націоналісти все ще мають надію на возз'єднання так званих «румунських територій» і утворення Великої Румунії, до складу якої, на їхню думку, повинні увійти Румунія, Молдова і Північна Буковина [110, с. 333]. За об'єднання з Румунією виступав Народний Фронт Молдови, і ця позиція підштовхувала до конфлікту слов'янське населення Придністровського регіону, де росіяни і українці становили більшість. У Молдові існували гострі етнічні і політичні розбіжності між Молдовою західного берега Дністра і Придністров'ям. Є приклади, коли наявні мотиви до об'єднання з суто політичних причин, а не етнічної чи культурної спорідненості. Наприклад, в умовах гострого Придністровського конфлікту навесні 1997 року президент Придністровської республіки Ігор Смирнов зробив заяву про можливість входження цього регіону до складу України [346, с. 145].

Великодержавницька ідея Румунії направлена й на українські землі. Найбільш активно Румунія заявила про свої наміри повернути українські землі після проголошення незалежності України. 24 червня 1991 р. було ухвалено «Декларацію Парламенту Румунії щодо пакту Молотова-Ріббентропа та його наслідків для країни», яка містила заклики до президента, уряду і політичних сил

країни щодо задоволення законних прагнень народу повернути румунські землі, анексовані внаслідок цього пакту, у тому числі Південну Бессарабію, округ Герца і Північну Буковину. Верховна Рада УРСР у Заяві від 5 липня 1991 р. розцінила дії румунської сторони як висування територіальних претензій до України, підкресливши, що це суперечить принципам міжнародного права. Однак у 1997 році було підписано базовий політичний договір про дружбу і співробітництво України і Румунії, в якому записано, що обидві держави відмовляються від взаємних територіальних претензій і підтверджують суверенітет, територіальну цілісність і недоторканість кордонів [96].

На сучасному етапі розвитку відносин між Україною і Румунією територіальні претензії з боку румунської влади офіційно не висуваються, хоча відчувається помітний румунський вплив на суміжні українські області, у тому числі на інформаційному рівні. Вплив на суспільство здійснюють і румунські радикальні організації. Наприклад, у 2011 р. у Чернівцях з'явилися листівки із написом румунською мовою «Тут Румунія» та «Бесарабія – це Румунія». Авторство належить Громадській платформі «Акція-2012», створеній за підтримки уряду Румунії, у рамках якої об'єднано 33 неурядові організації різних країн для здійснення діяльності з відновлення «Великої Румунії», у тому числі за рахунок територій Республіки Молдова та України (Одеської, Закарпатської та Чернівецької областей). Відповідно до задумів лідерів об'єднання, протягом 2011-2012 рр. в інформаційному просторі вказаних регіонів планувалося проведення низки пропагандистських акцій, спрямованих на формування у середовищі румуномовних громад думки про необхідність повернення Румунії територій сусідніх країн, які були окуповані нею у 1918 році. Ці заходи передбачалося здійснити через розповсюдження інформаційних матеріалів, телевізійні та радіопрограми, проведення масових акцій в рамках пропаганди серед студентських рухів ідеї побудови «Великої Румунії» [362].

Не менш потужною є ідея «**Великої Угорщини**» (Magna Hungaria), у якій досить сильно акцентується об'єднавча мета щодо возз'єднання частин

розділеного народу, але й концепція великодержавності проявилася дуже яскраво, адже ідея апелює до часів існування Австро-Угорської імперії, коли всі угорці перебували у складі потужного державного організму. Так звана «тріанонська травма» угорців пов'язана з підписанням у 1920 році Тріанонського договору, за яким угорці втратили близько 70 % території колишньої імперії. З того часу третина всіх угорців опинилася за межами кордонів Угорщини у Словаччині, Румунії, Україні та інших державах. В Угорщині виникнення ідеї «Великої держави» великою мірою пов'язане з наявністю територіальних претензій до Румунії з приводу Трансільванії, більшість населення якої складають угорці. Ідея Великої Угорщини також передбачає «духовне відродження Угорщини», в її основі лежить концепція розбудови Угорщини як національної держави (nation state).

Угорська ідея «Великої держави» досить активно розвивалася у 1920-1930-ті рр., тобто у міжвоєнний період. Тоді в угорському суспільстві дуже сильно відчувався «тріанонський синдром», і влада робила все для того, аби люди не забули про цю травму. Ідею іредентизму підтримувала школа, адже, за висловом М. Зайдлера, дух територіальної цілісності просякнув усі рівні освіти у міжвоєнний період. Іредентистська ідея була важливою частиною не лише викладання історії, але й інших дисциплін: угорської мови, географії, економіки, яким приписували зосереджуватися на одній осі: на Угорщині. Договір у Тріаноні, його перегляд та іредентистську ідею включали у шкільні тести, на ці теми писали есе на вступних і випускних екзаменах [442].

У другій половині XX ст. Угорщина відмовилася від іредентистської політики, після війни лише окремі науковці і письменники (Д. Сароз, Ф. Глац, І. Чурка) відкрито шукали підстави для втілення національно-державницьких ідей угорців у нових умовах [345]. Наприклад, І. Чурка, один із заступників голови МДФ (Угорського демократичного форуму), на той час правлячої партії в Угорщині, у 1992 році закликав угорську молодь подолати «посттріанонський стан» і створити «новий угорський життєвий простір». На думку Т. Амброзіо,

виступ Чурки посприяв формуванню негативного уявлення про Угорщину на Заході [391, р. 44]. Він зауважує, що наміри інтегруватися у західні структури обмежили навіть натяк на прихований угорський іредентизм і зіграли вирішальну роль у прийнятті зовнішньо- і внутрішньополітичних рішень, адже західні міжнародні організації ясно дали зрозуміти, що держави із затяжними територіальними претензіями або міждержавними етнічними проблемами не будуть розглядатися для членства у цих структурах [391, р. 49]. Саме тому угорська влада уклала двосторонні угоди з іншими сусідніми країнами про добросусідські відносини.

Іредентистські гасла в сучасній Угорщині проводить партія «Фідес-Угорський громадянський союз», яка була утворена у 1988 р. під назвою «Союз молодих демократів» (скорочено «Фідес»). У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. ідею «Великої Угорщини» намагалися використати у передвиборчій боротьбі націоналістичні сили. Лідер правоцентристської коаліції ФІДЕС (Союз молодих демократів – Угорський демократичний форум) В. Орбан на парламентських виборах 2002 р. сформував образ «батька нації», який піклується про відродження духу «Великої Угорщини» [110, с. 311]. У наступні роки партія отримувала низку перемог на виборах у національний парламент і Європарламент, наприклад, у 2009 р. на виборах до Європарламенту набрала 56,4% голосів і отримала 14 мандатів з 22, відведених для Угорщини. Станом на 2017 рік Віктор Орбан відчував неабияку електоральну впевненість, його рейтинги зростали. 47% угорців хочуть залишити чинного прем'єра (дані інституту Nézőpont), а рейтинг партії «Фідес» зріс до 40%, що є рекордом від 2011 року (дані компанії Medián) [340]. Переконливу перемогу партія «Фідес» отримала на парламентських виборах 2018 року, здобувши дві третини депутатських мандатів у парламенті (133 місця із 199) [202].

Ідеї іредентизму також розділяє партія «Йоббік» («За кращу Угорщину»), яка на даному етапі дуже активно підтримує автономію Землі секеїв (секуїв), тобто частини історичної області Трансильванії, де компактно проживає основна

частина угорської меншини [46]. У багатьох аспектах програма цієї партії досить радикальна за змістом. Робота партії «Йоббік» з угорцями Закарпаття стала більш активною напередодні парламентських виборів в Угорщині (навесні 2014 р.). Впливати на українських угорців було вигідно, адже частина з них мала угорські паспорти. Але ставши парламентською партією, «Йоббік» продовжила радикальні заклики. На квітневій сесії ПАРЄ (2014 р.) делегат від цієї політсили заявив, що Крим – російський, а Закарпаття – угорське [256, с. 40].

З огляду на те, що угорська національна меншина в Україні розвивається досить успішно, відкриті домагання на територію їх проживання відсутні. Сучасна Угорщина захищає права на національний і культурний розвиток усіх угорців, які проживають у сусідніх країнах, однак іредентистська політика більш активна стосовно Румунії, саме «румунське питання» є пріоритетним, що пов'язане з наявністю територіальних претензій до неї з приводу Трансільванії, більшість населення якої складають угорці. Щодо України іредентистські наміри менш активні, латентні, чому сприяє повноцінне угорсько-українське співробітництво. Ідея «Великої Угорщини» в частині її претензій на українські землі базується на історичному факті приєднання Закарпаття до Угорщини у березні 1939 р. (поряд з русинами і українцями там також проживали угорці). Перебування Закарпаття у складі Угорщини у цей період було нетривалим, вже у 1945 р. воно увійшло до складу України. 27 вересня 1990 р. відбувся офіційний візит президента Угорської республіки А. Гьонца до України, під час якого сторони домовилися утримуватися від будь-яких дій, які переслідують мету прямо чи опосередковано порушувати територіальну цілісність одна одної [346, с.103,104]. Це співробітництво базується на умовах Договору про основи добросусідства і співробітництва (1991 р.), що зумовлене більш сприятливим становищем угорської національної меншини в Закарпатті, ніж в інших країнах – Румунії, Сербії, Словаччині.

Ідея «Великої Хорватії» передбачала приєднання до Хорватії всіх земель, на яких проживав хорватський народ і де раніше існувала хорватська

держава. Але фактично великохорватська ідеологія була спрямована на об'єднання усіх південнослов'янських земель, адже вважалося, що склад цих земель – хорватський. С. Романенко вважає, що ідеологія хорватського націонал-радикалізму, яка оформилася на рубежі XIX-XX століть, є вираженням крайнього хорватського етнічного націоналізму, перш за все по відношенню до сербів [281, с. 24]. Хорватська радикальна «Чиста партія права», очолювана Й. Франком, на початку XX ст. декларувала політичне об'єднання хорватських етнічних територій, до яких включали Далмацію, Рієку, Боснію і Герцеговину, Славонію, Крайну, Істрію, Штірію, Карінтію, що зумовило б утворення моноетнічної держави хорватів на територіях, де фактично проживали різні народи. У роки Другої світової війни ідею «Великої Хорватії» підтримали хорватські усташі на чолі з А. Павеличем.

Партія Хорватських незалежних демократів, утворена у середині 1990-х років, закликала дотримуватися таких принципів національного руху: утворення Хорватії в історичних кордонах; здійснення гасла «Хорватія – держава тільки хорватського народу»; визнання того, що Боснія і Герцеговина територіально, етнічно і економічно складає з Хорватією єдине ціле [387, с. 771]. Послідовним прихильником ідеї «Великої Хорватії» став лідер націоналістичного руху, науковець, президент країни Ф. Туджман, який у 1993 р. намагався відколоти від Боснії і Герцеговини територію, населену хорватами (самопроголошену республіку Герцог-Босну).

Досить потужною є **концепція «Великої Албанії»**. П. Іскендеров зазначає, що відмінна особливість даної концепції від аналогічних в рамках сербського, болгарського, грецького чи хорватського рухів полягає у відсутності єдиного «столичного центру», який би збирав навколо себе відповідні етнічні землі, в ролі яких історично виступали Белград, Софія, Афіни і Загреб, а історична свідомість албанців не містить у собі пам'ять про «албанську імперію» [128]. Це підтверджує, що великодержавний компонент тут відсутній, натомість домінує саме об'єднавча мета. Берлінський конгрес

1878 р. затвердив підсумки російсько-турецької війни і закріпив рішення про передачу територій, заселених албанцями, до Греції і Чорногорії. З того часу почав формуватися албанський національний рух, осередки якого існували за кордоном. Вперше із закликом до об'єднання усіх албанців виступила організована у 1878 році Призренська ліга, яка розробила ідеологію «Великої Албанії». Ідея об'єднання всіх албанонаселених районів Османської імперії в єдине державно-адміністративне ціле вперше була закріплена в програмах Призренської ліги впродовж 1878-1881 рр. Серед задач ліги, крім політико-адміністративного об'єднання албанців, які проживали в чотирьох вілайєтах Османської імперії – Косово, Шкодрі, Монастирі і Янині, перебувала задача їх культурного об'єднання за рахунок спільності мови і літератури. Так у 1908 році з'явився албанський алфавіт [242, с. 94].

У 1897 р. у Стамбулі була видана брошура «Чого хочуть албанці?», у якій викладена програма національного руху. На першому етапі передбачалося об'єднання земель в єдину адміністративно-територіальну одиницю, на другому – створення національної держави [387, с. 8]. У період Балканських війн у 1912 році була утворена Албанська держава, а в роки Другої світової війни виникла маріонеткова держава на окупованих територіях, що певною мірою продовжило втілення ідеї про власний політичний організм.

У другій половині XX століття великоалбанська ідея включала претензії Албанії на Косово, значну частину якого складали албанці-мусульмани. З врахуванням того, що зараз чимало албанців проживають не тільки в Косово, але й у Македонії, ідея «Великої Албанії» залишається актуальною. Нинішня влада відкрито не заявляє такі вимоги, хоча радикальні партії не відмовилися від цієї ідеї. Як зазначає В. Заболотний, «в кінці 90-х років албанці воліли не говорити про неї відкрито, але при цьому постійно підкреслювали, що необхідно об'єднати всіх громадян, які проживають в Албанії, Косово, Македонії і інших країнах, в єдине етнічне співтовариство» [110, с. 296]. Албанці як розділений народ досить активно підтримують об'єднавчу ідею.

Наприклад, хоч албанці у Македонії і отримали статус «державоутворюючої нації», вони не полишають мрій про створення «Великої Албанії». Серед усіх албанців популярна ідея про створення у майбутньому «Великої Албанії», до якої, ґрунтуючись на історичному праві, увійшли б частини Греції, Сербії, Македонії та Чорногорії. У 2010 році, за даними Gallup, цю ідею підтримували 63% албанців, 81% жителів Косово, 53% жителів Македонії [167].

Ідея «Великої Болгарії» була сформована у 1870-х рр., коли виникло бачення Болгарії в кордонах таких земель, як Мезія, Фракія і Македонія. Сан-Стефанський договір, підписаний по закінченню Російсько-турецької війни 1877-1878 рр., закріплював кордони залежного від Османської імперії Болгарського князівства саме у цих межах, залишивши поза ними деякі території, де більшість складало болгарське населення. Фактично це вже відповідало бажаним кордонам «Великої Болгарії», але Берлінський конгрес (червень 1878 р.) переглянув положення Сан-Стефанського договору і розділив Болгарію на три частини – Князівство Болгарія, Східна Румелія, Македонія і частина Фракії. М. Кузьменко зауважує, що Берлінським трактатом була закладена основа для болгарського реваншизму і іредентизму [170, с. 116]. Але болгарський іредентизм практично не розвивається, залишаючись ідеологією ультраправих сил.

Російська «велика ідея» існує у формі масштабної концепції «русского мира», яка синтезує багато елементів, серед яких не тільки великодержавницька ідея відродження Імперії як «Третього Риму», але й особлива цивілізаційна місія російського народу у протистоянні із західним впливом та ін. С. Данко зазначає, що фундаментом для появи сучасних концепцій російського імперіалізму типу «Русского мира» стали такі ідеї, як «Москва – Третій Рим» та три стовпи російської держави: православ'я, самодержавство та народність [82, с. 30]. А О. Шевченко вважає, що діючий режим Росії є типовим фундаменталістським проектом, у якому не останню роль відіграє мілітарна ідеологія, адже «в державах з домінуючою експансіоністською стратегією

політика перетворюється в інструмент обслуговування війни, в службове тло для перманентної військової експансії» [377, с. 68].

Доповнимо, що ця концепція разом із популярними гаслами «російського народу як розділеного», «захисту співвітчизників за кордоном», «Великого Русского дома» формує підвалини для експансіоністської іредентистської політики російської влади, від якої зараз і потерпає Україна. У наукових працях з'явилося поняття «рашизм» для позначення ідеології, яка обґрунтовує загарбницьку зовнішню політику Росії, спрямовану на окупацію та анексію територій інших держав; ця ідеологія, як зазначає М. Степико, часто-густо позначається штампом «збирання земель руських» і спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку російської «п'ятої колонії» [316, с. 164]. На думку М. Степика і Т. Черненко, міфологема «русского мира», в основі якої – теза про возз'єднання нібито найбільш розділеного у світі народу – «русских», по суті є запозиченням концепції, яку проповідували А. Гітлер та А. Розенберг у 1920-1930-х роках стосовно «об'єднання» «роз'єднаної» німецької нації і яку реалізовували угорські фашисти під час Другої світової війни, прагнучи встановити контроль над територіями, які належали Угорщині до Першої світової війни. Ці ж доводи використовував С. Милошевич, висуваючи аргумент «розділеного сербського народу». Вони зазначають, що «ідеологія «розділеної нації» нівелює всі сучасні правові засади національного державотворення» [318, с. 181].

На нашу думку, російська ідея «Великої держави» є частиною складної багатоаспектної концепції, у якій поєднані політичні, релігійні, історико-міфологічні уявлення. Значна частина росіян сприйняла ці ідеї, схваливши дії державного керівництва. Не останню роль у цьому відіграє діяльність політичних партій, які активно використовують ЗМІ як канал для просування своїх ідей, наприклад, через участь партійних діячів у політичних ток-шоу.

В умовах нинішньої гібридної війни Росії проти України викликає інтерес роль російських політичних партій в обґрунтуванні експансіоністського

російського іредентизму. У Російській Федерації іредентистська риторика виразно притаманна Ліберал-Демократичній партії Росії (ЛДПР), ультранационалістичній партії, яка розглядає росіян як розділений народ і закликає повернути Росії її історичні території та виступає за відновлення Росії в кордонах імперії або СРСР. ЛДПР активно впроваджує ідею «Великого Русского дома», який «більше самої Росії, тому що включає в себе росіян, які живуть не тільки на Україні, але в будь-якій іншій частині колишньої Російської імперії і Радянського Союзу» [262]. Лідер партії В. Жириновський неодноразово у своїх виступах заявляє про необхідність включення до складу Росії тих територій, на яких проживають етнічні росіяни. Аналіз програмних гасел цієї партії і реальна партійна риторика свідчать про те, що ЛДПР, заснована на ліберальній ідеології, активно засвоює націоналістичні засади. З цього приводу турецький дослідник О. Огют зазначає, що «при аналізі подій, які відбулися у Росії в кінці минулого століття, можна бачити, що націоналістична ідеологія вийшла на перший план політичної повістки дня всупереч ліберальній риторичі» [420].

Автори аналітичної доповіді науковців НІСД, яка має назву «Україна та проект «русского мира» (2014 р.), зазначають, що своєрідною альтернативою «Русському миру» може бути декілька українських концепцій, з-поміж яких і **«Велика Україна»**. Ідея «Великої України» передбачає об'єднання етнічних українських земель в одній державі і запровадження у ній націократії. Зміст ідеї відображений у національному гімні: «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, В ріднім краю панувати не дамо нікому». Історичне обґрунтування ідеї надав М. Грушевський у праці «Історія України-Руси», геополітичне – С. Рудницький («Україна з політично-географічного становища» (1916), «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923)). Особливої популярності ідея «великоукраїнства» мала напередодні і після Першої світової війни [347, с. 74,75].

До формування образу «Великої України» свого часу долучився

М. Міхновський, закликавши українську інтелігенцію до служіння великому ідеалові, втіленому у гаслі «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ» [209, с. 432].

До речі, автор праці «Україна іредента» Ю. Бачинський, який писав про самостійну Україну, не був радикальним у своїх поглядах, тобто не «Україна для українців», а навпаки, так би мовити, «Україна для всіх». Наведемо цитату з його праці (мовою оригіналу): «Терміну "Україна" уживаю ту не так в значінню національнім, як радше на означене південно-західної російської території, в котрої склад входять: Волинь, Поділе, т. зв. "Малоросія" (губ. київська, чернігівська, полтавська і харківська) і т. зв. "Новоросія" (шмат землі по Чорне море). Боротьба за політичну самостійність України не відносить ся також виключно лише до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи кольтоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українщить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами»» [21, с. 95]. Він писав про політичну самостійність України не лише від Польщі, але і від «Великоросії»: «Політична самостійність України, т. є політична відрубність України не лише від Польщи, але і від "Великоруси", узасаднена тим, що не лише одній Польщі, але і "Великоруси" виставлена вона на жир, обі вони тягнуть з неї поживні для себе соки...» [21, с. 94].

У цілому «велика ідея» ідея відіграла і відіграє надзвичайно важливу роль в реалізації політики іредентизму, стимулюючи державу до застосування різних засобів заради приєднання територій, що визнаються «незвільненими». Ці ідеї виникають у тих народів, державність яких сформувалася досить пізно, можливо, як результат національно-визвольних змагань або ж як наслідок розпаду великих імперій. Головне – ці народи є розділеними, тобто кордони держави не охоплюють увесь ареал розселення етносу, що й стимулює об'єднавчі прагнення. Такими є ідеї «Великої Румунії», «Великої Албанії» тощо. Історія європейських народів ХІХ-початку ХХІ століття засвідчує, що заради реалізації «великих ідей» держави вступали у війни, у результаті яких

переможці домагалися часткової реалізації своїх планів, але вже наступні протистояння повертали ситуацію до початкової точки. О. Петруніна вважає, що географічні ідеї рано чи пізно приймають експансіоністську форму, що автоматично призводить до конфлікту з національними ідеями сусідів, внаслідок чого може виникнути збройний конфлікт. Тому географічні ідеї є тупиковими для держав і народів шляхом розвитку [242, с. 112,113]. Автори доповіді «Україна та проект «русского мира» (2014 р.) зауважують, що в епоху глобалізації, коли формуються нові системи соціальних, політичних і національних зв'язків, великодержавницькі ідеї є дещо застарілими, але все ж актуальні, тому що впливають на політику деяких країн [347, с. 74,75].

Огляд «великих ідей» показує, що найбільш активними їх провідниками у суспільну свідомість є урядовці, політичні лідери, політичні партії і рухи. Одними з провідних суб'єктів політики іредентизму є політичні партії, які представляють інтереси груп розділеного народу – як серед іреденти, так і з боку іредентистської держави. Ці інституціоналізовані суб'єкти політики здійснюють представництво інтересів різних суспільних груп і розробляють політичні доктрини і програми, а також беруть участь у розробці і реалізації політичного курсу держави. Увага до їх діяльності закономірна з огляду на те, що метою політичних партій є отримання і реалізація політичної влади, отже, у випадку перемоги партії на парламентських виборах або її представника на президентських виборах програмні гасла будуть впроваджуватися в життя. Ті партії, які сприйняли іредентистську ідею, намагаються вплинути на суспільну думку і сформувані у громадян переконання про необхідність проведення політики іредентизму. Аналіз програмних документів політичних партій свідчить про те, що обґрунтування іредентистської політики досить часто спирається на ідею «Великої держави», яка за своїм первинним змістом аргументує боротьбу за відновлення державності в колишніх кордонах. Оскільки принцип територіальної цілісності держави має більший пріоритет, ніж самовизначення етнічних груп, в офіційних державних документах

іредентистські наміри відкрито не декларуються, але можуть втілюватися у програмних документах партій, де мотив відновлення держави в її історичних кордонах і об'єднання народу виступає одним з провідних. І якщо в іредентистських державах обґрунтування іредентистських прагнень здійснюється через прямі засоби впливу на суспільну свідомість – систему освіти або ЗМІ, то формування бажаних уявлень серед своїх етнічних родичів здійснюється опосередковано, через заходи пропагандистсько-агітаційного характеру. Окремі партії не приховують своїх великодержавницьких намірів, як, наприклад, у Румунії, інші ж завуальовують їх, декларуючи зацікавленість у добробуті своїх етнічних родичів.

Для кожної держави, де іредентизм став вектором зовнішньої політики, характерне існування принаймні однієї політичної партії з іредентистськими гаслами. Власне, в Італії у XIX столітті було декілька таких політичних організацій, з яких найбільш відомою стала *l'Associazione in pro dell'Italia irredenta*, у назві якої вперше було закріплено поняття *irredenta* («незвільнена»). Як такої ідеї «Великої Італії» не існувало, але у програмних засадах партії чітко простежувалося прагнення приєднати до Італії всі суміжні землі з населенням, яке розмовляло італійською мовою, тобто це були території, які раніше входили до складу італійських князівств, але опинилися під владою інших держав.

В. Малахов пропонує власну класифікацію політичних партій за їх ставленням до націоналізму: 1) партії політичного «мейнстріму», в риторику яких можуть бути вбудовані окремі елементи націоналістичного дискурсу, але він не займає в заявах і лозунгах значного місця, тому їх не називають націоналістичними; 2) партії і рухи сепаратистського або реформістського толку, які поєднують націоналістичний дискурс з соціалістичним, консервативний – з поміркованим націоналізмом; 3) радикальні партії і рухи, в ідеології яких націоналістичний дискурс є системоутворюючим – ультранаціоналізм, радикальний націоналізм: «Національно-партійний союз Росії», Радикальна партія Сербії і т.ін. [194, с. 298,299]. Слід розрізняти етнічні партії, створені

меншинами. Вони можуть виступати своєрідною «п'ятою колоною», підтримуючи наміри сусідньої держави. Г. Луцишин зазначає, що «роль етнічних партій може бути різною, зокрема, у стабільних демократичних країнах вони доповнюють етнополітику держави, найчастіше захищаючи права національних меншин, а в перехідний етап розвитку держави етнічні партії можуть сприяти виникненню та загостренню міжетнічних конфліктів» [185, с. 113].

Огляд програмних засад і діяльності зарубіжних політичних партій, які проголошують іредентистські гасла, дозволяє виділити деякі спільні риси: 1) у більшості випадків іредентистський вектор спирається на великодержавницьку ідею з її привабливими закликами до відновлення держави у кордонах, які вона мала у період своєї найбільшої могутності; 2) іредентистська риторика притаманна партіям правого або право-центристського спрямування, ідеологічною базою яких є націоналізм. Це цілком природно, оскільки сама поява іредентизму стала можливою на основі етнічного націоналізму; 3) іредентизм стає зручним інструментом у передвиборчій боротьбі, тому що привертає увагу до партії і знаходить підтримку частини населення, оскільки попит на націоналістичні ідеї простежується в багатьох країнах світу. Успішні результати участі окремих партій у парламентських виборах свідчать про те, що партія досягла кількох важливих цілей – довела здатність формувати політичні переконання громадян і отримала доступ до реалізації політичної влади; 4) іредентистська риторика з більшою вірогідністю приводить партію до влади в умовах політичної кризи [72, с. 62]. На наш погляд, це стає можливим завдяки обіцянкам згуртувати розділений народ в одній державі (ідея єдності) і відтворити територію держави у колишніх межах (апелювання до героїчного минулого, згадка про часи розквіту).

Очевидно, що іредентистські гасла в програмах політичних партій ще будуть з'являтися неодноразово. Принаймні, це засвідчить певні суспільні настрої, на які потрібно звертати увагу, а, отже, й активно досліджувати.

Проте не тільки політичні партії відкрито декларують іредентистські

прагнення, які базуються на ідеї «Великої держави». У східних країнах політика іредентизму може існувати в якості *офіційного державного курсу*. Великодержавницька ідея поширена повсюди, у тому числі й на африканському континенті. В середині XX століття виникла іредентистська концепція «Великого Марокко», яка передбачала створення державного союзу внаслідок відокремлення територій, які колись знаходилися під управлінням марокканських султанів, і приєднання їх до Марокко.

Також існувала ідея «Великого Сомалі», до того ж конституційно узаконена. В Конституції цієї країни містилися положення, які законодавчо фіксували ідею «Великого Сомалі». З метою реалізації цього проекту передбачалося приєднати до Сомалі ті частини територій держав Африканського Рогу, в яких більшість населення складали сомалійці. Втілення цієї ідеї на практиці означає енозис частини територій таких африканських держав, як Ефіопія, Кенія і Джибуті [223, с. 216]. Концепція пансомалізму виникла у кінці 1940-х років як колоніальний винахід, була прийнята націоналістичними партіями, передбачала об'єднання кількох районів, населених сомалійцями на африканському Розі. А. Урбано стверджує, що іредентизм був предметом політичних маніпуляцій, підлаштований для відродження колоніальних кордонів згідно з цілями і партикуляристськими обставинами [436]. Натомість П. Шредер вважає, що вплив колоніалізму, особливо тенденція колоніальних держав провести кордони, які ділять африканські етнічні групи серед багатьох колоніальних держав (Великобританія, Франція, Італія, незалежна Ефіопія), є основою для розуміння сомалійського націоналізму, тож пансомалійський національний проект є іредентистським за своєю суттю [429].

В Азії у XX столітті елементи іредентизму проявлялися у політиці Сирії, яка прагнула анексувати Йорданію, Ліван і Палестину, адже території цих держав разом з територією власне Сирії до 1917 року входили у склад єдиної Сирійської держави.

Російський дослідник Ю.Балашов визначив відмінність у процесах формування іредентизму на Заході і Сході, яка полягала у тому, що генезис ідеології розділених народів Європи йшов «зсередини», був детермінований потребами самих етнічних груп, у той час як на Сході ця ідеологія розвивалася під потужним впливом великих держав, зацікавлених у використанні проблеми розділених етнічних груп для зміцнення свого впливу у цій частині світу [13, с. 23].

Екскурс в історію слов'янських і балканських народів свідчить про потужний конфліктогенний потенціал етнічної ідеології іредентизму, яка може втілити в масову свідомість почуття непримиренності до інших народів, сформувати етнофобію. Іредентизм неминуче спричиняє появу етнотериторіальних міждержавних конфліктів. Можна помітити навіть химерне переплетення «великих ідей», коли одна й та ж територія може стати об'єктом притязань для різних держав, причому кожна сторона всіляко обґрунтовує своє історичне право на володіння територією. Наприклад, натхненні ідеями «Велика Греція» і «Велика Албанія», на територію Македонії претендують Греція і Албанія. С. Мілошевич, прихильник ідеї «Великої Сербії», вважав, що Македонія повинна увійти до складу Сербії без права на відокремлення.

Отже, більшість «великих ідей» і відповідних їм іредентистських проєктів на європейському континенті виникли у ХІХ столітті у період національно-визвольних змагань і спрямовувалися на досягнення широкого кола завдань. У першу чергу вони були покликані обґрунтувати необхідність об'єднання груп одного народу, які перебували у складі інших держав. Вагомою складовою багатьох «великих ідей» була великодержавницька стратегія, спрямована на відновлення кордонів держави у межах, які ця держава мала у період найбільшої могутності. Наявність великодержавницького компоненту логічно обумовлена вагомістю концепту «держави» в силу того, що держава залишалася провідним актором міжнародних відносин у ХІХ столітті. Крім того, апелювання до ідеї відродження «Великої держави» дозволяло вводити у політичну програму елементи експансіонізму.

У кінці XX – на початку XXI століття, коли за міжнародними нормами кордони між державами визнаються непорушними, «велика ідея» існує більшою мірою латентно і присутня переважно у програмах радикальних націоналістичних політичних партій. Але посилення націоналістичних настроїв у Європі і представленість у владі членів радикальних організацій актуалізує подальший аналіз іредентистського питання в політиці європейських держав.

Отже, «велика ідея» і ідея «Великої держави» як складова етнічної ідеології іредентизму передбачають включення до держави усіх територій, на яких проживають групи розділеного народу, навіть якщо вони вже асимільовані і самі цього не прагнуть. Однак розглядати ідею «Великої держави» виключно в контексті захисту етнічних родичів невірно, вона є ширшою, адже передбачає на основі «історичного права» повернення до складу держави також тих історичних територій, які були втрачені в далекому минулому і з часом заселені представниками інших етносів. Проте іредентистська риторика спрацьовує у цьому випадку досить добре.

Таким чином, етнічна ідеологія є важливим компонентом свідомості етнічної групи, яка висуває іредентистські вимоги. Її роль полягає у системному оформленні іредентистських вимог, які в рамках етнічної ідеології втілюються у положення політичних доктрин і програм. В історії розділених народів роль ключового елементу програмної доктрини іредентистського руху виконувала ідея «Великої держави», яка надавала іредентистським прагненням політиків логічної завершеності. Доктрини «Великої держави», безумовно, містять ознаки міфу, адже спираються на гіперболізовані факти з історії народу. Доктрини виконують інструментальну функцію, тому що конструюються для досягнення прагматичної мети – об'єднання розділеного народу в межах однієї держави, і мобілізаційну, оскільки виступають дієвим чинником етнополітичної мобілізації. У цілому етнічна ідеологія формує єдність етносу як цілісного утворення і забезпечує постійний зв'язок між його минулим, сьогоденням і майбутнім. В історичному аспекті значення етнічної ідеології полягає також у

тому, що іредентистські гасла, які спираються на доктрину «Великої держави», у XX столітті часто використовували для обґрунтування агресивної загарбницької політики держави.

Конструювання образу історичного минулого в іредентистській політиці держави, наповнене уявленнями про колишню могутність «великої держави», містить заклики щодо відновлення «історичної справедливості» і необхідності об'єднання усіх частин народу і усіх територій в одній державі. Міфологізація історичних уявлень посилює емоційний відгук з боку громадян. Впровадження відповідних уявлень у суспільну свідомість покликане обґрунтувати і легітимізувати іредентистську політику держави, мобілізувати людей на підтримку політичних цілей, проголошених елітами. Хоча наявний парадокс: навіть якщо усі частини розділеної етнонаціональної групи сприймуть запропоновану інтерпретацію історії і докладатимуть зусиль заради досягнення мети, навряд чи інші актори світової політики визнають цей процес легальним і легітимним, оскільки пріоритет має саме принцип територіальної цілісності держави, а не самовизначення народу.

2.4. Інтелектуальний ресурс політики іредентизму

У процесі проведення політики пам'яті активно задіюється інтелектуальний ресурс, саме тому доцільно проаналізувати його сутність і визначити роль у його формуванні представників інтелігенції.

Сучасне інформаційне суспільство відкриває можливості для суб'єктів політики у процесі досягнення своїх цілей застосовувати досить потужні інформаційні ресурси. Кожна група, яка має політичні притязання, завжди спирається на великий комплекс матеріальних та інформаційних (у тому числі інтелектуальних) ресурсів. І якщо матеріальні ресурси покликані забезпечити самодостатність групи, то, наприклад, інтелектуальний ресурс здатний

забезпечити більш цивілізований характер взаємовідносин протиборчих сторін, а також врахування взаємних інтересів і можливість компромісу [244, с. 78]. Інтелектуальний ресурс складається з сукупності інформації, знань і вмінь, які використовуються для вироблення певних благ. Інтелектуальний ресурс виробляють представники творчої інтелігенції, – прошарок, який за рахунок суспільного авторитету, активної соціально-політичної позиції та міжнародного визнання володіє політичною суб'єктністю, проте така суб'єктність первинно є латентною [324, с. 263]. Творча інтелігенція може виступати в ролі суб'єкта політики, активно залучаючись до суспільно-політичних процесів. Для політичних сил, які переслідують певну мету, застосування інтелектуального продукту дає додаткові дивіденди: створює потужну базу для обґрунтування політичного курсу, а також легітимізує їхні дії в очах громадськості, яка у своїй більшості прихильна до інтелігенції і її надбань.

За висловом О. Антонюка, у процесі модернізації суспільства та інтелектуалізації етносів у їх середовищах формується інтелектуальна еліта, яка прагне змінити як політичний статус етнічних територій, так і обсяг власних повноважень [8, с. 388]. На важливій ролі інтелігенції наголосив В. Тишков: «Багатонаціональність проявляється не там, де насправді багато етнічних груп, а там, де серед меншин знаходиться достатня кількість інтелігенції і політичних активістів, які бажають стати домінуючою групою» [40]. В. Малахов приписує інтелектуальним елітам особливу роль у виникненні етнічного конфлікту, зазначаючи, що стосовно їх діяльності можна вести мову про ідеологічне вироблення конфліктів. По-перше, суспільствознавці, які виконують функцію експертів, консультують політиків, які приймають рішення. По-друге, науковці впливають на суспільство через мас-медіа. Ідеологічними конструкціями, які інтелектуали закидають в маси, вони визначають напрям трансформації суспільної свідомості [194, с. 248].

Разом з тим роль інтелігенції у суспільному житті може відрізнятися у різних країнах. Л. Залізник цілком слушно помітив, що світ не говорить про

інтелігенцію Англії, Франції чи Німеччини, зате багато чуто про інтелігентів Росії, СРСР, Індії, України, Грузії, Туреччини тощо: «складається враження, що чим менш цивілізована (тобто інтелігентна) країна, тим більше розмов про її інтелігенцію. І це зрозуміло. Адже на заході немає політично амбітної інтелігенції, а є інтелектуали-фахівці. Так би мовити «пролетарі розумової праці» [115, с. 81]. На нашу думку, це можна пояснити тим, що у кризових умовах розвитку суспільства інтелігенція як найбільш свідома частина населення не може стояти осторонь бурхливих подій, що й обумовлює більш активну її участь у суспільно-політичних процесах.

У формуванні етнічної ідеології шляхом здійснення «політики пам'яті» велику роль відіграють науковці-суспільствознавці, які проводять історичні дослідження, зосереджуючись на вивченні сторінок героїчного минулого, аналізують історичні міфи або ж створюють нові, які мають позитивне значення для етносу. В. Малахов наводить афоризм «нації створюються істориками», підкреслюючи, що «написання «історії» тієї чи іншої «нації» представляє собою частину формування останньої. Без роботи по створенню неперервної лінії спадковості, яка з'єднує десятки поколінь в одне ціле, ні «національна пам'ять», ні «національна самосвідомість» були б неможливі» [194, с. 56]. Він підкреслює, що від того, в яких термінах учасники соціальної дії осмислюють суспільну дійсність, залежить сам характер цієї дійсності і той напрям, у якому відбуватиметься її перетворення: «народовбивство», «етноцид», «національне визволення», «розділений народ», «400 років чеченського спротиву» – такі метафори перетворюються в страшну руйнівну силу, стаючи імперативом політичної дії» [194, с. 248]. Суперечки істориків та інших суспільствознавців можуть навіть спричинити розгортання міжетнічних конфліктів. За словами С. Ланцова, їх діяльність призводить до «ідеологічного відтворення» конфліктів [244, с. 79]. У розгортанні конфлікту між Азербайджаном і Вірменією з приводу Нагірного Карабаху велику роль відіграли науковці. Ідейне протистояння, як вважає Е. Мірбашир, спершу мало

«академічний характер», коли конкуруючі сторони ревізували історичні матеріали. Так, вірмени прагнули обґрунтувати «цивілізованість» своєї і «дикість» азербайджанської нації, і вагому роль тут відіграли ЗМІ, які транслиували поняття «геноцид», «багатостраждальний народ», «фашизм», «варвар» та інші [205, с. 340].

До створення інтелектуального ресурсу залучаються й письменники, які мають змогу засобами художнього слова доносити до громадян ту чи іншу ідею і апелювати до їхніх патріотичних почуттів, а також журналісти, які, вміло розставляючи акценти, висвітлюють події у потрібному для представників влади ключі і таким чином формують у людей бажані уявлення про події.

Доцільно розглянути окремі аспекти конструювання образу минулого за допомогою інтелектуального ресурсу у політичній практиці Російської Федерації. І хоч відкрите декларування політики іредентизму неприпустиме, оскільки ООН проголосила фундаментальний принцип територіальної цілісності держави, все ж ідея відновлення держави в колишніх кордонах, тобто «великодержавництво», знаходить підтримку частини населення, оскільки маскується такими гаслами, як захист етнічно спорідненого населення, яке терпить утиски (які насправді є реальними чи вигаданими) з боку влади у державі проживання. Саме під цими гаслами відбулася анексія Криму Російською Федерацією. У цілому увага з боку історичних батьківщин до національних меншин у сусідніх державах закономірна, але, як слушно зауважив В. Котигоренко, «зацікавлення таких суб'єктів, як правило, не позбавлене прагнення досягти певного власного політичного або іншого інтересу» [157, с. 445].

Вочевидь, найбільших успіхів у конструюванні образу минулого для обґрунтування іредентистських прагнень держави досягла саме Росія, де тривалий час формувалося зверхнє ставлення до всього українського. Своїм загарбницьким діям російська влада намагається надати певної наукової аргументації. З'являються численні публікації, автори яких прагнуть знайти

історичне підґрунтя для іредентистського курсу. Наприклад, зв'язок іредентистського курсу з новою доктриною зовнішньої політики відображений у статті доктора політичних наук І. Зевельова «Трансформація національної ідентичності і нова зовнішньополітична доктрина Росії». Аналізуючи напрями російського зовнішньополітичного мислення, він акцентує увагу на базових пунктах сучасної доктрини зовнішньої політики, а саме концепціях «розділеного народу», захисту співвітчизників за кордоном, «русского мира» і великої російської цивілізації. Автор робить висновок про те, що рішення, які приймалися в Москві у лютому-березні 2014 р., «продиктовані особливим світоглядом і великими ідеями, а не простим прагненням приростити територію» [120]. Таке ж спрямування має стаття О. Токарева, російського політолога, який виправдовує політику іредентизму, зазначаючи, що «якщо ви хочете усвідомити, чому Росія діє так, а не інакше, варто припустити, що вона має національні інтереси, рішучість і ресурси для їх відстоювання» [336].

Значний внесок у розвиток великодержавницької ідеї роблять російські історики. Продовжуючи традиції імперської і радянської історіографії, вони не визнають ідею незалежного розвитку українського народу. Активно впроваджується думка про «розділеність» російського народу, «збирання» якого в межах національної держави розглядається як об'єктивна потреба. Результати офіційного бачення історії відтворюються у шкільних підручниках, через які у свідомість кожного нового покоління послідовно впроваджується великоімперська ідеологія. Простежується розуміння українських земель як території, підвладної Росії, а українського народу – як частини «русского народа» (поряд з росіянами і білорусами). Російська історична наука завжди заперечувала окремішність українського народу і української мови та культури. Образ інших народів великою мірою залежить від того, яке бачення історії закладене в шкільні роки, а, оскільки шкільний підручник є важливим засобом у побудові держави, можна уявити, які настрої формують російські підручники і якою буде політика, яку незабаром здійснюватиме нове покоління. Змістовне

наповнення російських підручників проаналізував історик Ф. Турченко, який зазначив: «складається враження, що усі країни, національні регіони і області, що входили до складу Російської імперії, – це не просто приєднані у свій час до неї країни з власною багатовіковою історією і власним етнічним складом, а власне – Росія» [172, с. 424]. Утім, така історична освіта вже показує свої наслідки. У Доповіді міжнародного дискусійного клубу «Валдай» «Національна ідентичність і майбутнє Росії» (2014 р.) наведені результати відповідей на питання «Чи вважаєте Ви, за великим рахунком, російськими наступні території чи ні?». Стосовно Криму отримали такі промовисті дані: 56% – «за великим рахунком, це Росія», 39% – «за великим рахунком, це не Росія», 5% – «важко відповісти». Відповідно щодо України отримали такі дані: 29% опитаних вважають Україну російською територією, 67% заперечують це, 4% – не визначилися [219, с. 23].

У висловлюваннях політиків стосовно України та її частин досить часто звучать назви «Малоросія» і «Новоросія», що повинне викликати асоціації про них як частину «Великої Росії». Крім того, близькість культурного простору тривалий час забезпечувала постійну присутність російського чинника навіть у повсякденному житті індивіда. Нині Росія постійно здійснює масований інформаційний вплив через ЗМІ на частину населення України, що за умови контактної війни уможливорює паралельне проведення інформаційної війни, наслідки якої не менш руйнівні.

Дуже активно виробляються міфи, які обґрунтовують іредентистську політику Росії стосовно Криму. Л. Нагорна з цього приводу зауважує, що «від тези про росіян як нібито споконвічне населення Криму й зображення непримиренності між росіянами і кримськими татарами як одвічного антагонізму між осілими землеробами й кочовиками до вихваляння консолідуючої, цивілізаторської місії Росії в Криму прокладається шлях до явного чи прихованого обґрунтування «прав» Росії на Крим» [216, с. 192]. Однак навряд чи наміри держави-іредентиста досягли б мети без підтримки з

боку численної іреденти, яка теж проявляє аналогічні наміри. Ностальгія за радянським минулим, притаманна частині населення Південно-Східної України, спрацьовує як каталізатор іредентистських настроїв в умовах політичної кризи.

Конструювання власного бачення минулого усіх народів багатонаціональної України з боку сусідніх держав – практика не нова. Слушно зазначив український історик І. Гирич, що «...саме Росія та інші власники українських теренів розпочали проти українців послідовну політику нав'язування своєї історичної пам'яті, прищеплювання свого розуміння української історії, давали своє – російське, польське, румунське, угорське – бачення українського історичного процесу» [60].

На нашу думку, застосовувати контр-заходи і розвінчувати міфи іредентистських держав – завдання цілком посильне для науковців. Як приклад можна навести працю запорізьких істориків Ф. Турченка і Г. Турченко «Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна» [342], у якій автори простежили історію створення імперського проекту «Новоросія», показали його роль у зовнішньополітичному курсі нинішнього керівництва Російської Федерації. За словами Г. Турченко, проект «Новоросія» був використаний для ідеологічного виправдання військово-політичної агресії Росії проти України [237].

Таким чином, підтримка іредентистського курсу зовнішньої політики з боку науковців та інших представників інтелігенції здійснює потужний вплив на суспільну думку. Очевидно, спрацьовує стереотип: якщо еліта («кращі люди») підтримує політику держави, значить, обрано правильний курс. Слід зауважити, що, як свідчить політична практика, використання інтелектуального ресурсу досить часто зводиться до маніпулювання інформацією, перекручування історичних фактів, некритичне їх засвоєння, що не складає честі представникам інтелігенції, які стають заангажованими і виконують замовлення представників влади. У зв'язку з цим виникає питання про доцільність самого використання терміну «інтелігенція» стосовно людей, яким

притаманний сервілізм і відсутність власної позиції. Цілком вірною є оцінка інтелігенції, дана Дмитром Лихачовим, відомим російським вченим-філологом і культурологом, який сам був представником інтелігенції, але ніколи не йшов на компроміси з совістю: «до інтелігенції, згідно мого життєвого досвіду, належать тільки люди вільні в своїх переконаннях, які не залежать від примусів економічних, партійних, державних, не підкоряються ідеологічним зобов'язанням» [181].

Заперечення політики іредентизму з боку окремих представників інтелігенції обурює народ. Саме така ситуація склалася в Російській Федерації, де невелика частина інтелігенції (політики, письменники, актори, співаки) засудила загарбницькі дії Кремля, а влада і «народна маса», нездатна мислити критично, у відповідь засудила їх як зрадників національних інтересів, назвавши «п'ятою колоною».

Отже, інтелектуальний ресурс політики іредентизму здатний посилити її ідейне спрямування і аргументувати доцільність її проведення. Провідна роль у цьому належить історикам, які забезпечують наукове обґрунтування політики іредентизму. Роль інтелектуального ресурсу зростає в інформаційному суспільстві, оскільки представники інтелігенції, у першу чергу наукової, які є носіями унікальних знань, завдяки своєму авторитету, схвалюючи іредентистську політику, здатні створити сприятливий ґрунт для легітимізації даного курсу і надати йому більшої переконливості в очах громадськості. У сучасному світі вироблення інтелектуального ресурсу політики іредентизму є постійним процесом, адже зі зміною політичної кон'юнктури виникає потреба в обґрунтуванні нових політичних кроків, ініційованих вже новими політиками. Але й перебільшувати роль цього ресурсу не варто, він задіюється як допоміжний захід для легітимації дій влади.

2.5. Підходи до типології іредентизму

У зарубіжних країнах існує досить велика кількість публікацій з аналізом механізму взаємовідносин спорідненої держави і меншини-іреденти, але попри це типологій іредентизму, які б характеризували його різновиди, обмаль. Тим часом розробка такої типології необхідна для того, щоб вірно ідентифікувати різні прояви іредентизму.

Найбільш відомою є типологія зарубіжного науковця Дж. Ландау, який пов'язує іредентизм з політичним курсом держави і виділяє два його різновиди: *поміrkований*, метою якого є захист етнічно спорідненого населення від асиміляції і дискримінації, та *радикальний*, спрямований на приєднання (анексію) територій, на яких проживають споріднені групи [417]. Фактично мова йде про два варіанти політики іредентизму – «м'який» і «жорсткий». Вважаємо дану типологію вкрай важливою для аналізу іредентизму у його різних проявах, адже правомірність такого підходу засвідчує досвід багатьох сучасних держав, які, маючи співвітчизників за кордоном, не вдаються до агресивних дій по поверненню територій, на які, як вважають представники радикальних націоналістичних партій, вони мають право, але намагаються всіляко впливати на життя співвітчизників. Натомість радикальний варіант передбачає відкрите анексування територій іншої держави.

З-поміж багатьох визначень іредентизму вирізняються саме ті, які роблять наголос на радикальному характері і агресивному потенціалі даного явища. Розуміння іредентизму саме під таким кутом зору характерне для Г. Бен-Ізраеля, Дж.К. Дженкінса, М. Конпробста та інших зарубіжних науковців. Наприклад, Дж. Мейлл вбачає ознаки іредентизму у будь-яких претензіях, зроблених однією суверенною національною державою стосовно земель всередині іншої [419, р. 57]. У цьому випадку меншість більш відкрито вимагає, щоб територія її проживання була адміністративно передана до складу іншої держави. Але ці більш екстремальні форми іредентизму відбуваються не

досить часто. Історія знає випадки відкритого анексування територій, наприклад, дії німецької влади щодо сусідніх держав, прикордонні території яких були заселені етнічними німцями (1930-ті рр.), або ж російська окупація Криму у 2014 році. Ці дії порушували норми міжнародно-правового законодавства, тому визнаються як такі, що мають радикальний характер.

На нашу думку, сучасний іредентизм під обкладинкою захисту «знедолених» етнічно споріднених груп фактично продовжує віковий феномен експансіонізму. У цьому аспекті слід згадати середньовічні хрестові походи, які мотивувалися захистом християн і християнських святинь, а вже з ближчого періоду – втручання США у справи інших держав під приводом принесення демократії у країни, жителі яких потерпають від недемократичних режимів (Лівія, Ірак).

Однак типологія, запропонована Дж. Ландау, не може претендувати на універсальність. З одного боку, поділ іредентизму на поміркований і радикальний варіанти є по суті виділенням чистих, або ідеальних типів, у реальному житті вони досить часто переплітаються, адже поміркований характер може тимчасово замасковувати радикальні цілі. Доцільно навести думку Д. Ягсиоглу про те, що, враховуючи вимоги міжнародно-правової бази, більшість країн, які мають плани або бажання анексувати територію і людей від іншої держави, не явно виявляють їх. Натомість виражають «пристрасний інтерес» до добробуту меншин, яких вони вважають етнічними братами [440]. Небажання здійснювати радикальні дії, очевидно, також можна пояснити тим, що у випадку невдачі громадськість іредентистської держави не пробачить цього політикам, внаслідок чого ті втратять авторитет серед співвітчизників.

Крім того, дану типологію проявів іредентизму можна прийняти за основу у випадку розуміння іредентизму виключно як політичного курсу держави, яка зацікавлена в добробуті споріднених груп. Проте, якщо зважити на те, що іредентизм може ініціюватися спорідненими меншинами, дана типологія не спрацює і необхідні інші підходи.

Типологізувати іредентизм доцільно за критерієм статусу його учасників. Власне, такий підхід бачимо у працях Д. Горовіца і Дж.К. Фюзесі, які виділяють два типи іредентизму: 1) возз'єднання спорідненої держави і однієї чи кількох етнічних споріднених груп у суміжних державах: 2) об'єднання кількох етнічних груп, розосереджених між декількома державами-господарями (курди, баски) [408]. На думку Дж.К. Фюзесі, другий варіант – уніфікаційний – зустрічається значно рідше, але емпіричні дані доводять еволюційний зв'язок між обома типами. Уніфікаційний іредентизм перетвориться на звичайний тип після того, як успішно буде створена держава-ядро, тобто уніфікаційний іредентизм може існувати як перехідний етап [403]. Перший варіант є більш поширеним і передбачає наявність одержавленого актора – спорідненої держави і однієї або більше груп меншин-іредент. У другому випадку суб'єктами іредентизму є групи розділеного народу, жодна з яких не створила власної держави, а їх мета полягає в об'єднанні цих груп в одному політичному утворенні. С. Сайдман і В. Аурес називають його «курдським стилем» іредентизму [426, р. 1127]. Відмінність між цими типами полягає у тому, що у першому варіанті принаймні один учасник – іредентистська держава – має більше військових, матеріальних чи інших ресурсів, які посилюють вірогідність наближення до мети, натомість курдський приклад демонструє труднощі у реалізації об'єднавчої стратегії, обумовлені відсутністю необхідних ресурсів.

Ще одна типологія іредентизму пов'язана з особливостями розділених народів. За М. Цагараєвим, існують «статусно-розділені» і «формально-розділені» народи. Статусно-розділені – це народи, які живуть по різні боки державних кордонів, що обумовлює загострене сприйняття проблеми розділеності і наявність тенденції до виникнення тривалих і важковирішуваних етнополітичних конфліктів. Формально-розділені народи, навпаки, проживають у єдиній державі, але розділені адміністративними кордонами між двома чи більше її суб'єктами [363, с. 8]. Зміст вітчизняних і зарубіжних праць, у яких піднімається проблема іредентизму, свідчить, що науковці пов'язують

іредентистську стратегію саме зі статусно-розділеними народами, але Ю. Балашов вважає, що іредентистську стратегію можуть формувати й етнічні групи, розділені адміністративними кордонами, наводячи приклад татарського етносу, значна частина якого проживає у Республіці Татарстан і Башкортостані, і ногайців, розділених між Ставропольським краєм, Карачаєво-Черкесією, Чечнею і Інгушетією [13, с. 27,28]. Узагальнивши підходи М. Цагараєва і Ю. Балашова, доцільно виділити *зовнішній* і *внутрішній* іредентизм. Зовнішній іредентизм з огляду на перебування споріднених груп у складі різних держав виводить це явище на міжнародну політичну арену, а внутрішній проявляється у межах одного державного утворення, найчастіше у державах з федеративною формою державно-територіального устрою.

У роботі, присвяченій сецесіонізму, Ф. Попов визначає два види іредентизму – *малий*, який розуміється традиційно, як виведення частини території зі складу однієї держави і наступне приєднання до іншої без формування нового поля влади, та *тотальний* – політичний рух, направлений на приєднання всієї території суверенної держави до іншої вже існуючої держави, тобто несеціоністська форма іредентизму [249, с. 10,11]. На нашу думку, тотальний іредентизм є об'єднанням розділених націй, які виступають як самостійні політичні актори, отже, не мають статусу «незвільнених», а тому недоцільно їх об'єднання характеризувати саме як іредентизм, оскільки реалізується об'єднавча уніоністська стратегія двох рівноправних партнерів. Прикладом уніонізму може бути об'єднання німецької нації у 1990 році як результат обопільного бажання політичних лідерів ФРН і НДР до такого кроку

Російська дослідниця Р. Бараш розробила власну типологію об'єднавчих рухів, обравши в якості вихідного критерію суб'єкта іредентизму і мету, яку він переслідує. Суб'єктами виступають суспільний рух або іредентистська держава. Суспільний рух може ставити мету створення незалежної держави або входження у склад вже існуючої. Іредентистська держава може переслідувати дві мети, яким відповідають два типи іредентизму: *етнічний* і *історичний*.

Метою етнічного іредентизму є відновлення «Великої Батьківщини», що передбачає «збирання» представників деякого етносу з метою створення етнічно гомогенної держави. Цей вид іредентизму реалізується переважно через пасивні іредентистські вимоги і артикулювання зацікавленості у відокремленні тільки представниками розділеного народу [2, с. 49]. Історичний іредентизм спрямований на створення держави на конкретній території, рідше – на основі держави, яку переважно або повністю представляє конкретна етнічна група. Передбачається «Відновлення Батьківщини» як відновлення цілісності території історичного проживання деякої етнічної групи, порушеної об'єктивними обставинами. Засобами реалізації є активні іредентистські вимоги або послідовне вираження іредентистської зацікавленості елітою, яка представляє етнонаціональну групу, і вимоги змінити існуючий статус території історичного проживання. Ще одна група засобів представлена іредентистським напрямом зовнішньої політики держави або декларуванням відповідних принципів керівництвом іредентистської держави [16, с. 50].

На нашу думку, такий поділ є досить умовним, тому що віднесення різних проявів іредентизму тільки до етнічного виду, метою якого є об'єднання етносу, або тільки до історичного, спрямованого на повернення територій історичного проживання групи, не враховує той факт, що етнічний і територіальний чинники в іредентизмі нерозривно пов'язані, більше того, є взаємообумовленими, адже формування етносу об'єктивно відбувається на певній території, а уявлення про історичну територію етногенезу виступає невід'ємною складовою етнічної ідентичності.

Аналіз досвіду іредентизму у різних країнах світу і у різні історичні періоди дозволяє доповнити існуючі типології і виділити ще декілька його різновидів. Критеріями типології виступають: ініціатор іредентистських прагнень; характер відносин між суб'єктами іредентизму; характер дій, який приписується іншими політичними акторами суб'єктам іредентизму; зміст іредентистських вимог.

Іредентизм передбачає узгодження інтересів всіх споріднених груп, але ініціатором найчастіше виступає лише одна з них, тому слід виділяти *іредентизм, ініційований меншістю* – тоді він є етнополітичним рухом, спрямованим на приєднання до спорідненої держави, і *іредентизм, ініційований державою*, метою якої є «збирання» етнічних родичів і територій їх проживання. Наприклад, очільники так званих «ДНР» і «ЛНР» зацікавлені у входженні підконтрольних їм територій до складу Російської Федерації, проте російська владна верхівка не задовольняє ці вимоги, як у випадку з Кримом. Натомість італійський і грецький іредентизм у ХІХ – на початку ХХ століття сформувався саме у вигляді державних політичних проєктів. Однак цей поділ, знову-таки, досить умовний, тому що на першість у проголошенні нової стратегії можуть претендувати обидві сторони.

За характером відносин між суб'єктами іредентизму він може бути *однобічним* або *взаємним*. Мова йде про рівень підтримки іредентистських прагнень з боку усіх груп розділеного народу. У випадку однобічного іредентизму ініціатором політичного іредентистського курсу є один учасник, а інший, хоч і інформований про ведення такої політики, не вдається до активних дій на її підтримку. Але декларування іредентистських гасел, навіть без підтримки з боку іншого учасника, може бути продуманим політичним кроком, покликаним дати політикам певні дивіденди, наприклад, допомогти створити образ «батька нації», який піклується про об'єднання всіх споріднених груп. Взаємний іредентизм передбачає обопільні зусилля обох сторін, а наявність ефекту синергії (спільної дії) значно посилює цей політичний рух, до того ж дозволяє «приписати» іредентизму деякі моральні аргументи, зобразивши прагнення груп розділеного народу до возз'єднання в одному політичному організмі як відновлення історичної справедливості. Саме такий обопільний характер мав російський іредентизм у Криму. Ідею про взаємність дій обох учасників як запоруку формування іредентизму послідовно проводить Дж.К. Фузесі [403].

За характером дій, який приписується іншими політичними акторами суб'єктам іредентизму, він може класифікуватися як *сепаратистський* або *експансіоністський*. Іредентизм, ініційований меншиною-іредентою, має характер сепаратистського руху, який владою поліетнічної держави розцінюється як деструктивне явище і буде всіляко припинятися за допомогою жорстких заходів. Експансіоністський іредентизм представляє собою політичний курс національної держави, яка прагне зібрати в своїх межах усі споріднені групи разом з територіями їх проживання. Вважаємо за доцільне розглядати експансіоністський іредентизм саме як феномен з врахуванням двох пояснень. По-перше, за своєю природою іредентизм не передбачає однозначного силового досягнення мети. В італійській мові вислів «*terre irredente*» означає «незвільнені землі»; політичний курс на повернення цих територій може досягатися різними засобами, не обов'язково військовими. Наприклад, італійський іредентизм реалізувався переважно за допомогою дипломатичних засобів. Така політика «малих кроків» у кінцевому результаті дозволила Італії повернути ряд земель, які вважалися «невизволеними». Грецькі іредентисти досягали своєї мети як дипломатичними, так і військовими засобами. Частково територіальні домагання грецької влади були задоволені у ході Балканських війн 1912-1913 рр. Тож випадки відкритого загарбання території очевидно вирізняються із загальної кількості проявів іредентизму. Саме невелике число експансіоністських проявів є другою підставою, щоб вважати це явище феноменальним.

Останнім часом часто проводять аналогії між німецьким іредентизмом кінця 1930-х років і сучасним російським політичним курсом. Виникає питання, чому саме була обрана відкрита стратегія щодо анексування територій. На основі аналізу цих та інших випадків можна виділити деякі особливості експансіоністського іредентизму.

По-перше, в обох випадках характерне заперечення існуючого світового порядку, наявність реваншистських настроїв після поразки у масштабних

протистояннях (для Німеччини – реванш за поразку у Першій світовій війні, для Росії – втрата позицій після Холодної війни), що підігрівалося агресивною військово-стратегічною думкою у цих державах. Для досягнення цілей лідери іредентистських держав віддають перевагу силовим методам, ігноруючи дипломатичні засоби. Переходу іредентистських планів у відкриті дії сприяє впевненість держав у своїй військовій могутності. У ході експансіоністського іредентизму відбувається анексування територій як одностороння силова дія, що є порушенням норм міжнародного права. Це загострює відносини між сусідніми державами і викликає негативну реакцію з боку світової спільноти. До того ж експансіоністський іредентизм виглядає як демонстрація сили і як реванш за втрачені позиції.

По-друге, експансіоністський іредентизм завжди спирається на гасла етнічного націоналізму, що й пояснює початок репресій проти населення, яке не відноситься до домінуючої етнічної групи. Наприклад, у Криму з 2014 року почалися дискримінаційні дії проти кримсько-татарського населення. Крім того, засобами політичної пропаганди потужно формуються націоналістичні настрої всередині іредентистських держав.

По-третє, ініціатори експансіоністської політики ніколи не назвуть свої дії загарбницькими, а будуть формувати необхідну доказову базу для обґрунтування доцільності свого курсу, залучаючи до цього інтелектуальний ресурс. Досить часто агресивний іредентизм надихається великодержавницькою чи іншою ідеєю. Німецький пангерманізм, за характеристикою В. Малахова, був багатоликим і включав у себе і романтичний націоналізм, і наміри поширити німецьку мову і культуру, і агресивні прагнення до панування «германців» у Європі [194, с. 63]. Російський іредентизм спирається на такі базові пункти сучасної доктрини зовнішньої політики, як концепція «розділеного народу», захисту співвітчизників за кордоном, «руського мира» і великої російської цивілізації.

Сепаратистський і експансіоністський іредентизми можуть бути

супутніми один до одного, якщо іредентизм характеризується як взаємний. Ця типологія деякою мірою перегукується з позицією Дж. Ландау, адже радикальний іредентизм за своєю суттю є експансіоністським.

За змістом вимог і наявністю об'єктивних підстав для реалізації політики іредентизму варто розрізняти *етнотериторіальний* і *територіальний* різновиди.

Етнотериторіальний іредентизм передбачає приєднання частини території сусідніх держав разом зі спорідненим населенням, яке там проживає і зазнає реальних/уявних утисків з боку влади. Цей вид іредентизму представлений комбінацією двох чинників – етнічного і територіального. Але сама лише наявність етнічних родичів ще не дає підстави для активного втручання у внутрішньополітичні справи іншої держави, це можливе лише за умови критичного рівня утиску політичних, економічних і інших свобод представників етнічних меншин. У цьому випадку цілком виправданими будуть активні дії щодо захисту таких груп, що може в правових рамках здійснювати зовнішньополітичне відомство.

Натомість територіальний іредентизм характеризується відсутністю етнічного чинника і є своєрідним парадоксом, адже проявляється тоді, коли етнічні родичі більше не проживають на території, яку намагається приєднати іредентистська держава, або ж їх кількість вкрай мала, але в обґрунтуванні іредентистської політики велику роль відіграє пам'ять про володіння територіями у минулому [71, с. 237]. Зарубіжні науковці Д. Горовіц і Д. Ягсиоглу для ілюстрування такого різновиду наводять приклад Аргентини, яка має територіальні претензії до Великобританії з приводу Фолклендських островів. І хоч у цьому випадку відсутнє споріднене населення, яке потребує захисту, все ж можна визнати існування такого типу іредентизму, якщо іредентистська держава дійсно розглядає деяку територію як «незвільнену» (*terre irredente*). Т. Амброзіо зазначає, що виключно історичні вимоги стосуються не тільки випадку Фолклендських островів, але й сербських заяв стосовно Косово, яке було батьківщиною сербського націоналізму, але пізніше у цілому населялося

етнічними албанцями [390]. У цьому контексті доцільно звернути увагу на двозначність самого поняття «іредента», на чому наголосив казахський дослідник Г. Кім. Він зазначив, що іредента – це і область під політичною юрисдикцією однієї нації, яка пов'язана культурними, історичними чи етнічними зв'язками з іншою нацією, і етнічна меншість, яка компактно і протягом тривалого історичного періоду проживає у прикордонній зоні сусідньої держави [414, с. 87]. Отже, територіальний іредентизм передбачає розширення держави через включення до її складу територій, які були втрачені в результаті захоплень іншими державами.

Якщо ж обрати географічний критерій, зважаючи на те, що іредентизм не оминув жодного куточка світу, то доцільно виділяти *західний* і *східний* варіанти іредентизму. Дослідження зарубіжних вчених переконливо засвідчують, що у східному іредентизмі більш вагому роль відіграють етнічні і релігійні чинники, у західному – критерій мовної спорідненості. Це також можна пов'язати з існуванням двох типів націоналізму: західного (громадянського) і східного (етнічного). На думку Є.Г. Бейрда, іредентистські погляди мають влади Лаосу і Камбоджі, але ці погляди більш помірковані, ніж в інших частинах світу, і тому поява серйозного збройного конфлікту між ними малоімовірна. Причину автор вбачає у гарних відносинах між Народно-революційною партією Лаосу і Народною партією Камбоджі [392]. До того ж лаосці, які компактно проживають у Камбоджі, вже асимільовані, а тому не зацікавлені у приєднанні. Дж.К. Фузесі зауважує, що іредентизм у країнах третього світу часто представляє собою бажання повернутися до статус-кво, тобто до стану, який передував колоніальній залежності [403]. Дослідниця підрахувала, що у більшості випадків іредентизм є європейським феноменом, адже з 55 зареєстрованих випадків 45 є європейськими (а з них 16 відбулися у західній Європі, у регіоні, ніби вільному від етнонаціоналізму), 5 африканських, 4 азіатських і один близькосхідний випадок. Через відсутність родової території іредентизм у принципі не сформувався в Америці і Австралії [403].

Таким чином, типологія іредентизму є важливим науковим завданням, яке має як теоретичне, так і практичне значення, оскільки забезпечує краще розуміння природи і специфіки даного явища, що у свою чергу дозволяє всебічно аналізувати нові його прояви і адекватно оцінювати вплив, який здійснює іредентизм на політичні процеси. Враховуючи значні надбання зарубіжних науковців у питанні типології іредентизму, було запропоновано низку інших критеріїв, які дозволили виділити окремі типи досліджуваного явища: 1) іредентизм, ініційований меншістю, і іредентизм, ініційований іредентистською державою; 2) однобічний і взаємний; 3) сепаратистський і експансіоністський; 4) етнотериторіальний і територіальний. Типологія іредентизму має сприяти пошуку ефективних заходів, які дозволять попередити його деструктивний вплив на політичні процеси або ж вирішити проблему функціонування розділених народів іншими, більш прийнятними з позицій міжнародного права, засобами.

Отже, іредентизм виникає як результат дії багатьох причин і передумов, серед яких основною є розділеність народу – явища, коли представники одного народу опиняються у межах різних політичних організмів. Причинами розділеності можуть бути війни, переділ кордонів внаслідок укладення міжнародних договорів, розпад великих держав і виникнення нових державних утворень. Доведено, що сам по собі факт розділеності не є безпосередньою причиною іредентизму, адже необхідне чітке усвідомлення проблеми і прагнення її вирішити. І, хоч сучасний іредентизм часто реалізується як загарбницька політика щодо захоплення територій, центральна складова – приєднання спорідненої групи – залишається актуальною.

У розділі охарактеризовано так званий «іредентистський трикутник», який виникає внаслідок розгортання конфліктної взаємодії між трьома учасниками – національною меншиною-іредентою, іредентистською державою і поліетнічною державою, у якій проживає іредента. Усі суб'єкти даної тріади мають власні цілі і ресурси для їх реалізації. Іредента характеризується як

етнічна група, яка є частиною розділеного народу і за рядом ознак відрізняється від діаспори, у першу чергу компактністю проживання біля кордонів спорідненої держави і більш чітким усвідомленням досить тісних ментальних і культурних зв'язків з нею. Показано, що національна меншина формує іредентистські настрої, зазнаючи утисків у політичній, економічній, соціальній, духовних сферах у державі проживання. Не менш важливим є вплив сусідньої держави (спорідненої, або іредентистської), яка, просуваючи великодержавницьку ідею, намагається поширити свій вплив на споріднені групи і політизувати їх етнічність. У багатьох випадках саме споріднена держава виступає ініціатором іредентизму, формуючи «політику іредентизму» – цілеспрямований курс щодо приєднання споріднених груп разом з територіями їх проживання. Найбільше від реалізації даної політики потерпає поліетнічна держава, якій загрожують територіальні втрати.

У формуванні політики іредентизму вагому роль відграють культурно-ідеологічні чинники. Безумовно, визначальний вплив справляє націоналізм як політична ідеологія, на основі якої постає етнічна ідеологія іредентистів. Ядром цієї ідеології є «велика ідея» з великодержавницьким компонентом, яка виражає прагнення політикуму іредентистської держави відновити державу у кордонах, які вона мала у часи найбільшої могутності. У розділі охарактеризовано зміст декількох «великих ідей», які виникли в Албанії, Болгарії, Сербії, Хорватії, Угорщині, Румунії, Росії.

Для мобілізації представників споріднених груп на підтримку політики іредентизму проводиться політика актуалізації історичної пам'яті. Як правило, історичне минуле міфологізується і гіперболізується. До вироблення концептуальних ідейних засад політики іредентизму долучається інтелігенція – історики, журналісти, мовознавці.

Типологізація різних проявів іредентизму дозволяє краще розуміти специфіку різних проявів даного явища і шукати адекватні шляхи реагування на них. Важливе методологічне значення має типологія Дж. Ландау, який

виділяв поміркований і радикальний варіанти іредентизму як політичного курсу держави. Поміркований, або «м'який» варіант, мета якого полягає у захисті етнічно спорідненого населення від асиміляції і дискримінації, насправді є не менш загрозливим, ніж радикальний, або «жорсткий», адже може готувати базу для подальших радикальних дій. Дійсно, дії, які можуть тлумачитися як «захист етнічної ідентичності» чи «проведення геополітичних інтересів держави в регіоні», насправді можуть маскувати більш радикальні наміри. Аналіз випадків іредентизму у багатьох куточках світу дозволяє виділити типи (моделі) іредентизму, серед яких: іредентизм, ініційований меншістю, і іредентизм, ініційований іредентистською державою; однобічний і взаємний; сепаратистський і експансіоністський; етнотериторіальний і територіальний.

Враховуючи структуру іредентистської тріади, подальший аналіз проблеми доцільно зосередити на внутрішньополітичному і міжнародному контекстах іредентизму.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ ІРЕДЕНТИЗМУ У ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ ПОЛІЕТНІЧНОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Вплив політичного режиму на виникнення іредентизму

Незважаючи на появу наднаціональних утворень і посилення ролі регіональних співтовариств, національні держави впродовж тривалого часу залишаються найважливішими акторами світової політики. Становище держави на міжнародній політичній арені залежить від багатьох чинників, у тому числі від ступеня реалізації прав і свобод людини у внутрішній політиці та додержання усіх міжнародних правових норм у зовнішній політиці. Демократичні тенденції у розвитку сучасних держав диктують толерантне ставлення до представників інших етнічних груп, саме тому поліетнічні держави, які забезпечують рівність прав і свобод для всіх етносів і цим самим послаблюють рівень соціальної напруженості, досягають більших успіхів у своєму розвитку, як, наприклад, Сполучені Штати Америки. Дискримінація або ігнорування інтересів етнічних груп обумовлює можливість появи різних форм відцентрових рухів, що загрожують політичній стабільності держави. Прагнення до виходу зі складу держави значною мірою є реакцією на політичний режим, тобто на ті методи і засоби здійснення політичної влади, які застосовують держава та інші політичні інститути.

Іредентизм, на відміну від інших етнополітичних рухів, має більш складну структуру, оскільки у ньому беруть наявні три учасники: поліетнічна держава – іредента – іредентистська держава. Саме тому необхідно враховувати, що на виникнення іредентизму впливають типи політичних режимів, які сформовані як у поліетнічній державі, де проживає етнічна група-іредента, так і у державі, яка проводить політику іредентизму з метою приєднання етнічних родичів (разом з

територією їх проживання) до свого складу.

Існування поліетнічних держав – цілком об'єктивне явище у всі історичні періоди. За висловом Д. Ягсиоглу, більшість держав-націй є телеологічними особами, тобто вони мають кінцеву мету й існують задля її досягнення, намагаючись сформувати одну націю і об'єднати всіх її представників у єдину політичну структуру [440]. Націотворення може переслідувати мету формування політичної або етнічної нації, і від того, яку модель нації планує реалізувати вище державне керівництво, залежить доля інших етнічних груп, тому що це визначає стратегію дій стосовно даних меншин – інтеграційну або асиміляційну.

Проблеми співіснування різних етнічних груп в одному державному організмі досить успішно вирішуються шляхом проведення ефективної етнополітики. Врахування потреб та інтересів представників етнонаціональних меншин необхідне тому, що від цього залежить стабільність суспільства як соціального організму. Їх ігнорування стимулює етнонаціональні меншини до активного виборювання своїх прав, і значний вплив на вибір стратегії розвитку етнічної групи здійснює система засобів, які застосовують представники влади в управлінні суспільством. Тому слушно стверджує Р. Коршук, що «специфіка етнополітичних взаємовідносин, ролі та місця певних етнічних спільнот, їх статусу, а, іноді, і питання елементарного виживання залежить від типу політичного режиму, що панує в державі» [154, с. 109].

Тип політичного режиму і особливості політичної системи впливають на рівень конфліктності у суспільстві. У поліетнічних державах у випадку домінування етнічної більшості і одночасної дискримінації представників етнічних меншин у різних сферах суспільного життя можливе протистояння з боку етнічної меншості, яке може виражатися у формуванні іредентистських прагнень у тому випадку, якщо поряд, у власній державі, живе етнічно споріднена більшість. Саме тому, як зазначалося вище, іредентизм може спричинити внутрішньополітичний конфлікт, який, зважаючи на структуру іредентизму, неминуче виходить на міжнародний рівень. Іредентизм є видом

міждержавного конфлікту, оскільки він торкається етнотериторіальних інтересів кількох сусідніх держав у регіоні.

До базових ознак політичного режиму відносяться: спосіб формування органів влади; взаємодія гілок державної влади; співвідношення центрального уряду і органів місцевого самоврядування; стиль прийняття публічних рішень; відносини між державою і громадянами; закріплення прав і свобод громадянина; статус політичних партій і громадських організацій тощо.

З врахуванням того, що іредентизм – це політичне явище з яскраво вираженою етнічною складовою, у ході аналізу поставленої проблеми першочергово слід звертати увагу на те, якою мірою у політичному житті суспільства враховується етнічний чинник. На нашу думку, важливим є сам статус у поліетнічній державі тієї етнічної групи, яка є частиною розділеного народу. Причому під поняттям «статус» ми розуміємо як правовий статус, так і становище групи в різних аспектах – політичному, економічному, духовному. Від визначеного правового статусу буде залежати ступінь залученості групи до суспільних процесів і реалізація саме її *етнічних* інтересів, а від суспільного статусу залежить соціальне самопочуття групи, і, якщо воно низьке, така група буде прагнути до радикальних дій. Етнічна група (меншість) у складі багатоетнічної держави може законодавчо отримати правовий статус етнічної або національної меншини.

Визначення правового статусу групи засвідчує її перетворення на суб'єкта і об'єкта етнополітики, що означає законодавче закріплення прав представників меншини, отже, гарантує більш адекватне представництво її інтересів у всіх сферах суспільства. Можливість створення культурно-просвітницьких товариств, художніх колективів, навчання рідною мовою, недискримінаційний ринок праці, наявність рівних з іншими етносами політичних прав – це водночас запорука високого політичного статусу етнічної групи.

Однак не всі політичні режими рівною мірою враховують роль етнічного чинника у суспільних процесах. Наприклад, ліберальна демократія у США

офіційно ніяк не враховує етнічне походження, тому що більш важливими визнаються індивідуальні можливості особи, ніж її групова належність. Етнічна демократія і демократія міжетнічної згоди, навпаки, захищають права як титульного етносу, так й інших, тому законодавчо закріплюють права усіх етнічних груп. Авторитарні та тоталітарні режими по-різному ставляться до етнічної складової. В одному з їх варіантів – етнократії – цей чинник гіперболізований, однак на користь однієї етнічної спільноти. Етнократія є особливою формою владарювання від імені певної етнічної спільноти в умовах недемократичного політичного режиму [154, с. 114]. Етнократія передбачає асиміляцію невідоміючих етнічних груп, реалізацію політики сегрегації або ж здійснення етноциду.

Але перебільшувати роль етнічного чинника у житті суспільства не варто, оскільки він досить прихований у повсякденному житті індивіда, але має здатність актуалізуватися у кризові моменти його буття. У зв'язку з цим Р. Бараш слушно наголошує, що «основою іредентизму уявляється конфлікт соціальний, лише «поглиблений» національним фактором. Коли соціальні протиріччя відсутні або їх прояви цілком помірні, іредентизм може й не виникнути» [14, с. 156]. І якщо основні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний, тоталітарний – здатні ефективно задовольняти базові потреби індивідів і попереджати або вирішувати соціальні конфлікти, то підстави для виникнення сепаратистських й іредентистських прагнень не з'являються.

Однак природа кожного з політичних режимів дуже складна, кожен має особливі риси, які й можуть спричинити виникнення іредентизму. В умовах авторитарних режимів визнання прав етнічних меншин може бути популістським кроком, але будь-які сепаратистські й іредентистські тенденції викорінюються одразу, за допомогою силових методів. У той же час самі держави не проти прирощення своєї території за рахунок етнічних родичів. Наприклад, керівництво Російської Федерації, режим якої визначають як авторитарний, припинило чеченський сепаратизм, але у 2008 році заявило про підтримку осетинського

народу як розділеного, заявивши про намір возз'єднати Північну Осетію (автономію у складі Російської Федерації) і Південну Осетію – частину Грузії. Вище державне керівництво Російської Федерації скористалося політичною ситуацією в Україні й під гаслами захисту етнічних росіян у Криму у 2014 році здійснило анексію півострова. Іредентистське підґрунтя такої дії очевидне. Дії Росії показують, що авторитарні політичні режими схильні до здійснення експансіоністської політики, і неоднозначним є питання, яке ж місце у цій політиці дійсно посідає добробут етнічних родичів, а яке – територіальна експансія.

В умовах тоталітаризму етнічний чинник тлумачиться «навпаки», тобто він абсолютизується відносно титульного етносу, але ігнорується стосовно інших етнічних груп. Тоталітаризм у будь-якій формі у кінцевому підсумку зводиться не тільки до класової чи кланової гегемонії, але й етнічної [105, с. 73]. Прикладом може бути фашистський режим А. Гітлера, який застосовував практику етноциду відносно неарійських народів, натомість під приводом об'єднання всіх етнічних німців в одній державі було здійснено аншлюс Австрії і анексовано Судетську область від Чехословаччини. У СРСР формувався новий тип «радянської людини», який, по суті, мав надетнічний характер і фактично претендував на те, аби замінити етнічну гегемонію ідеологічною.

В. Коцур вважає, що в умовах тоталітарної системи застосовується цілий комплекс заходів, покликаних «заморозити» об'єкт етнополітичного конфлікту. Цьому сприяє існування тоталітарної ідеології з її загальною настановою на принципову безконфліктність суспільного ладу, який захищається та обґрунтовується нею. А саме поняття «націоналізм» на офіційному рівні набуває виключно негативного тлумачення і розглядається у межах конфронтаційної конструкції «інтернаціоналізм – буржуазний націоналізм» [158, с. 24].

Демократичний режим, навпаки, передбачає дотримання прав і свобод громадян, але якраз з цього випливає певний парадокс, який полягає у тому, що

сама природа демократії може сприяти відцентровим тенденціям. Проблему впливу демократії на появу іредентизму досліджували зарубіжні науковці С. Сайдман і В. Аурес. Одна з їхніх дослідницьких гіпотез полягає у твердженні про те, що групи в демократичних країнах мають більше шансів бути іредентистськими чи сепаратистськими. Вони акцентують увагу на існуючій дилемі: з одного боку, демократії краще оснащені для вирішення етнічних конфліктів, адже «усталені демократії пишаються своєю здатністю управляти плюралізмом мирно» [426, р. 1130]. Але, з іншого боку, у країнах з розвинутою демократією будуть розгортатися серйозні етнічні конфлікти, пов'язані з політичною конкуренцією, яка може здійснюватися за рахунок етнічних меншин. Перша частина дилеми засвідчує здатність демократії врегульовувати протиріччя між різними учасниками політичного процесу, які мають відмінні інтереси. Це пояснюється самою сутністю демократії, яка полягає у реалізації народовладдя через універсальні демократичні процедури, а саме: вільні вибори, громадський контроль, ефективні механізми попередження і розв'язання політичних конфліктів у всіх сферах суспільства.

Щодо другої точки зору, як зауважують С. Сайдман і В. Аурес, то саме конкуренція між політиками у рамках певної етнічної групи загрожує суспільній безпеці. Фактично це означає, що інтереси етнічної групи стають «розмінною монетою» для здобуття політиками деяких дивідендів, виражених у отриманні посад, підвищенні рейтингу тощо. Політики можуть запропонувати іредентистську ідею возз'єднання з етнічною Батьківщиною, яка обов'язково знайде відклик у представників етнічної групи, якщо ті відчують себе незахищеними у поліетнічній державі й не мають фізичної, політичної та економічної безпеки. У цьому випадку іредентистська риторика стає дієвим засобом етнополітичної мобілізації групи. Ситуація особливо може загостритися в умовах протистояння між політичними лідерами, які представляють домінуючу етнічну групу, і політиками – виразниками інтересів етнонаціональних меншин. Отже, як це не парадоксально, але, знову ж таки,

сама природа демократії може обумовити появу іредентистських настроїв, адже у ній дозволена конкуренція як один з найважливіших інструментів демократичного політичного ринку, дається певна міра свободи кожній особі, у тому числі свобода вибору і свобода слова, наявне толерантне ставлення до думок інших. За С. Сайдманом і В. Ауресом, умови демократії можуть дати сепаратистам потенційні інструменти для мобілізації представників етнічної групи на досягнення визначеної мети [426, р. 1131]. Звісно, демократичний режим не означає вседозволеності, і завдання державної влади полягає у попередженні появи сепаратистських настроїв і збереженості цілісності державної території. Але не слід забувати, що іредентизм як політичне явище стає можливим за наявності декларативної зацікавленості сусідньої держави у добробуті етнічно спорідненого населення, що дає політикам-іредентистам додатковий ресурс – впевненість у зовнішній підтримці – і стимулює їх проголошувати іредентистські гасла.

П. Єрмаков звернув увагу на те, що, хоч в умовах демократії уся система суспільно-політичних і державних інститутів спрямована на врегулювання етнополітичних відносин у суспільстві, та все ж виникнення й розгортання етнополітичних конфліктів більш притаманне саме для суспільств з демократичною формою правління [107, с. 106]. Це ще один прояв парадоксу демократії, проаналізований вище.

Деяка вразливість демократії перед проявами іредентизму можлива у тих типах демократичних режимів, які обов'язково враховують етнічний чинник у проведенні внутрішньої політики. Етнічна демократія, яка базується на концепції етнічного націоналізму, але забезпечує усі права і свободи для представників етнічних меншин, може стикнутися з появою різних форм сепаратизму, якщо їх активно розвивають політичні лідери, які представляють інтереси меншин, або якщо сепаратистські прагнення підтримують сусідні держави. Навіть співсуспільна (консенсусна) демократія у багатоскладових суспільствах, яка покликана за допомогою консоціальних принципів

управління забезпечити ефективну взаємодію різних сегментів суспільства, як показує практика, нездатна ефективно вирішити всі проблеми співіснування різних етнічних груп [73, с. 92]. Однією з характерних рис співсуспільної демократії є високий ступінь автономності кожного сегмента у здійсненні своїх внутрішніх справ, але навіть це не попереджає можливість появи відцентрових тенденцій. Наприклад, у федеративній Бельгії як одній з класичних держав з консенсусною демократією на нинішньому етапі її розвитку іредентистські прагнення ініціюють деякі політики, які ратують за приєднання франкомовної Валлонії до Франції. Збільшення рівня централізації влади – теж не панацея, якщо, за словами автора теорії співсуспільної демократії А. Лейпхарта, «первісний інгредієнт сепаратистських прагнень достатньо сильний» [179].

На особливу увагу заслуговують трансформаційні режими, які здійснюють перехід до демократії. В. Дівак помітила, що збільшення кількості етнічних конфліктів у кінці XX століття у країнах, які здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії, свідчить про тісний зв'язок між сепаратизмом, етнічними конфліктами і демократією: «Цей зв'язок зумовлений одночасним існуванням і взаємодією двох суперечливих тенденцій – з одного боку, демократичний розвиток сприяє ослабленню етнічної напруги в поліетнічних країнах, а з іншого – перехід від тоталітаризму до демократії посилює конфліктний потенціал у цих державах» [94, с. 12]. На думку С. Ланцова, причини посилення конфліктності полягають у тому, що розпад примусової системи стримувань і контролю у сукупності з більшою свободою вираження поглядів і доступу до інформації є тими факторами, які неминуче ведуть до загострення соціальної ситуації і назрівання політичних конфліктів [244, с. 17]. Крім того, в умовах перехідного періоду поява сепаратистських та іредентистських рухів може бути своєрідною відповіддю на надмірну централізацію управління у тоталітарній чи авторитарній державі. Історичний досвід показує, що держави, які відходять від жорстких недемократичних моделей управління, допускають плюралізм у вираженні своєї позиції для усіх

суб'єктів політики. Саме в таких умовах сформувалися іредентистські рухи у країнах, які раніше входили до соціалістичного табору, наприклад, у Румунії та Угорщині, де на сьогодні функціонують політичні партії націоналістичного спрямування, відповідно, партія «Велика Румунія» і партія «Фідес-Угорський громадянський союз». У програмах партій присутня яскраво виражена іредентистська риторика, яка покликана виправдати претензії цих держав на частини території сусідніх країн.

За роки існування незалежної Української держави простежується неухильна тенденція до демократизації політичного режиму, свідченням чого є активізація участі українців у суспільно-політичному житті суспільства. За твердженням Р. Коршука, демократичний характер політичного режиму є одним з чинників, які зумовлюють особливості етнополітики в Україні [154, с. 96]. Етнополітика України спрямована на забезпечення для представників різних етносів рівних прав і свобод, а також надання умов для розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності. Для цього розроблена законодавча база, яку складають Конституція України, Декларація прав національностей України, низка законів – «Про національні меншини в Україні», «Про громадянство України» та інші. Разом з тим в Україні можна простежити ситуацію, описану С. Сайдманом і В. Ауресом. В українських реаліях плюралізм як один з основоположних принципів демократії створив умови для конкуренції політичних еліт, які, переслідуючи власні цілі, призвели до дезінтеграційних процесів у країні.

Наприкінці 2013 року в Україні розгорнувся гострий внутрішньополітичний конфлікт, пов'язаний з вибором геополітичного вектору розвитку. У ході Революції гідності ціною багатьох життів українці відстояли свій європейський вибір і право на життя у вільній, демократичній і некорумпованій державі. Проте одразу ж країна стикнулася з посиленням сепаратистських рухів у Криму і на Донбасі, які розгорталися за російським сценарієм. Анексія Криму Росією стала можливою у тому числі й завдяки

«п'ятій колонії», яку складали проросійські політичні сили в Україні. В аналітичній доповіді Інституту Разумкова «Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації» (2009 р.), зазначено, що домінуючою соціокультурною групою у Криму є «слов'янська спільнота», яку складають 58,7% опитаних – представники російського і українського етносів, які за своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської культурної і мовної ідентичності, до геополітичної спільноти, яку можна назвати «російський світ» [168, с. 4]. З-поміж світоглядно-ідеологічних орієнтирів, притаманних цій спільноті, особливу увагу привертають орієнтація на російську культуру і єдність східнослов'янського світу під егідою Росії. На той час у Криму активно діяли проросійські організації, серед яких Російська громада Криму (РГК), Народний фронт «Севастополь-Крим-Росія», Національний фронт «Севастополь-Крим-Росія», кримська регіональна організація партії «Руський блок» та інші. У доповіді Центру Разумкова зазначено, що «об'єктом їх впливу є слов'янська спільнота, метою – формування у суспільній свідомості цієї етносоціальної групи комплексу ідей: про історично обґрунтовану та законну належність Криму Росії і випадковість та тимчасовість його належності Україні; про Крим як невід'ємну частину російського соціокультурного та геополітичного простору; про неприпустимість поширення у Криму української мови та культури» [168, с. 61]. Звісно, були випадки, коли українська влада оперативно реагувала на відкриті антиукраїнські заклики і дії з боку цих організацій, але, за висловом С. Асланова, «намагаючись не загострювати етнополітичні суперечності в Криму, центральна влада практично не втручалася в сферу етнонаціональних взаємин півострова. Саме тому російське етнокультурне середовище практично не зазнало згортання з радянських часів» [10, с. 166]. Тож вагома роль проросійських організацій у вихованні у частини кримчан прихильності до «русского мира» не викликає сумніву.

Таким чином, вплив політичного режиму на формування ідентистських

настроїв є одним з визначальних і беззаперечних. Гіпотетично іредентизм може виникнути у поліетнічних державах з різними типами політичних режимів, які проводять неефективну етнополітику. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що поява іредентистських настроїв з боку етнічних меншин цілком можлива в умовах ліберальних режимів і якраз впливає з природи цих режимів, оскільки вони проголошують свободи вибору, слова, чим і користуються політичні лідери, які представляють інтереси етнічних меншин і декларують іредентистські гасла. Вже іншим є питання про загрозу цих свобод для єдності суспільства, адже тоді демократична влада може вжити жорстких заходів з метою викорінення сепаратизму. Демократичні держави поважають норми міжнародного права і не ініціюють територіальні прирощення через проведення загарбницької політики. Більш жорсткі режими в іредентистських державах, навпаки, самі можуть ініціювати експансіоністську політику іредентизму задля надбання нових територій, але не допускають появи відцентрових рухів всередині країни.

У цілому усі політичні режими за умови ефективного вирішення соціальних проблем і розв'язання соціальних конфліктів за допомогою тих засобів, якими вони володіють, здатні попередити появу відцентрових тенденцій. Тому пошук превентивних заходів для попередження появи іредентистських настроїв є нагальною потребою сучасності, що вимагає посиленої уваги науковців до вивчення успішного досвіду зарубіжних країн.

3.2. Взаємозв'язок іредентизму і етнорегіоналізму

Регіональний політичний поділ сучасних суспільств об'єктивно відповідає відмінностям, що існують між регіонами, яким властива природна, соціально-економічна, історико-культурна та інша специфіка. На рівні регіонів відбуваються ті ж процеси, що й на загальнодержавному, але на їх перебігу

неминуче позначаються особливі регіональна ідентичність і регіональна політична культура. Регіональний чинник, у свою чергу, значно впливає на загальнонаціональні процеси, а його ігнорування призводить до порушення стабільності у державі. Слушно зауважує С. Римаренко, що «прихильність окремих груп до певних ідеологій, що репрезентують певні політичні сили, є нормою будь-якого демократичного суспільства. Однак, коли це поєднується з фактором регіону, виникає (чи може виникнути) небезпека сегментації суспільства – і більше того, з протистоянням регіональних еліт, що веде до конфлікту, адже фактор регіону вже давно наклався на політичний фактор» [104, с. 242]. На думку Т. Черненко, «регіон як територіальна одиниця, що склалася історично, може відігравати як об'єднуючу, інтеграційну, роль, так і використовуватися як пішак у брудній грі сепаратистів з метою розколу держави. На жаль, можна констатувати, що керівництво Кремля користується в Україні останнім сценарієм, розігруючи карту сепаратизму на Сході нашої країни» [371, с. 58]. Отже, регіональний чинник є дуже вагомим у сучасному світі, який глобалізується, адже дозволяє регіональним спільнотам зберегти свою самобутність. І. Зварич зазначає, що « всі негативні процеси в етнополітичній сфері (загострення конфліктних ситуацій, протистояння, силові прояви впливу і т. ін.) на сьогодні спричинені не стільки процесами етнізації політики, скільки її регіоналізацією, яка стає домінуючим чинником вітчизняного політичного простору» [118, с. 335]. М. Паламарчук підкреслює, що основні поділи в українському соціумі фактично пов'язані швидше із соціокультурними та регіональними, ніж власне етнічними відмінностями [234, с. 66]. На нашу думку, у поліетнічних суспільствах однаково важливі й етнічний, і регіональний чинники, які стають невід'ємним елементом сучасних політичних процесів, формуючи їх етнорегіональний аспект.

Дослідження іредентизму з врахуванням регіонального чинника вимагає уточнення поняття «регіон». Погодимося з усталеною думкою про те, що «регіон» – це супер-термін, досить складний і багатозначний, тож його

використання в кожному конкретному випадку з врахуванням контексту тієї чи іншої науки вимагає уточнення його змісту. На нашу думку, досить повним є визначення, запропоноване Ю. Косовим і В. Фокіною, які визначають регіон як відносно самостійну політичну систему з достатньо широкою політичною компетенцією, яка охоплює одну чи декілька областей (земель, провінцій, суб'єктів федерації тощо) однієї країни або кількох країн, що зберігають свою незалежність, які з певного кола питань мають спільні органи і здійснюють сукупні повноваження та характеризуються спільною історико-культурною, економічною, географічною, політичною та іншою специфікою [155, с. 25]. Дослідник Л. Ремхельд виділяє такі основні ознаки регіону, як спільна (певна) територія, певне населення, спільність історії, спільність природних умов, спільність проблем, що вирішуються [155, с. 24]. У багатьох визначеннях фігурує такий необхідний компонент регіонального співтовариства, як населення з певною ідентичністю. У даному дослідженні під поняттям «регіон» ми будемо розуміти територіальне співтовариство, у якому переважає (або є досить численною) певна етнічна група, яка виборює новий політичний статус. Причому, на нашу думку, навіть некомпактне розселення групи не заважає її представникам бути досить активними у суспільно-політичному житті і добиватися реалізації поставлених цілей. Інакше кажучи, навіть така група може схилитися до іредентистських поглядів.

Важливою ознакою гомогенності регіону може бути етнічна спільність населення, яка тісно пов'язана з мовною, конфесійною, культурною специфікою. Унітарні і федеративні держави у регіональному поділі можуть враховувати принцип етнічності, застосовуючи його окремо або ж комбінуючи з іншими. Доцільність оформлення адміністративно-територіальних одиниць з врахуванням етнічної ознаки посилюється унікальністю регіону, тобто наявністю особливого історичного досвіду, неповторних природних умов та специфічної місцевої культури. З огляду на чисельне переважання у структурі населення регіону певної етнічної групи можна вести мову про етнорегіони.

Етнічний регіон – це місцевість, частина території країни, яка населена переважно або досить відчутно представниками тієї чи іншої етнічної спільноти, можливо, кількох таких спільнот; етнічний чинник у такій місцевості відчутно впливає на специфіку її розвитку [106, с. 275]. Наприклад, у Криму в структурі населення кількісно переважають росіяни, а кримські татари, хоч і поступаються чисельністю, здійснюють вагомий вплив на суспільно-політичні процеси в регіоні. Етнорегіони досить часто збігаються з межами адміністративно-територіальних утворень, однак можливе також їх виділення за культурною ознакою і ототожнення з етнографічними регіонами, наприклад, в Україні це Буковина, Закарпаття, Крим, Донбас та інші. Окремим варіантом етнорегіонального поділу вважають мовну ознаку, зокрема, Ф. Жіллет зауважив про тотожність етнорегіоналізму і етнолінгвістичного руху з акцентом на мовний аспект [108]. Наприклад, валлонський або донбаський іредентизм свідчить, що мовна спільність з населенням іншої країни відіграє вагому роль в обґрунтуванні іредентистських намірів.

У регіонах як політичних системах формується регіоналізм – стратегія регіональних еліт та/або ідеологія регіоналістських політичних партій, направлена на систематичне і послідовне розширення регіонами власної компетенції. Цей процес передбачає самоструктурування державного цілого, а також політичну, економічну і соціокультурну мобілізацію регіонів [270, с. 157]. В залежності від характеру вимог розрізняють політичний, економічний, культурний регіоналізм. В Україні домінує економічний регіоналізм, викликаний незадоволенням регіональних еліт практикою перерозподілу фінансових потоків у державі. Незважаючи на відмінності в культурно-ціннісних орієнтаціях населення різних регіонів України, культурний регіоналізм розвинений менше. Політичний регіоналізм полягає у вимогах змінити існуючу систему розподілу компетенцій і повноважень, відповіддю на які стало проведення реформи децентралізації влади в Україні.

На думку Т. Татаренко, українські регіони є територіальними соціально-політичними спільностями (ТСПС), для яких характерні дві ознаки: наявність особливої політичної організації і об'єднуючого політичного інтересу. Під політичною організацією розуміють адміністративно-територіальну одиницю, утворену «зверху» центральною владою. За наявності регіонального інтересу місцева еліта добивається скорочення повноважень центральної державної влади і прагне розвивати структури самоврядування і самоорганізації влади. У міру розвитку ТСПС регіональний інтерес все більше не співпадає із загальнодержавним [329, с. 76].

Інтереси українських регіонів у першу чергу пов'язані з економічним розвитком регіонів. Враховуючи важливу роль економічних процесів, можна стверджувати, що на процеси регіоналізації в Україні більшою мірою впливають внутрішні фактори. Відмінності в економічному розвитку регіонів докладно досліджують Р. Павленко і О. Вітер, які називають чинниками розколу нації нерівномірне розташування економічних потужностей, неефективну бюджетну і практично відсутню регіональну політику, внаслідок чого рівень життя населення в регіонах значно відрізняється, формуються негативні стереотипи у регіонів-«донорів» і регіонів-«реципієнтів» [233, с. 101-103]. Відомо, що у промислових регіонах України існує незадоволення державною політикою асигнувань з бюджету держави на розвиток цих областей та тим, що гальмується бюджетна самостійність східних і південно-східних регіонів. До проведення реформи децентралізації влади спонукало незадоволення регіональних спільнот існуючою практикою наповнення місцевих бюджетів, за якою в регіонах залишалося близько третини зібраних тут коштів, більша ж частина надходила у державний бюджет, а потім частково поверталася в регіони у вигляді субсидій, субвенцій чи дотацій.

Однак в Україні є особливість, пов'язана з тим, що регіони, які мають схожі проблеми, не об'єднуються. В. Лупацій вважає, що для українських регіонів характерний стан «регіональної автаркії», яка проявляється перш за все

в економічній сфері. База економічної автаркії була сформована в період економічного спаду, коли регіони вдавалися до вимушеної політики самозабезпечення, одним з наслідків якої стала монополізація регіональних ринків в інтересах місцевих товаровиробників [184, с. 151].

Проте відмінності між українськими регіонами пролягають не тільки у економічній площині, але й у культурній. Є суттєві розбіжності в культурно-ціннісних орієнтаціях населення східних і західних областей України, пов'язані у першу чергу з проблемою самоідентифікації, з різними підходами до оцінки власної мови, культури, історії, що дає підстави говорити про деякі елементи «культурної автаркії». У той же час існує багато чинників, що мають вагу для інтеграції суспільства, наприклад, спільні економічні проблеми. Недаремно багатьма дослідниками констатується такий факт, що за наявності різних критеріїв самоідентифікації у населення різних регіонів консолідація народу України можлива у першу чергу на соціально-економічних засадах.

Суперечливим є питання про роль регіоналізму у процесах регіоналізації. За Р. Калитчаком, регіоналізм – це система поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, і діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети [134, с. 54]. Але наявність регіоналізму ще не свідчить про те, що він обов'язково матиме практичне втілення у регіоналізації, тобто діяльність з метою розширення повноважень регіону не завжди є успішною. Ще одна концепція чітко розділяє регіоналізм, якому властива політична ідеологія, і регіоналізацію як процес, що базується на економічній еволюції і інституційних змінах [272, с. 322]. Шотландський дослідник М. Кітінг з'ясував зв'язок між регіоналізмом і регіоналізацією, виділивши два типи регіоналізму: низхідний і висхідний. Якщо під висхідним регіоналізмом він розуміє політичний рух регіональних еліт, спрямований на посилення ролі регіонів, то низхідний регіоналізм ототожнюється з регіоналізацією. Низхідний регіоналізм зумовлений двома чинниками: відповіддю на вимоги національно-культурної автономії або

необхідністю знайти більш ефективні організаційні рішення для забезпечення регіонального розвитку. Низхідний регіоналізм передбачає, що центр, по-перше, надає більше прав регіональним спільнотам з метою задоволення їхніх вимог щодо розвитку культурної сфери, по-друге, здійснює передачу частини повноважень в регіони, проводить більш активну регіональну політику, спрямовану на вирівнювання рівнів розвитку регіонів [134, с. 47,48]. Для цього потрібна реалізація «політики вирівнювання» та державне регулювання доходів регіональних бюджетів – розподіл податків між рівнями влади і таким чином забезпечення регіонів однаковими ресурсами. В. Каганський під регіоналізмом розуміє ідеологію і практику етнічних і культурних спільнот, що існують реально, тобто утворюють регіони в географічному розумінні. Метою цієї практики є отримання районом інституціонального статусу. Він називає регіоналізм і регіоналізацію різними, навіть протилежними процесами, спільними для яких є тільки районна форма структурування території і крайня точка – статус незалежної держави, але досягається це різними шляхами [133].

Регіональні відмінності, притаманні кожній країні, є об'єктивним фактом, який не можна ігнорувати, оскільки саме вони формують особливі типи регіональних політичних культур. Норми, установки, цінності, які розділяються мешканцями того чи іншого регіону, а також притаманні йому форми політичної поведінки залежать як від історичного досвіду конкретної регіональної спільноти, так і від ступеня задоволеності чи незадоволеності поточними соціально-економічними і політичними процесами в країні та регіоні. Недостатня увага до регіональних проблем може сформувати радикальні настрої та орієнтації. У регіональних політичних культурах України наявні відмінні орієнтації стосовно вибору зовнішньополітичного вектора України, в основному під впливом різних історичних умов: переважна більшість населення західних регіонів орієнтується на Європу, східні ж регіони підтримують тісні зв'язки з Росією. Населення західних регіонів України є більш політично активним, що пояснюється як високим ступенем

політизування через історичні причини, так і переважанням сільського населення, яке бере більш активну участь в електоральних процесах.

Регіоналізм як політична стратегія вимагає підтримки з боку народу, усвідомлення ним важливого значення політичних та інших вимог, які висувуються політичними елітами регіонів. Для цього здійснюється цілеспрямований вплив на політичну свідомість мешканців регіону, результатом якого є формування певної регіональної ідентичності.

Регіоналізм, який значною мірою спирається на етнічні цінності і актуалізує їх, виступає як етнорегіоналізм; у цьому випадку вимоги регіональних еліт неминуче артикулюють інтереси етнічної спільноти. Відбувається політизація етнічності, яка засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів [236, с. 12]. Політизація етнічності проявляється у прагненні етнічної групи впливати на прийняття рішень, що може відбуватися як у конвенціональних, так і у деструктивних формах. Проте доповнення регіонального чинника етнічним супроводжується подеколи ірраціональністю і високим рівнем емоційності, що яскраво проявляється у тривалих міжетнічних конфліктах. Дж.Д. Ферон зазначає, що етнічність набуває соціального значення, коли індивіди помічають і обумовлюють свої дії за етнічними відмінностями в повсякденному житті, а етнічність політизується, коли етнічні коаліції організовані за етнічною ознакою або коли доступ до політичних чи економічних вигід залежить від етнічної приналежності [400].

Ф. Жіллет пов'язує етнорегіоналізм зі «зростанням політичної активності етнічних меншин на регіональній основі в рамках держави для досягнення цілей, які можуть змінюватися з плином часу: на початку, це лише розширення можливостей для культурного самовираження, яке згодом замінюється максимальним завданням – політичним сепаратизмом» [108]. За визначенням Г. Макарова, етнорегіоналізм – це політичний рух, який переслідує мету забезпечити більші можливості для життєдіяльності, розвитку або домінування

відповідної етнічної спільноти на території компактного проживання у складі ширшого державного утворення, а також відповідна йому сукупність політичних поглядів [191]. С. Матвієнків зазначає, що цей термін використовується для визначення пошуків ширшого контролю над політичними справами місцевої етнічної спільноти, яка відокремлює себе від інших етнічних спільнот, котрі мешкають у країні [197, с. 211]. На нашу думку, змістом етнорегіоналізму є прагнення етнічної групи, яка кількісно переважає або є досить численною і проживає у межах певного регіону як політичного утворення, впливати на процес прийняття рішень у поліетнічній державі з метою врахування інтересів цієї групи. Форми впливу етнічних груп можуть бути різноманітними, як конвенціональними, так і неконвенціональними, забороненими. Найбільш поширеним способом лобіювання інтересів етнічних чи національних меншин є діяльність громадських організацій, які захищають інтереси цих груп. Успішним результатом етнорегіоналізму стає гармонійна інтеграція групи в соціум, тобто здобуття рівних з іншими групами можливостей для реалізації політичних і економічних прав при збереженні етнічної самобутності.

Однак питання про вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у поліетнічній державі до сьогодні залишається дискусійним. Слід відзначити, що етнорегіоналізм у цілому має досить нейтральний характер, свідченням чого є наявність великої кількості поліетнічних держав з етнорегіонами, в яких відбувається досить стабільний політичний процес. Запорукою цього стають демократичні цінності, вкорінені в політичній культурі суспільства, і бажання регіональних і національних політичних лідерів вступати у конструктивний діалог. У той же час навіть демократичні держави не застраховані від прояву негативних функцій етнорегіоналізму, оскільки можлива поява його радикальних форм, які несуть загрози територіальній цілісності держави. Тож актуальним є дослідження причин, які обумовлюють негативний вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у поліетнічних державах.

Країни Європи за типологією політичних систем Г. Алмонда відносяться до континентально-європейського типу політичних систем, у яких національна політична культура є фрагментарною і формується на основі регіональних культур. Для підтримання загальнонаціональної єдності у таких державах важливою умовою є наявність громадянського патріотизму, який базується на ідеології солідарності, консенсусу між різними суспільними групами і визнання «єдності у багатоманітті». Громадянський патріотизм є результатом формування нації як політичного утворення, у якому кожна людина, незалежно від її етнічної приналежності, також ідентифікує себе як громадянин держави, розділяючи загальнодержавні національні цінності, норми і установки. Відповідно до цього, у індивіда формується національна ідентичність, яка поряд з іншими ідентичностями – локальною, етнічною, регіональною – складає ієрархічну систему. Причому ці ідентичності можуть перебувати у різних взаємозв'язках, а одна або декілька з них можуть мати більш пріоритетне значення в ієрархії і за певних обставин виступати активним мотиватором дій індивіда. Посилення вольової (інструментальної) складової ідентичності об'єктивно відбувається в умовах політичних криз або штучно активується в рамках політики ідентичності, тобто під впливом цілеспрямованих дій політичних еліт по формуванню у індивіда бажаного уявлення про свою групу, сусідні спільноти або суспільно-політичну ситуацію в цілому. Політика ідентичності є важливим інструментом мобілізації індивідів на підтримку політичного курсу, декларованого регіональними елітами. В Європі в умовах інтеграційних процесів більш яскравими стають регіональні ідентичності і більш помітною регіональна фрагментація, отже, неминучими стають конфлікти між цілим (державою) і частиною (регіоном). Серед значної частини населення етнорегіонів спостерігається підтримка сепаратистських та іредентистських настроїв, у зв'язку з чим радикалізація політичних інтересів етнорегіонів може потенційно загрожувати безпеці національних держав. Для

того, щоб з'ясувати причини, які сприяють появі сепаратизму та іредентизму на основі етнорегіоналізму, проаналізуємо досвід європейських держав.

Класичним прикладом появи і розвитку сепаратистських настроїв на ґрунті етнорегіоналізму є Каталонія, один з найбільш розвинених регіонів Іспанії – унітарної децентралізованої держави, яка наділяє регіональні влади в автономіях значними повноваженнями За ст. 152 Конституції Іспанії (1978 р.) в автономних співтовариствах існують: Законодавчі збори, які обираються шляхом загальних виборів на основі пропорційної системи, Урядова рада, яка має виконавчі і адміністративні функції і очолюється Головою, який обирається Зборами з числа їх членів і призначається Королем, та Вищий суд [150]. Однак відцентрові тенденції досить потужні, еліти окремих регіонів виголошують сепаратистські лозунги. 9 листопада 2014 р. у Каталонії відбулося опитування громадської думки щодо незалежності регіону, яке не мало юридичного значення, оскільки відрізнялося від референдуму, адже право на висловлення своєї думки мали усі громадяни старше 16 років, у тому числі й громадяни інших держав, які проживали в Каталонії. Трохи більше 80% з тих, хто проголосували (а це було майже 2,5 млн. осіб) підтримали ідею незалежності Каталонії. Виникають сумніви в однозначній підтримці ідеї незалежності з огляду на те, що взагалі право голосу в даному регіоні мають близько 5,4 млн. осіб [173].

Яскраво виражений етнорегіоналізм сформувався у Шотландії. Хоч цей регіон має власний парламент та вже кілька століть перебуває у союзі з Англією, прагнення до самостійного вирішення питань поточної політики і ухвалення рішень досить сильне. Регіональний сепаратизм спирається на наявність у Шотландії значних енергетичних ресурсів, адже всі запаси нафти Великобританії знаходяться у Північному морі на узбережжі Шотландії, і саме цей регіон забезпечує 20% європейської альтернативної енергії. 18 вересня 2014 р. у Шотландії відбувся плебісцит, на який винесли питання «Чи повинна Шотландія бути незалежною країною?». Проти незалежності висловилися 55,3% населення, за незалежність – 44,7%. Явка склала 84,59% [381]. Прем'єр-

міністр Великобританії Девід Кемерон пообіцяв Шотландії і іншим регіонам – Уельсу, Англії і Північній Ірландії – розширення повноважень. Звісно, були й сумнівні моменти – у плебісциті брали участь громадяни інших держав, які проживали у Шотландії, однак прихильники незалежності сприйняли результат, а прем'єр-міністр Шотландії та ідейний натхненник кампанії «Yes Scotland» Алекс Салмонд пішов у відставку.

Науковці слушно відзначають, що активізація політичних вимог етнічних спільнот відбувається за наявності їх низького соціального статусу, однак приклади Каталонії й Шотландії – досить розвинених регіонів – стосуються такого варіанту самовизначення, коли мова йде про прагнення до політичної незалежності, а у цьому випадку регіональний сепаратизм спирається на всю сукупність переваг, якими володіє регіон, у тому числі й економічних.

Деякі специфічні ознаки має етнорегіоналізм, у політичній програмі якого домінують іредентистські заклики, тобто декларується прагнення приєднання до сусідньої держави і проголошується ідея об'єднання так званого «розділеного народу». Цей курс обґрунтовується цілим комплексом причин, які можуть бути уявними або ж надуманими (розділеність етносу; ментальне тяжіння до сусідньої держави; політика ідентичності, що проводиться регіональними елітами і виступає в якості каталізатора іредентистських настроїв; іредентистська політика сусідньої держави тощо). Крім того, етнорегіоналізм іредентистського спрямування формується у прикордонних регіонах, оскільки важливою умовою найчастіше є досить компактне проживання частини розділеного народу біля кордонів держави-сусіда.

У сучасному світі іредентистські гасла стали невід'ємною рисою політичної риторики радикально налаштованої політичної еліти у багатьох регіонах світу. Так, у вересні 2014 р. лідер північноірландської націоналістичної партії «Шинн Фейн» Джеррі Адамс закликав провести референдум у Північній Ірландії, який міг призвести до відокремлення від Великобританії і возз'єднання з Ірландією [39].

Регіоналізм іредентистського характеру сформувався у Валлонії – бельгійському регіоні, де проживає франкомовне населення. В умовах політичної кризи в Бельгії у 2007-2011 роках поглибився розкол між Валлонією і Фландрією. Загроза територіальній цілісності країни була досить великою; ряд політиків Валлонії обґрунтовував іредентистські наміри з метою приєднання до Франції. За результатами дослідження, проведеного Ipsos у 2008 р., за приєднання до Франції висловилися 49% валлонів і 60% французів [438]. Однак вже у 2011 р., як свідчать результати дослідження, проведеного Ifop, ідею приєднання до Франції підтримала менш як половина населення Валлонії – 39% (13% – «повністю згодні», 26% – просто «згодні») [300]. Курс радикально налаштованих валлонських політиків повністю підтримала лідер французького «Національного фронту» Марін Ле Пен. Наведений приклад свідчить про те, що іредентистські гасла часто не знаходять повної підтримки з боку пересічного населення, але у них можуть бути зацікавлені впливові політики інших держав.

В Україні як поліетнічній державі етнорегіоналізм є помітним політичним явищем, яке значною мірою впливає на суспільно-політичне життя держави та її регіонів. У прикордонних областях етнорегіоналізм проявляється у вигляді посилення політичної активності з боку лідерів національних меншин. Прикладом є активізація русинського субетносу, представники якого прагнуть адміністративно-політичного самовизначення і офіційного визнання русинського народу. Більш загрозливим для політичної стабільності є етнорегіоналізм з сепаратистськими або іредентистськими гаслами. Як правило, ці наміри знаходять зовнішню підтримку, наприклад, включення частини українських земель до складу інших держав є складовою політичних проєктів, які ґрунтуються на ідеї «Великої держави» або захисту співвітчизників за кордоном («русский мир»).

У 2014 році радикальний етнорегіоналізм створив прямі загрози єдності України і цілісності державних кордонів. Регіоналізм завжди мав специфічні ознаки у Криму і на Донбасі, де домінувала російськомовна спільнота, для якої

було характерне ментальне тяжіння до Росії. Етнічні росіяни становили більшість тільки у Криму, у той час як дані переписів населення свідчать про те, що для Донбасу характерне тривале чисельне переважання українського населення. Як зауважує В. Скляр, за 1959-2001 рр. відбулось зростання чисельності українців у Донбасі і рівень частки українців серед усього населення Донбасу зріс з 56,36 % до 57,24 % [307, с. 96]. Однак, хоч у Донбасі і переважали етнічні українці, деяких з них можна охарактеризувати як «політичних росіян», і тому в умовах політичної кризи частина населення регіону підтримала сепаратистські й іредентистські заклики. Наслідком стали тривалі військові дії у регіоні, руйнування його інфраструктури, поява великої кількості вимушених переселенців.

Одна з причин появи сепаратистських настроїв в Україні була визначена в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні» (2014 р.), де зазначено, що «слабкість національної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікувати себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних держав – до спокуси розробки сценаріїв «захисту» «своїх співвітчизників» на території України» [255]. Це типова причина для багатьох держав, оскільки саме несформованість чи слабкість національної ідентичності обумовлює практичну відсутність громадянського патріотизму у значної частини населення етнорегіонів і пріоритетність регіональної ідентичності, яка часто є досить яскраво вираженою. У випадку етнорегіонів когнітивний елемент регіональної ідентичності наповнений стійкими уявленнями про особливе історичне минуле етносу і тимчасовий характер політичного союзу з державою проживання (як це характерно для Шотландії), реальне або вигадане ігнорування проблем регіонів з боку державної влади. До того ж такі уявлення постійно підживлюються місцевими політичними елітами в рамках політики ідентичності. В залежності

від рівня підтримки населенням вимог регіональних політичних еліт можна виділити аутентичний і неаутентичний етнорегіоналізм. У випадку аутентичного етнорегіоналізму населенням підтримка політичний курс, декларований регіональними лідерами. На цій основі розвивається етнічний патріотизм, змістом якого є відданість своїй етнічній спільноті і здійснення дій, спрямованих на її підтримку і розвиток. Якщо ж заклики регіональних політичних лідерів не сприймаються представниками етнічної групи, відповідно, неможливою стає етнополітична мобілізація, отже, формується неаутентичний етнорегіоналізм.

Таким чином, аналіз політичної практики сьогодення дає можливість стверджувати, що деструктивний вплив етнорегіоналізму на політичну стабільність у поліетнічних державах полягає у загрозі територіальній цілісності держави, яка виникає внаслідок прагнення регіональних лідерів змінити політичний статус регіону через вихід зі складу держави, декларуючи сепаратистські або іредентистські вимоги. Етнорегіоналізм набуває радикальних рис за наявності цілого комплексу причин, серед яких:

- 1) особливе історичне минуле регіону, унікальні природні умови, специфічна місцева культура (мова, фольклор, релігійні вірування, традиції і звичаї);
- 2) соціальний статус (політичний, економічний), відмінний від статусу інших етносів, а також неувага з боку державної влади до регіональних проблем;
- 3) активна підтримка сепаратистських і іредентистських настроїв з боку сусідніх держав, у тому числі під гаслами захисту «етнічних родичів»;
- 4) політичні амбіції регіональних лідерів, які декларують курс на відокремлення;
- 5) слабкість або ж відсутність державної етнополітики, метою якої є формування загальнонаціональної ідентичності, і не завершений стан формування громадянської (політичної) нації.

Очевидно, що поєднання навіть декількох з названих причин створює підґрунтя для радикалізації етнорегіоналізму [66, с. 183].

Шляхами подолання деструктивного впливу етнорегіоналізму на

політичну стабільність у поліетнічній державі можуть стати загальнонаціональний відкритий політичний і культурний діалог між представниками різних груп, забезпечення прав і інтересів регіонів через проведення регіоналізації на засадах принципу субсидіарності, здійснення виваженої регіональної політики і етнополітики та інші заходи.

3.3. Конфлікт ідентичностей як передумова появи іредентистських настроїв

Кожна людина усвідомлює себе членом певної спільноти, таким чином ідентифікуючи себе з тим чи іншим співтовариством – локальним (житель села чи міста), етнічним, релігійним, регіональним, національним або державним. У зв'язку з одночасним включенням індивіда у декілька спільнот у нього формується складна ідентифікаційна система, у якій вагоме місце посідають етнічна і державна (національна) ідентичності. Існує своєрідна ієрархія ідентичностей, оскільки сам індивід визначає їх пріоритетність і ступінь значущості для себе. Крім того, не всі ідентичності є одночасно затребуваними, тож можна говорити про ситуаційний характер їх актуалізації.

Ідентичності проявляються в системі «ми-вони», адже для того, аби співвідносити себе з певною групою за низкою чинників, необхідно чітко усвідомлювати відмінність цієї групи від інших. Більше того, «інші» виконують не просто роль «чогось відмінного від «нас»», а своїм сприйняттям «нас» частково формують наше уявлення про себе. В. Кочетков вірно зазначає, що на ідентичність великий вплив справляє сприйняття іншими. Якщо при потраплянні в інше середовище людина опиняється у становищі чужинця, ізгоя, то вона сама почне вважати себе чужинцем. Якщо більшість населення країни вважає меншість відсталою, невігласами, то члени цієї меншості сприймуть це ставлення, і воно перетвориться на частину їх ідентичності [159, с. 149,150].

А за словами Е. Ериксона, «будь-яка позитивна ідентичність... визначається і через негативні образи, і варто визнати ту неприємну обставину, що наша Господом подарована ідентичність живе за рахунок приниження інших» [383, с. 312,313]. Причому уявлення «ми-вони» не обов'язково містять компонент протистояння, адже навіть просте усвідомлення своєї відмінності від інших у поліетнічному середовищі вже актуалізує ідентифікаційні почуття, не кажучи вже про існування у конфліктному середовищі. Тож етнічний образ людини не зводиться тільки до проблеми самовизначення в поліетнічному середовищі, але й має зв'язок з проблемою вирішення міжетнічних стосунків і їх гармонізації на принципах поваги і взаєморозуміння [105, с. 65].

Етнічна ідентичність є стійкою системою уявлень індивіда про себе як члена етнічної групи та її місце у суспільстві. Національна ідентичність викликає колективну солідарність громадян, і саме на її основі формується патріотизм як моральний і політичний принцип. Саме через домінування етнічної ідентичності над національною у меншин формуються іредентистські настрої. Співіснування етнічної і державної ідентичностей більш гармонійне у тому випадку, якщо індивід є громадянином мононаціональної держави. Однак у світі вкрай мало держав-націй, які є етнічно однорідними, адже, за даними американського дослідника У. Коннора, їх всього 9,1% від загальної кількості [194, с. 21]. У поліетнічних державах влада стикається з проблемами узгодження інтересів різних етнічних груп, що має надзвичайно важливе значення для стабілізації суспільних відносин. Дійсно, ігнорування інтересів етнічної групи може сформувати у представників етносу відчуття меншовартості, на основі якого формується «абсолютизований патріотизм», який виражає вузько направлені інтереси однієї соціальної групи.

Етнічна ідентичність формується однією з найперших. У поглядах на її виникнення науковці розділилися – примордіалісти вважають її вродженою, інструменталісти ж, навпаки, розглядають як таку, що формується цілеспрямовано політичними антрепренерами. Етнічна ідентичність має

здатність тривалий час залишатися незатребуваною, тобто об'єктивно існувати, але не бути використаною в якості ресурсу для отримання тих чи інших суспільних благ. Такий стан етнічної ідентичності може бути характерний як для демократичних держав, де етнічна ідентичність усвідомлюється індивідами, але не існує загроз для її існування, так і для недемократичних режимів, де незатребуваність етнічної ідентичності обумовлена курсом на створення нової етнонаціональної або наднаціональної («радянський народ») спільності.

Автори монографії «Етнос і соціум» виділяють кілька типів етнічної ідентичності, серед яких на увагу в контексті нашого дослідження заслуговують «етнічний нарцисизм» і етномаргінальний тип. Етнічний нарцисизм передбачає ставлення індивіда до етнічної батьківщини як лона, в якому народжується людина, а патріотизм може набувати форми фанатизму, емоційної збудженості і духовної піднесеності [105, с. 67]. Такий стан етнічної ідентичності може бути притаманним націоналістично налаштованим політикам, які активно підтримують великодержавницьку ідею. Носіями маргінального типу ідентичності є особи, які проживають за межами своїх етнічних територій; в силу проживання в іноетнічному, у тому числі іншомовному, середовищі для них характерний високий ступінь подвійної ідентичності. Проявом етномаргінальної ідентичності є неспівпадіння національної приналежності особи з її мовною поведінкою та культурною орієнтацією [105, с. 71]. Явище, коли особа змінює етнічну приналежність, називається криптоетнічність.

Кожна національна меншина об'єктивно усвідомлює свою відмінність від решти населення країни на основі володіння рисами і ознаками (історичне минуле, культура, мова, релігія), що є спільними з іншими частинами розділеного народу, які проживають на суміжних територіях. Природним є бажання до підтримання економічних чи культурних зв'язків зі спорідненими групами, але іредента, крім цього, орієнтована на приєднання до своєї етнічної батьківщини. Позиція національної меншини-іреденти є досить важливою,

адже вона опиняється на роздоріжжі: повністю інтегруватися у систему соціально-політичних і економічних відносин у державі проживання чи цілком орієнтуватися на споріднену державу, уявляючи акт «возз'єднання» неминучим, невідворотним й історично справедливим? У цьому випадку можна вести мову про конфлікт ідентичностей – національної (громадянської) і етнічної, який кожна ірідента долає по-своєму. Етнічна ідентичність, яка виражена досить яскраво, домінує над національною (громадянською) ідентичністю як почуттям приналежності до держави проживання. Національна ідентичність при цьому може бути досить слабкою чи несформованою. Для прикладу звернемося до характеристики російської іріденти у Криму, для якої характерне кількісне домінування над іншими етнічними групами. У рамках соціологічного дослідження, яке проводилося Центром Разумкова в АР Крим і Севастополі у 2008 році, на питання «Якби у Вас була можливість, чи змінили б Ви українське громадянство на інше?» ствердно відповіли 54,7% росіян [386]. Тобто більше половини росіян своїми відповідями фактично заперечили існування у себе української громадянської ідентичності.

У цьому контексті доцільно навести думку І. Байрамова, який розглядає сепаратизм як крайній полюс етнічної ідентичності і визначає місце сепаратизму в структурі ідентичності таким чином: сепаратизм з'являється тоді, коли етнічна ідентичність не відповідає національній самосвідомості, тобто коли інтереси етносу (як вони усвідомлені людиною) не співпадають з офіційним варіантом національної ідеї [11, с. 190]. А Л. Угрин зауважує, що криза ідентичності, конфліктність регіональних ідентичностей в Україні посідають вагоме місце серед сукупності внутрішніх і зовнішніх детермінант сепаратизму, оскільки опосередковують їх сприйняття через історично сформовані й технологічно сконструйовані смисли, цінності, дискурси [343, с. 59].

За висловом Р. Брубейкера, національні меншини мають свій власний націоналізм і роблять заяви, виходячи із своєї національності [33, с. 17]. Окремі національні меншини, які проживають поряд зі спорідненою державою, можуть

не артикулювати вимоги щодо приєднання до етнічних родичів, а мати власний проект етнокультурного розвитку, намагаючись легальними засобами домогтися розширення своїх політичних чи культурних прав. Звісно, не кожна національна меншина стає іредентою, а, отже, в багатьох випадках ідентифікаційна система представника національної меншини досить гармонійна. Такі національні меншини, хоч і межують з кордонами спорідненої держави, першочергово ідентифікують себе з державою, у якій живуть. Важливим завданням для представників влади є формування загальнонаціональної ідентичності у національних меншин, що виступатиме засобом попередження відцентрових тенденцій внаслідок бажання пріоритетної ідентифікації себе з сусідніми народами, а не з державою проживання.

Поряд з етнічною як базовою не менш важливою є регіональна ідентичність, адже індивід у першу чергу починає засвоювати цінності й норми своєї етнічної спільноти і свого територіального співтовариства, а вже потім – загальнонаціональні, тобто етнічна і регіональна ідентифікації передують національно-державній. Саме тому з врахуванням об'єктивного існування такого явища, як етнорегіоналізм, доцільно звернути більш пильну увагу на регіональну ідентичність, яка є більш гнучкою, ніж етнічна, і може піддаватися трансформації. Це має значення для попередження появи іредентистських настроїв, що можливе шляхом впровадження в свідомість жителів етнорегіону уявлення про регіональну спільноту як цілком самодостатню для того, аби здійснювати управління регіональними справами, залишаючись у складі поліетнічної держави. Звісно, не йде мова про нівелювання етнічної ідентичності, а про гармонійне «злиття» характеристик етнічної і регіональної ідентичностей у етнорегіональну ідентичність. Л. Нагорна зазначає, що «взаємозв'язок регіональної й етнічної ідентичності настільки тісний, а прояви впливу на суспільне життя настільки споріднені, що часто їх розглядають у комплексі, аж до конструювання «гібридного» поняття «етнорегіональна ідентичність» [214, с. 60].

Регіональна ідентичність має просторово-територіальний характер і у складній ідентифікаційній системі займає проміжне положення між локальною та національно-державною ідентичностями. Регіональна ідентичність – притаманне мешканцям регіону відчуття єдності і причетності до даного співтовариства, що базується на спільних культурних установках, економічних інтересах, соціальних орієнтаціях. На формування регіональної ідентичності великий вплив здійснюють географічні, культурно-історичні, соціально-економічні фактори. Не менш важливе значення має суб'єктивний фактор, пов'язаний з діями еліт регіону щодо створення у його мешканців певних установок і оцінок свого регіону.

Інтерес до вивчення регіональної ідентичності виник з появою незалежної держави в умовах, коли на теренах України почали виокремлюватися регіональні ідентичності, а у значної частини громадян почався процес руйнування «радянської ідентичності». Очевидно, що територіальна ідентифікація починає формуватися однією з найперших і завжди залишається однією з пріоритетних для індивіда. Слід хоча б згадати так звані «земляцтва».

Регіональна ідентичність має кілька компонентів: когнітивний (набір знань про свій регіон), аффірмативний (набір емоцій відносно свого регіону), а також інструментальний, який розкриває її значення для соціальної і політичної мобілізації населення. Перші два компоненти свідчать про те, що у регіональній ідентичності вагомою є культурна складова, саме тому цей вид ідентичності дозволяє формувати механізми соціалізації, які ґрунтуються на місцевих культурних особливостях.

Інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в політичній культурі населення, яка включає в себе особливі характеристики політичних орієнтацій та політичної поведінки жителів регіону. Регіональна ідентичність виступає як основа для особливого сприйняття загальнонаціональних політичних проблем, що виражається в особливій електоральній поведінці в ході національних виборів і референдумів [37,

с. 162]. Крім того, інструментальний аспект регіональної ідентичності проявляється в оформленні регіональних партій і рухів. Таким чином, регіональна ідентичність з вираженим інструментальним аспектом свідчить про наявність елементів громадянської культури, адже населення регіону формує чіткі оцінки політичного процесу і бере активну участь у політичному житті суспільства.

Практика показує, що в окремих регіонах регіональна ідентичність не відіграє вагомої ролі в політичних процесах, а набуває актуального значення тільки тоді, коли еліти використовують регіональну ідентичність як додатковий ресурс у боротьбі за владу. У зв'язку з цим була сформована дослідницька традиція, згідно з якою у формуванні регіональної ідентичності велика роль відводиться політичним елітам, що намагаються використати регіональні ідентичності для досягнення політичних цілей таким чином, що їхні інтереси народом сприймаються і розцінюються вже як свої, тобто як народне волевиявлення. Як зазначає Л. Нагорна, регіональна ідентичність «створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт» [214, с. 72].

Сучасний політичний процес технологізується, свідченням чого є проведення у багатьох сучасних державах політики ідентичності. Традиційно термін «політика ідентичності» асоціюється саме з діяльністю політиків по виробленню ідентичності, хоч сфера застосування даного поняття значна ширша. На користь розуміння політики ідентичності саме як діяльності політичних еліт свідчить класифікація форм ідентичності зарубіжного вченого М. Кастельса: 1) легітимуюча, яка вводиться пануючими інститутами для розширення і раціоналізації свого панування; 2) ідентичність спротиву, яка формується акторами, які перебувають в ситуації їх недооцінки; 3) проективна ідентичність, в ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, яка змінює їх становище в суспільстві і направлена на перетворення всієї соціальної структури [354, с. 131].

Однак ряд вчених не згодні з тим, що термін «політика» у даному словосполученні необхідно пов'язувати саме з дією політичних еліт. Так, О. Філіппова і Ю. Сорока зазначають, що поняття «політика ідентичності» прийшло з англійської мови, і проводять розмежування понять «politics» як процесу, завдяки якому групи людей беруть участь у прийнятті рішень, і «polісу» як певного механізму по досягненню цілей. Політика як процес завжди «суб'єктна» і передбачає активну позицію соціальних акторів, які самі ініціюють певні дії, а політика як механізм диктує для соціальних акторів роль «пасивних споживачів», яким згори «нав'язується» метод для досягнення мети. Для визначення сутності політики ідентичності автори обирають перший підхід, таким чином підкреслюючи суб'єктність політики ідентичності (як активно перетворюючі властивості і здібності соціальних акторів) [354, с. 132].

Розуміння політики ідентичності як соціальної практики бере свій початок з 1960-х років у США, коли влада у процесі прийняття рішень почала зважати на інтереси етнічних меншин, які зазнавали дискримінацій у попередній період історії. К. Хейс зазначає, що політика ідентичності починалася з аналізу форм придушення меншості з метою вироблення рекомендацій по реабілітації, переосмисленню місця і ролі раніше принижених груп у суспільстві [360]. Наслідком політики ідентичності у США стало формування американської нації, представники якої розділяють єдині цінності і установки. Але політика ідентичності здатна «працювати» і у європейсько-континентальних політичних системах, для яких характерна наявність багатьох етнічних і культурних сегментів, саме тому втіленням політики ідентичності в країнах Заходу стала практика мультикультуралізму.

Спираючись на американський досвід політики ідентичності, її розглядають як процес прийняття політичних рішень про здійснення певних акцій, дій, політики саме на підставі належності тих чи інших індивідуумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи [335, с. 12].

Саме тому виправданим є розгляд політики ідентичності і як ухвалення політичних рішень з врахуванням інтересів етнорегіональної спільноти.

Однак таке тлумачення дещо звужує розуміння політики ідентичності, оскільки не враховує суб'єктність самого носія ідентичності, а тільки розглядає його як об'єкт державної політики. Як слушно зауважує Л. Нагорна, «термін «політика ідентичності» багатозначний, але переважно йдеться про новий вимір ідентифікаційних практик, змістом якого виступає свідоме конструювання ідентифікаційних моделей в залежності від інтересів і політичних уподобань еліт» [214, с. 290]. Загальною метою політики ідентичності є комунікативна цілісність спільноти, її суб'єктність, спроможність формувати й відтворювати спільні уявлення, норми та цінності, ухвалювати спільні рішення і досягати спільних цілей [243, с. 10]. Успішними об'єктами «переформатування» є регіональна і національна ідентичності, оскільки їх носії більшою мірою відповідають характеристикам «уявних спільнот», описаних Б. Андерсоном, які створюються як результат ототожнення індивіда з цією спільнотою на основі уявлень про спільне походження, її місію, цінності, суттєві відмінності від інших спільнот того ж типу. Змістовне наповнення саме цих ідентичностей великою мірою залежить від інтересів політичних еліт. Етнічна ж ідентичність – досить стабільне утворення, яке важко піддається трансформації.

М. Розумний вважає, що політика ідентичності, яка зачіпає багато аспектів суспільного життя (утвердження атрибутів і символів державності, мовну політику, виховання молоді, освіти, практично всі гуманітарні і суспільствознавчі галузі науки, інформаційну сферу, пріоритети зовнішньої політики, економічний протекціонізм та ін.) пов'язана з політикою регулювання міжетнічних відносин, яка є її складовою і включає у себе підтримку та захист інтересів етнічних груп і національних меншин, протидію проявам ксенофобії та нетерпимості на культурному, етнічному й релігійному підґрунті, а також сприяє інтеграції меншин до політичної нації [277, с. 32].

Російський дослідник В. Гельман прямо пов'язує цілеспрямовані дії регіональних еліт щодо формування певного образу регіону з інструментальним аспектом регіональної ідентичності. Політику регіональної ідентичності він визначає як діяльність регіональних еліт по управлінню інформаційним середовищем з метою створення у споживачів інформаційних потоків всередині і поза регіоном бажаного уявлення про сам регіон, про самих себе в регіоні та про місце регіональних еліт у минулому, сьогоденні і майбутньому регіону [59, с. 95]. Такий же підхід відстоює білоруський вчений Г. Міненков. На його думку, прагнення, які охоплюються «політикою ідентичності», є колективними і публічними, а не тільки індивідуальними і приватними, і представляють собою теоретичну і соціально-політичну боротьбу, що пов'язана з руйнуванням існуючих легітимаций і пошуком визнання і легітимності, а іноді й влади [204]. До цієї точки зору схиляється Л. Нагорна: «Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний архетип, який, у свою чергу, стає одним з ключових елементів конструювання регіону як специфічного соціально-політичного й інституційного простору» [214, с. 58].

У політологічній літературі домінує перший з охарактеризованих підходів, тобто розуміння політики регіональної ідентичності як ініційованої представниками політичної еліти. Така політика має ряд особливостей. Як зазначає Л. Нагорна, «конструювання регіональних ідентичностей є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його в ідеалі є вироблення у регіональної спільноти відчуття територіального колективу і прагнення до самореалізації й самоорганізації» [214, с. 291]. Наслідком проведення політики регіональної ідентичності повинна стати налаштованість громадян на суспільний діалог і співпрацю. У зв'язку з цим можна стверджувати, що політика регіональної ідентичності

відіграє вагому роль у формуванні громадянської культури на регіональному рівні. Громадянська культура визначається як культура участі й підтримки, що характеризує взаємодію населення і влади та передбачає формування у людей як прихильного ставлення до політичної системи й існуючого порядку, так і критичної вимогливості до них; здатність громадян брати участь у прийнятті рішень, які можуть впливати на владу; наявність у громадян знань про їхні права й обов'язки, про особливості функціонування політичної сфери суспільства, а також визнання ними суспільних норм. Влада сприймається як об'єкт впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян.

Для процесу формування регіональної ідентичності важливе значення мають різні фактори: довгострокові – історична пам'ять, етнічний і релігійний склад населення регіону, рівень соціально-економічного розвитку регіону; і короткострокові, які формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт або політичної ситуації. Але у процесі формування регіональної ідентичності беруть участь не тільки еліти, а й інші актори. У типології акторів, розробленій Л. Сагітовою, генераторами ідентичності виступають елітні групи, які поділяються на владну еліту, що задає основний вектор соціальних перетворень, й інтелектуальну еліту, яка генерує ідеології, що підтримують стратегії владної еліти або ж опозиційні їй. До стимулюючих груп відносяться актори, які поширюють ідеологію, етнічні й регіональні цінності та символи – ЗМІ, система освіти і культури. Третю групу складають реципієнти – громадяни, на яких направлений вплив [291].

Виникає питання: чому стає можливою і навіть успішною цілеспрямована діяльність політичних еліт регіону по виробленню у населення особливих установок щодо свого регіону і його місця у державі? На думку Л. Нагорної, територіальна ідентичність перетворюється в ефективний мобілізаційний ресурс в умовах відсутності у держави чіткої стратегії формування громадянської ідентичності й адаптованої до проблем регіонів культурної

політики [215, с. 107]. Можна стверджувати, що за таких умов в поліетнічній Україні є декілька центрів продукування регіональних ідентичностей.

Доречним буде звернення до теорії зарубіжних вчених С. Роккана і Д.В. Урвіна про центр та периферію, згідно якої під центром розуміється привілейований пункт території, в якому найчастіше зустрічаються власники ключових військових/адміністративних, економічних і культурних ресурсів; в якому є спеціально встановлені місця для обговорень, переговорів і прийняття рішень; де люди збираються для ритуальних церемоній підтвердження своєї ідентичності; де є пам'ятники, що символізують цю ідентичність; де наявна найбільша частка економічно активного населення, зайнятого обробкою і передачею на далекі відстані повідомлень та інструкцій. Периферія, навпаки, залежна від центру, ізольована від усіх регіонів, крім центрального; не робить значного внеску в загальний потік комунікації всередині даної території; має культуру, яка не є універсальною, не складає самодостатнє ціле, має значення для обмеженого кола людей і не є повністю домінуючою на політично визначеній території [279, с. 120,121]. Периферія поділяється на внутрішню і зовнішню. Зовнішня (транскордонна) периферія перебуває на перетині впливу різних центрів, до того ж характеризується певними культурними, релігійними, етнічними особливостями, що сприяє формуванню специфічної регіональної ідентичності, яка протистоїть національно-державній ідентичності. Оскільки в Україні ми бачимо досить яскраво виражені регіональні політичні культури, у яких населення має відмінні політичні орієнтації та політичну поведінку, можна стверджувати про те, що декілька великих міст в різних етнографічних регіонах відіграють роль центру і перебирають на себе деякі його функції. Користуючись термінологією С. Роккана і Д.В. Урвіна, Україна належить до поліцефальних територіальних утворень, що означає «більш рівне, більш однорідне поширення ознак центрального положення по всій території, і, можливо, просторову сегментацію різних типів власників ресурсів, мережу функціонально різних центрів, кожний з яких має свій власний профіль елітних

груп» [279, с. 121]. Дійсно, в Україні роль таких центрів виконують Київ (як центр Київської Русі, столиця сучасної України), Харків (столиця УСРР у 1919-1934 роках), Львів (центр «українського П'ємонту»), Запоріжжя (центр низового козацтва), Донецьк (важливий промисловий центр). Тобто «центральність» кожного великого міста пояснюється двома факторами: кожне місто сьогодні є як важливим адміністративним, культурним, економічним центром регіону, так і об'єктивно відіграло і відіграє важливу роль в історії регіону. Крім того, існує зовнішня/транскордонна периферія – Крим, Донбас, Буковина, Закарпаття, частина Слобожанщини.

Політичні еліти є ініціаторами проведення політики ідентичності, тому що чи не найбільше зацікавлені у її практичних результатах. Існує багато причин, які призводять до вибору політиками різних стратегій формування регіональної ідентичності. Наприклад, політика регіональної ідентичності може бути обумовлена уявленнями політиків про минуле і сьогодення. У такому випадку вони будуть апелювати до історії, закликати до відновлення історичної правди, як це було в Україні у 2004 році, коли деякі політики наголошували на окремішності історичного розвитку різних регіонів України, що нібито давало підстави для подальшого розвитку окремими шляхами. Політики успішно використали регіональні ЗМІ для того, щоб сформувати у громадян бажану позицію (орієнтацію), яка отримала продовження у політичній поведінці – підтримці на виборах саме цих кандидатів. Це підтверджує наявність у еліти раціональних мотивів і тверезого розрахунку – використати регіональну ідентичність, щоб мобілізувати населення на виконання вигідних для політиків дій.

Важливими акторами, які беруть участь у формуванні регіональної ідентичності, є представники інтелігенції, які досить часто виступають активними учасниками суспільно-політичного життя – є членами політичних партій, консультантами в органах влади. До їх думок, як правило, охоче дослухається населення. Як зазначає Л. Сагітова, процес обслуговування ідеології, що задається владною елітою, не завжди однозначний з огляду на те, що у цьому випадку

інтелігенція може мати різну мотивацію до участі у даному процесі – дискурс владної еліти може співпадати з особистою позицією і поглядами інтелектуалів, але може бути і необхідним засобом підтримки соціальної ролі або засобом матеріального забезпечення [291]. У політичній сфері мотивацію інтелігенції (особливо наукової) до участі у процесі формування регіональної ідентичності також підживлюють пошуки історичної правди, особливо якщо у минулому населення регіону відчувало себе ущемленим у правах. Таким чином, представники інтелігенції формують ідейну базу, створюють авторитетне підґрунтя для лозунгів і закликів регіональних еліт.

Політика регіональної ідентичності передбачає конструювання нових форм регіональної ідентичності з використанням інформаційного середовища, що часто супроводжується маніпулюванням масовими уявленнями і масовою поведінкою. Іноді саму політику регіональної ідентичності називають «мистецтвом політичної маніпуляції» і «символічним менеджментом».

Політики впливають на населення, доносячи до нього певну смислову інформацію, переважно через публікації у регіональних ЗМІ та виступи на телеканалах. Інформаційне споживання громадян забезпечується через друковані та аудіовізуальні ЗМІ, тож за допомогою різних видів ЗМІ політики можуть «ненав'язливо» нав'язувати свої уявлення, оцінки, погляди, що, звісно, має переваги у порівнянні з грубим примусом. На думку Б. Дем'яненка, «у постіндустріальному суспільстві символи, що впроваджуються в інформаційний простір за допомогою нових каналів комунікації і технологій, руйнують зв'язки між повсякденним життям і колишніми смислословними образами «політичного», які вкорінені в політичній культурі. Це приводить до зміни індивідуальної і групової мотивації стосовно різних проявів «політичного», стимулює утвердження нових способів розуміння, осмислення і інтерпретації політично значимої інформації і дійсності» [90, с. 192]. Дослідник розглядає технології впливу ЗМІ на суспільну свідомість і поведінку: «анонімний авторитет», «буденна розповідь», «заговорювання», «соціальне схвалення»,

«зміщення акцентів» та інші. Здійснюючи інформаційний вплив, агенти (суб'єкти) політики ідентичності апелюють до свідомості людей, використовуючи різні аргументи і «вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив'язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру» [214, с. 72]. Очевидно, що індивіди повинні засвоїти механізми протидії маніпулювання свідомістю.

Одним з механізмів політики регіональної ідентичності є систематичний збут символічної продукції, що передбачає використання політиками образів, фактів з історії, які викликають у громадян певні емоції і формують потрібні орієнтації і поведінку. Як наголошує Г. Міненко, одним з найбільш фундаментальних проявів політики ідентичності є «виробництво історії», або минулого [203]. Апелювання політиків до фактів з історії формує уявлення про спільне історичне минуле етносів, які перебувають у межах однієї держави, і досить ефективно впливає на суспільну свідомість.

І якщо сучасна українська історична наука відмовилася від «етноцентризму» і з позицій більш продуктивного цивілізаційного підходу досліджує історичний розвиток усіх етносів, які проживають в Україні, то політиками, як правило, здійснюється досить тенденційний підбір фактів з минулого або подання різних інтерпретацій історії. Якщо еліти «виривають» з історичного контексту окремі факти, які здатні розпалити ворожнечу між населенням різних регіонів, це формує у громадян негативні установки і конфліктний тип поведінки. Сьогодні в Україні представники регіональних еліт пропонують різних «героїв в історії» і акцентують увагу більшою мірою на відмінностях між регіонами, аніж на спільних моментах, а тому, на жаль, сучасні регіональні ідентичності не спонукають жителів регіонів до конструктивної співпраці. Важливо, щоб регіональні еліти шукали в минулому позитивні ідеали і об'єднуючі символи, інакше можливий розкол у суспільстві. Слушно зазначає Л. Нагорна: «Історична пам'ять, якщо вона не зациклюється на травмах і «пошуку ворога», здатна цементувати суспільство, пропонувати

прийнятну для нього систему символів. Останні виступають у ролі опор національної самосвідомості і маркерів самоідентифікації» [214, с. 319]. Тож необхідно здійснювати пошук універсальних символів, образів, які можуть використовуватися політиками різних рівнів у процесі ідентифікаційних практик і сприятимуть у кінцевому результаті консолідації суспільства.

Отже, за допомогою ЗМІ політики програмують певні правила і цінності, тобто маніпулюють свідомістю. Маючи прагматичні інтереси, політичні еліти прагнуть привернути на свій бік населення регіону і отримати дивіденди у вигляді голосів виборців. Це свідчить про те, що вітчизняна політика регіональної ідентичності активізується перед виборами і проводиться різними політичними силами, які пропонують свій набір цінностей. Проте, на думку Л. Нагорної, політичні актори, які конструюють ідентичність, мають неширокий вибір можливостей для маневру, тому що, «усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором усталених смислів, можливості зміни яких не безмежні» [214, с. 59].

Зарубіжний досвід демонструє більш направлений і конструктивний характер політики ідентичності. Наприклад, у бельгійському регіоні Валлонія, де регіоналізм є вимушеним, оскільки здійснюється як реакція на вимоги еліт регіону-локомотиву – Фландрії, проведення політики ідентичності є першочерговою задачею регіональних влад. Її реалізують через створення маніфестів культури, які декларують принципи відтворення валлонської ідентичності, скликання спеціальних комісій з розробки історичних програм, ініціювання громадських дебатів, публікування в газетах офіційних версій історії регіону [376, с. 21,22]. Політики шукають такі символи, які не розпалюють ворожнечу між населенням Фландрії і Валлонії. Для України доцільно запозичити такий підхід для вироблення консенсусних суспільних відносин.

Однак не можна розуміти політику регіональної ідентичності як таку, де політики використовують індивіда у власних інтересах, а сам індивід виступає як пасивний споживач «продукту», що пропонується елітами. Як зазначає

Л. Сагітова, у процесі формування регіональної ідентичності важливу роль відіграють як інтереси регіональних еліт (динамічна складова), так і інтереси й настрої більшості населення регіону (інерційна складова) [291]. Іноді саме суспільство може сформувати перешкоди для реалізації політики ідентичності. Наприклад, з-поміж багатьох факторів, що впливають на стратегію політики регіональної ідентичності, масова електоральна політична поведінка може бути нездоланною перепорою для цілей політичних еліт у випадку, якщо населення демонструє стабільність політичних вподобань. Але, з іншого боку, якщо електоральна поведінка в регіоні є менш стабільною, відповідно, політика регіональної ідентичності матиме більше шансів на успіх, підтвердженням чому є ситуація в Україні. Громадяни мають усвідомити необхідність конструктивної співпраці з мешканцями інших регіонів, толерантно ставитися до представників інших регіональних культур.

Політика регіональної ідентичності в Україні зараз набула поширення, і має деякі успіхи, зокрема, технологічно відпрацьована – ЗМІ належним чином транслиують громадянам потрібну інформацію і формують бажані уявлення про політичну дійсність. Невдачі полягають у тому, що ця політика не сприяє встановленню консенсусних відносин у суспільстві. Однією з причин цього є відсутність національної ідеї, яка б сприяла домінуванню серед багатьох ідентичностей, притаманних індивіду, саме національно-державної. За умови її несформованості місцеві еліти намагаються отримати більше користі з особливостей регіону, тобто розвивається регіоналізм. І хоч явище регіоналізму поширене повсюдно, регіони розширюють перелік вимог до центральної влади щодо збільшення обсягу власних повноважень, все ж центр повинен задавати курс діяльності і узгоджувати національні й регіональні інтереси.

Кінцевим результатом політики регіональної ідентичності є формування у мешканців регіону таких орієнтацій і установок, змістом яких є схвальне ставлення до стратегії і дій представників регіональної політичної влади, і становлення активної політичної поведінки, що виражається в особливій

електоральній культурі жителів регіону. Однак в Україні говорити про те, що в кожному регіоні результатом політики регіональної ідентичності буде формування нової, якісно наповненої ідентичності, неможливо, тому що зусилля партійних еліт є різнонаправленими. Наприклад, заклики і лозунги представників правих, центристських і лівих політичних сил в одному й тому ж регіоні радикально відрізняються. Звісно, кожна політична сила знайде своїх прихильників, але чи сприятиме це згуртуванню мешканців навіть одного регіону? Отже, повноцінна культура громадянської участі не складається, адже у громадян формуються позитивні настрої тільки щодо свого регіону і ворожі настрої і протестна поведінка – стосовно інших регіонів і центральної влади.

У процесі виховання індивіда необхідно, щоб формування когнітивного і аффірмативного елементів регіональної і загальнонаціональної ідентичностей відбувалося таким чином, щоб оцінки індивідом свого регіону і держави радикально не протиставлялися. Потрібно усвідомлювати, що історія регіону є невід'ємною частиною історичного розвитку всієї держави. Навіть якщо регіональні ідентичності досить сильно виражені, інтегруючими факторами можуть стати соціальна стабільність у державі, культура демократичної участі та інші. Важливим є сприяння центральною владою розвитку регіону. Якщо ж влада неухважно ставиться до регіональних проблем, регіональна ідентичність гіперболізується і стає основою для «абсолютизованого патріотизму».

Таким чином, регіональна ідентичність закладає підвалини для формування патріотичних почуттів у громадянина – спершу любові до малої батьківщини (регіонального співтовариства), а у подальшому, за умови близькості й несуперечливості оцінок регіональної та загальнонаціональної ідентифікації, – відчуття єдності з громадянами держави як представниками однієї політичної нації, які розділяють спільні інтереси та переслідують однакові цілі. Тобто в ідеалі політика регіональної ідентичності та політика національно-державної ідентичності повинні проводитися цілеспрямовано і доповнювати одна одну, що і є запорукою формування громадянської культури.

Якщо в умовах розвитку регіональних політичних процесів активно проводиться політика ідентичності, можна вести мову й про необхідність впровадження «політики національної ідентичності». Якраз її відсутність у багатьох поліетнічних державах призводить до появи сепаратистських й іредентистських настроїв.

На особливу увагу заслуговує проведення політики національної ідентичності в умовах модернізації політичної системи. Процеси модернізації політичних систем поступово охоплюють все більшу кількість країн світу. На сучасному етапі модернізація як перехід від суспільств традиційного типу до сучасного у багатьох країнах відбувається шляхом демократизації і передбачає розширення форм участі індивідів у суспільно-політичних процесах та формування нових каналів соціальної мобільності. З огляду на зростаючу роль громадянської участі у трансформаційних перетвореннях важливою умовою ефективної модернізації виступає врахування ідентичності як чинника, пов'язаного із самоототожненням індивіда з тією чи іншою спільнотою і заснованого на сприйнятті колективних цінностей та баченні однакових пріоритетів розвитку цієї спільноти.

Сформована національна ідентичність є складовою національної безпеки, тому вона має стати першочерговим об'єктом політики ідентичності. В умовах демократизації суспільства у багатонаціональних державах солідарність суспільства може забезпечити політична нація як об'єднання усіх громадян на основі демократичних цінностей і свобод. Політична, або ж громадянська, модель нації походить з Франції, де з кінця XVIII ст. почалося формування політичної нації навколо цінностей, які принесла революція: свобода, рівність, братерство. Сучасним державам, у яких наявні «розколи» по лініях «Схід-Захід» або «Північ-Південь», у процесі побудови політичної нації необхідно вирішити складну дилему щодо консенсусного співіснування двох видів ідентичності – національної і регіональної. Якщо національна ідентичність орієнтована на колективні цінності, то регіональна ідентичність часто

спирається на вузькі інтереси регіональної спільноти, а в окремих випадках може призвести до появи сепаратизму чи іредентизму. Але саме національна ідентичність здатна убезпечити державу від відцентрових тенденцій. Стосовно українських реалій М. Степико зазначає, «що недоформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз – активізації сепаратизму та федералізму, спекуляцій довкола «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації та радикалізації електорального поля й політичних сил» [317, с. 332].

На нашу думку, в різкофрагментованих суспільствах ядро національної ідентичності однаковою мірою повинне формуватися на основі комплексу чинників як соціокультурних – мова, історія, культура, так і соціоекономічних – рівень життя населення і можливості для самореалізації. І хоч соціокультурні чинники видаються досить суперечливими, хоча б з врахуванням наявності у державі кількох регіональних версій історичного процесу, національна держава, аби підкреслити свою культурно-історичну унікальність, неодмінно повинна формувати культурне ядро національної ідентичності. Одним з інструментів є визначення знакових «місць пам'яті» – за визначенням французького історика П'єра Нора, це актуалізовані події та персонажі з історії, навколо яких може відбуватися згуртування соціуму. Звісно, слід обирати саме компромісні «місця пам'яті», які будуть сприйматися усім суспільством. В окремих випадках необхідна ресоціалізація індивідів, які є носіями архаїчних ідентичностей, наприклад, радянської, – хоч СРСР вже давно не існує, на ментальному рівні чимало людей до цього часу мислять категоріями радянської доби. Нині в Україні одним із важливих шляхів «санації» соціокультурних уявлень є декомунізація суспільства.

Ще одним інструментом політики ідентичності на шляху формування національної самоідентифікації має стати залучення громадян до активної участі у суспільно-політичному житті, у тому числі через публічні дискусії чи референдуми. Крім того, що ці заходи відповідають сучасним моделям модернізації (за якими вона ототожнюється з демократизацією), одночасно

забезпечується легітимація влади через модель «легітимності участі».

Щоб сформувати регіональну ідентичність, носій якої буде лояльно ставитися до держави, необхідно трансформувати регіональний простір, зробити його активним учасником діалогу у системі «центр-регіон», внаслідок чого регіон стане структурною одиницею держави як цілого не формально, а змістовно. Мається на увазі процес децентралізації, який надасть регіонам як політичним суб'єктам більших прав і свобод на засадах принципу субсидіарності, за яким мешканець регіону має право на отримання якісних послуг на найближчому до нього рівні влади. Відповідно, посилюється рівень відповідальності місцевих чиновників за виконані дії, а територіальна громада отримує засоби для контролю за діями місцевої влади. Саме такий варіант децентралізації влади на найближчу перспективу обрала українська влада. У 2014 році Кабінет Міністрів України схвалив «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (розпорядження № 333-р від 1 квітня 2014 р.).

Політику національної ідентичності проводять як інституціоналізовані суб'єкти політичної системи – органи державної влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, так і персоналізовані суб'єкти – політичні лідери, науковці, діячі культури, журналісти. У політичній системі, що модернізується, посилено функціонує комунікативна підсистема, яка забезпечує відкритий обмін інформацією між політичними акторами і в межах якої відбувається формування комунікаційних потоків. Модернізація політичної системи України в умовах зовнішніх загроз потребує контролю над цією підсистемою, у зв'язку з чим у 2014 році було створене Міністерство інформаційної політики. Але у цілому, як зазначає М. Степико, «за часи незалежності жодна українська культурна інституція – ні державна, ні громадянська – не «бачила» загроз українській ідентичності на зрусіфікованих територіях України і не приділяла достатньої уваги розробці практик їх нейтралізації та протидії» [316, с. 166].

Таким чином, важливою складовою модернізації політичної системи є політика ідентичності, яка є суб'єктно-орієнтованою, оскільки її мета полягає у цілеспрямованому формуванні у індивіда бажаних уявлень про колективних суб'єктів політики – націю чи регіональну спільноту. До особливостей політики ідентичності, яка здійснюється в умовах модернізації політичної системи, слід віднести такі: 1) надання пріоритетної уваги формуванню національної ідентичності, що повинне базуватися на розробці спільних національних інтересів, здатних консолідувати усіх громадян у політичну націю; 2) розширення форм участі громадян у процесі прийняття важливих суспільно-політичних рішень; 3) забезпечення гармонійного співіснування в ідентифікаційній системі індивіда регіональної і національної ідентичностей, запорукою чого повинна стати виважена регіональна політика. Великою помилкою влади буде протиставлення ідентичностей і наголошування на виключності тільки однієї з них. Як наголошує В. Тишков, необхідно дозволити людям здійснювати багаторівневу і невзаємовиключну ідентифікацію [40].

Реформи в Україні на сучасному етапі модернізації її політичної системи дозволяють прогнозувати успішний результат політики ідентичності і формування саме такої моделі.

Отже, конфлікт ідентичностей виступає однією з першочергових умов формування іредентистських настроїв. Домінування в ідентифікаційній системі індивіда етнічної або регіональної ідентичності на противагу загальнонаціональній є загрозливим тоді, коли споріднена держава здійснює потужний інформаційний вплив на відомість представників споріднених груп. Тож поліетнічна держава повинна проводити досить активну політику ідентичності як сукупності цілеспрямованих кроків по формуванню у громадян спільної загальнонаціональної ідентичності. Задля цього необхідна розробка такої національної ідеї, яка втілює гуманістичні цінності і відкриває перед суспільством і кожним індивідом нові перспективи.

3.4. Шляхи подолання деструктивного впливу іредентизму на внутрішньополітичні процеси у поліетнічній державі

Запорукою стабільності суспільно-політичного ладу у поліетнічних державах є забезпечення умов для мирного співіснування представників титульного етносу і усіх етнонаціональних груп. Досвід багатьох поліетнічних держав засвідчує, що досягти цієї мети цілком реально, якщо застосовувати продумані заходи для задоволення інтересів меншин. Якщо ж меншини відчуватимуть себе як низькостатусні групи, відсторонені від доступу до важливих благ і ресурсів, можлива поява сепаратистських настроїв. Саме тому потрібне здійснення заходів з метою попередження іредентизму, оперативного реагування на перші заклики щодо приєднання до сусідньої держави або кроки по вирішенню політичних конфліктів, ядром яких є іредентистська проблема.

Поліетнічна держава, у якій проживає іредента, може здійснювати жорстку асиміляційну політику, депортації, етнічні чистки, як, наприклад, влада проводила етнічні чистки у період югославської кризи у 1990-х рр., але такий спосіб є радикальним і неприйнятним у демократичному суспільстві.

Першочергово необхідно здійснювати пошук ефективних механізмів для налагодження мирного сусідства між різними етнонаціональними групами в поліетнічній державі. Більш дієвими є превентивні заходи, які попереджують відцентрові тенденції. Вкрай важлива роль у цьому належить ефективній етнополітиці, яка спрямована на недопущення будь-яких форм дискримінації меншин – у соціально-економічній, політичній, духовній сферах суспільства. Важливо, щоб державна етнополітика сприяла формуванню загальнодержавної національної ідентичності. Це вкрай кропітка робота, адже необхідно при цьому уникати її конфлікту з локальними ідентичностями.

Від ефективності етнополітики залежить рівень інкорпорованості етносів у державну спільноту. Як зазначає В. Тишков, не можна надавати групові права в ущерб правам громадян і рівноправності [40]. Саме етнонаціональна політика

відіграє вагому роль у формуванні патріотизму як морального принципу, в основі якого лежить любов до Батьківщини, свого народу, готовність захищати інтереси своєї громади. Для процесу самоідентифікації важливим є відчуття єдності з іншими представниками співтовариства. Розрізняють декілька видів патріотизму, зокрема, етнічний та державний.

У поліетнічних державах етнонаціональна політика повинна базуватися на принципі соціальної інтеграції, що призведе до формування політичної нації – співтовариства, яке об'єднує представників усіх етнічних груп, які проживають у державі. Демократична держава формує курс на інтеграцію суспільства і утворення політичної нації. Однак політична нація – не механічне поєднання індивідів, адже згуртувати їх у націю можуть тільки спільні цінності. Для ототожнення індивідом себе з іншими членами нації необхідне усвідомлення єдності (культурної чи ідеологічної) і визначення спільної мети суспільного розвитку. У забезпеченні єдності суспільства вагоме місце займає політика ідентичності.

Україна належить до поліетнічних держав, на її території проживають представники більш як 130 етнічних груп. Переважають українці як титульний етнос, який дав назву державі, і росіяни. Проблеми українського націотворення відображені у консервативній і націоналістичній політичній думці. Необхідність формування в Україні політичної нації обґрунтував В. Липинський, до створення етнічної нації закликали М. Міхновський і Д. Донцов. Виникнення нації пов'язане з процесом державотворення, невдачі і прорахунки якого гальмували націотворення, однак поява незалежної Української держави актуалізувала питання формування політичної нації. В Україні здійснюється державний курс на консолідацію представників усіх етносів навколо ідеї зміцнення української демократичної держави. Нормативно-правова база сприяє захисту прав національних меншин. У 1992 р. набув чинності Закон «Про національні меншини в Україні», який гарантує меншинам право на вільний розвиток. Врахування інтересів етнічних груп є сутністю політики ідентичності.

Для формування патріотизму необхідне усвідомлення усіма етносами спільної мети суспільного розвитку, яка може бути втілена у національній ідеї. Дуже часто національну ідею в Україні формулюють досить широко – ідея України як вітчизни всіх її громадян, які розділяють високі моральні цінності й є патріотами держави. На сучасному етапі розвитку для України в якості інтегруючої може виступити ідея зростання економічного добробуту громадян. Адже за наявності різних критеріїв самоідентифікації у представників різних суспільних груп є й те, що їх поєднує – спільні економічні проблеми, тож консолідація суспільства може відбутися на соціально-економічних засадах. Євроінтеграція визнається засобом долучення українців до європейських ліберальних цінностей і європейського рівня життя.

Отже, формування патріотизму в поліетнічних державах неминує пов'язане з врахуванням важливої ролі етнічності у всіх сферах суспільного життя, що забезпечує політика ідентичності, а також втілення у національній ідеї такої мети суспільного розвитку, яка буде розділятися всіма громадянами. Тільки тоді етнічне різноманіття стане запорукою процвітання суспільства.

Ефективними засобами задоволення інтересів етнонаціональних меншин є розробка особливого електорального законодавства на регіональному рівні для меншин або укладення угод по делегуванню компетенцій у галузі культури і освіти спеціальним органам, які представляють певну меншину [37, с. 202]. Виборча система у цілому може бути засобом попередження етноконфліктів. А. Кіссе зазначає, що «мажоритарна виборча система спроможна забезпечити більшу стабільність, тоді як пропорційна допомагає досягати кращої репрезентативності, тобто вона ліпше відображає етнічну багатоманітність суспільства» [144, с. 109].

На нашу, вкрай важливим є надання певних преференцій меншинам у економічній сфері. В. Хеслі вважає, що необхідно активізувати заходи в економічній політиці шляхом введення так званих програм «позитивних дій», тобто запровадження системи економічних пільг, які гарантують меншинам

зайнятість і доступ до приватної власності [361]. Як відомо, «політика позитивної дії» проводиться у США – країні, яка є прикладом втілення засад ліберальної демократії, що засновується на двох ідеях – ідеї «етнокультурної нейтральності» і етатистській ідеї нації [154, с. 119]. Представники меншин мають певні преференції у навчанні і працевлаштуванні.

Дієвим способом налагодження консенсусних відносин між усіма етнічними групами у поліетнічній державі може бути консоціативна (співсуспільна) демократія, модель якої запропонував А. Лейпхарт. Характерними рисами співсуспільної демократії є реалізація влади великою коаліцією політичних лідерів, які представляють всі сегменти багатоскладового суспільства, взаємне вето, або «правило співпадаючої більшості» як гарантія життєво важливих інтересів меншин, пропорційність як головний принцип політичного представництва, призначень на державні посади і розподілу суспільних фондів, а також висока автономність кожного сегменту у реалізації своїх внутрішніх справ [179]. Безумовно, такий варіант підійде не для всіх суспільств, де існують національні меншини, а тільки для тих, які описав сам А. Лейпхарт як найбільш придатні для формування консоціативних структур: невелика територія поширення консоціативних структур, налаштованість еліт на співпрацю, невеликий розмір кожного сегмента. Модель співсуспільної демократії має як нормативні, так і емпіричні ознаки, тобто це своєрідна ідеальна модель, яка у процесі практичного втілення може стикатися з різними труднощами. Недаремно окремі з консоціативних систем виявилися нежиттєздатними. Досить скептично до можливості її застосування для вирішення етнічних конфліктів поставився Д. Горовіц, який вважав, що багатоскладові коаліції за наявності серйозного соціального або етнічного поділу неможливі [77, с. 190].

Спорадичні прояви невдоволення меншин своїм статусом можуть призвести до появи внутрішньодержавного політичного конфлікту. В етнополітології виділяють декілька методів управління конфліктом: гегемоністський контроль з

боку держави, арбітраж (втручання третьої сторони), кантонізація або федералізація, поділ владних повноважень (визнання принципу етнічного плюралізму при балансі інтересів меншості) [2, с. 241]. Останні з перелічених методів ефективні і як превентивні заходи. М. Петров пропонує країнам на пострадянському просторі обрати шлях мінімізації збитків і відмовитися від спроб революційної перебудови суспільства, не змінювати лінії кордонів за обоюсторонньою згодою, навіть якщо ці кордони видаються довільними або несправедливими. Не потрібно ламати кордони, а обживати їх, змінюючи владні функції і структури, треба дати кожному народу право на самовизначення. Бажано, щоб сепаратизм проявлявся як регіональний, а не національний [240, с. 8]. Самовизначення етнічних груп можливе у вигляді отримання різних форм самоврядування, починаючи від територіального самоврядування у межах існуючої держави та нетериторіального самоврядування, тобто культурної автономії. Територіальне самоврядування можливе у формах автономії та отримання статусу суб'єкта федерації у процесі федералізації держави. Це так звані «територіальні механізми» врегулювання конфліктів.

Автономізація – важливий шлях для задоволення прав національних меншин. Автономія визначається як самоврядування певної території у державі, яка передбачає широкі можливості для розв'язання своїх внутрішніх проблем [34, с. 7]. Існує декілька видів автономії, які поділяються на територіальні і екстериторіальні. Серед територіальних автономій слід звернути увагу на національно-державні і національно-територіальні, які утворюються саме на території компактного проживання певної етнічної групи. Ці види автономій дають право на самостійне вирішення питань у сфері внутрішньої політики, що передбачає наявність органів законодавчої і виконавчої влади. У національно-культурній автономії створюються всі умови для реалізації культурних потреб етнічної групи, у тому числі мовних. Цим завданням найкраще відповідає персональна автономія як різновид національно-культурної, яка дозволяє індивіду вільно користуватися своєю мовою, сповідувати певну релігію,

створювати культурні товариства, не прив'язуючись до чітко окресленої території.

Надання статусу автономії або інших компенсацій для нівелювання іредентистських настроїв – досить ефективний інструмент. Таку практику реалізує сучасна Македонія, чверть населення якої складають албанці. Албансько-македонські відносини завжди були досить складними, проте на сьогодні вони достатньо врегульовані: у кінці 1990-х рр. Збори Македонії ухвалили поправки до Конституції, за якими албанська мова визнавалася офіційною і розширювалися права албанських громад у культурно-освітній сфері [387, с. 228].

Доцільно звернути увагу на певний парадокс, пов'язаний з наявними у науковій літературі оцінками автономізації. З одного боку, у деяких зарубіжних класифікаціях сепаратизму прагнення до автономізації наводиться як його різновид, проте В. Дівак цілком слушно зазначає, що автономізацію не слід вважати формою сепаратизму, оскільки вона не порушує територіальної цілісності держави [94, с. 10]. Протилежну думку має В. Макаренко, на думку якого сепаратизм тільки загрожує міфу про незмінність держав, а автономізм прямо направлений проти суверенітету і обмежує його, внаслідок чого «перемога автономізму призведе до того, що суверенна держава стане винятком, а не правилом світопорядку» [189, с. 21]. З певного погляду така точка зору має підстави, варто лише згадати досвід Великобританії, у якій була проведена асиметрична деволюція з наданням регіонам різного об'єму повноважень, проте це не убезпечило державу від постійних загроз територіальній цілісності держави через незадоволення Шотландії і Ольстеру своїм статусом і наділеними повноваженнями. Така ж ситуація мала місце в Україні, де Автономна Республіка Крим як адміністративно-територіальна автономія мала ознаки державності у вигляді існування парламенту та власних органів виконавчої влади.

Автори аналітичної записки «Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави», підготовленій науковцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького (2015 р.), зазначають, що надання деякого ступеня автономії регіону у

результаті деволюції (Шотландія) чи децентралізації (Країна Басків, Каталонія) посилює націоналістичні настрої і сприяє формуванню окремої ідентичності: «Іншими словами, укладення угод між центром і регіоном щодо передачі останньому більшої компетенції може лише на деякий час задовольнити вимоги етнічних рухів у регіонах і в довгостроковій перспективі закладають фундамент для розвитку регіонального націоналізму» [103, с. 37]. На їх думку, основна причина того, чому автономні політичні інститути сприяють процвітанню регіонального націоналізму, є те, що вони, як правило, дають політичну владу місцевим лідерам, які на перший план висувають захист місцевої ідентичності [103, с. 38]. Отже, автономізація сприяє виникненню аутентичного регіоналізму, тобто створює підстави для колективної мобілізації населення на підтримку програм, які висуваються елітами.

Однак не слід вважати автономізацію держави панацеєю і своєрідним «рецептом» подолання сепаратистських настроїв, адже вона доцільна тільки у тих державах, де певна етнічна група проживає на своїх етнічних землях. Такої точки зору дотримується Л. Залізник, який зазначає, що федеральний устрій і автономні утворення в Європі, як правило, мають держави, що об'єднують під одним дахом кілька народів з їхніми власними етнічними землями. Він зазначає, що землі України є етнічною територією одного народу – українців, але «певний виняток становить лише Крим, який є батьківщиною кримських татар. Оскільки в Європі автономією користуються окремі народи на власних етнічних землях, то автономія російськомовного населення Криму суперечить європейським нормам. Фактично вона є формою насилля колишньої імперської метрополії як над кримськими татарами, так і над молодого українською державою» [115, с. 69]. Науковець доводить, що народи, які мешкають поза межами своїх етнічних земель, не можуть претендувати не тільки на федеральний статус у межах України, але й на автономію, «тобто вони мають можливість користуватися усіма громадянськими свободами, але не правом утворення автономії на етнічних землях корінного етносу» [115, с. 69].

Ставлення до територіальних механізмів врегулювання етнополітичних конфліктів неоднозначне, і цілком слушно зазначає І. Червінка, що ефективність територіального підходу до врегулювання етнополітичних сепаратистських конфліктів досить висока, оскільки він не залагоджує вторинні наслідки конфлікту, а усуває його причини, що знімає напруженість у відносинах сторін. Але для цього необхідно посилити зобов'язальний характер територіальних механізмів, чітко їх регламентувати у правових аспектах і застосовувати превентивно [369, с. 83].

Постійна увага до настроїв етнонаціональних груп і оперативне реагування на сепаратистські наміри мають виключно важливе значення, адже вирішення протиріч на внутрішньодержавному рівні може попередити вихід конфлікту на зовнішньополітичну арену. Споріднені держави досить часто висловлюють зацікавленість у добробуті співвітчизників за кордоном, у крайніх випадках плекають плани щодо приєднання спорідненого населення і території його проживання. На основі іредентистських прагнень виникають міждержавні збройні конфлікти або війни, які спричиняють дестабілізацію ситуації у всьому регіоні, призводять до втрат людських життів, матеріальних збитків і руйнування всієї інфраструктури. Причому навіть за короткий період перебігу конфлікту у відкритій формі можливе значне погіршення ситуації.

Важливим кроком у попередженні і врегулюванні іредентистського конфлікту може бути встановлення таких відносин між іредентистською державою і спорідненою їй групою-іредентою, які б забезпечували досить тісні економічні і культурні стосунки, що не викликали б занепокоєння з боку влади поліетнічної держави, у якій проживає іредента. ООН схвалює неірадикальні способи розв'язання протиріч, наприклад, коли держава, яка проводить іредентистську політику, обмежується посиленням свого впливу на територію компактного проживання етнічних родичів, наприклад, контролює дотримання прав представників національних меншин.

Цілком прийнятні контакти між спорідненою державою і національними

меншинами можуть реалізовуватися у межах міжрегіонального співробітництва. Відмітною ознакою сучасності є посилення регіонів як учасників внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів. Цей факт значною мірою пов'язаний з трансформацією функцій держави, яка відбувається у сучасному світі під впливом глобалізації. Держави втрачають роль єдиних суб'єктів світової політики, адже великий вплив на вирішення політичних проблем починають здійснювати наднаціональні утворення і регіональні співтовариства. Вихід на світову політичну арену регіонів як впливових політичних акторів пов'язують із закономірним процесом посилення регіональної ідентичності, яка проявляється більш яскраво в умовах глобалізаційних впливів.

Регіони вступають у взаємодію з політичними суб'єктами різного рівня – іншими регіонами, державами або наднаціональними утвореннями. Інтеграційні процеси в Європі обумовили пожвавлення міжрегіонального співробітництва, яке може проходити у різних формах – як співпраця сусідніх регіонів двох чи кількох держав (транскордонне співробітництво), так і співробітництво віддалених регіонів, які мають спільні проблеми і прагнуть їх вирішити колективними зусиллями. Як зауважує І. Бусигіна, «важливо те, що всі ці взаємодії різного генезису і характеру мають одну спільну мету: подолання державних кордонів – бар'єрів для співробітництва у соціальній, економічній, технологічній, культурній сферах» [37, с. 252]. В Європейському Союзі міжрегіональне співробітництво є досить поширеним явищем, якому надають важливого значення, що засвідчує розробка спеціальних програм ІНТЕРРЕГ, мета яких полягає у регулюванні і фінансуванні економічної співпраці прикордонних регіонів. Посилення співпраці між регіонами є базовою тезою однієї з інтерпретацій концепції «Європи регіонів», у якій міжрегіональне співробітництво виступає проявом горизонтальної економічної інтеграції. Але у сучасних умовах міжрегіональне співробітництво перебуває під значним контролем національних владних інституцій, які можуть

створювати перепони для ефективної міжрегіональної взаємодії.

Внаслідок інтенсифікації співпраці транскордонних регіонів утворюються єврорегіони. Єврорегіон представляє собою соціально-економічну систему, яка формується у процесі транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами місцевого самоуправління прикордонних регіонів двох або більше держав, які мають спільний кордон. Транскордонне співробітництво дозволяє скоординувати зусилля прикордонних територіальних спільнот у вирішенні економічних, соціальних, культурних проблем, чому сприяє єдність господарських і культурно-побутових зв'язків та історичних традицій. Створення і діяльність єврорегіонів узгоджені з нормами національного законодавства і міжнародного права. Особливістю єврорегіонів є те, що до їх складу можуть входити регіони різних держав, як членів Євросоюзу, так і інших.

Важливо, щоб відносини між спорідненою державою і національною меншиною відповідали міжнародним нормам. Прагнення підтримувати зв'язки між частинами розділеного народу є цілком зрозумілим, а прийнятні форми взаємодії між спорідненими державними і спорідненими меншинами знайшли відображення у низці документів, зокрема у «Звіті/доповіді про преференційне ставлення до національних меншин їх батьківських держав», прийнятій у Венеційській комісії 22 жовтня 2001 року. Ця доповідь з'ясовує, чи сумісний преференціальний режим, який був прийнятий у законодавстві і використовувався кількома державами Європи (зокрема, Угорщиною), з нормами міжнародного права і стандартами Ради Європи. У Доповіді зазначено, що відповідальність за захист меншин лежить перш за все на державі проживання (*l'Etat de résidence*). Споріднені держави (*l'Etat-parent*) також відіграють певну роль у захисті своїх національних меншин з тією метою, щоб їх лінгвістичні і культурні зв'язки залишалися сильними. Зазначено, що преференційний режим може надаватися тільки у виняткових випадках і коли він слугує меті підтримання зв'язків зі спорідненою державою і є пропорційним, наприклад, коли доступ до прописаних пільг мають також інші

іноземні громадяни. Прийняття односторонніх заходів є законним тільки тоді, коли воно не порушує принципи територіального суверенітету держави, не порушує діючих дво- чи багатосторонніх угод, поважає дружні відносини між державами і сприяє дотриманню прав людини [424].

У Больцанських рекомендаціях, зокрема, зазначено, що споріднена держава може надавати привілеї національним меншинам за кордоном, серед яких: культурні і освітні можливості, пільги на поїздки, дозвіл на роботу і полегшений доступ до отримання віз. Прийнятною є підтримка освіти за кордоном, підготовка вчителів, надання стипендій, підручників і шкільного обладнання. Споріднена держава може підтримувати культурні, релігійні чи інші неурядові організації за умови дотримання законодавства і за згоди держави, у якій зареєстровані й діють ці організації. Допускається транскордонне мовлення, крім передач з використанням мови ворожнечі, і тих, які підбурюють до насильства, расизму чи дискримінації [28, с. 9,10].

Якщо взаємодія національних меншин і споріднених держав реалізується поміркованими і демократичними політиками в правових рамках, то загроз для політичної стабільності у державі, до якої належить національна меншина, не виникає. У Больцанських рекомендаціях зазначено, що ризик політичної напруженості чи навіть насильства виникає тоді, коли транскордонні культурні зв'язки набувають політичного підтексту і держави в односторонньому порядку здійснюють кроки по захисту і підтримці так званої «спорідненої меншості», яка знаходиться поза їх юрисдикцією [28, с. 1]. «Політичний підтекст» якраз і може пов'язуватися з існуванням у спорідненій державі націоналістичної «Великої ідеї», ядром якої часто виступає концепція «Великої держави». Це створює підстави для формування політики іредентизму, а у суспільстві активно культивується ідеї «незвільненості», «історичної несправедливості» та інші.

Така ситуація створює сприятливий ґрунт для підняття цілого пласту історичних образ, актуалізації уявлень про історичну несправедливість щодо неправомірного включення чи приєднання території до складу держави, де нині

проживає іредента. Крім того, не завжди меншина дійсно зазнає утисків у поліетнічній державі, але відповідні уявлення про «уярмленість» частини народу конструюються і втілюються у свідомість народу політичними лідерами. Як приклад можна навести політику влади Російської Федерації стосовно етнічних росіян Криму, у процесі реалізації якої поступово забезпечувалася підтримка іредентистської ідеї: постійна присутність російського чинника в інформаційному просторі, повторення тези про «несправедливу передачу Криму Україні», одночасне навіювання думки про належність до «русского мира» і т.ін.

Отже, розвиток міжрегіонального співробітництва в Європі є проявом інтеграційних процесів, які тісно пов'язані з глобалізацією: посилюється взаємозалежність не тільки економік національних держав, але й регіональних співтовариств. У країнах Європи регіони наділені правом брати участь у міжрегіональному співробітництві, тим самим втілюється в життя принцип субсидіарності, який визначає важливу роль регіонального рівня управління в європейському політичному просторі. Для України європейський вектор зовнішньої політики є пріоритетним, отже, участь у міжрегіональному співробітництві дозволяє регіонам долучитися до європейських традицій спільного вирішення регіональними спільнотами нагальних проблем соціально-економічного і культурного розвитку.

Таким чином, існує декілька шляхів подолання деструктивного впливу іредентизму на внутрішньополітичні процеси у поліетнічній державі, причому їх ефективність буде більшою на етапі попередження появи іредентистських настроїв, а не тоді, коли вже розгорівся масштабний міждержавний конфлікт. Подолання деструктивного впливу іредентизму на політичні процеси у поліетнічній державі вимагає від представників влади рішучих дій. Першочергово слід здійснювати заходи превентивного характеру задля попередження появи іредентистських настроїв, до яких слід віднести проведення ефективної етнополітики, запровадження консоціативної

демократії, введення виборчих преференцій для представників національних меншин (національні виборчі округи, зарезервовані місця у парламенті), автономізація. У випадку виходу конфлікту на міжнародний рівень слід звертатися до міжнародного арбітражу і застосовувати силові методи вирішення конфлікту.

Отже, у даному розділі іредентизм розглянуто у контексті внутрішньополітичних процесів, які відбуваються у поліетнічній державі. Доведено, що виникнення іредентизму певною мірою залежить від типу політичного режиму, сформованого у поліетнічній державі. Існує певний парадокс: демократичний режим, який забезпечує реалізацію прав і свобод індивідів, насправді у багатьох випадках створює сприятливі умови для виникнення іредентизму, адже лібералізація суспільного життя може сприяти появі націоналістичних організацій, які виступають у ролі своєї «п'ятої колони», проводячи інтереси сусідньої держави. Натомість недемократичні режими (авторитарний і тоталітарний), використовуючи жорсткі методи управління, не допускають утворення таких організацій і більш жорстко припиняють будь-які сепаратистські тенденції.

З позицій політичної регіоналістики розкрито взаємозв'язок іредентизму і етнорегіоналізму. На думку автора, політична категорія «етнорегіоналізм» якнайкраще характеризує стратегію регіональної політичної еліти, яка представляє інтереси етнічної групи, що компактно населяє певний регіон або його частину. Приклади деяких держав (Іспанії, Великобританії) демонструють деструктивний потенціал етнорегіоналізму, який у ряді випадків, за наявності сприятливих умов, переростає у сепаратизм і загрожує територіальній цілісності суверенної держави.

Особливу увагу зосереджено на конфлікті ідентичностей, який виступає передумовою виникнення іредентистських настроїв. Домінування етнічної або регіональної ідентичності і одночасна другорядність загальнонаціональної ідентичності є загрозовим сигналом і може засвідчувати, що населення

регіону, яке є частиною розділеного народу, пріоритетно бажає ідентифікувати себе зі спорідненою державою, а не державою проживання. Доведено, що послідовне проведення політики ідентичності здатне забезпечити формування у представників національних меншин загальнонаціональної ідентичності, а разом зі зростанням економічного добробуту це може убезпечити державу від формування відцентрових настроїв.

На думку автора, більш ефективною у попередженні деструктивного впливу іредентизму на внутрішньополітичні процеси у поліетнічній державі є система превентивних кроків, які полягають у забезпеченні національних меншин певними правами, що передбачає не лише законодавче закріплення цих прав, але й розробку дієвих механізмів їх реалізації. Дієвими превентивними заходами є проведення ефективної етнополітики, запровадження консолідаційної демократії (за наявності належних умов), введення виборчих преференцій для представників національних меншин (створення національних виборчих округів, резервування місць у парламенті, запровадження куріальної системи) та автономізація у територіальних (національно-державній і національно-територіальній) чи екстериторіальних (національно-культурній) формах. На особливу увагу заслуговує розробка таких механізмів взаємодії споріднених держав з національними меншинами, які б відповідали нормам міжнародного права і законодавчим нормам держави, де проживає національна меншина. Політикам доцільно звернутися до форм взаємодії, визначених Венеціанською комісією у 2001 році і закріплених у Больцанських рекомендаціях (2008 р.) та інших нормативних документах європейської спільноти. Вже у випадку виходу конфлікту на міжнародний рівень слід звертатися до міжнародного арбітражу і, за доцільності, застосовувати силові методи вирішення конфлікту.

РОЗДІЛ 4

ІРЕДЕНТИЗМ ЯК ЧИННИК НЕСТАБІЛЬНОСТІ НА МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ АРЕНІ

4.1. Генеза і розвиток іредентизму в контексті змін систем міжнародних відносин

Сучасні міждержавні відносини є складними і багатоплановими. Важливе місце у них займає питання забезпечення інтересів національних меншин у поліетнічних державах і взаємодія меншин зі спорідненими їм державами. Останнім часом з активізацією радикальних націоналістичних сил у Європі набувають поширення іредентистські плани повернення історичних територій, сформовані досить часто у вигляді відродження ідеї «Великої держави», що створює загрози для територіальної цілісності суверенних держав.

Аналіз наявного наукового доробку засвідчує недостатню дослідженість питання еволюції іредентизму. Причому якщо вплив внутрішньополітичних чинників іредентизму, як правило, унікальних для кожного випадку, враховується авторами, то аналіз зовнішніх чинників, серед яких розстановка сил на світовій політичній арені, не знайшов достатнього відображення у наукових працях. Певним винятком є робота А. Семченкова і Р. Бараш [296], у якій автори розглянули іредентизм через призму проблеми розділених народів і його еволюцію під впливом трансформації світового політичного простору. «Історичну долю» іредентизму і його трансформацію також можна простежити за працею Ернеста Гелнера «Пришестя націоналізму. Міфи нації і класу» (1991 р.) [57], у якій автор дослідив п'ять стадій переходу від аграрних суспільств до національних держав, дві з яких пов'язані з іредентизмом. Разом з тим авторитетний дослідник Т. Амброзіо пропонує структурне пояснення іредентизму, яке враховує вплив міжнародного або регіонального контексту. На

думку Т. Амброзіо, саме від цього контексту залежить, чи виникне іредентистський проект і як він буде розвиватися. Доля іредентистського проекту залежатиме від того, чому саме буде надаватися перевага: державному суверенітету чи національному самовизначенню. У першому випадку будуть засуджуватися будь-які іредентистські претензії, у другому – недоторканість державних кордонів буде відмінена. «Вагомим доказом на користь цієї позиції є різке збільшення іредентистських конфліктів у періоди великих міжнародних потрясінь і нормативного перевпорядкування», зауважує Т. Амброзіо [390].

У попередніх розділах йшлося про історію виникнення іредентизму і його перші прояви. Виникає питання: чому іредентизм виник не раніше, ніж у XIX столітті? Це пояснюється тим, що у XIX столітті відбулися великі суспільні і світоглядні зміни, спричинені американською і французькою революціями. Саме у цей період відбувається активізація національно-визвольних рухів і виникають нові національні держави, які намагаються реалізувати національні інтереси, орієнтуючись на принцип «одна держава – одна нація». XIX століття не даремно називають епохою розквіту націоналізму.

Протягом тривалого історичного періоду захист державних інтересів покликана була забезпечувати державоцентрична Вестфальська система міжнародних відносин, сформована у 1648 році. Ядро Вестфальської системи складала ідея державного суверенітету, яка передбачала верховенство влади держави на всій території і закріплювала принцип невтручання у внутрішні справи інших держав. Проте кожна держава з метою реалізації своїх інтересів активно проводила загарбницьку політику, внаслідок чого розгоралися запеклі війни. Задля коригування міждержавних відносин у рамках Вестфальської системи після наполеонівських війн у 1815 році постала Віденська система міжнародних відносин, або «Європейський концерт». На Віденському конгресі провідні європейські держави закріпили територіальний і політичний статус-кво в регіоні, у тому числі ухвалили намір вдаватися до дипломатичних консультацій з

територіальних чи інших проблем. Фактично наступила ера панування імперій, але на рубежі XIX-XX століть вже спостерігається криза імперського впливу.

Е. Гелнер з періодом 1815-1918 рр. пов'язав таку стадію становлення національних держав, як «націоналістичний іредентизм», для якого характерна поява націоналістичної ідеї як політичного принципу. На цій стадії втілюється у життя формула «одна культура – одна держава». У такій державі, за висловом Е. Гелнера, «кожна культура буде розвиватися під власним політичним дахом, а держава і уряд будуть вважатися законними тільки у тому випадку, якщо вони представляють конкретну культуру, охороняють її і дбають про її процвітання» [57]. Мета націонал-іредентизму полягала у співпадині культурно-лінгвістичних кордонів з політичними, чого можна було досягти різними шляхами, одним з яких була зміна політичних кордонів таким чином, щоб культурно-споріднені спільноти опинялися в одній державі. Але при цьому дослідник визнав, що іредентизм, «будучи безумовно впливовим, не був при цьому всемогутнім». Саме у цей період відбулося об'єднання Німеччини, Італії.

Міжнародні відносини ускладнилися у імперіалістичну добу на рубежі XIX-XX століть, коли розпочався переділ світу. Але на цьому етапі у досягненні іредентистських цілей держави були обмежені інтересами партнерів по політичній коаліції, як, наприклад, Італія наприкінці XIX – на початку XX ст. змінювала свої територіальні претензії і спочатку враховувала позицію партнерів по Троїстому Союзу, потім – по Антанті. Після Першої світової війни виникла міжвоєнна Версальсько-Вашингтонська система, яка постала як наслідок підписання у 1919 році Версальського мирного договору і домовленостей Вашингтонської конференції 1921-1922 років. Особливістю міжвоєнної системи стало врахування інтересів держав-переможниць і нехтування інтересами інших політичних утворень, у тому числі тих, які постали на обломках імперій. Саме з міжвоєнною системою пов'язана чергова стадія у становленні національних держав, яку Е. Гелнер назвав «тріумф і поразка націонал-іредентизму». Її початок пов'язаний з Першою світовою війною, а змістом цієї стадії є розпад багатонаціональних

імперій і поява ряду більш дрібних держав, «і кожна заявляє про свій намір вести по особливому національному шляху ту етнічну групу, з якою вона ототожнюється». Поразку націонал-іредентизму Е. Гелнер пов'язує з появою у нових політичних одиницях проблеми національних меншин, гострота якої посилювалася тим, що нові меншини, ті, які щойно отримали цей статус і «всі супутні іредентистські настрої», у минулому входили до складу етнічних або лінгвістичних груп, культура яких була домінантною. За висловом Е. Гелнера, «новий статус виявився для них незвичним і викликав природне обурення і спротив» [57]. Ці групи шукали покровительства у своєї держави, яка покликана захищати їх культуру.

Яскравим прикладом «тріумфу і поразки іредентизму» може бути ситуація з угорським етносом, який у 1920 році за Тріанонським договором виявився розділеним, адже більше двох третин угорців опинилися поза межами Угорщини у складі інших держав. Дуалізм ситуації полягає у тому, що, з одного боку, утворилася незалежна держава, з іншого – угорці отримали так звану «тріанонську травму». Звідси – посилений інтерес до життя споріднених груп за кордоном, аж до прийняття у 2001 році Закону про статус угорців, які проживають за кордоном, за яким тим надають пільги на час перебування в Угорщині і матеріальні субсидії у країні проживання.

Крім виникнення угорського іредентизму, у цей час посилюються іредентистські настрої в інших країнах Європи. А. Семченков і Р. Бараш помітили закономірність, за якою іредентистські проекти висували ті країни, які ще не завершили процес формування національних держав, тобто Німеччина, Італія, Угорщина, Греція, Румунія, Болгарія і Литва, але політику іредентизму не проводили Франція, Іспанія чи Великобританія [296]. З цього можна зробити висновок, що іредентизм розглядається як засіб завершення формування національної держави. Слід зауважити, що кожен іредентистський проект має свою специфіку, тобто не існувало і не існує якогось єдиного алгоритму політики іредентизму; її мотивація, ідейно-культурне підґрунтя

можуть бути різноманітними. Наприклад, досить потужно, у формі пангерманізму і з елементами експансіонізму розвивався німецький проект, за яким передбачалося включити до складу Німецько-Австрійського союзу усі землі, заселені етнічними німцями. Натомість іредентистська політика Болгарії характеризується як більш поміркована.

У міжвоєнний період функціонувала Ліга Націй, яка повинна була гарантувати мир між народами і спиралася на ідею колективної безпеки, сутність якої полягала у спільній протидії агресору. С. Ушаков, аналізуючи досвід врегулювання Лігою Націй конфліктів з іредентистською складовою, наводить приклади як вдалого втручання організації у процес вирішення територіальних протиріч (югославсько-албанський конфлікт 1921 р., болгарсько-грецький інцидент у Петричі 1925 р.), так і випадки бездіяльності Ліги Націй, коли справа торкалася інтересів «великих держав», – окупація Італією Албанії, аншлюс Німеччиною Австрії, вторгнення Японії у Маньчжурію [351, с. 106-109].

На нашу думку, саме у період існування Версальсько-Вашингтонської системи сформувалися витоки великої кількості сучасних іредентистських конфліктів, адже сам факт утворення нових держав у багатоетнічній «старій Європі» поглибив проблему розділених народів і сформував чимало територіальних претензій між державами. А. Семченков і Р. Бараш вважають, що через неможливість визначення у Центральній і Східній Європі «чистих» етнічних кордонів вирішення проблеми розділених народів стало по суті інструментом реалізації політики експансіонізму [296]. Тобто насправді заявлені наміри вирішити питання розділеності етносу слугували прикриттям планів щодо територіальних прирощень, і тому можна стверджувати, що таким чином іредентизм легітимізував територіальні притязання в Європі. У цьому контексті слід згадати акцію лорда Г. Ротермера щодо ревізії Тріанонського договору. Цей політик пропонував переглянути Версальську систему договорів. У 1926-1928 рр. він очолив кампанію, яка сприяла підтримці у Європі реваншистських планів Угорщини. Так звана

«Акція Ротермера» мала на меті всебічну підтримку територіальних претензій цієї держави щодо Закарпаття, й була засуджена переважною більшістю українських політичних діячів і партій Закарпаття [61, с. 18].

Отже, на цьому етапі відбувається трансформація іредентизму: з переважно об'єднавчого етнічного руху він трансформується у експансіоністську політику, причому така зміна стала можливою завдяки недосконалому механізму проведення державних кордонів, що спричинило політизацію проблеми «незвільнених» земель.

Про кризу Версальсько-Вашингтонської системи засвідчила Друга світова війна. Лідери держав-переможниць підписали договори, започаткувавши Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин. На кілька десятиліть утвердилася біполярна система світоустрою, яка зазнала краху з розпадом СРСР. Друга половина XX століття характеризується нестабільними міжнародними відносинами. Чимало міжнародних конфліктів у цей період мали виразну іредентистську складову, причому основу багатьох територіальних суперечок заклали саме рішення держав-переможниць. Наведемо один красномовний приклад. Навесні-влітку 1946 року Рада міністрів закордонних справ, яка складалася з лідерів п'яти держав – СРСР, США, Великобританії, Франції, Китаю – у рамках підготовки мирних угод з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією розглядала питання післявоєнного влаштування світу. Щодо колишніх італійських колоній було розроблено чотири проекти; англійський проект передбачав утворення з північноафриканських колоній Італії незалежної держави «Велика Лівія», яка б об'єднала Тріполітанію і Кіренаїку, та створення на сході під протекторатом Англії «Великого Сомалі», до якого входило б не тільки італійське Сомалі, але й два райони Ефіопії – Огаден і так звані зарезервовані території [208, с. 39]. Внаслідок цього у подальшому Сомалі виступила ініціатором територіальних претензій до держав-сусідів, що спричинило низку затяжних територіальних конфліктів у цьому регіоні.

У Європі міждержавні кордони теж були проведені не бездоганно, але відкритих іредентистських протистоянь у другій половині ХХ ст. вдалося уникнути. Слід врахувати специфіку соціалістичних країн, у яких міждержавні територіальні суперечки мали латентний характер, адже належність країн до одного табору (соціалістичного) дещо завуальовувала саму проблему розділених народів, тому що ідеологічна єдність проголошувалася важливішою за етнічну спільність [65, с. 190].

У цілому ж у порівнянні з періодом кінця ХІХ-першої половини ХХ століть кількість іредентистських конфліктів зменшилася. Причини зниження ролі іредентистського питання у міжнародних відносинах по завершенню Другої світової війни досліджував М. Корнпробст. Його цікавило питання: чому європейські держави відмовилися від своїх іредентистських вимог? На його думку, європейські держави вирішили свої розбіжності шляхом мирного визнання територіального статус-кво з моменту припинення Другої світової війни. До такого висновку він прийшов на основі аналізу німецького і ірландського випадків іредентизму. За словами М. Корнпробста, різні суб'єкти, які брали участь у дебатах західнонімецьких і ірландських іредентистів, прийшли до вибору норми територіального статусу-кво в процесі інноваційної аргументації (1-й етап), переконуючої аргументації (2-й етап), компромісу (3-й етап) [415].

Протягом другої половини ХХ-початку ХХІ ст. важливим арбітром у вирішенні міждержавних конфліктів виступають ООН і її вищі установи, у першу чергу Рада Безпеки і Міжнародний Суд. У цей період формуються міжнародно-правові документи задля закріплення базових засад сучасної світової політики, серед яких принцип територіальної цілісності держав, принцип невтручання у справи суверенних держав і право народів на самовизначення. Статут ООН (1945 р.), Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960 р.), Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкський акт, 1975 р.) та інші документи є тією

базою, яка регулює сучасні міжнародні відносини. Слід відзначити, що до сьогодні вважаються неузгодженими принципи територіальної цілісності держав і самовизначення народів, адже у документах вони не розглядаються у взаємодії. Однак хибність такої думки переконливо довів В. Ступішин, який вважає, що протиставлення цих принципів не закладене в їх природі, а є надуманим і штучним. Однак В. Ступішин вважає, що протиставлення цих принципів не закладене в їх природі, а є надуманим і штучним. Він зазначає, що територіальна цілісність є принципом міждержавних відносин і може тлумачитися як «територіальна недоторканість» держави від посягань інших держав і незастосування сили між державами, тоді як право націй на самовизначення притаманне не державі, а народу, який прагне стати нацією, тобто державою, і це право реалізується не в міждержавних відносинах, а в процесі внутрішнього розвитку багатонаціональної держави [326, с. 109]. У будь-якому випадку держави, які захищають свій суверенітет, апелюють до принципу непорушності державних кордонів, сепаратисти натомість посилаються на право народів/націй на самовизначення, тлумачачи його на свою користь. За своєю суттю принцип територіальної цілісності держави мав би унеможливити будь-які територіальні претензії і суперечки, але він вже не є абсолютним імперативом, що засвідчує переформатування політичного простору в європейському регіоні.

Проблема іредентизму вийшла на нову стадію наприкінці ХХ ст., коли країни соціалістичного табору потерпіли ідеологічну поразку у «Холодній війні», саме тоді відбувся розпад багатонаціональних держав і з'явилося багато нових політичних одиниць. З початку 90-х рр. ХХ ст. можна говорити про існування нової системи, постбіполярної або «системи «після Холодної війни»». Цей період характеризується поступовим переходом від однополярності до постбіполярного поліцентричного світу.

У постбіполярному світі спостерігається своєрідний ренесанс націоналізму і іредентизму. Р. Брубейкер цілком вірно відзначив, що наприкінці

XX ст. замість очікуваного занепаду національних держав відбулося відродження націоналізму. Він виділив «споріднену серію» сучасних форм націоналізму: «націоналізаційний» – націоналізм титульних націй нових або переформованих держав, транскордонний, проведений зовнішньою національною вітчизною, і націоналізм національних меншин [33, с. 16, 17]. Націоналістична ідея надає потужного потенціалу всім учасникам іредентистського трикутника, а ці націоналізми взаємодіють і конфліктують, спричиняючи внутрішньодержавні і міждержавні конфлікти.

У новоутворених державах загострилася проблема національних меншин, яка змусила ці держави вирішувати великий комплекс проблем, серед яких задоволення інтересів меншин і запобігання появі сепаратистських настроїв, встановлення партнерських відносин з державами-сусідами, які є спорідненими для національних меншин. Кожна держава формувала власну модель етнополітики і здійснювала пошук оптимальних засобів взаємодії зі спорідненими групами. На думку М. Вотербері, одразу після зруйнування комуністичного світу багато аналітиків, знаючи тривожну історію іредентизму і етнічного насилля в регіоні Центральної, Східної і Південно-Східної Європи, очікували нових війн і конфліктів, однак, на противагу цим очікуванням, з'явилася нова парадигма відносин держави і споріднених транскордонних груп, заснована на інституціоналізації транскордонних культурних, політичних і економічних мереж, а не активній політиці по зміні кордонів чи спробах повернути населення [439]. Однак історія засвідчує, що конфліктів і війн з іредентистською складовою все ж не вдалося уникнути, особливо країнам, які виникли після розпаду Югославії, де відбулося зіткнення кількох «великих ідей», зокрема, політичних проектів по відродженню «Великої Сербії» і «Великої Хорватії». Періодично в активну стадію входили довготривалі іредентистські конфлікти в різних куточках світу, як, наприклад, Нагірно-Карабаський конфлікт.

Слід відзначити зростаючу роль світового співтовариства у регулюванні

сучасних іредентистських конфліктів, але через особливі інтереси провідних держав у певному регіоні спостерігаються подвійні стандарти в оцінці схожих випадків. У дев'яності роки ХХ століття, як зауважує С. Ушаков, виник загрозливий прецедент вирішення етнічних конфліктів і засудження осіб-прихильників ідеології іредентизму не на основі норм міжнародного права, а на основі політичної волі однієї чи кількох держав з фрагментарним або часто поверховим застосуванням міжнародного права [351, с. 115]. Так само вважає І. Червінка, на думку якої, право на самовизначення може бути реалізоване тільки за підтримки і визнання держав, особливо могутніх [368, с. 179]. Наприклад, реакція світу на спроби реалізації великодержавницьких ідей на Балканах була найбільш жорсткою стосовно Сербії і значно м'якшою в інших випадках.

На початку ХХІ століття іредентизм не сходить з повістки дня. Навіть якщо на офіційному рівні територіальні претензії не висуваються державами, то часто вони присутні у програмах радикальних політичних партій, які закликають відродити «Велику державу», вбачаючи її у тих кордонах, які це державне утворення мало у часи своєї найбільшої могутності. Потенційно це може напружити міждержавні стосунки. До того ж політичні реалії початку ХХ ст. засвідчили, що гасло «захисту співвітчизників за кордоном» не є нейтральним і має небезпечний потенціал, як це продемонстрував російський іредентизм.

На окрему увагу заслуговує питання про вирішення іредентистських суперечок в умовах євроінтеграційних процесів. З одного боку, створення єдиного європейського простору нібито-то знімає гостроту проблеми розділеності, адже всі розділені народи виявляються включеними в одне наднаціональне політичне утворення, що усуває перешкоди для вільного перетину кордону. З іншого боку, не слід забувати, що чинник етнічності завжди залишається важливим для індивіда, а тим більше його роль зростає в умовах масштабних процесів, таких як регіональна інтеграція чи глобалізація,

коли етнічна ідентичність виступає запорукою збереження самобутності, тож він може стати важливим ресурсом політичної мобілізації індивідів для підтримки націоналістичних проєктів. Але, на нашу думку, сама система європейської безпеки стоїть на сторожі територіальної цілісності держав. Наприклад, трансільванська проблема, яка пов'язана з компактним проживанням угорців у румунській Трансільванії, не виходить на рівень відкритого протистояння. Т. Біткова з цього приводу зауважує, що і Румунія, і Угорщина є членами ЄС і НАТО, що перешкоджає загостренню ситуації до відкритого вибуху, але у той же час наголошує, що абсолютної гарантії не може бути, адже сама Європа переживає постійні кризи [24].

Таким чином, кожна система міжнародних відносин встановлювала нові засади світоустрою, які по суті виступали результатом рішень найбільш сильних держав, а тому сприяли посиленню їхнього панування. Іредентизм виник у період Віденської системи у руслі поширення націоналістичних настроїв. На цьому етапі його можна охарактеризувати як об'єднавчий. У Версальсько-Вашингтонський період міжнародних відносин у зв'язку з появою великої кількості нових держав формуються численні територіальні претензії і загострюється проблема меншин, яка, проте, не знаходить належного вирішення. Відбувається переорієнтація іредентизму з суто об'єднавчих цілей на експансіоністські. Система міжнародно-правових актів, розроблених у другій половині XX ст., закріпила базові засади міжнародних відносин, однак не убезпечила від територіальних конфліктів на іредентистській основі. Наприкінці XX століття виникли нові осередки іредентистських конфліктів, що було обумовлено появою нових держав на уламках колишніх соціалістичних країн. Проте відносини між національними меншинами і спорідненими групами вдається утримувати переважно в правових рамках. Натомість у XXI столітті відродився експансіоністський іредентизм, що можна пояснити розбалансуванням системи міжнародних відносин. Особливості іредентизму у період існування різних систем міжнародних відносин зображено у таблиці:

Міжнародна система	Тип іредентизму	Приклади
Віденська система	Об'єднавчий	Греція, Італія, Німеччина
Версальсько-Вашингтонська	Експансіоністський	Німеччина
Ялтинсько-Потсдамська	Латентний	Країни Європи, Азії
Постбіполярна	Поміrkований	Румунія, Сербія
	Відродження експансіоністського іредентизму	Російська Федерація, Угорщина

Зважаючи на радикалізацію націоналістичних настроїв у європейських країнах і враховуючи ознаки кризи системи міжнародної безпеки, цілком можливим є подальший перехід територіальних протиріч з латентної форми у відкриту стадію і поява нових іредентистських конфліктів. Для того, щоб російський іредентизм не став прецедентом, провідним державам світу і міжнародним організаціям необхідно виробити спільну однозначну позицію в оцінці іредентизму і вдосконалити засоби протистояння агресивній експансіоністській політиці.

4.2. Міжнародно-правовий вимір політики іредентизму

На початку ХХІ століття був реалізований іредентистський проект Російської Федерації стосовно українського Криму, що стало своєрідним парадоксом, адже, здавалося б, уся сукупність міжнародно-правових норм унеможлиблює захоплення території однієї держави іншою державою. Цей факт змушує більш уважно проаналізувати еволюцію політики іредентизму у міжнародно-правовому вимірі.

Зауважимо, що поняття «іредентизм» взагалі не закріплене у міжнародно-правових документах, але явище об'єктивно існує і створює загрози територіальній цілісності суверенних держав, тож ставлення до нього можна простежити через реалізацію правових принципів, які стоять на захисті

інтересів сучасних держав. Причому відносно нетривала історія досліджуваного явища дозволяє зробити екскурс в минуле і простежити еволюцію впливу правових норм на спроби реалізації іредентистської політики.

Досягнення іредентистської мети неминуче пов'язане з територіальними суперечками, які були присутні у всі історичні періоди існування держави як політичного інституту. Заради збільшення своєї території держави постійно воювали. Але у XIX столітті тактика територіальних приєднань зазнає змін, тому що під впливом націоналістичних ідей виникає уявлення про «незвільнені» території, на яких проживають споріднені етнічні групи, що їх, як вважалося, неодмінно потрібно включити до складу держави заради завершення процесу національного будівництва. Таким чином прагнення територіальних прирощень доповнюється (а часто просто завуальовується) зовнішньо «благородними намірами» об'єднати усіх представників однієї етнічної групи в одному державному утворенні.

Іредентизм виходить на рівень міждержавної взаємодії, відповідно, не може залишити осторонь світову спільноту, для якої відкриті прояви іредентизму сприймаються як порушення світового порядку. Виникають побоювання, що будь-який випадок успішної реалізації іредентистського проекту може стати загрозливим прецедентом. І якщо питання попередження і вибору засобів врегулювання внутрішньополітичних конфліктів, у тому числі пов'язаних з іредентистськими настроями меншин, є прерогативою національного законодавства, то зовнішньополітичні прояви політики іредентизму мають піддаватися регулюванню міжнародно-правовими нормами.

Як слушно зазначив С. Ушаков, протягом століть іредентизм перебував за межами права, оскільки вирішення міждержавних конфліктів відбувалося шляхом війн, в результаті чого перекроювалися державні кордони, що ставало передумовою для подальших територіальних претензій [351, с. 106]. Грецький, італійський і німецький іредентизм середини XIX-першої половини XX століття показав дієвість військових засобів у процесі приєднання бажаних територій. Ще

одним способом отримання територій були домовленості з партнерами по коаліції про розподіл зон впливу. У попередженні застосування військових засобів для врегулювання міждержавних конфліктів велику роль відіграли рішення Гаазьких мирних конференцій 1899 і 1907 рр., які були закріплені у Конвенції про мирне розв'язання міжнародних зіткнень (відповідно, перша і друга редакції). У Конвенції декларувалося, що держави, які її підписують, погоджуються докладати усіх зусиль для забезпечення мирного вирішення міжнародних суперечок. Засобами такого вирішення були визначені добрі послуги або посередництво однієї чи кількох дружніх держав. У випадку нездатності за допомогою дипломатичних засобів вирішити суперечку мали бути створені міжнародні слідчі комісії. У Конвенції докладно описуються повноваження міжнародного третейського суду [149]. Однак на початку ХХ століття війна, як і раніше, залишалася найбільш ефективним засобом забезпечення територіальних прирощень. Варто лише згадати Грецію, якій на початку ХХ ст. вдалося приєднати значні території, заселені переважно греками, завдяки чому влада частково реалізувала мету «Мегалі ідея» («Великої ідею»).

Іредентистська проблема знову постала по завершенню Першої світової війни, яка ще більше загострила багато питань міждержавних відносин. В умовах політичної нестабільності з'явилися передумови для перетворення іредентизму з суто об'єднавчої політики в експансіоністську. Як зазначають А. Семченков і Р. Бараш, декларування необхідності вирішення питання розділених народів слугувало зручним і причому легальним виправданням територіальних притязань [296]. На їх думку, іредентизм був чи не єдиним доступним способом легітимації континентальних територіальних претензій. Тобто Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин враховувала інтереси держав-переможниць і нехтувала інтересами інших політичних утворень, у тому числі тих, які постали внаслідок розпаду імперій. Політичні міркування не враховували етноісторичних чинників, адже державні кордони були проведені небездоганно, звідси – у нових політичних одиницях виникла

проблема національних меншин, які шукали покровительства у спорідненої держави. Відлуння переформатування Європи після Першої світової війни відчувається й зараз, коли між європейськими державами існують територіальні претензії, які, хоч і не висуваються відкрито, є потенційним джерелом іредентистських конфліктів.

Для підтримки миру була створена Ліга Націй, яка захищала принципи Версальсько-Вашингтонської системи. Члени Ліги зобов'язалися поважати і оберігати проти всякого зовнішнього вторгнення територіальну цілісність і існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги, а у разі суперечки мали її піддати дії або третейського розгляду, або розгляду Ради. Ліга Націй не завжди була послідовною у своїх оцінках і діях, але іноді їй вдавалося попередити випадки експансіонізму з боку різних держав. Наприклад, у 1921 році під впливом ідеї створення «Великої Сербії» югославські війська були уведені на територію Албанії. Аби не допустити ескалацію конфлікту до стану війни, Ліга Націй втрутилася в ситуацію, і під загрозою санкцій з її боку югославські війська були виведені. В інших випадках Ліга Націй була бездіяльною, як, наприклад, при аншлюсі Німеччиною Австрії чи приєднанні Судетської області до Німеччини. Було очевидно, що відкрито порушуються норми, закріплені у Статуті Ліги Націй.

У другій половині XX століття з'явився масив міжнародно-правових актів, які, закріплюючи принципи територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів, невтручання у справи суверенних держав, тим самим заперечують проведення експансіоністської політики. У ст. 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй (1945 р.) зазначено, що «всі члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в їх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим способом, несумісним з Цілями Об'єднаних Націй» [350]. У Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 року, крім названого

принципу, зафіксовані також інші: вирішення державами міжнародних суперечок мирними засобами; зобов'язання не втручатися у справи, які входять у компетенцію будь-якої іншої держави; обов'язок держав співпрацювати одна з одною; рівноправ'я і самовизначення народів; суверенної рівності держав [87]. Принцип незмінності державних кордонів країн Європи закріплює Гельсінкський Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 рік). У розділі «Непорушність кордонів» зазначено, що «держави-учасники розглядають як непорушні всі кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, і тому вони будуть утримуватися зараз і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення і узурпацію частини або всієї території будь-якої держави-учасника» [311].

Будь-які прояви іредентизму, що загрожують територіальній цілісності держав і безпеці в регіоні, засуджують міжнародні організації регіонального масштабу. Міжнародні договори також поважають кордони і національну цілісність суверенних держав. Наприклад, у країнах Південно-Східної Європи створена регіональна ініціатива – Процес співробітництва у Південно-Східній Європі (ПСПСЄ), головна мета якої полягає в укріпленні добросусідських відносин між всіма державами цього регіону заради його перетворення в зону миру, безпеки, стабільності і співробітництва. 12 лютого 2000 року глави держав і урядів країн Південно-Східної Європи на зустрічі на вищому рівні, яка відбулася в Бухаресті, підписали Хартію добросусідських відносин, стабільності, безпеки і співробітництва у Південно-Східній Європі. Петре Роман, заступник прем'єр-міністра і міністр закордонних справ Румунії, діючий глава ПСПСЄ, зазначив, що хартія є справжнім кодексом поведінки у відносинах між державами регіону, а також реальною програмою дій по розширенню співробітництва у всіх областях, які представляють взаємний інтерес. У тексті Хартії зазначено, що «співробітництво між нашими країнами повинне засновуватися на Статуті Організації Об'єднаних Націй, принципі

повної поваги територіальної цілісності і суверенітету всіх держав нашого регіону, принципах ОБСЄ і відповідних документах Ради Європи, зокрема на Конвенції про захист прав людини і основних свобод» [358].

Таким чином, низка важливих міжнародно-правових актів стоїть на сторожі цілісності держави і, теоретично, держави, які імплементують ці норми у національне законодавство, самі по собі мають виступати гарантами безпеки. Оскільки міжнародне право виступає взірцем для формування норм національного законодавства, на особливу увагу заслуговує питання визначення джерел міжнародного права. За статтею 38 Статуту Міжнародного суду джерелами міжнародного права є : міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, визнані державами, які вступили в суперечку; міжнародний звичай, як доказ загальної практики, визнаний в якості правової норми; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різноманітних націй в якості допоміжного засобу для визначення правових норм [350]. Але теза «міжнародне право домінує над національним» не є безумовною. Існують різні погляди щодо їх співвідношення і верховенства: моністичні теорії визнають їх єдиною правовою системою, дуалістичні – незалежними один від одного. О. Шпакович зауважує, що держави більшою мірою тяжіють до дуалістичної концепції, яка вимагає включення приписів міжнародного права в національне за допомогою відповідних механізмів, при цьому ефективність міжнародного права зрештою залежить від критеріїв, прийнятих у національних системах права [382, с. 32].

Якщо ж виникають суперечки між державами, якраз логічно було б шукати пояснення з точки зору універсальних норм міжнародного права, але неузгодженість ряду принципів у практичному аспекті призводить до політики подвійних стандартів, коли до схожих випадків ставлення міжнародної спільноти відрізняється. Така ситуація ніби стимулює політичних акторів знайти відповідну міжнародну норму задля виправдання власних інтересів, тож

прихильники іредентизму апелюють до необхідності захисту споріднених груп, які зазнають утисків, що, нібито, виправдовує втручання у справи інших держав. Але найбільш популярним є звернення до права на самовизначення, яке іредентисти приписують саме етнічним групам. Відповідна риторика завжди знаходить співчуваючих.

У міжнародних документах це право пройшло довгий шлях еволюції – від принципу як умови до власне права. Принцип самовизначення народів знайшов відображення у низці міжнародно-правових документів, серед них Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 року. У документі зазначено, що всі народи мають право на самовизначення і на підставі цього права вони можуть вільно встановлювати свій політичний статус і забезпечувати свій економічний, соціальний і культурний розвиток [86]. Цей принцип також закріплено у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року. У Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) зафіксовані такі форми самовизначення: «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, що вільно визначається народом, є способами здійснення цим народом права на самовизначення» [87]. Декларація про право на розвиток від 4 грудня 1986 року зазначає, що право народів на самовизначення включає також реалізацію їх невід'ємного права на повний суверенітет над усіма своїми природними багатствами і ресурсами [85].

Науковці до сьогодні сперечаються про те, яка саме спільнота володіє правом на самовизначення, – етнічна чи територіальна. У міжнародних документах вживається термін «nation», що англійською мовою означає і народ як населення якоїсь держави (тоді він може визначити свій шлях розвитку і через рух до демократії), і національна спільнота, і власне держава чи країна. Відомо, що «батько» принципу самовизначення В. Вільсон розглядав «nation» саме у першому розумінні, що відповідає реаліям американського життя, адже в

США етнічність не має визначального значення. Щоб внести деяку ясність у проблему самовизначення, Віденська декларація 1993 р. зазначає, що це право стосується тих народів, які перебувають під колоніальним пануванням чи в умовах іноземної окупації [47]. Але, як вважає І. Червінка, право на відокремлення впливає зі змісту терміна «самовизначення», тому що нація зможе самостійно визначити власний політичний устрій тільки тоді, коли буде мати окрему незалежну державу або ж широку автономію, при якій найважливіші сфери внутрішньої і зовнішньої політики не контролюватиме центральна влада. Але, на її думку, «це не обов'язково повинне бути «відокремлення» в прямому значенні слова (проголошення незалежності), а відокремлення у значенні широкої автономії, яка б забезпечила самоуправління та самостійне здійснення політики у більшості сферах» [368, с. 181].

В. Тишков доводить, що етнічність не працює в якості аргумента сепаратизму і державної інтеграції, адже держави утворюються територіальними співтовариствами [333]. Міжнародні правові акти закріплюють право на самовизначення за народами, що ж до права етнічних меншин, відповідні норми не розроблені, але на практиці схвалюються ті форми внутрішнього самовизначення, які не загрожують стабільному розвитку суспільства. Отже, можна вивести лише єдиний критерій, який може виправдати іредентистські прагнення меншин: меншини мають зазнавати жорсткої дискримінації в усіх сферах життя, аж до етноциду. Стосовно «курдського стилю іредентизму», то загальновідомими стали факти про утиски прав курдського населення у Туреччині, Сирії, Ірану. Деяким чином політичні права курдів реалізовані в Іраку у вигляді Курдської автономії. Д. Оксиоглу у роботі «Моральність сецесії: нормативна оцінка курдського випадку у Туреччині» доводить, що курди у Туреччині заслуговують на ступінь автономії або самоуправління не з причини існування їх етнічної групи як такої, але саме через їх статус жертви безперервної економічної, політичної і соціальної несправедливості [421].

Право націй на самовизначення тлумачиться як вільне установлення

нацією різноманітних форм відносин з іншими народами на основі добровільного об'єднання у федеративну державу або створення автономії, а також правомірність відокремлення, створення незалежної держави, внутрішнього устрою (право визначати суспільний лад, форму правління тощо). Право націй на самовизначення може бути реалізоване у трьох формах: 1) відокремлення і створення самостійної держави; 2) входження в союзну державу і створення федеративних політичних структур; 3) збереження національних держав через створення більш крупних міжнаціональних утворень, як це відбувається зараз в Європейському Союзі [257, с. 179,180]. Важливою умовою для реалізації права націй на самовизначення є високий рівень демократизації суспільства, адже це право тісно пов'язане з правом людини на свободу вибору свого життєвого шляху.

Сучасні держави схвалюють ті форми внутрішнього самовизначення, які не загрожують стабільному розвитку суспільства, адже самовизначення можливе в різних формах, і не обов'язково через створення власної держави. Відомо, що існують державотворча (державницька) і недержавна форми реалізації права на самовизначення, наприклад, національно-територіальна чи національно-культурна автономія.

І. Куян задає цілком слушне питання: хто вирішує, чи «доцільно» добиватися реалізації права на державний суверенітет окремої етнічної спільноти, що входить до складу багатонаціональної держави, та як відмежувати намагання окремої нації реалізувати право на самовизначення від проявів сепаратизму. Вона вважає, що важливим критерієм є формування органів публічної влади, а «якщо така публічна влада в суспільстві, що прагне самовизначення, не сформувалася, може йтися про намагання певної групи населення реалізувати свої вузькі інтереси, ґрунтуючись на етнічних засадах, точніше, про сепаратизм. Сепаратизм на відміну від самовизначення народу не є масовим рухом, а виражає специфічні інтереси вузької групи населення...» [174, с. 21]. Так само у випадку іредентизму найчастіше реалізуються

вужькогрупові інтереси іреденти, яка не зважає на представників інших етнічних груп, які проживають поруч. Мається на увазі російський іредентизм у Криму, через наслідки якого потерпає українське і кримськотатарське населення півострова.

Отже, документи авторитетних міжнародних організацій середини-кінця ХХ століття фіксують право націй на самовизначення і принцип територіальної цілісності держави, часто прописуючи обидва принципи в одному документі. Як підкреслює М. Басараб, проблема логічної суперечливості міжнародних правових актів полягає у взаємовиключності норм, прописаних у них, а одночасна реалізація принципів є складним, а то й неможливим завданням [18, с. 39]. На думку Т. Далявської, «колізія принципу територіальної цілісності та права самовизначення народів стала, на жаль, свого роду геополітичними «терезами», які можуть бути схилені в бік забезпечення інтересів певної держави/держав» [81, с. 377], а М. Нагорняк вважає, що кожний конфлікт є унікальним у питанні про співвідношення принципів територіальної цілісності і самовизначення націй [218, с. 279]. С. Сьомін зауважує, що «використання принципів невідчуженості території та права на самовизначення є вельми популярними в сучасній міжнародній політиці. При цьому досить активно використовується політика «подвійних стандартів». Якщо дроблення держави є вигідним – це «національно-визвольний рух». А якщо ні, то це «сепаратизм» [328, с. 144]. А зарубіжний дослідник Р. Осборн слушно зауважив, що, «хоч ідея самовизначення прийнята повсюдно, навряд чи можна вважати її універсальним правом. Навіть якщо це дійсно щось універсальне, то ще більш суперечливими будуть загальні принципи його реалізації» [228, с. 123]. У суперечливих ситуаціях роль арбітра виконує ООН, що стало ще більш важливим в умовах загострення іредентистського питання внаслідок розпаду багатонаціональних держав соціалістичного табору по завершенню Холодної війни.

Як зазначає С. Ушаков, у 50-90-ті рр. ХХ ст. у тому числі завдяки ООН практично не було таких гострих міждержавних конфліктів, які б призвели до

гострої міжнародної кризи, а у випадку виникнення суперечок ООН вдавалося сформулювати єдину позицію з проблеми і прийняти дієві заходи по її вирішенню. Проте вже у 90-ті рр. XX ст. був створений загрозливий прецедент вирішення етнічних конфліктів і засудження осіб, які дотримуються ідеології іредентизму і розпалюють націоналістичні настрої, не на основі норм міжнародного права, а на основі політичної волі однієї чи кількох держав з фрагментарним і часто поверховим застосуванням міжнародного права [351, с. 111,115]. Вірменський дослідник А. Хачатурян висловився образно: «Коли великі держави у минулому вершили долі малих народів, то це було зрозуміло, адже робилося це насильством і відкритими війнами. Проте сьогодні роль насильства відводиться міжнародному праву, що вже пахне аморальністю» [359].

Наприклад, незалежність самопроголошеного Косова визнали декілька країн, у тому числі США, що було прямим порушенням резолюції ООН №1244. Додаток 2 до цієї резолюції повторює статті Гельсінкського акта і гарантує Югославії територіальну цілісність. Очевидно, у цьому випадку відіграли роль геополітичні інтереси великих держав на Балканському півострові. Російська Федерація тоді зайняла відсторонену позицію у конфлікті під приводом невтручання у внутрішні справи суверенної держави Сербії, однак стала безпосереднім ініціатором міждержавного іредентистського конфлікту з Україною.

Слід звернути увагу на позицію НАТО. Важливою умовою вступу до НАТО є відсутність етнічних або територіальних суперечок, адже, як зазначається у Новій стратегічній концепції Північноатлантичного союзу (1991 р.), «ризики для безпеки союзників менш вірогідні в результаті розрахованої агресії проти території союзників, а скоріше від несприятливих наслідків нестабільності, які можуть виникнути внаслідок серйозних економічних, соціальних і політичних труднощів, у тому числі етнічного суперництва і територіальних суперечок, з якими стикається багато країн Центральної і Східної Європи» [433]. Саме тому ці суперечки повинні бути

вирішені мирними засобами відповідно до принципів ОБСЄ, і саме від вирішення таких суперечок залежатиме, чи буде прийнята країна до НАТО.

Умови вступу до ЄС для країн Центрально-Східної Європи розробив прем'єр-міністр Франції Е. Баладюр, виклавши їх у Пакті стабільності в Європі. Даний Пакт прописував умову, за якою кандидати на вступ в ЄС попередньо мали врегулювати всі можливі розбіжності з питань кордонів і з проблем національних меншин [224]. Відповідно до Пакту, на засіданні Європейської Ради в Копенгагені 21-22 червня 1993 р. були прийняті умови вступу до ЄС (Копенгагенські критерії), які закріпили серед інших і вимогу врегулювати на базі міжнародних правових норм територіальні, етнічні і інші конфлікти [399, р. 2].

Суперечливість норм міжнародного права яскраво ілюструє російська політика іредентизму. Неочікуваною для світу стала реалізація іредентистської політики Російською Федерацією у вигляді анексії українського Криму. Для українців і всього світу це, безумовно, анексія, російська ж влада подає це як входження до складу Російської Федерації суверенної держави. Включення Криму до складу Росії суперечить нормам українського законодавства (наприклад, незаконний загальнокримський референдум через відсутність законодавчої бази його забезпечення) і міжнародного (порушення територіальної цілісності держави, застосування сили). Анексування території порушує принцип, за яким держави утримуються в міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави.

Проте у риторичі російських політиків ця дія подається як цілком законний акт. Цікаво, що російські політики для виправдання своїх дій апелюють до офіційних міжнародно-правових актів і знаходять там потрібні статті, тлумачачи їх на свою користь. Наприклад, принцип суверенної рівності держав і право на самовизначення. Виступ міністра закордонних прав Російської Федерації С. Лаврова на засіданні Держдуми РФ 20 березня 2014 р. є досить яскравим прикладом політичної казуїстики: «рішення про прийняття

Республіки Крим в Російську Федерацію... відповідає міжнародному праву, у тому числі закріпленим в якості цілей ООН в її статуті принципам суверенної рівності держав і права народів на самовизначення» [315]. Під суверенною рівністю держав мається на увазі союз Російської Федерації і Криму як «незалежної, суверенної держави», а право націй на самовизначення, як вважає політик, було реалізоване через «вільне волевиявлення багатонаціонального народу Криму». Сценаристи анексії Криму на це й розраховували: проголошення незалежності Криму нібито зробить факт входження суверенної держави до складу Російської Федерації законним актом.

І хоч Генеральна Асамблея ООН визнала кримський референдум незаконним (і, відповідно, усі його наслідки такими, що суперечать правовим нормам), росіяни часто апелюють до прикладу Косово, яке на початку 2008 року проголосило незалежність і нині є державою, яку визнали провідні світові лідери. Але насправді випадки Криму і Косово мають значні відмінності, на чому наголосив експерт з міжнародного права професор університету Джорджа Вашингтона Шон Мерфі. На його думку, у випадку з проголошенням незалежності Косово провідну роль виконала ООН. Крім того, у Косово були серйозні порушення прав людини, які Міжнародний кримінальний трибунал у справах Югославії охарактеризував як злочин проти людства. Що ж до ситуації у Криму, він наголосив на ролі сили, яку застосувала російська влада у вигляді озброєних груп з Росії і військових, які вже перебували на півострові. Він стверджує, що «у світі багато країн, які можливо зацікавлені у шматку території сусіда. Ми не можемо повернутися у світ, в якому нормально сприймаються дії, що призводять до переділу кордонів. Це рецепт катастрофи» [251].

Реакція міжнародних організацій на дії Російської Федерації була однозначно засудливою, що відповідає записаному у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р.: «жодні територіальні надбання, які є результатом загрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними» [87]. Російську військову агресію і анексію Криму рішуче засудила Генеральна

Асамблея ООН. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року (68/262. «Територіальна цілісність України»), зазначено, що Генеральна Асамблея підтверджує свою прихильність суверенітету, політичній незалежності, єдності, територіальній цілісності України в її міжнародно визнаних кордонах. Також зазначено, що референдум, проведений в автономній Республіці Крим і місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути підставою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим чи міста Севастополя [274]. Відповідні рішення прийняли також Конгрес Ради Європи, Парламентська Асамблея Ради Європи та інші європейські інституції.

Російська Федерація не лише порушила міжнародні кордони України, але й чинить утиски прав корінного кримськотатарського населення [232]. У грудні 2016 року у резолюції «71/205. Становище в області прав людини в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна)» Генеральна Асамблея ООН визнала факт утисків прав людини, дискримінаційні заходи по відношенню до жителів тимчасово окупованого Криму, у тому числі кримських татар, а також українців і осіб, які належать до інших етнічних і релігійних груп, з боку російських окупаційних влад [273]. У цій резолюції вперше в документах ООН Росія називається державою-окупантом, а АР Крим і Севастополь тимчасово окупованою територією. У листопаді 2017 року Третій комітет Генеральної асамблеї ООН ухвалив оновлену резолюцію з прав людини щодо анексованого Криму. Крім того, російська влада активно підтримує сепаратистські рухи на Сході України, прагнучи дестабілізувати ситуацію в державі.

Засудження агресивних дій Російської Федерації обумовило застосування низки санкцій проти російських високопосадовців. На врегулювання збройного конфлікту між Росією та Україною були спрямовані Женевські домовленості і Мінські угоди, підписані за участю представників ЄС і лідерів провідних держав світу. Крім того, у діях Росії очевидно є підтримка тероризму, що дало підстави Україні подати позов проти Росії у Міжнародний Суд ООН з приводу

порушення положень Конвенції ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму, а з врахуванням утисків кримських татар – також Конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації. У квітні 2017 р. Міжнародний суд задовольнив позов частково, погодившись запровадити заходи для захисту національних меншин в окупованому Криму, але у запобіжних заходах за Конвенцією про боротьбу з фінансуванням тероризму Україні відмовили. С. Сидоренко зазначає, що подати позов про анексію Криму і агресію на Донбасі було неможливо, адже «лише ті дві конвенції, які використав Київ, містять автоматичну згоду Москви на її підсудність у Гаазі. В усіх інших випадках необхідна згода Росії для початку арбітражу – а вона такої згоди, звісно, не дає. Щодо притягнення до відповідальності за агресію ситуація ще складніша. За статутом ООН, цим займається виключно Рада Безпеки, а там Росія має блокуючий голос» [302].

І хоч світ не визнає Крим частиною Російської Федерації, однак радикальні націоналістичні сили у різних країнах можуть побачити у цьому сприятливий для себе прецедент.

У наукових працях теоретичного спрямування дослідники розмірковують, чи обов'язково сецесіонізм є невід'ємним етапом у досягненні іредентистських цілей? Тобто чи обов'язковим є проголошення незалежності (сецесія) як проміжний крок на шляху до приєднання? Але однозначної відповіді немає. Більше того, мабуть, через невелику кількість випадків іредентизму не накопичена достатня емпірична база, аби надати певні висновки. Аналізу цієї проблеми торкається Р. Нуруллін, на думку якого, якщо певна область відокремилася без наступного проголошення своєї державності і увійшла до складу іншої держави, то це відокремлення – лише процедурна частина процесу приєднання, а не сецесія в повному сенсі цього слова [223, с. 217]. За його твердженням, сецесія обов'язково вимагає створення окремого державного утворення з усією суверенною атрибутикою у межах території, що відокремилася.

Дж. Кітінг описав чотири кроки, які необхідно пройти задля створення нової держави: 1) переконайтеся, що ви маєте право (тут маються на увазі основні ознаки держави – територія, населення, уряд, який може вільно взаємодіяти з іншими державами – *Н.Г.*); 2) проголосіть незалежність; 3) отримайте визнання; 4) приєднайтесь до клубу (суверенних держав) [413]. Він зазначає, що важко здобути міжнародне визнання, але «чим довше ви чекаєте, тим кращі ваші шанси», адже у міжнародному праві, яке часто засновується на звичаї, чим довше ви можете підтримувати свій фактичний суверенітет, тим більш вірогідно, що вас повинні прийняти [413].

Дослідниця невизнаних держав О. Теленко зазначає, що для деяких політичних утворень незалежність є лише проміжною метою, досягши її, вони прагнуть об'єднання з державою-заступницею [331, с. 316]. Відомо, наприклад, що косівські албанці розділяють ідею приєднання до Албанії, і хоч зараз вона існує у латентній формі, з часом цілком можлива ескалація іредентистських настроїв як відповідь на потужний вплив ідеї «Великої Албанії», яку розвивають радикальні албанські політики. Іредентистська складова у вигляді приєднання до «Великої Росії» присутня у планах донбаських сепаратистів. Якщо ж згадати Нагірний Карабах, то у грудні 2006 року жителі Нагірно-Карабаської республіки проголосували за проект конституції, який визначав республіку як суверенну демократичну державу [218, с. 274].

Отже, дослідивши стан міжнародно-правової бази, можна стверджувати, що норми міжнародного права, декларуючи принципи територіальної цілісності держави і непорушності її кордонів, переважно спрямовані на попередження іредентизму, але не достатньо розроблені у питаннях реагування на спроби реалізації іредентистської політики [68, с. 30]. Посилаючись на слова І. Кресіної про те, що правові механізми демонструють свою дієвість та ефективність на превентивній стадії – запобігання сепаратизму [164, с. 355], зазначимо, що так само норми міжнародного права більшою мірою дієві як засіб попередження іредентизму. Крім того, існує своєрідний парадокс, коли учасники

іредентистського конфлікту, інтереси яких несумісні, апелюють до одних і тих же документів. У таких умовах задля врегулювання міждержавних конфліктів неминуче посилюється роль арбітражу; цю функцію повинен виконувати Міжнародний Суд ООН, і, як бачимо на прикладі розгляду позову України проти Росії, справа захисту інтересів суверенної держави з посиланням на норми міжнародного права нарешті зрушила з місця. Очевидно, щоб випадок анексування Криму не став загрозливим прецедентом, світовій спільноті необхідно виробити більш чіткі і більш жорсткі механізми протидії іредентистській політиці Російської Федерації, а для цього необхідно увести поняття «іредентизм» у правове поле і закріпити чіткі засоби щодо протидії йому.

4.3. Морально-правові аспекти політики іредентизму

Кожен випадок іредентизму неминуче викликає дискусію щодо відповідності даної політичної дії нормам міжнародного права, особливо тим, які видаються суперечливими і несумісними та мають найбільший вплив на політичну стабільність суверенної держави: права народів на самовизначення, принципу територіальної цілісності держави і принципу невтручання у внутрішні справи незалежної держави. Через нечітко прописаний механізм взаємодії цих норм у міжнародному праві конфліктуючі політичні актори намагаються, спираючись на існуючі норми, навести переконливу, на їх погляд, аргументацію щодо правомірності власної дії. З іншого боку, суперечливість норм обумовлює відмінну реакцію світової спільноти на схожі за суттю політичні процеси. Але, акцентуючи увагу саме на правових засадах тієї чи іншої політичної дії, поза увагою можна залишити вкрай важливий моральний аспект проблеми, пов'язаний з відповідністю дії певним універсальним цінностям і зразкам поведінки. Універсального характеру набули норми поваги до прав людини, що втілювалося у праві народів на самовизначення, прагнення до

мирного співіснування втілюється у принцип утримання від застосування сили у міжнародних відносинах і обов'язок держав співпрацювати одна з одною.

Відповідь на питання про моральність сецесії намагалися дати авторитетні зарубіжні науковці А. Б'юкенен, Д. Горовіц, Б. Коппітерс, М. Мур, Дж. Соренс, М. Томз та ін. Моральність сепаратизму досліджує російський науковець В. Тишков, який зазначає, що для виправдання сепаратистських проєктів не існує правових норм на національному або міжнародному рівні, тому питання про сепаратизм найчастіше переходить у сферу моралі. Він зауважує, що саме моральний, а не правовий аспект зробив можливим і легітимним розпад Югославії і СРСР [333]. Проблема моральності сучасних сепаратистських практик (сецесіоністських та іредентистських) досить плідно обговорюється в друкованих і електронних ЗМІ, при цьому часто автори демонструють діаметрально протилежні точки зору на одне й те ж явище. Спостерігається плюралізм в оцінках іредентизму: наприклад, курдський іредентизм сприймається досить схвально і отримує розуміння, тому що тлумачиться як реалізація народом свого права на самовизначення, інші ж випадки категорично засуджуються, такі, як досягнення іредентистських цілей шляхом анексування території. Саме наявність полярних позицій в оцінці цього явища актуалізує розгляд морально-правових аспектів проблеми. Моральні і правові аспекти розглядаються сукупно, адже між правом і мораллю є безумовний зв'язок, крім того, в основі більшості з норм міжнародного права лежать саме моральні настанови. М. Лебедева зазначає, що «незважаючи на те, що в основі і права, і моралі лежать цінності, мораль у значно більшій мірі пов'язана з ними і представляє собою складне, іноді суперечливе утворення, де переплітаються загальнолюдські, ідеологічні, релігійні і інші цінності, що може вести до протиріч» [178, с. 260].

Моральність іредентистської практики можна дослідити через призму нормативно-ціннісного підходу, який орієнтує оцінювати політичні явища з точки зору норм моралі, принципів справедливості і загального блага, а також

спрямовує на вироблення ідеального політичного порядку і приведення до нього реально існуючих відносин. Нормативізм був фактично одним з перших дослідницьких підходів у розумінні політичних процесів, адже тлумачення політики Платоном і Аристотелем вже мало нормативний характер. Питанням етичних підстав політичної діяльності приділяв увагу М. Вебер, виділивши дві моделі політичної діяльності, які засновуються на «етиці переконання» або «етиці відповідальності». Він наголосив на можливості застосування етики як засобу ствердження своєї правоти [45, с. 693]. Нормативно-ціннісний підхід не втратив своєї актуальності у сьогоденні, в умовах поширення новітніх методологічних підходів, адже цілком природно, що «справедливість», «благо» та інші моральні категорії є вічними і займають важливе місце у світоглядній системі кожного покоління.

Мораль – це духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп [210, с. 397]. За визначенням М. Лебедевої, мораль у світовій політиці передбачає оцінку тих чи інших дій на світовій арені з точки зору того, наскільки це добре чи погано, правильно чи неправильно, морально чи неморально [178, с. 273].

Проблему ролі моралі у міжнародних відносинах не оминули увагою представники впливових наукових шкіл міжнародних відносин. Г. Моргентау, характеризуючи базові засади політичного реалізму, зазначав, що політичний реалізм визнає моральне значення політичних дій, індивід і нація повинні оцінювати власні політичні дії на основі універсальних моральних принципів, але у той же час стверджував нетотожність моралі конкретної нації і універсальних моральних законів: «Всі нації відчують спокусу – і тільки небагато хто може їй протистояти протягом тривалого часу – представити власні цілі і дії як прояв універсальних моральних принципів» [211, с. 79].

Натомість Дж. Шварценбергер визнає безумовний універсальний

характер норм міжнародної європейської моралі, які є спільними для всіх цивілізованих держав, але також підкреслює, що «міжнародне право підпорядковане політичній владі і функціонує більш ефективно за відсутності міжнародної політичної боротьби», цим самим фактично роблячи припущення про другорядну роль міжнародної моралі [375, с. 375]. Він звертає увагу на те, що головне завдання міжнародної моралі полягає у підтримці зовнішньої політики держави, у тому числі тієї, яка має експансіоністський характер. Мається на увазі здатність міжнародної моралі певним чином «облагородити» ті чи інші дії, причому у будь-яких випадках: і коли до неї безпосередньо апелюють політики, і коли до норм міжнародної моралі звертаються пересічні громадяни, прагнучи знайти для себе пояснення тим чи іншим діям. Таким чином, за словами Дж. Шварценбергера, громадська думка звільняє політиків від «утомливих формальностей і обмовок по обґрунтуванню законності дій» [375, с. 375, 376]. Він зазначає, що ідеологічне використання міжнародної моралі необхідне також для підготовки громадської думки до війни або щоб заручитися підтримкою народу для її продовження. Наостанок робить такий висновок: «...конфлікти між великими державами перетворюються в боротьбу вищих моральних принципів, до яких гаряче прихильна кожна сторона аж до стадії досягнення миру». На думку науковця, «у системі політичної влади головна функція міжнародної моралі полягає не в тому, щоб контролювати будь-яку поведінку. Принципи моралі використовують в якості сильної зброї проти потенційних і реальних ворогів» [375, с. 376].

Протилежні погляди представників двох впливових шкіл міжнародних відносин добре помітні у французькій школі міжнародників, якій традиційно притаманний інтерес до питань моралі і етики. Реалісти вважають аморальним втручання у справи інших держав з гуманітарних чи інших міркувань, а транснаціоналісти, навпаки, визнають аморальним все те, що перешкоджає зміцненню миру на засадах гуманітарної універсальності, справедливості, демократії тощо [366, с. 123]. І хоч погляди представників політичного реалізму

і ідеалізму на природу міжнародних відносин істотно відрізняються, спільним є визнання безумовного впливу моральних норм на політичні процеси.

П. Циганков робить акцент на тому, що інтереси держав на світовій політичній арені представляють люди, і, розрізняючи три рівні/типи моралі – індивідуальний, державний і універсальний, – зауважує, що проблемою є їх співвідношення у політичній діяльності [367, с. 363]. На його думку, те, що у світовій політиці відсутня згода з моральних стандартів, не звільняє політичного діяча від відповідальності за свою поведінку навіть тоді, коли на карту поставлені інтереси зовнішньої політики держави, яку він представляє [367, с. 365].

На особливу увагу заслуговує питання універсальності норм моралі, адже від цього залежить можливість її конвенціональності, тобто спільної згоди слідувати цим нормам. Проблема ускладнюється, якщо розглядати мораль як засіб регулювання міжнародних відносин, адже на світовій політичній арені присутні держави, які належать до західного або східного культурного світу. У питанні універсальності чи обумовленості культурними особливостями моральних норм сформувалися два підходи. Релятивістський підхід стверджує, що спільні для всього людства моральні принципи неможливо сформулювати. П.Р. Віотті і М.В. Кауппі вважають, що моральні оцінки тих чи інших дій у цьому випадку можуть бути дані тільки в контексті певної культури, тобто моральні принципи обумовлені культурою і історією. Ліберальний підхід виходить з того, що існують універсальні загальнолюдські норми. Марк Р. Амстуц підкреслює, що базові моральні уявлення є спільними для всіх народів [178, с. 273,274].

Першочергово слід звернути увагу на деякі методологічні проблеми аналізу моральності іредентизму. В. Малахов у рецензії на книгу А. Б'юкенена «Сецесія. Право на відокремлення, права людини і територіальна цілісність держави» зауважив, що «за розробку «теорії сецесії» не беруться навіть найбільш заповзяті моралісти», вважаючи, що «з подібних спроб нічого

переконливого не вийде» [193]. Такий песимізм пояснюється тим, що кожна сторона – і сепаратисти, і національна держава, загроза територіальній цілісності якої виникла, – матиме власне обґрунтування своїх дій, образно кажучи, «свою правду», і узгодити їх позиції вкрай важко. Варто зважати на те, яку аргументацію надають своїм діям сепаратисти, які відокремлюються з метою створення нової держави (сецесіоністи) або прагнуть приєднатися до іншої (іредентисти). Як правило, вони апелюють до права народу на самовизначення, що нібито повинне надати деякого «морального забарвлення» їх діям. Зауважимо, що «моральне обличчя» сепаратизму формується й через зовнішню оцінку, яка часто спирається на подвійні стандарти. Як вже зазначалося, стосовно подій у Косово провідні світові політичні актори продемонстрували різну позицію: західні держави і НАТО під гаслом захисту прав людини втрутилися у внутрішні справи балканських держав, Росія ж під приводом невтручання у внутрішні справи відмовилася від прямих дій у цьому регіоні. Мало місце багато спроб впливу провідних світових лідерів у справі інших держав, які відбувалися під гаслами боротьби з недемократичними режимами. Для прикладу варто хоча б згадати дії США в Іраку. І. Кукліна зазначає, що поступове формування у міжнародному праві легітимних засад міжнародного втручання у внутрішні конфлікти з метою захисту прав людини мало б сприяти утвердженню універсальних підходів до цієї проблеми, але цього не сталося внаслідок порушення у таких конфліктах прав тих, хто до конфлікту прямого відношення не має і залучений до них проти своєї волі [171, с. 26]. Фактично це означає, що в умовах захисту прав одних груп відбудеться порушення прав інших людей, або, як підкреслює І. Кукліна, можлива етнократизація влади з одночасною появою нових пригноблених меншин [171, с. 26]. Дослідник сецесії Р. Белькович вважає, що для теоретичного осмислення проблеми треба відмовитися від оцінки сецесії як явища однозначно негативного, «надзвичайність цієї ситуації існує тільки в рамках уявлення про діючий правопорядок як про «нормальний» стан, а його припинення – як про

катастрофу» [22]. Але, на нашу думку, ігнорування цієї проблеми також не сприятиме більшій ясності у її розумінні, тому дослідження аргументації учасників політичного процесу з її апелюванням до тієї чи іншої моральної системи вкрай необхідне. Перефразовуючи Р. Брубейкера («нація» є категорією практики, а не аналізу» [33, с. 19], іредентизм так само слід розглядати як практичну категорію і акцентувати увагу на його деструктивній ролі у міжнародних відносинах.

Таким чином, слід розрізняти моральну самооцінку з боку тих акторів, які є ініціаторами і виконавцями сепаратистських дій, і оцінку цих дій іншими політичними акторами, які мають іншу шкалу цінностей. Провідні світові політики в оцінці проявів іредентизму орієнтуються на міжнародні правові норми, але враховують як власний історичний досвід, так і ситуативні політичні інтереси, які залежать від політичної кон'юнктури. Враховуючи це, створення єдиної і прийнятної для всіх теорії, яка б чітко визначала, які випадки відокремлення «правильні» чи «неправильні», неможливе.

Інша методологічна складність пов'язана з багатоманітністю проявів самого іредентизму, окремі з них іноді надто відрізняються за вихідними мотивами чи суспільно-політичним контекстом. Можна навіть вести мову про наявність кількох схожих явищ, для позначення яких вживають поняття «іредентизм». Наприклад, класичними проявами іредентизму є грецький енозіс і приєднання «незвільнених» територій як складова процесу об'єднання Італії і Німеччини у XIX – на початку XX століть. Цей вид іредентизму пов'язаний з процесом державного будівництва і «збиранням» груп одного народу в одній державі. Або «курдський стиль іредентизму», коли об'єднання груп розділеного народу не відбувається навколо одного ядра, або «агресивний іредентизм», пов'язаний з анексуванням території з порушенням багатьох міжнародних норм. Але всі ці випадки поєднують уявлення (вірні або хибні) про «незвільненість» території, які впроваджуються у суспільну свідомість завдяки пропагандистським діям політиків. Крім того, іредентизм як вид

сепаратизму завжди пов'язаний з відцентровими тенденціями, що неминуче призводить до внутрішньополітичних і міждержавних конфліктів. Практично всі прояви іредентизму мають деструктивний потенціал, як і сепаратизм у цілому. Аналізуючи природу сепаратизму, А. Дашдаміров наголошує, що у ній існує дещо спільне, що дозволяє не тільки порівнювати різні форми, але й зобов'язує розглядати їх в якості однорідного явища. Цим спільним є радикалізм, радикальна реакція на політичну асиметрію у взаємовідносинах етнічної більшості і етнічної меншості у багатонаціональній державі [84].

І, нарешті, науковці закликають до неупередженого дослідження сепаратизму і його проявів, позбавленого бінарних оцінок. В. Дівак на прикладі сепаратизму показала, що він є об'єктивним суспільно-політичним явищем, яке не може мати однозначного позитивного або негативного значення і відповідних наукових оцінок, а метод його дослідження має бути позбавлений однобічного оціночного підходу [94, с. 6]. Так само Р. Ключник вважає, що сепаратизм може мати позитивні наслідки, звертаючись до прикладу сецесії Чорногорії, який демонструє, що відокремлення частини держави може дати поштовх до більш раціонального використання її ресурсного потенціалу, що, у свою чергу, забезпечує стрімке економічне зростання [147, с. 126,127].

Інтереси суверенної держави, у якій перебуває група, що прагне до відокремлення, захищені нормами міжнародного права. З часів встановлення Вестфальської системи міжнародних відносин одним з базових є принцип державного суверенітету і споріднені з ним принципи непорушності державних кордонів і невтручання у внутрішні справи інших держав. Міжнародна спільнота негативно поставилася до реалізації іредентистського російського проекту і стала на бік України, запровадивши санкції проти країни-агресора. Кожна держава намагатиметься протидіяти іредентистам, але неминуче виникає ще одне питання – про моральність, тобто правомірність, застосування сили державою, якій загрожує втрата території. У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. зазначено, що держави мають вирішувати свої

міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість [87].

Разом з тим іредентизм ставить багато інших питань, які засвідчують неможливість їх вирішення без звернення до універсальних моральних настанов. Наприклад, наскільки моральним може бути відокремлення, якщо внаслідок нього постраждають інтереси інших етносів? «Сиротами сецесії» називають ті групи, які починають відчувати дискримінацію у новій державі. У випадку з Кримом відбулося значне ущемлення прав кримськотатарського населення, яке зазнає переслідувань на власній історичній території.

Зацікавленість спорідненої держави виводить іредентистський конфлікт на зовнішньополітичну арену. Що саме більше турбує лідерів держави – піклування про добробут спорідненого населення чи прагнення приєднати територію – залишається відкритим питанням, адже майстерна політична риторика здатна завуалювати справжні наміри. Дж. Шварценбергер вважає, що головна функція міжнародної моралі в міжнародних відносинах полягає у підтримці зовнішньої політики держави [375, с. 375]. Це означає, що політики для виправдання своїх дій для більшої переконливості можуть приводити докази, які базуються на принципах міжнародної моралі. Згадаємо М. Вебера: «неблагородство вигадує собі «законне виправдання» [45, с. 692]. Наприклад, російський політик С. Лавров анексію Криму пояснив як «історичне рішення про возз'єднання Криму з Росією», яке повністю відповідає всім нормам міжнародного права. Він зазначив, що українська влада не дала змоги кримчанам реалізувати право на самовизначення, «так що кримчани прийняли своє рішення у повній відповідності до принципів, які затверджені в ООН» [315]. Іредентистська держава досить часто апелює до емоцій людей. Г. Зюганов, аби підкреслити вагу події, висловився таким чином: «росіяни виявилися найбільшим у світі розділеним народом і возз'єднання російських земель з Батьківщиною-матір'ю, розвиток російського ядра, російської культури, російського духу є для нас винятково важливим!» [315]. Апелювання до мотиву розділеності народу, що

супроводжується емоційною риторикою – «несправедливість», «травма», – характерне для багатьох іредентистських рухів.

Користуючись термінологією М. Вебера, іредентистська держава слідує своєрідній «етиці переконання», яка базується на впевненості у доцільності проведення курсу на приєднання інших територій будь-якою ціною. За словами М. Вебера, той, хто сповідує етику переконання, відчуває себе «відповідальним» тільки за підтримання полум'я чистого переконання [45, с. 696]. Навіть риторика іредентистів засвідчує орієнтацію на виконання своєрідної місії, яку необхідно виконати, аби подолати деяку «історичну несправедливість». При цьому держава, хоч формально і звертається до норм міжнародного права, все ж тлумачить їх на свою користь і намагається переконати усіх у доцільності проведених дій.

Поведінка поліетнічної держави відповідає засадам «етики відповідальності», що можна тлумачити як цілком раціональне прагнення держави будь-якими засобами вирішити проблему іредентизму в одному регіоні і не допустити її поширення на інші території. Фактично обидва види етики є протилежними, внаслідок чого сторони по-різному аргументують свої дії [69, с. 66].

Чи можлива поява універсальних норм, яким слідуватимуть усі учасники міжнародних відносин? П. Циганков стверджує, що загальний моральний консенсус є необхідною умовою для світової стабільності і порядку, і не слід полишати спроби пошуку єдиних моральних норм до тих пір, поки вони здатні зменшити напругу і покращити політичний клімат у світі [367, с. 365]. На нашу думку, саме науковці можуть посприяти розробці таких універсальних норм і правил. З позицій політичного реалізму поєднати політику і мораль можна, але, за словами Г. Моргентау, хоч моральних настанов і не можна дотриматися повністю, до них можна наблизитися при спробі встановити баланс інтересів, який, проте, завжди є тимчасовим [211, с. 73].

Таким чином, дослідження морально-правових аспектів іредентизму є

виправданим через призму нормативно-ціннісного підходу. Моральні і правові засади політичної діяльності тісно пов'язані, адже універсальні моральні норми, даючи уявлення про належне, стають орієнтиром дій і з цією метою закріплюються у правових нормах. Учасники політичних відносин, ядром яких стає іредентистська проблема, апелюють до задекларованих у міжнародних документах принципів рівності і самовизначення народів, непорушності державних кордонів і невтручання у внутрішні справи інших держав. Однак на практиці ці принципи складно узгоджуються, що призводить до появи міждержавних конфліктів. Конкретні випадки іредентизму отримують різну реакцію з боку світової спільноти, що залежить від політичної кон'юнктури і ситуативних інтересів провідних світових держав, а учасники конфліктної взаємодії виправдовують свою позицію, апелюючи до одних і тих же міжнародно-правових документів. Це означає, що процес морально-правового регулювання міжнародних відносин ще не завершений.

4.4. Конфліктогенний потенціал іредентизму

Іредентизм як політичне явище призводить до виникнення гострих політичних конфліктів, причому таких, що відбуваються одночасно на кількох рівнях: між поліетнічною державою і іредентою; між поліетнічною державою і іредентистською державою; між іредентистською державою і міжнародною спільнотою. Конфлікт на кожному рівні має свої особливості, обумовлені специфічними інтересами і цілями учасників конфліктної взаємодії. Як зазначає казахський вчений Г. Кім, пролити більше світла на загадку іредентизму означає зробити більший внесок у вивчення прикордонних конфліктів і територіальних суперечок [414].

Конфлікти на рівні «поліетнічна держава – іредента» викликані відмінністю між інтересами держави як цілого і меншини як окремого,

часткового. З одного боку, це об'єктивно існуюче протистояння між цілим і його частинами. Однак за умови ефективної етнополітики конфлікту можна уникнути. Практика показує, що виникнення етнонаціональних конфліктів часто супроводжується уявленнями меншин про те, що їх низький статус (місце, яке займає група у суспільстві) – наслідок історичної або нинішньої несправедливості, уявної або реальної. З огляду на це можна зауважити, що всі етнополітичні конфлікти мають статусну природу. В. Малахов стверджує, що, по суті, етнічні групи змагаються за статус, який може вимірюватися як у категоріях економічної могутності і політичного впливу, так і в категоріях символічного статусу [194, с. 246]. Перебіг таких конфліктів ускладнюється значним ступенем ірраціональності з боку учасників, який притаманний усім міжетнічним конфліктам, саме тому у процесі їх вирішення великого значення має зняття протиріч – вигаданих або реальних. Тож цілком слушно С. Золян зазначає про те, що у конфлікті кожна сторона має власний опис і, відповідно, особливе розуміння проблеми [121, с. 131]. Ірраціональність конфліктів посилюється завдяки емоційному чиннику. О. Кіндратець вважає, що емоційну сторону конфлікту не варто недооцінювати, а у процесі вирішення конфлікту на емоції і почуття треба впливати таким чином, щоб вони не стояли на перешкоді погодження позицій і примирення сторін [143, с. 206].

Оскільки кожна людина ототожнює себе з певною групою, етнополітичні конфлікти за своєю природою є конфліктами ідентичностей. Часто етнічна група ініціює вимоги щодо підвищення свого культурного статусу, вимагаючи розширення сфери застосування власної мови, створення національних шкіл, розвиток культури тощо. Однак, на думку Р. Абдулатіпова, культурні та мовні відмінності не є причиною конфліктів, а частка етнонаціонального в етнополітичному конфлікті дуже незначна [2, с. 236]. Для реалізації інтересів етносу пріоритетного значення може набувати зміна політичного статусу – наявність чи відсутність у етнічної спільноти власної державності у тій чи іншій формі [341, с. 17]. Оскільки етнополітичні конфлікти є

багатофакторними, не останню роль у них відіграє територіальне питання. Якщо територіальний статус етнічної групи низький, це автоматично тягне за собою психологічну пригніченість етносу, тому що територія визначає його соціальну і економічну значимість. Коли роль територіального чинника зростає, практично неминуchoю стає етнополітична мобілізація, насамперед це прагнення національної меншості, що проживає анклавно, до національно-державного самовизначення, особливо якщо цей анклав безпосередньо сусідить з територією основного проживання етносу. У той же час для республіки або етнічної спільноти, що самовизначається, але не має зовнішніх кордонів, ставити за мету сецесію дуже важко [305, с. 277].

Вже сам факт існування іреденти у державі створює загрозу внутрішньополітичній стабільності. Неминуchoю є поява внутрішньодержавної напруженості, що може призвести до розгортання гострого протистояння між титульним етносом і етнічною групою-іредентою. Але з врахуванням наявності третього учасника – сусідньої іредентистської держави, зацікавленої у підтримці своїх етнічних родичів, іредентизм виходить на зовнішньополітичний рівень. Радикальний характер іредентизму полягає у тому, що він стає джерелом міждержавного конфлікту. Конфлікти, що виникли на базі іредентизму, за своєю сутністю є етнотериторіальними міждержавними конфліктами, тому що зачіпають політико-територіальні інтереси різних держав. Міждержавні конфлікти можуть існувати у різних видах – аж до збройних конфліктів і локальних війн. О. Балацька визначає риси сецесіоністських конфліктів, серед яких: переважно насильницький характер, конфлікти такого типу є одними з найбільш затяжних і складних для врегулювання. Вони мають хронічну, іноді перманентну природу. Періоди спаду інтенсивності змінюються ескалацією політичного насилля [12, с. 158]. Міждержавні збройні конфлікти або війни, що виникли на основі іредентистських притязань однієї з держав регіону, дестабілізують ситуацію у всьому регіоні, призводять до втрат людських життів, до матеріальних збитків і

руйнування всієї інфраструктури. Причому навіть за короткий період перебігу конфлікту у відкритій формі можливе значне погіршення ситуації.

Особливостями іредентистських міждержавних конфліктів є наявність особливого предмету конфлікту – території, право на володіння якою держави вважають незаперечним. А. Аклаєв зазначає, що вимога іншої держави інкорпорувати територію, де проживають зарубіжні родичі, означає зміну державних кордонів, тому засновані на етнічності іредентистські вимоги можуть стати причиною не тільки міжетнічної, а й міждержавної війни [4, с. 160]. С. Лавренів і І. Попов вважають, що гострота військово-політичних криз, які виникають на основі іредентистських рухів, пояснюється тим, що вони представляють одну з найбільших загроз територіальній цілісності і політичному режиму держави. Це визначає жорстокий, безкомпромісний характер розгортання подібних криз і обумовлює специфіку їх виникнення і розвитку [175]. Оскільки компроміс з приводу територіальної належності неможливий, тож велика вірогідність виходу конфлікту на вищу стадію – війну.

Специфіку міждержавних конфліктів, що виникли на іредентистському ґрунті, дослідив Дж. Гоксек, на думку якого іредентистські конфлікти часто провокуються саме суверенними державами, а не меншинами-іредентами. Оскільки у держав є ресурси для ведення повномасштабних війн, ці конфлікти мають тенденцію посилюватися або ставати міжнародними. У той же час іредентистські конфлікти, ініційовані меншинами, не виходять на такий рівень інтенсивності і сили, як розпочаті суверенними державами [404]. Він доводить, що держава буде наполеглива у веденні війни у тому випадку, якщо уряд твердо вважає, що бажані землі, на яких проживають їх етнічні родичі, по праву належать йому, тоді ціна війни може здатися мінімальною у порівнянні з набуттям територій, втрачених раніше [405].

Політичні конфлікти, які виникають на основі іредентистського чинника, загрожують стабільності у геополітичному регіоні, тому неминуче привертають до себе увагу політиків різних країн, особливо якщо в певному регіоні

стикаються інтереси великих держав або існує загроза переходу міждержавного конфлікту у війну. Прикладом може стати ситуація у колишніх югославських республіках на рубежі XX-XXI століть, у вирішення якої втрутилися провідні держави світу.

Етнополітична конфліктологія розглядає іредентизм не тільки як причину, але власне і як різновид етнополітичного конфлікту, сутність якого полягає у розв'язанні етнотериторіальних міждержавних суперечок. Усі етнополітичні конфлікти є багатофакторними, оскільки важливу роль у їх появі відіграють взаємні «історичні образи», невисокий рівень соціально-економічного розвитку і низький політичний статус меншини у складі поліетнічної держави, етноконфесійні розбіжності тощо. Усі без винятку етнополітичні конфлікти характеризуються складністю розв'язання, а невирішеність територіальних суперечок зумовлює запекле міждержавне протистояння.

Яскраво виражений територіальний аспект іредентизму робить його зручним інструментом для обґрунтування агресивної політики держави. Протягом XIX-XX століть іредентизм став одним з напрямів зовнішньої політики держави, оскільки тоді іредентистський вектор зовнішньої політики слугував виправданням для прагнень держав включити до свого складу сусідні території, заселені етнічними родичами. Яскравим прикладом є нацистський режим, який під приводом захисту німецьких меншин здійснив приєднання чеських і австрійських територій, компактно населених етнічними німцями.

Іредентизм як зовнішньополітичний курс проводиться під гаслами возз'єднання «розділеного народу» в одній державі, що нібито покликане «облагородити» об'єднавчу стратегію держави-іредентиста. Цьому сприяє моральний аспект, який несе у собі саме поняття «етносу» як кровноспорідненої спільноти. Саме тому самовизначення народів чи націй у суспільній свідомості розглядається як своєрідне природне право, яке нібито безумовно має всі моральні підстави для реалізації у різних формах, у тому

числі через об'єднання раніше розділеної спільноти. Р. Осборн проаналізував природу самовизначення і слушно зауважив, що філософія самовизначення націй несе у собі й більш віддалену небезпеку, адже етнічна спільнота як першоорганізуючий принцип у подальшому породжує принцип відповідальності за представників цієї етнічної групи в інших країнах [228, с. 123,124].

Слід зауважити, що іредентистська політика може проводитися й під мотивом повернення історичних територій навіть у тому випадку, якщо етнічна група там вже не проживає, а територія нині заселена народом, який взагалі не є етнічно спорідненим населенню іредентистської держави. Як приклад можна назвати Демократичну Кампучію, яка у 1975-1979 роках проводила іредентистську політику, спрямовану на приєднання частин території сусідніх держав: Лаосу, Таїланду і В'єтнама, одночасно здійснюючи геноцид в'єтнамського населення у самій Кампучії. Метою іредентистської кампанії, як зазначає К. Мак, було виправлення історичної несправедливості, яка виражалася у втраті кхмерських територій і виникла внаслідок дій ворожого оточення, тобто В'єтнаму і, пізніше, французьких колонізаторів, а також претензії Кампучії бути «номер один» (комуністичною) державою у світі, що мало б підтвердити її расову і національну винятковість. К. Мак вважає, що саме сприйняття камбоджійської історії і націоналізму, а не комуністична ідеологія, були рушійними силами геноциду і іредентистських кампаній [412].

Виникає питання, у яких випадках дійсно державу-іредентиста турбує стан спорідненої етнічної групи, а в яких – це лише експансіоністська політика, просто прихована благородними намірами? З цього приводу слід звернутися до думки Д. Ягсиоглу, який назвав дві причини, на яких базується іредентизм: 1) привід розширитися, щоб максимізувати владу і багатство – тобто експансіонізм; 2) близькість до рідних і близьких, неприязнь, страх, зневага до інших. Він зазначає, що ці два явища мають одне психологічне коріння і тісно пов'язані між собою. Іредентизм призводить до насилля, а іредентистські

конфлікти дуже жорстокі і можуть переростати у війну [440]. Погодимося з цією думкою, адже названі причини нерозривно пов'язані одна з одною, і навіть якщо не відбувається прямого прирощення території як наслідок іредентистської політики, все-таки розігрування «іредентистської карти» у політичній боротьбі і декларативна підтримка іреденти з боку держави-історичної батьківщини дає політикам можливості посилити свій владний ресурс і отримати вищі позиції у політичному рейтингу.

Загарбницьку політику держави слід характеризувати як агресивний іредентизм, який має подвійний характер. З одного боку, її схвалюють групи розділеного народу: найчастіше наміри державного керівництва возз'єднати розділений народ в кордонах однієї держави, до того ж активно пропаговані, сприймаються позитивно спорідненими етнічними групами. З іншого боку, наявне неприйняття з боку світової спільноти, оскільки експансіоністські наміри однієї держави можуть створити прецедент і стати орієнтиром для інших держав, адже, як засвідчує приклад Німеччини, приєднання територій, населених етнічними німцями, було тільки початком широкої експансії у інші європейські країни. У підсумку це загрожує безпеці інших країн і безпеці в геополітичному регіоні. Саме цей аспект виводить іредентистські конфлікти на найвищий рівень – світовий, і стимулює провідні держави світу і міжнародні організації реагувати на їхні прояви за допомогою різних засобів, наприклад, через санкції, оголошені стосовно політиків Російської Федерації після анексії нею українського Криму.

Особливістю іредентизму як зовнішньополітичної стратегії є те, що лозунги об'єднання груп розділеного народу у межах однієї держави маскують прагнення влади переслідувати не тільки політичні, а й економічні цілі. Наприклад, іредентизм, ініційований одержавленою більшістю і підкріплений економічними інтересами, є однією з причин конфлікту між Киргизією і Таджикистаном за спірну територію – анклав Ворух у Баткенському районі Киргизії, де компактно проживають етнічні таджики. Прагнення возз'єднати

всіх етнічних таджиків в одній державі доповнюється цілком прагматичними цілями політичної еліти Таджикистану контролювати транспортну магістраль, яка пролягає на території анклаву і поєднує Лайлякський район Таджикистану з іншою частиною країни [132, с. 40].

У цілому іредентизм рідко досягає мети, тому що навіть обопільна ініціатива з боку усіх частин розділеного народу ще не гарантує успіху, адже іредентизм торкається інтересів інших політичних акторів – держави, у якій проживає іредента, і світової спільноти. Навіть перші випадки іредентизму – грецького, італійського, німецького, хоч і досягли помітних результатів, все ж залишилися певною мірою незавершеними. Приєднати абсолютно всі території, заселені одноетнічним населенням або ті, на які поширювалося «право історичної власності», не вдалося. Наприклад, Італія не змогла повернути Ніццу та ряд інших областей. Тому далеко не всі іредентистські рухи і іредентистська політика не кожної держави досягають своєї мети, що значною мірою пояснюється ризиками, які формує іредентизм.

Етнічні ризики пов'язуються з негативним впливом етнічного фактора на політичний, соціальний та культурний розвиток поліетнічного суспільства [106, с. 276]. Значення етнічного фактора зростає в умовах посилення інтеграційних процесів, виступаючи своєрідною формою спротиву уніфікації, але мінімізація етнічного ризику є цілком посильним завданням для суб'єктів політики. Вважаємо за доцільне оперувати поняттям саме «етнополітичний ризик», тобто етнічний ризик, «заполітизований» завдяки зусиллям політиків, адже, на нашу думку, саме раціональні дії політичних акторів можуть гіпертрофувати значення етнічності для суспільства. Тобто етнополітичний ризик обумовлений суб'єктивними діями політичних антрепренерів, які переслідують власні цілі, на відміну від етнічного ризику, який існує об'єктивно, але може і не трансформуватися у етнополітичний. Про це свідчить досвід деяких суспільств, які свідомо мінімізують його значення (наприклад, в США офіційно ніяк не враховується етнічне походження).

Іредентизм може оцінюватися досить позитивно з точки зору реалізації права етнічної групи на самовизначення, однак розглядатися негативно з позиції збереження цілісності державних кордонів поліетнічної держави, у якій проживає іредента. З огляду на це у політологічній літературі іредентизм розглядається як радикальна форма етнополітичної поведінки і різновид етнічного радикалізму, у якому проявляється феномен етнічної деструктивності. В. Євтух визначає етнічний радикалізм як крайню, беззастережну відданість поглядам, ідеям своєї етнічної спільноти, яка стимулює рішучі дії щодо захисту своїх прав і просування інтересів своєї етнічної спільноти [106, с. 272]. Взагалі радикальний характер притаманний практично усім сецесіоністським рухам, спрямованим на відокремлення від держави, як, наприклад, вже перші іредентисти – члени організації «Об'єднання за визволення Італії» – своєю схильністю до неправомірних дій (терором проти австрійських політиків) забезпечили неприхильне ставлення до себе з боку італійської влади. Широковідомим став досить радикалізований національний рух у Північній Ірландії. Першопричин радикалізації етнополітичної поведінки чимало. Як зазначає С. Рибаків, глибинне джерело етнічного радикалізму пов'язане з виникненням на певному історичному етапі протиріччя між етнічним і політичним принципами структурування соціосфери [285, с. 7]. Дійсно, підґрунтям іредентистських гасел виступає прагнення політиків сумістити етнічні і політичні кордони, але ці наміри вступають у протиріччя з намаганням поліетнічних держав зберегти цілісність державних кордонів. Тож ще одну причину радикалізації можна пояснити дуже потужним спротивом, навіть силовим, з боку влади національної держави будь-яким відцентровим рухам.

Слід зауважити, що учасники міждержавного іредентистського конфлікту мають різний рівень інституціоналізації і володіють різним ресурсним потенціалом. Поліетнічна держава для вирішення внутрішньодержавного конфлікту застосовує правові і силові ресурси, у той час як іредента позбавлена їх. Іредентистська держава також використовує різний арсенал методів:

починаючи від застосування пропагандистських методів, спрямованих на переконання розділеного народу і всього світу у законності і моральності об'єднання груп розділеного народу в одній державі, до військових засобів. А ще, як показує досвід українсько-російських відносин на сучасному етапі, міждержавний конфлікт, що виник на ґрунті іредентизму (у даному випадку з приводу анексії Криму), може тягти за собою за «принципом доміно» загострення ситуації в інших регіонах, погіршення стосунків у багатьох сферах. Дійсно, оцінка ситуації з точки зору історіологічного методу, запропонованого українським науковцем І. Варзаром, доводить невідповідність між запланованими цілями і результатами учасників політичного конфлікту.

Більше того, конфлікти, що виникли на ґрунті іредентизму, можуть мати характер міжцивілізаційного протистояння. На цій їх особливості наголошує С. Голунов, який аналізує можливість виникнення іредентизму у російському прикордонні. На його думку, у ряді випадків ситуація може сприйматися в контексті «цивілізаційного дискурсу», пов'язуючись з побоюваннями того, що «іредентистська меншість» може спробувати відірватися від «російської цивілізації» і приєднатися до своїх «братів» по релігії та/або культурі» [62]. Міжцивілізаційний конфлікт більшою мірою можливий у поліетнічних державах, які об'єднують етнічні групи, що є носіями цінностей різних цивілізацій, наприклад, західної і східної. Як правило, полем розгортання конфліктів такого типу є держави, які знаходяться на цивілізаційному порубіжжі. У цьому контексті слід згадати погляди З. Бжезинського щодо ролі України у світових політичних процесах. Нині з одного боку маємо значну частину російськоорієнтованих жителів Донбасу, з іншого боку – проєвропейську решту України, налаштовану на демократичні цінності західної цивілізації. До речі, міжцивілізаційний іредентистський конфлікт може поглибитися наявністю різних релігійних орієнтацій. Гіпотетично можлива така ситуація в Болгарії, де досить компактно проживає турецька меншість, яка, проте, на даному етапі не висуває іредентистських вимог.

Іредентистські конфлікти, як і будь-які інші політичні конфлікти, виконують як позитивні, так і негативні функції. Російський дослідник Н. Медведєв зазначає, що відкриті конфлікти мають негативні наслідки, але конфлікти, що відбуваються у певних часових і правових рамках, є позитивними процесами з точки зору соціально-політичних відносин [198, с. 104,105]. Принаймні, такі конфлікти засвідчують критичний стан національної меншини, яка опинилася на периферії уваги з боку державної влади у країні проживання, а також роблять очевидними до деякого часу приховані територіальні притязання між сусідніми країнами. Але конфлікти на ґрунті іредентизму несуть і багато негативу, серед яких нестабільність у суспільно-політичному і економічному житті країн-учасників конфлікту або ж навіть численні людські жертви з боку військових і цивільного населення у випадку військового протистояння.

Агресивний потенціал іредентизму набув особливого прояву у міжнародних відносинах у другій половині ХХ ст., коли він став причиною ряду тривалих збройних конфліктів. З етнотериторіальним фактором пов'язано багато пострадянських конфліктів. Е. Гелнер свого часу прогнозував для держав колишнього соціалістичного табору розвиток націоналізму, в умовах якого «буйним квітом розквітне безвідповідальний іредентизм, який призведе до виникнення нових політичних одиниць, де будуть розіграні у менших масштабах (і, відповідно, у більш гострій формі) етнічні конфлікти, породжені розвалом імперії» [57]. Етнотериторіальні конфлікти іредентистського спрямування мали місце ще в період існування СРСР і продовжувалися після його розпаду, коли загострилися відносини між колишніми республіками, у тому числі через територіальні претензії. Прикладом тривалого протистояння може слугувати міждержавний конфлікт між Вірменією і Азербайджаном з приводу Нагірного Карабаху. Вірменський іредентизм досить потужний, адже є обопільна ініціатива з боку вірмен Нагірного Карабаху і власне Вірменії, яка прагне приєднати Нагірний Карабах до свого складу на основі етнічної

спорідненості. Рух за приєднання Нагірного Карабаху до Вірменії почався ще у 1988 р. Відтоді азербайджанці сприймали вимоги вірмен як посягання на суверенітет їхньої держави, вірмени ж розглядали це як реалізацію права етносу на самовизначення у формі приєднання однієї частини розділеного народу до держави, у якій споріднена група є титульним етносом. Коли 12 липня 1988 р. влада Нагірного Карабаху заявила про вихід з Азербайджанської РСР і приєднання до Вірменії, азербайджанці організували погром вірменського населення у Баку [132, с. 74].

М. Петров, досліджуючи проблему етнотериторіальних притязань на території колишнього СРСР, наголошує на її надзвичайній гостроті. Практично одразу після розпаду СРСР, станом на 8 грудня 1991 р., вже було зафіксовано 168 територіально-етнічних претензій. Як зазначає науковець, в умовах низького рівня політичної культури, орієнтації протягом довгого часу на силові методи і вирішення згори суміщення національних конфліктів з конфліктами територіальними, соціально-груповими, майновими та іншими дає особливо небезпечну суміш [240, с. 6]. За його даними, базою для висунення територіально-етнічних притязань у 6 випадках з кожних десяти є власне етнічний фактор: наявність компактних ареалів етнічного розселення у нинішній час (36%) або у минулому (12%), консолідація близькоспоріднених етносів (7%) або їх роз'єднання (1%). У 34 випадках територіальні домагання базуються на змінах кордонів, і у випадках, що залишилися, сумісно діють два фактори – етнічний і зміни кордонів [240, с. 9]. На прикладі держав колишнього СРСР М. Петров показує, що загострення територіально-етнічних конфліктів може бути наслідком проголошення суверенітету і державної незалежності етнічної держави. Він виділяє такі категорії етнічних груп, як «свої», розуміючи під ними корінні етноси, які починають перейматися долею своїх зарубіжних «братів по крові» і вимагають їх приєднання до себе або ж автономії. «Чужі» – некорінні етноси, усвідомлюючи свою «другосортність» і відірваність від власної етнічної більшості, починають боротися за вихід з чужого суверенітету

або за автономію [240, с. 10]. Що ж до основних причин таких конфліктів, то С. Ланцов виділяє конфлікти, пов'язані з відсутністю автономії у окремих етнічних груп, що мають державність на інших територіях, і конфлікти, викликані тим, що деякі території, розділені національно-політичними кордонами, мають етнічну, історичну, конфесійну, культурну, економічну спільність територій [244, с. 305,306].

Чи не найяскравіший приклад міждержавних конфліктів, що виникли на ґрунті іредентизму, демонструють країни Південно-Східної Європи – колишні республіки Югославії. У цій багатонаціональній державі не був повністю дотриманий національно-територіальний принцип розмежування кордонів між суб'єктами федерації, що обумовило територіальні претензії між незалежними державами після розпаду Югославії. Більшою мірою це стосується Косово, яке розглядають як частину своєї історичної батьківщини і серби, і албанці. У 1974 р. Косово отримало статус автономії у складі Республіки Сербія, однак кількісне переважання албанського населення сприяло виникненню іредентистських настроїв з метою приєднання до Албанії. У регіоні сформувалися прагнення щодо надання краю статусу союзної республіки. Сутність трагедії Косово іноді вбачають у тому, що тут стикаються інтереси двох етнічних груп: сербів, які становлять основне населення СРЮ, та албанців, які становлять більшість населення провінції і користуються підтримкою ззовні. Мета керівництва СРЮ, підтримуваного більшістю сербського населення, – зберегти територіальну цілісність держави. Мета албанських сепаратистів – здійснення права на самовизначення з вірогідним подальшим приєднанням до Албанії [346, с. 269]. Белград направив у край війська, а у 1989 р. під тиском сербської меншини краю президент Югославії С. Мілошевич відмінив автономію Косово. У 1990 р. етнічні албанці проголосили незалежність Косово. Протягом 1992-1998 рр. тривав збройний конфлікт між албанцями і сербами, а у 1999 р. НАТО втрутилося у ситуацію, розпочавши бомбардування Сербії. Втручання НАТО у Косовський конфлікт мало

дестабілізуюче значення, оскільки характеризувалося проалбанським спрямуванням. У 2008 р. Косово проголосило незалежність, що стало своєрідним прецедентом у світовій політиці.

У планах реалізації ідеї «Великої Сербії» уряд СФРЮ включав і приєднання земель, які офіційно належали Хорватії, – регіону Кнінська Країна. Коли 25 червня 1991 р. Хорватія проголосила незалежність, уряд СФРЮ визнав це рішення незаконним і заявив свої претензії на даний регіон. Між сербами і хорватами відбулися жорсткі збройні сутички з участю підрозділів Югославської народної армії, які призвели до численних жертв. Внаслідок цього понад 700 тис. біженців перейшли до сусідніх країн [346, с. 264,265].

У сучасному світі втручання інших держав чи міжнародних організацій у внутрішні справи новоутворених держав досить поширене явище, що, з одного боку, підтверджує зацікавленість світової спільноти у врегулюванні етнотериторіальних конфліктів, а, з іншого боку, свідчить про наявність особливих інтересів великих держав у стратегічно важливих геополітичних регіонах. Косівська криза показала наочно зіткнення основоположних принципів сучасних міжнародних відносин: з одного боку, принципу територіальної цілісності держав і невтручання у їхні внутрішні справи, з іншого боку, права націй на самовизначення і захисту прав людини.

Навіть якщо гіпотетично припустити успіх іредентистів, ще одні загрози можуть виникнути внаслідок приєднання етнічної групи до одержавленої більшості. Хоч такий варіант буде означати успішне досягнення поставленої мети, проте, як не дивно, він не влаштовує усіх учасників. Прагнення приєднати своїх етнічних родичів не враховує наявну відмінність між групами розділеного народу. У характеристиці іредентистського націоналізму, наданій Е. Смітом, заслуговує на увагу зауваження з приводу іредентистських рухів, які «звичайно прагнуть приєднати окремі етнічно схожі частини інших держав» [308, с. 178]. Це означає, що не передбачається повна тотожність частин розділеного народу. У межах возз'єднаного народу можливі непорозуміння на

культурному ґрунті, оскільки групи розділеного народу, маючи досвід проживання в різних державах, вже сформували різні установки, орієнтації, правила поведінки у суспільному житті, іноді навіть розмовляють на різних діалектах. Та й культурні ознаки (мова, звичаї, традиції) можуть досить помітно відрізнятися. На етнічну групу, яку увійшла до складу сусідньої держави, цілком вірогідно буде очікувати багато труднощів як культурного, так і соціально-економічного характеру. З такими ж проблемами стикаються мігранти на історичну батьківщину. Міграція як засіб збереження етнічної ідентифікації починається тоді, коли етнічна група, яка висувала сепаратистські або іредентистські вимоги, не досягла поставленої мети або не отримала внутрішніх компенсацій. Також вагомою перепорою на шляху до успішної реалізації вимог іредентистів є можливе порушення етнічного балансу у державі, яка приймає нову групу.

Групи розділеного народу формують власні культурні традиції, що нині демонструють греки Кіпру і материкової Греції. В історії грецького народу вже був приклад організації співжиття двох груп зі сформованими специфічними культурними традиціями. Ця проблема проявилася вже в грецькому енозісі, коли у 1921 р. Греція ініціювала війну проти Туреччини, яку програла. По завершенню греко-турецької війни Греції не вдалося отримати прирощення території, за Лозаннським мирним договором 1923 р. Греція повертала Туреччині Смірну, острови Тенедос і Імброс. Але іредентистські вимоги захисту своїх етнічних родичів були частково вирішені і задовольнялися через закріплене у договорі зобов'язання для обох країн здійснити обмін населенням, що убезпечувало ці меншини від взаємних насильств у випадку, якби вони залишилися проживати у попередніх умовах. У період 1923-1924 рр. до Греції з Малої Азії переселилося майже 1,1 млн. православних (обмін здійснювався також за віросповіданням), а до Туреччини – 380 тис. мусульман. Прибулі поселялися на землях, що були приєднані до Греції на рубежі XIX – поч. XX ст. Поява поселенців значно збільшила грецьку етнічну групу. Наприклад, у Західній Тракії у 1918 р. греки

становили менше 20%, а після здійснення обміну їх кількість зросла до понад 60% [387, с. 140]. Переселення показало відмінності між місцевими жителями і переселенцями, тому що існували культурні і мовні розбіжності між ними і корінними мешканцями, які розмовляли турецькою мовою або діалектами грецької. Значні відмінності мав і спосіб життя малоазійських і місцевих греків, тож поселенці нелегко звикали до нових умов проживання. Це ускладнювало відносини між групами розділеного народу. Економічні труднощі держава намагалася подолати сукупністю таких заходів, як надання кредитів, наділення землею, влаштування на роботу. Однак, на нашу думку, така проблема притаманна усім об'єднавчим рухам, як це показав досвід ФРН і НДР, адже населення обох держав підійшло до часу об'єднання з різним політичним досвідом, економічними системами, суспільними проблемами.

Крім того, в об'єднанні можуть бути незацікавлені й еліти «розділеного народу», оскільки у межах однієї держави потенційно загостриться боротьба за владу між різними елітними угрупованнями. Зазначені ризики, які потенційно можуть виникнути внаслідок об'єднання і створюють певні побоювання в обох сторін, засвідчують декларативний характер іредентистських гасел, які не враховують труднощів, що постають перед державою у постіредентистський період.

Іредентизм відіграв важливу роль у загостренні українсько-російських відносин і виникненні збройного протистояння. Іредентистський вектор зовнішньої політики Росії, спрямований на Крим, призвів до анексії цієї території. Що ж до Донбасу, то В. Явір зазначає, що «ЛНР», «ДНР» і населення, яке їх підтримує, схилилися до іредентизму, сподіваючись на приєднання територій Донецької та Луганської областей до Російської Федерації за аналогією з Автономною Республікою Крим. Однак міжнародні санкції, накладені на Росію за порушення норм міжнародного права та вторгнення в суверенну державу, змусили її відмовитися від такого сценарію дезінтеграції України [384, с. 20].

Однак іредентизм, незважаючи на потужне ідейне підґрунтя, досить рідко досягає мети. Слушно зауважив Е. Гелнер, що іредентизм у більшості випадків

приречений на невдачу, тому що дуже складно задовольнити одночасно прагнення всіх етнічних груп [57]. Саме тому на початку XXI століття «македонське» і «кіпрське» питання залишаються так само актуальними для Греції, як і сто років тому. Після розпаду Югославії з появою Македонії сформувалися взаємні територіальні претензії між Грецією і Македонією. У назві Македонії греки вбачають посягання на їхню історичну спадщину, адже одна з північних провінцій Греції має таку ж назву. Напруженими залишаються відносини Греції з Туреччиною, у тому числі з кіпрського питання. Греція як активний учасник європейських інтеграційних процесів ставить перед Туреччиною умовою вступу в ЄС надання поступок в кіпрському питанні.

Отже, радикалізм іредентизму полягає у загрозі стабільності ситуації у внутрішньополітичному просторі і на міжнародній політичній арені. Етнополітичні конфлікти важко вирішуються, тому що складно задовольнити таку вимогу, як повернення споконвічних територій, адже цю «споконвічність» завжди можна оспорити, а саме питання про першість володіння територією є досить маніпулятивним. Складність врегулювання доповнюється важливою роллю соціокультурних факторів (ціннісних установок, орієнтацій, стереотипів), які є принципово несумісними у учасників конфлікту.

Проте іредентизм, маючи деструктивний потенціал, який полягає у загрозі територіальній цілісності держави, може бути попереджений. Серед способів боротьби з руйнівним впливом іредентизму на політичну стабільність у поліетнічних і багатонаціональних державах є відкритий діалог між представниками різних етнічних груп і реалізація виваженої регіональної політики. Існує декілька варіантів розв'язання проблеми: помірковані – надання широкої автономії етнічній меншості, і радикальні – сецесія щодо території, де проживає етнічна меншість, і подальше її об'єднання з іншою державою. Головне, щоб при пошуку способів врегулювання конфлікту не відбувалося ущемлення прав етнічних груп.

Саме така багатоликість іредентизму, його конфліктогенний потенціал, складність у врегулюванні іредентистських конфліктів викликають до нього значний інтерес, адже постає питання: як реагувати на його прояви? У яких випадках це дійсно об'єднавчий рух, який ґрунтується на об'єктивних історичних підставах, а, отже, заслуговує на розуміння і схвалення, а у яких це повністю спроектований у вищих колах загарбницький курс, який маскується іредентистськими гаслами?

Більше того, вивчення іредентизму ставить перед нами чимало інших питань: чому в окремих випадках іредентизм залишається до певної міри прихованим, латентним явищем, а в інших він здатен спричинити гострий міждержавний конфлікт? Гіпотетично практично кожна держава може мати територіальні претензії до сусідніх держав, що історично зумовлено зміною міждержавних кордонів внаслідок завоювань і численних війн, однак в окремих випадках ці претензії актуалізуються, а в інших – залишаються незатребуваними тривалий час або ж взагалі не актуальні. Наприклад, в Україні час від часу лунають міркування про можливість повернення до складу України земель з населенням українського походження, а саме територій Воронезької і Курської областей, а також кубанських земель Краснодарського краю Російської Федерації, однак вони так і залишаються лише предметом обговорення. Натомість Російська Федерація під гаслами захисту етнічного російського населення, яке проживає в Криму і Донбасі, анексувала Крим і підтримує сепаратистів у Донбасі. Фактично тут іредентистські гасла замасковують експансіоністську політику, але, на нашу думку, активізації російської іредентистської політики також сприяє досить актуальна для правлячих кіл Росії великодержавницька ідея. З цього приводу З. Бжезинський зазначив, що «українська криза – це не результат якоїсь раптової сварки, ...а симптом більш серйозної проблеми: появи політики, упакованої всередину більш масштабної філософської концепції» [117]. Для України ж, яка довгий час виборювала власну незалежність, актуальним нині є захист її

територіальних надбань від посягань сусідніх держав.

Розробка однієї універсальної моделі врегулювання етнополітичних конфліктів неможлива, вибір того чи іншого варіанту завершення конфлікту залежить від конкретних обставин і умов. Зарубіжна дослідниця Н. Чейзен пропонує чотири варіанти розв'язання іредентистського конфлікту: успішна зміна кордонів і «переділ» території згідно з вимогами іредентистів; трансформація характеру боротьби держави-іредентиста і перетворення іредентизму в сецесію; відмова від іредентистських вимог, повна або тимчасова, тобто з можливим відновленням сепаратистських вимог у більш сприятливих умовах у майбутньому; компромісні переговори, результатом яких може бути надання статусу автономії етнічній меншині і визнання особливих відносин між меншиною і спорідненою державою [396].

З одного боку, перший варіант малоймовірний, тому що суверенні держави захищають територіальну цілісність і не підуть на реалізацію такого кроку. Незаконний переділ території може бути результатом загарбницьких дій одного з учасників, як це сталося з Російською Федерацією стосовно Криму. З іншого боку, якщо врахувати, що міжнародна політика практично завжди здійснюється альянсами держав, створення яких обумовлене ситуативними інтересами їх учасників, то переділ частково можливий як поступка одним державам за їхню участь в альянсі. Саме таким шляхом вдалося отримати частину «незвільнених» територій італійській владі, яка обирала кращий політичний союз, що ним кінець кінцем виявилася Антанта.

Другий варіант означає переорієнтацію іредентистських прагнень на створення власної держави. Науковці зазначають, що такий варіант спостерігається на прикладі курдів, однак існує ризик, що такий варіант стоїть під питанням, тому що кожна з частин розділеного народу вже схильється до сепаратизму.

Відмова від іредентистської стратегії фактично означає відкладення конфлікту на невизначений термін. Але етнічні почуття досить сильні, в

етнічній самосвідомості індивідів можуть тривалий час зберігатися уявлення про історичну несправедливість стосовно включення території до складу іншої держави, тож рано чи пізно відповідні настрої відродяться. Угорські ЗМІ до цього часу активно нагадують про «тріанонську травму», яка призвела до розділеності угорського народу.

Четвертий варіант вирішення конфлікту найкращий через його несуперечливість міжнародним нормам самовизначення народів і меншин.

В. Бурдяк виділяє три моделі етноконфліктів і відповідні їм стратегії врегулювання. Для конфліктів традиційних, в основі яких лежать переважно генетичні причини, придатні політичні моделі розширення автономій чи розбудови федеральних зв'язків з регіонами конфліктів. Сконструйовані конфлікти, які виникають внаслідок політики щодо створення нових держав, а також як результат соціально-економічної кризи у транзитних системах, придатна модель економічної стабілізації, доповнена політичним закріпленням повноважень регіонів конфлікту і центру. Для інструментальних конфліктів, які слугують засобом досягнення певних економічних і геополітичних вигод політичними партіями, елітами, лідерами, державою, найбільш складно підібрати модель врегулювання [36, с. 320,321].

Окремо слід розглянути випадки врегулювання міждержавних конфліктів, у яких пріоритетним завданням іредентистської держави є не стільки захист етнічних родичів (через їх невелику кількість), скільки намагання повернути територію колишнього володіння. Мова йде про територіальні притязання, що базуються на великодержавницькій ідеї. Як показує практика, за умови налаштованості політиків обох сторін на компроміс такі конфлікти теж врегульовуються. Наприклад, у Румунії досить популярна ідея «Великої держави», і хоч румунські націоналісти ще сподіваються на появу «Великої Румунії», на сучасному етапі багаторічна суперечка між Румунією і Молдовою завершилася підписанням у червні 2000 р. між Румунією і Молдовою Договору про привілейоване партнерство і добросусідство [110, с. 332].

Отже, радикальний характер іредентизму полягає у тому, що, по-перше, іредентизм, ініційований іредентою, сприймається поліетнічною державою як загроза її територіальній цілісності і джерело внутрішньополітичної нестабільності, тому, у свою чергу, потребує активних дій держави для подолання проблеми; по-друге, іредентизм, ініційований одержавленою більшістю «розділеного народу», стає напрямом зовнішньої політики держави і таким чином обумовлює розгортання міждержавного політичного конфлікту, що створює загрози для стабільності на міжнародній політичній арені. У будь-якому випадку світова спільнота повинна сформувати адекватну реакцію на прояви іредентизму, не допустивши його дестабілізуючого впливу на політичну сферу.

Питань, які ставить іредентизм, дуже багато, а відповіді – неоднозначні, оскільки наслідки кожного випадку іредентизму – унікальні і неочікувані. Конкретні прояви іредентизму залежать від цілого комплексу обставин, тож і немає єдиного рецепту реагування на них. Очевидно, що потрібно вдосконалювати засоби міжетнічної комунікації всередині поліетнічних держав, у тому числі через виховання толерантності, широко запроваджувати такі форми самовизначення, як створення національних або культурно-політичних автономій, як це реалізовано в Іспанії, Великобританії та деяких інших країнах.

Таким чином, зовнішньополітичний контекст іредентизму обумовлений тим, що іредентизм неминуче спричиняє зіткнення інтересів кількох політичних акторів – національних меншин, суверенних держав, світових організацій. Саме явище іредентизму виникло в епоху націоналізму, тобто у XIX столітті, коли держави виступали практично єдиними акторами міжнародних відносин, діяльність яких на міжнародній політичній арені підпорядковувалася нормам, встановленим відповідними міжнародними системами. З часу виникнення іредентизм еволюціонував від об'єднавчої форми за часів Віденської системи, пройшов етапи експансіонізму і латентного стану, відповідно, за Версальсько-Вашингтонської і Ялтинсько-Потсдамської

систем, та неочікувано знову відродився в експансіоністській формі у сучасних умовах постбіполярної системи. Така трансформація іредентизму пов'язана у першу чергу з інтересами провідних світових держав, які лідирували на світовій політичній арені у окремі історичні періоди. Разом з цим за час існування самого явища термін «іредентизм» не знайшов закріплення у міжнародно-правових документах.

У міжнародно-правовому вимірі іредентизм залишається досить суперечливим явищем, адже, з одного боку, його реалізація тісно пов'язана з правом народів до самовизначення, до якого апелюють іредентисти задля аргументації доцільності своїх дій, а з іншого боку, будь-який іредентистський процес суперечить принципу територіальної цілісності суверенної держави. Виявляється парадокс, пов'язаний з тим, що учасники так званого «іредентистського трикутника» апелюють до одних і тих же міжнародно-правових документів, щоб довести законність і правомірність своїх дій. Показано, що світова спільнота до сьогодні не виробила єдиного способу реагування на реалізацію політики іредентизму, адже у цьому випадку вирішальне слово залишається за світовими політичними лідерами, які мають власні інтереси у певному регіоні. Ця теза добре ілюструється випадками югославського/сербського і російського іредентизму.

Спираючись на базові засади нормативно-ціннісного підходу, у розділі проаналізовано моральні аспекти політики іредентизму. Ця проблема розглядається у тісному взаємозв'язку зі станом міжнародно-правового регулювання політичних процесів, зокрема, самовизначення народів. Проблема моральності сецесії є не новою для політичної науки, періодично до неї звертаються вітчизняні і зарубіжні науковці. Зв'язок між моральними і правовими засадами політичної діяльності є незаперечним, адже універсальні моральні норми, даючи уявлення про належне, про те, що має бути, стають орієнтиром дій і з цією метою закріплюються у правових нормах. Іредентистська держава і національна меншина, з одного боку, і поліетнічна

держава, з іншого, звертаються до задекларованих у міжнародних документах принципів рівності і самовизначення народів, непорушності державних кордонів і невтручання у внутрішні справи інших держав, тлумачачи їх на свою користь. Це означає, що процес морально-правового регулювання міжнародних відносин ще не завершений.

Доведено, що несумісність інтересів учасників іредентистської взаємодії неминує призводить до виникнення конфліктів у системі «поліетнічна держава-національна меншина», «поліетнічна держава-іредентистська держава» і «іредентистська держава-світова спільнота». Участь світової спільноти, уособленої провідними геополітичними лідерами, наднаціональними організаціями, викликана необхідністю припинення проявів іредентизму як загрозливого прецеденту, який може повторитися у будь-якій країні світу. Показано, що наявність етнічного чинника в іредентистських конфліктах може збільшувати ступінь їх ірраціональності. Приклад Нагірного Карабаху яскраво ілюструє, що міждержавні конфлікти, які засновуються на іредентистському ґрунті, досить складно піддаються врегулюванню і часто переходять у категорію «заморожених» конфліктів. На жаль, єдиного універсального способу вирішення таких конфліктів не існує.

РОЗДІЛ 5

ІРЕДЕНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ

5.1. Стан національних меншин в Україні і характер їх відносин зі спорідненими державами

Доречно розглянути стан меншин в Україні, яка є поліетнічною державою і має у своєму складі представників більш як 130 національностей і народностей. Деякі з них компактно проживають біля кордонів своїх історичних батьківщин – споріднених держав, тож у цих регіонах потенційно можуть виникнути або вже виникли іредентистські настрої. У контексті даного дослідження найбільший інтерес викликають російська, угорська і румунська національні меншини, кожна з яких має зовнішню споріднену державу і активно контактує з нею. Угорці і румуни є автохтонними меншинами, їхній етногенез частково відбувся на землях сучасної України. Росіян відносять до категорії «традиційні меншини» – тих, які протягом історично тривалого часу проживають на теренах сучасної України і внесли вагомий внесок у її соціально-політичний та культурний розвиток [103, с. 47]. Спираючись на широке розуміння іредентизму, подане Дж. Ландау, можна стверджувати, що уряди трьох сусідніх держав декларують зацікавленість у добробуті етнічних родичів, але роблять це по-різному.

Найбільшою національною меншиною в Україні є *російська*. Це досить численна меншина, яка налічує 8334,1 тис. осіб, що складає близько 18% від кількості всіх жителів України, і для якої характерне досить дисперсне поселення у межах країни [260]. Росіяни представлені двома основними етногенетичними шарами: автохтонним давньослов'янським населенням – горюнами та мігрантами із внутрішніх губерній Росії, що переселилися на українські землі у XV-XIX ст. Горюни зберігають архаїчні риси побуту і

регіональну самосвідомість, проживають у Путивльському районі Сумської області. У сільській місцевості найбільш компактні етнічні масиви росіян розташовані у смузі українсько-російського пограниччя – Харківська, Сумська, Луганська області – і деяких південних районах України [50, с. 148,149]. Про кількісне переважання росіян у регіоні можна говорити тільки стосовно Криму, хоч і тут частка росіян серед всіх жителів республіки знизилася з 65,6% у 1989 році до 58,3% у 2001 році, у Донецькій області їх частка в етнічному складі населення регіону складала 38,2%, а у Луганській – 39% [260]. Переважна кількість росіян, які проживають нині в Україні, є нащадками служилих людей, які за свою службу отримували землі в Україні, а також нащадками державних і поміщицьких селян, які в ході урядової і поміщицької колонізації були переведені на «слобідні» землі у Слобідській Україні або Причорноморсько-Приазовському регіоні. Ще одним шляхом міграції етнічних росіян на українську територію було працевлаштування на промислових об'єктах. Тобто російське населення в Україні не є автохтонним, а прибулим, тим, яке опинилося на українських землях внаслідок реалізації переселенських проектів.

Росіяни є такою національною меншиною в Україні, ідентичність якої неоднозначна. Колишня домінуюча етнічна група в СРСР у незалежній Україні стала меншиною, тож переорієнтування на новий статус стало нелегкою справою. Дослідження, проведені за програмою С. Савоскул київською соціологічною службою «СОЦІС-ГЕЛЛАП» у 1990-х рр. в Україні, показали, що інтенсивність етнічної ідентифікації росіян в Україні порівняно з російським населенням в інших зарубіжних країнах була помітно нижчою. Причина цього полягала у більшій культурно-мовній і психологічній спорідненості, адже існувало менше приводів для усвідомлення своєї відмінності і дистанціювання від українців. Дослідження констатувало наявність у росіян більш розвиненої державної свідомості, аніж етнічної. З розпадом СРСР самосвідомість росіян нового зарубіжжя переживає кризу. Як наслідок того, що в Україні етнократичні тенденції менш відчутні, були

прогнозовані передумови для перетворення колишньої державної самосвідомості росіян спершу на лояльність до нової держави, а згодом – і на вищий рівень ідентифікації з нею [290, с. 54]. Проте на початку ХХІ ст. внаслідок недостатньо ефективної політики ідентичності в Україні самоусвідомлення етнічних росіян залишається варіативним. На думку Л. Угрин, для мешканців Донбасу, який виступав плавильним тиглем і цим нівелював етнічні, релігійні, культурні відмінності його мешканців, характерна позаетнічна ідентичність, яка була підживлена радянською ідентичністю, «тому саме в цьому регіоні було й залишається найбільше мешканців, які ідентифікують себе передовсім як радянських і ностальгують за часами СРСР, незважаючи на декларовану російськість». І саме тому, як вважає дослідниця, носії цієї ідентичності не сприймали будь-яку модель ідентичності, яка базувалася на національній основі [343, с. 57,58]. Значна частина мешканців Донбасу і Криму тривалий час була носіями так званої «радянської ідентичності». Після розпаду СРСР деяка частина населення не могла призвичаїтися до нових умов і ностальгувала за втраченою державою. У 2011 році, аналізуючи ситуацію в Криму, директор Центру «НОМОС» Сергій Кулик зауважив, що в Криму «є певна ностальгія. ...це не російський сепаратизм, а ностальгія за Радянським Союзом» [298, с. 15]. Однак радянська ідентичність не завадила орієнтації на Росію, яка сприймалася як послідовниця СРСР. Саме цим можна пояснити той факт, що, попри досить дисперсне розселення етнічних росіян на Донбасі і відносну слабкість етнічної ідентичності, багато хто з них підтримав іредентистські наміри місцевих політиків.

В Україні були створені всі умови для національно-культурного розвитку росіян, що виражено в таких формах, як: використання рідної мови у багатьох сферах суспільного життя, зокрема, освіті, культурі, ЗМІ, діяльності республіканських та регіональних громадських товариств і об'єднань. Як зазначає М. Вівчарик, «справедливо скажемо, що росіянам навряд чи треба боятися асимілятивних процесів з боку корінної нації, їм, скоріше, слід подбати

про вивчення мови, культури того народу, серед якого вони живуть і добром якого послуговуються» [50, с. 152].

Російська меншина у цілому, регіони Криму і Донбасу вже тривалий час перебувають у полі зору російських політиків, які намагаються вписати їх у контекст «русского мира». Шляхом інформаційного впливу на етнічно російське і проросійське населення Криму і Донбасу вони досить активно формували прагнення до «возз'єднання з історичною батьківщиною». Поряд з цим відбувалося активне пропагування ідеї «русского мира», яка нині здійснює великий вплив на внутрішню і зовнішню політику Росії. У російській політиці іредентизму одну з ключових позицій посідає ідеологема «співвітчизники за кордоном», а коло «співвітчизників», яких нібито треба захищати, досить широке. У Федеральному законі «Про державну політику Російської Федерації відносно співвітчизників за кордоном» (1999 р.) зазначено, що до числа співвітчизників відноситься велике коло осіб, які проживають за межами федерації. Більше того, до цієї групи входять «особи, які перебували в громадянстві СРСР, які проживають у державах, що входили до складу СРСР, які отримали громадянство цих держав або стали особами без громадянства». Але зазначається, що співвітчизники мають зробити «вільний вибір на користь духовного, культурного і правового зв'язку з Російською Федерацією» [353]. Щоправда, дещо дивною виглядає згадка про «правовий зв'язок» громадян однієї суверенної держави з іншою державою.

Ідеологема «захисту співвітчизників за кордоном» є лише однією з цілого комплексу ідей, на яких базується іредентистська складова у зовнішній політиці Росії, поряд з ідеєю «русского мира», російського народу як розділеного та «великої російської цивілізації». Ці ідеї сукупно формують підвалини для експансіоністської іредентистської політики російської влади, від якої зараз і потерпає Україна. У наукових працях з'явилося поняття «рашизм» для позначення ідеології, яка обґрунтовує загарбницьку зовнішню політику Росії, спрямовану на анексування територій; ця ідеологія, як зазначає М. Степико,

супроводжується штампом «збирання земель руських» і спирається на місцевий колабораціонізм та підтримку російської «п'ятої колони» [316, с. 164].

Форми, у яких Російська Федерація реалізувала вплив на населення Криму і Донбасу, різноманітні, – діяльність проросійських партій і громадських організацій, постійна присутність російського інформаційного продукту у медіапросторі, реалізація цілого комплексу заходів по підтримці співвітчизників (нагороди найбільш активних діячів, навчання в російських вишах і т.ін.). Фактично Росія проводила власну політику ідентичності в названих регіонах, яка, за оцінками українських експертів, виявилася досить успішною. Наслідком цієї політики стало те, що, як зауважує А. Жумаділов, «профіль середньостатистичного жителя Криму дедалі більше резонує із профілем середньостатистичного жителя Російської Федерації» [109, с. 99].

Реалізація російського іредентизму призвела до анексії українського Криму. Безумовно, росіяни не є корінним населенням Криму, і висловлювання про утиски росіян безпідставні. Кримські росіяни любляли апелювати до тези про неправомірне включення Криму до складу України у 1954 році. З цього приводу А. Свідзинський зазначив, що Крим підпорядкували Україні в умовах провалу програми переселення російських селян, що було необхідним кроком після примусового виселення татар. Однак ця акція провалилася, на кінець 1947 року прижилося лише 56% сімей. В Україні на той час склали новий план економічного розвитку республіки, який був органічно пов'язаний з додатковим завданням – забезпеченням піднесення господарства Криму. Тож, щоб приховати поразку великодержавної колоніальної політики, Крим включили до складу УРСР, скориставшись нагодою 300-річчя так званого возз'єднання України з Росією [293]. Сформувався міф нібито про «царський дарунок» М. Хрущова, але, на думку М. Дорошка, ця концепція позбавлена підстав, адже «представляти Хрущова як «агента впливу» поневоленої України в Кремлі просто безглуздо. М. Хрущов так само відстоював імперські, тобто російські національні інтереси, як і його попередники В. Ленін і Й. Сталін. Його рішення в національній політиці,

у тому числі епізод з Кримом, впливали з інтересів захисту радянської імперії за обставин, що змінилися» [102].

Думки про можливість відокремлення Криму від України лунали вже у 1991 році після проголошення незалежності України, а республіканська влада Криму робила декілька спроб по їх реалізації. Власне, вже у травні 1992 року Верховна Рада Республіки Крим ухвалила Акт про державну самостійність Республіки Крим і ухвалила Конституцію, за якою відносини між Республікою Крим і Україною регулювалися на підставі договору й угод. Було призначено загальнокримський референдум про незалежність. Але Верховна Рада України визнала, що усі ці рішення суперечать Конституції України і скасувала їх. 20 травня 1994 р. кримські парламентарії ухвалили Закон «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим», таким чином повернувши норми Конституції Республіки Крим у редакції від 6 травня 1992 р. Як зазначає І. Рафальський, «фактично, робилася спроба створити підґрунтя для виходу Криму зі складу України» [267, с.219]. У 1994-1995 рр. Верховна Рада України скасувала закони щодо державності Криму і її Конституцію, а також ліквідувала інститут президентства у Криму.

На сторінках «Літературної України» ще у 1991 р. виступив юрист В. Буткевич, який доводив, що за міжнародними нормами вирішення територіальних проблем проводиться за допомогою плебісциту, якого юридична наука і практика відносять до міжнародного права, а референдум – до національного. На його думку, в Криму не сформувалися окремий народ, нація чи народність, тобто відсутній суб'єкт права на проведення плебісциту. Гіпотетично він уявив, що всі жителі Криму вирішили створити свою державу – тоді треба вивести всі війська і нейтралізувати територію [38]. На жаль, побоювання щодо появи сепаратистських настроїв, висловлені ще у 1990-х роках, справдилися у 2014 році.

У цьому контексті доцільно навести слова А. Ілларіонова про те, що повернення Україні Криму є беззаперечним, і у цьому питанні не мають значення

ані процедура передачі Криму від РРФСР до УРСР у 1954 р., ані те, що більшість жителів півострова – етнічні росіяни, ані результати псевдореферендуму 16 березня 2014 р. чи інші чинники, адже «питання приналежності Криму відноситься до компетенції тільки одного суб'єкта міжнародного права – власника цієї території. Власником півострова Крим є держава Україна» [122, с.102,103]. Сама реалізація іредентистського плану у даному випадку засвідчила як загарбницький характер сучасного іредентизму, так і роль російської іреденти, яка була дуже активною у підтримці іредентистської держави. Варто згадати досить активну діяльність численних проросійських організацій у Криму – Російської громади Криму (РГК), осередків партії «Руський блок» чи Народного фронту «Севастополь-Крим-Росія».

Іредентистський проект спершу мав місце і на Донбасі. Я. Верменич зазначає, що «розчарування в діях Партії регіонів, яку на Донбасі вважали «своєю», змістило фокус суспільних симпатій поза межі власної країни. Витончена демагогія владних структур Російської Федерації, сполучена з реальним кроком – анексією Криму – зробила свою справу. Дезорієнтовані й деморалізовані люди повірили в можливість повторення кримського сценарію й для Донбасу» [48, с. 127].

Більш докладно про роль іредентистського чинника в українсько-російських відносинах йтиметься у підрозділі 5.2.

Угорська меншина в Україні налічує 156,6 тисячі осіб, або 0,3% всіх жителів країни [260]. Майже всі угорці компактно розселені у районах Закарпатської області – Берегівському, Виноградівському, Мукачівському, Ужгородському. Більшість з них мешкають у сільській місцевості (75%), зберігають свою рідну мову і культуру [50, с.170]. Незважаючи на нечисленність представників цієї етнічної групи, тут спостерігаються прояви іредентистських настроїв. Причому історія угорського іредентизму вже досить тривала. В. Гиря зазначає, що впродовж усього міжвоєнного періоду (між світовими війнами) на території закарпатського краю і поза його межами

активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно «святостефанської корони» [61, с. 13].

Влада незалежної України уклала низку політичних угод з владою Угорщини стосовно захисту прав національних меншин. Україна і Угорська республіка 31 травня 1991 року підписали Декларацію про принципи співробітництва між Україною і Угорською республікою щодо збереження прав національних меншин. Реальним кроком на шляху реалізації Декларації стало утворення українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Засідання проводяться двічі на рік по чергову в Україні й Угорщині [50, с. 172]. На офіційному рівні у 1991 році між Україною і Угорщиною було підписано «Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою», у якому сторони зобов'язалися у своїх відносинах керуватися принципами непорушності кордонів і територіальної цілісності і заявили, що не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної [98]. Щоправда, як зазначає С. Віднянський, цей договір Державні збори Угорщини ратифікували тільки через півтора року, причиною чого став упертий опір частини угорських парламентаріїв, які якраз і були не згодні з положенням статті 2 про те, що «сторони поважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної» [51, с. 21].

В Україні угорці мають декілька політичних організацій, які забезпечують вираження інтересів цієї групи у суспільно-політичному житті держави. У 1992 році була утворена Демократична спілка угорців України, яка покликана згуртувати угорців і сприяти збереженню їх культури. В Україні нині існують дві партії угорської меншини («КМКС» Партія угорців України, зареєстрована Мін'юстом України у лютому 2005 року, і Демократична партія угорців України, зареєстрована у березні 2005 року). Роль партій етнічного спрямування, якими й є названі організації, охарактеризувала Т. Черненко, яка вважає, що «маємо принаймні частково сформовані місцеві політичні еліти, що

можуть стати основою для розгортання сепаратистських рухів», а будь-які активні спроби тиску на ці спільноти («товариства» і «партії») будуть вкрай негативно відбиватись на міжнародному іміджі України [370, с. 121].

Історична батьківщина завжди проявляла інтерес до життя співвітчизників за кордоном. Це передбачало захист закордонних угорців, які компактно проживають в Україні, Румунії, Словаччині, Сербії, Хорватії, Австрії на своїх історичних землях. Дослідниця українсько-угорських відносин Н. Шипка зазначає, що Будапешт підтримує «двонаправлену інтеграцію» угорських спільнот, що має на меті як збереження етнічних угорців у місцях їх теперішнього проживання, їхню повноцінну участь у житті держави, громадянами якої вони є, так і зміцнення власної національно-культурної самобутності, свідомості належності до єдиної угорської нації [378, с. 209]. У 2001 році Державні Збори Угорщини прийняли Закон про статус угорців сусідніх країн (Закон про статус), дія якого поширюється на етнічних угорців, які проживають у Румунії, Словенії, Словаччині, Україні, Хорватії та Югославії. Як зазначається, головна мета закону – допомога закордонним угорцям у їх самореалізації через надання пільг у працевлаштуванні, у сфері освіти і культури, охорони здоров'я і користування громадським транспортом. Право на користування пільгами підтверджує посвідчення, яке видається угорськими владами на підставі рекомендацій закордонних організацій угорців цих країн. Міністр закордонних справ Угорщини Янош Мартоні сказав, що Закон про статус буде сприяти зміцненню регіонального співробітництва, стабільності і зв'язків із сусідніми країнами [93].

Але у країні існують радикально налаштовані націоналістичні партії, які закликають до відновлення «Великої Угорщини» і повернення територій сусідніх держав з угорським населенням. У дусі іредентистських ідей у 2010 р. парламент Угорщини ухвалив закон, який передбачав спрощену процедуру набуття громадянства етнічними угорцями, які проживають у сусідніх країнах. Отримання статусу закордонного угорця спрощувало перетин кордону і

перебування та працевлаштування в Угорщині. Цю ситуацію прокоментував ужгородський політолог Михайло Вальо: «Не будемо показувати пальцем, але деяким країнам вигідно, щоб громадяни іноземних держав мали паспорти саме їхньої держави. Як про це вже неодноразово говорилося, це може слугувати виправданням для різних акцій на кшталт «примушування до миру» чи для «висування територіальних претензій» [239]. На офіційному рівні територіальних претензій до України з боку Угорщини немає, але угорська влада послідовно підтримує ідею утворення національної автономії на Закарпатті. Д. Тужанський зауважує, що в публічних заявах на рівні влади Угорщини (яку представляють партія Фідес і її сателіти з проурядової більшості) щодо права на автономію закордонних угорців досі не лунало територіальних претензій, тобто права закордонних угорців на створення національно-територіальних автономій. Натомість ці заклики робили праворадикали з Йоббік, але від їхніх закликів офіційний Будапешт неодноразово відмежовувався. «Інше дуже важливе завдання, яке ставить перед собою Будапешт щодо українських угорців, – утримати їх на історичній землі», – підкреслює дослідник [339].

У 2014 році прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан за чотири дні двічі висловився про необхідність надання угорцям України подвійного громадянства та автономії. Щоправда, він уточнив, що мав на увазі не територіальну, а культурну автономію. Ю. Самсонова вважає, що, чого б насправді не вимагав Орбан, фактично в умовах військового часу в Україні такі заяви тільки послаблюють і без того нестабільну ситуацію в країні [292]. Ідея впровадження автономії висловлювалася В. Орбаном та іншими політиками і у подальший період.

У 2017 році загострилося мовне питання навколо Закону України «Про освіту», який передбачає впровадження української мови навчання для національних меншин. І хоч поряд з тим передбачається опанування декількох дисциплін мовою національних меншин, це положення закону викликало

негативну реакцію з боку польських, угорських, румунських, молдовських і, звісно, російських політиків, що фактично засвідчило їх небажання щодо інтеграції споріднених груп у мовно-освітній простір України, хоч цей крок і розкриває широкі перспективи перед ними щодо навчання в українських вишах і працевлаштування в Україні.

Крім Угорщини, румунська влада восени також зробила заяву про утиски прав етнічних румунів в Україні. Російські політики так само критикують закон. Спікер Ради федерації Росії Валентина Матвієнко на зустрічі з головою Державних зборів Угорщини Ласлом Кевером заявила, що нові «дискримінаційні норми» не передбачають «можливості для представників етнічних меншин здобувати освіту рідною мовою» [248]. Але найбільш гостро відреагували саме угорські урядовці, заявивши про свої наміри блокувати будь-які ініціативи України в Європейському Союзі. У цих умовах почастишали висловлювання про утворення угорської автономії на Закарпатті. Ситуації, де можна заявити про «захист прав споріднених груп», іредентисти застосовують як привід до відкритих демаршів. Зокрема, 13 жовтня 2017 року під українським посольством в Будапешті представники угорських націоналістичних сил провели акцію «Самовизначення для Закарпаття». Міністерство закордонних справ України висловило протест, але угорська влада дозволила це зібрання, заявляючи про право своїх громадян на самовираження. Під час акції робилися заяви, які можна тлумачити як заклики до сепаратистських дій в Україні чи навіть як територіальні претензії до України [160]. А влітку 2018 року в Угорщині з'явилася посада міністра у справах Закарпаття

У цілому можна вести мову про «мадяризацію» Закарпаття, яке полягає у розширенні присутності угорського чинника у різних сферах, включаючи медіапростір, освіту і культуру. Вітчизняні вчені занепокоєні тактикою «повільного просування», яка вже реалізується на українських теренах. П. Гриценко вважає, що «успіхи мадяризації, що охоплювала і чимало не-

угорців Закарпаття, підготували ситуацію, яку сучасні політики Угорщини оцінили як таку, що дозволяє переходити до нового етапу наступу – вимог широкої автономізації угорців Закарпаття, яка має наблизити омріяну реконкісту – приєднання частини Закарпаття до Угорщини» [78, с. 33]. На його думку, політичні амбіції лідерів Угорщини лише камуфлюються під добродійну ідею допомоги угорськомовним громадянам України, а насправді перетворюють ціле покоління угорців Закарпаття на національне гетто, майбутнє якого змодельоване сусідньою державою, тобто навчання лише в угорськомовних середніх спеціальних чи вищих освітніх закладах і працевлаштування у сусідній державі [78, с. 32-34]. Дослідник робить висновок, що «угорсько-українське напруження 2017-2018 рр. із використанням Угорщиною питання мови освіти, забезпечення культурних прав угорців Закарпаття як позірної першопричини насправді має історично глибші корені й далекосяжні плани: ревізувати сучасні міждержавні кордони, змінити державну належність частини території України» [78, с. 36]. Є. Рябінін, наводячи приклади фінансової підтримки етнічних угорців та їхніх установ і зауважуючи вплив на освітню і культурну сфери, так само вважає, що Угорщина проводить «повзуче м'яке зайняття Закарпаття» [425, р. 81].

Румунська меншина в Україні. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні налічується 151 тис. румун, що складає 0,3% від загальної кількості населення України. З них 32,1 тис. румун проживає у Закарпатській, а 114,6 тис. – у Чернівецькій областях [260]. Румуни у Чернівецькій області видають румунськомовну газету «Конкордія» (додаток до «Голосу України»), яка фінансується з державного бюджету і займає наступальну позицію щодо захисту прав румунів в Україні. У регіоні діє Християнсько-демократичний альянс румунів, який має розгалужену мережу філій. У 1999 році підписано угоду про відкриття у Чернівцях багатокультурного університету, а при румунському консульстві в Чернівцях – Інституту румунської культури [346, с. 423].

Дії румунської влади по захисту інтересів споріднених етнічних груп багато у чому схожі на дії угорських політиків. Починаючи з 1994 року Румунія почала видавати паспорти всім етнічним румунам (згідно Закону «Про громадянство»). На думку професора Чернівецького університету А. Карташова, наявність невизначених, а фактично нелегітимних громадян з подвійним статусом може призвести до реалізації проекту по захисту своїх громадян. Як приклад наводить конфлікт між Грузією та Російською Федерацією, коли Москва, начебто захищаючи російських громадян, що мешкають на території Південної Осетії, розпочала війну із суверенною Грузією. «Події грузинсько-російської війни засвідчили, як брутально і як небезпечно широко можуть тлумачитися права захисту своїх громадян за кордоном аж до використання всієї військової машини», – зауважує А. Карташов [83].

У Румунії набувають поширення іредентистські настрої, свідченням чого є утворення товариств «За Бесарабію і Буковину», «Буковина», «Асоціація возз'єднання повіту Редзеуци», інших націоналістичних формувань і рухів. Ці організації, а також створене у Чернівцях товариство румунської культури ім. М. Елінеску і Християнсько-демократичний фронт Молдови проводили антиукраїнські акції серед румунського населення і намагалися переконати його у неправомірності румуно-українського кордону. ЗМІ неодноразово акцентували увагу на порушенні прав і свобод національних меншин в Україні, на незадовільному стані румунського населення. Вихід з такої ситуації радикально налаштовані націоналістичні сили вбачають у відродженні Великої Румунії, до якої мають увійти Бесарабія і Північна Буковина.

На початку 1990-х рр., ще до підписання Договору 1997 р., румунські екстремісти проводили антиукраїнські пропагандистські кампанії у прикордонних районах, розміщували публікації у пресі, закликаючи до відновлення «Романія Маре» включно з Чернівцями, Вінницею й Одесою, прямо зверталися до румунської меншості в Україні з сепаратистськими гаслами. Восени 1995 року

міністр у справах молоді і спорту А. Миронов заявив, що створення Великої Румунії покладається на румунську молодь, яка живе в Україні [9, с. 94,95]. Християнсько-демократичний альянс румунів України також неодноразово заявляв про необхідність повернення Південної Бесарабії і Північної Буковини Румунії. Молдова теж вимагає повернення цих територій. У «Декларації про незалежність Молдови» від 27 серпня 1991 року до України висунуто претензії на території, які значно перевищують площу всієї Молдови.

Отже, не завжди зацікавленість споріднених держав у добробуті споріднених груп вкладається у правові рамки. Слушно зазначає П. Гриценко, що «вибір лінії поведінки сусідніх держав щодо України пролягає між високими засадами моральності в добросусідських відносинах (що задекларовано й підтверджено низкою конкретних дій), вимогами міжнародного права та економічним і політичним прагматизмом, ситуативною вигодою». На його думку, деякі сусідні держави запровадили такі форми взаємодії з Україною, які, попри зовнішню декларовану взаємовигоду, у дійсності дають позитивні наслідки тільки для однієї сторони [78, с. 32]. В. Котигоренко вважає, що намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України суперечать її власним національно-державним інтересам, зокрема, це стосується реалізації на теренах України політики Російської Федерації стосовно «закордонних співвітчизників», як і реалізація Румунією і Угорщиною деяких положень своїх законів і державних програм щодо осіб румунської і угорської національностей, які є громадянами сусідніх держав [156]. Н. Терес підкреслює, що, реалізуючи націоналістичні реваншистські ідеї повернення втрачених земель, у сусідніх державах відбувається відкритий процес порушення українського законодавства щодо заборони подвійного громадянства, активізуються серед населення України настрої приєднання регіонів до сусідніх держав, створення мікро-автономій, що в цілому загрожує територіальній цілісності України [332, с. 99]. Вірно наголошує М. Кармазіна, що зарубіжні держави застосовують великий арсенал засобів задля впливу на політичну свідомість громадян України,

серед яких: акцентування «позитивної пропозиції» – надання громадянства інших держав, своєрідне «перевизначення» понять і категорій, як це має місце із «руським миром», до якого тепер залучають усіх, хто володіє російською. Як зазначає дослідниця, «...перспективою «претензій на громадян» (які так чи інакше виказують країни-сусідки України) є претензії на територію нашої держави, підставою яких, у свою чергу, виступає історичний чинник – входження тих чи інших українських регіонів до Російської імперії, «Великої Румунії», «Великої Угорщини» чи сприйняття їх «польськими кресами»» [138, с. 286,287]. Наприклад, видача паспортів «етнічним родичам» є незаконною дією, що порушує не тільки українське законодавство, яке забороняє подвійне громадянство, але й деякі норми міжнародного права. У Больцанських рекомендаціях чітко вказано, що «жодна держава не може здійснювати юрисдикцію над населенням або частиною населення іншої держави на території цієї держави без її згоди» [28, с. 7].

Намагаючись виправдати свій вплив на споріднені групи, радикально налаштовані політики цих держав апелюють до історичного минулого, у якому мав місце досвід тривалого спільного проживання народу в межах одного державного утворення. Перебування частини народу в Українській державі може тлумачитися як факт історичної несправедливості, який потребує виправлення. Такі уявлення культивуються як всередині самих іредентистських держав, так і пропонуються для споріднених етнічних груп. Україна є поліетнічною державою, яка проводить етнополітику, спрямовану на формування політичної нації, тому іредентистські прагнення сусідніх держав можуть перешкоджати суспільному консенсусу і досягненню гармонійних міжетнічних відносин.

За останні роки неодноразово радикально налаштовані політичні сили Угорщини і Румунії заявляли про територіальні претензії до України, прагнучи реалізувати свої великодержавницькі ідеї. Іредентистські гасла в Угорщині проводять партія «Фідес-Угорський громадянський союз» і партія «Йоббік» («За кращу Угорщину»), у Румунії – партія «Велика Румунія». У Російській

Федерації іредентистська риторика виразно притаманна ультранаціоналістичній Ліберал-Демократичній партії Росії (ЛДПР). Лідер партії В. Жириновський неодноразово заявляв про необхідність включення до складу Росії тих територій, на яких проживають етнічні росіяни.

Іредентисти завжди прикривають свої справжні наміри піклуванням про захист прав споріднених меншин, зокрема, маніпулюючи мовним питанням. Є. Перегуда і А. Малкевич зазначають, що «угорці і румуни, як і молдаване та частково поляки, мешкають на власних, як вони вважають, історичних землях, які були приєднані до Української РСР за підсумками світових воєн. У поєднанні з високим рівнем збереження власних мов як рідних це може стати підґрунтям для політизації етнічностей» [238, с. 83,84]. А за сусідства «материнських» держав будь-які уявлення про утиски прав національних меншин, у тому числі у мовній сфері, спричиняють негативну реакцію з боку споріднених держав, що є тривожним сигналом. Дослідники вважають, що у випадку загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні захист етнокультурних прав національних меншин в Україні може стати зручним приводом для здійснення експансіоністських планів сусідніх держав щодо українських земель [238, с. 83].

Звісно, в Україні представники й інших етносів проживають поблизу кордонів споріднених держав, але, на відміну від росіян, угорців і румун, для них характерне більш дисперсне поселення, тому іредентистські настрої не формуються. Та все одно територіальні претензії на частину українських земель гіпотетично можливі з боку декількох сусідніх держав, що створює потенційні загрози для територіальної цілісності України. Ситуація ускладнюється тим, що договірно-правове оформлення державного кордону України залишається незавершеним. П. Шишолін і С. Дмитров зауважують, що «наявність територіальних претензій до України з боку сусідніх держав має глибоке історичне коріння і потребує кропіткого вивчення та врахування з огляду на її конфліктогенність. Зняття можливих територіальних претензій до України

шляхом договірно-правового оформлення державного кордону гальмується неконструктивною позицією керівництва ряду суміжних країн» [379].

Наприклад, В. Карасьов зазначає, що неофіційно поляки говорять про наявність в Україні близько 0,9-1,5 млн. одноплемінників. І всі заяви польських політиків, зауважує дослідник, говорять про те, що з такою «несправедливістю», як втрата «східних кресів», вони не змирилися [137]. Отже, поляки розглядають Україну як частину «Східних кресів». В. Лозовий вважає, що «Східні креси» – не лише територія, а простір, де свого часу домінували польські культурні та політичні впливи, а також особлива зона національних інтересів і через це – об'єкт історичної політики. Він зазначає, що ця політика базується на низці уявлень, серед яких роль кресів у польській ідентичності, кресовяки та їхні нащадки як електорат, спільна історія, культурне домінування, колишня державницька велич [182]. А на початку 1990-х років новостворені політичні партії Чехословаччини виступали за перегляд післявоєнних кордонів і вимагали повернення Підкарпатської Русі Чехії або Словаччині.

Отже, в Україні існують досить численні російська, угорська і румунська національні меншини, які встановлюють тісні зв'язки зі спорідненими державами. Форми взаємодії споріднених держав і споріднених груп не завжди відповідають нормам українського законодавства, зокрема, влада цих держав видає паспорти представникам споріднених груп, тяжіє до надмірної присутності в інформаційному, культурному і освітньому просторі регіону, а радикально налаштовані політичні сили заявляють про територіальні претензії до України. З врахуванням того, що Росія вже реалізувала політику іредентизму стосовно Криму, а відносини з сусідніми державами з приводу прав національних меншин останнім часом загострилися, проблема іредентизму актуальна для України, як ніколи.

5.2. Вплив іредентистського чинника на відносини між Україною і Росією на рубежі XX-XXI століть

Модернізація політичної системи України, яка обумовлена вибором європейського вектору розвитку, необхідність вирішення великого комплексу назрілих внутрішньополітичних проблем, захист територіальної цілісності держави в умовах зовнішніх загроз – ці та інші чинники ставлять перед вітчизняною політичною наукою нові завдання, які полягають як у глибокому теоретичному пізнанні сутності політичних явищ і процесів, так і у посиленні її прикладної спрямованості. У центрі уваги політиків, науковців, пересічних громадян закономірно перебувають проблеми анексованого Криму і ситуація на Сході України, спровоковані сепаратистськими настроями регіональних політиків. Одним з важливих питань є аналіз чинників, які призвели до трансформації внутрішньополітичного конфлікту у міждержавне протистояння України і Росії і переходу конфлікту до вищої стадії – війни. Однак недостатньо дослідженою залишається іредентистська складова, адже не тільки кримський, але й донбаський варіант сепаратизму має іредентистське спрямування, ініційоване російськими і проросійськими в Україні силами.

На нашу думку, великий евристичний потенціал для аналізу причин військового протистояння між Україною і Росією має теорія післяреволюційного іредентизму американського науковця Дж.К. Дженкінса, який є представником авторитетної чиказької школи політичної науки. У праці «Післяреволюційна війна: продукт іредентизму» він розвиває ідею, за якою війна є закономірним наслідком післяреволюційної ситуації у тому випадку, якщо між сусідніми державами існують територіальні суперечки, у тому числі з приводу контролю над територією [411]. Суперечки між державами з приводу контролю над територією можуть існувати й до революції, але тільки післяреволюційна ситуація перетворює їх на відкрите протистояння. Важливою умовою є дійсність територіальних посягань, тобто територія повинна мати історичну, етнічну або

культурну близькість до певного народу. Дж.К. Дженкінс визнає, що ініціатором іредентистських вимог може бути як революційна держава, так і сусідня, яка скористалася нестабільною післяреволюційною ситуацією. Якщо іредентистські претензії ініціюються революційною державою, то, на думку науковця, вони стають інструментом легітимації нової влади.

Дана теорія цілком відповідає критеріям науковості, а саме: не суперечить фактам, може бути перевірена на дослідному матеріалі, характеризується логічною простотою і має широку сферу застосування. Сучасна політична наука визнає, що природа іредентизму безпосередньо пов'язана з фактом розділеності народів, і, відповідно, територій їх проживання, що є цілком об'єктивним явищем у сучасному світі. Факт розділеності часто стає розмінною монетою у процесі реалізації державами загарбницьких цілей. У цьому випадку фактично досягається мета прирощення території, але це завуальовується лозунгами про добробут етнічно спорідненого населення у сусідніх державах. Як вважає Д. Ягсиоглу, ці два явища мають одне психологічне коріння і тісно пов'язані між собою [440].

Частка етнічного російського населення завжди була досить великою в Україні, але у радянський період історії в принципі проблеми розділеності російського народу не існувало, адже кордони між республіками були досить умовними, а на теренах України не виникало жодних перешкод для функціонування російської мови, права етнічних росіян реалізовувалися повною мірою, тому, відповідно, жодних кроків по захисту споріднених груп не потребувалося. Навпаки, у стані занепаду перебувало все українське: мова, історія, традиції, – саме вони потребували захисту.

Ситуація змінилася наприкінці XX століття з розпадом Радянського Союзу. Росіяни раптом виявилися великим розділеним народом, частини якого стали національними меншинами в новоутворених державах. Та очевидно, що не це турбувало російських політиків у першу чергу, а те, що було втрачено колишній вплив і панівні позиції, які росіяни мали на просторах СРСР. Власне,

з того часу поступово починається визрівання іредентистського проекту, його наповнення все новими елементами, зокрема, розширення кола тих осіб, чий права треба «захищати» у сусідніх державах – тобто не лише етнічних росіян, але й усіх російськомовних (! – *Н.Г.*).

Своєрідним захистом проти територіальних притязань з боку Російської Федерації мали стати міждержавні угоди. На захист територіальної цілісності України постали декілька угод, серед яких Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум 1994 р.). Його підписали Україна, Великобританія, США, Росія. Держави взяли зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України [201]. Не менш важливим був Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (ратифікований Законом України від 14 січня 1998 р. № 13/98-ВР, набрав чинності з 1 квітня 1999 р.) [97].

Проте з посиленням імперських тенденцій російської влади на початку ХХІ століття відносини між двома державами поступово загострювалися. Плани Кремля щодо українських територій вже були визначені, а їх реалізація розпочалася в умовах революційних змін в Україні. Наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. в Україні відбулася Революція гідності, яка призвела до падіння кланово-олігархічного режиму В. Януковича. Революція стала важливим кроком у формуванні громадянського суспільства в Україні, сприяла посиленню колективної солідарності. Проте одразу ж активізувалися сепаратистські рухи у Криму і на Донбасі, які розвивалися за російським сценарієм. Ці регіони тривалий час перебували у полі зору російських політиків, оскільки розглядалися як частини «руського мира», які в результаті «історичної несправедливості» стали частинами України. Потужний інформаційний вплив на населення цих регіонів поступово формував уявлення про необхідність «возз'єднання з історичною батьківщиною».

М. Паламарчук вважає, що стратегічна мета політики Росії щодо України, яка полягає у залученні до участі в очолюваних Російською Федерацією інтеграційних проектах, не може бути досягнута у разі відкритої підтримки сепаратистських проявів на території України [234, с. 67]. Але після того, як Україна визначилася з європейським вектором, стало очевидно, що підтримка Росією сепаратистів є засобом розхитування ситуації в Україні, хоч сама російська влада і донині відкидає свою участь у подіях на Донбасі. Ще у період революційних подій вище державне керівництво Російської Федерації використало складну політичну ситуацію в Україні з метою підготовки анексії Криму. За підтримки російської влади і під контролем російських військових 16 березня 2014 року у Криму було проведено так званий «референдум» щодо статусу Автономної Республіки Крим, наслідком чого стало незаконне приєднання цього регіону до складу Росії. На засіданнях Державної Думи Російської Федерації, де розглядалися результати кримського «референдуму», депутати висловлювали захоплення з приводу приєднання Криму, використовуючи яскраву іредентистську лексику, на зразок «Тут навіть не возз'єднання, тому що возз'єднуються держави, які раніше були різними, а Крим – це повернення!» (В. Жириновський, ЛДПР), «Ціна життя і свободи наших співвітчизників – найвища ціна, і немає їй рівної ні в санкціях, ні в будь-яких планованих впливах на нас!» (О. Баталіна, «Єдина Росія»), «Це день початку зібрання земель руських! Це день возз'єднання розділеного народу!» (С. Миронов, фракція «Справедлива Росія»), «Відновлена історична справедливість» (Л. Слуцкий, ЛДПР), «Ми своїх не зраджуємо, ми ніколи не зрадімо російськомовних громадян, всіх громадян, які проживають на території Криму і які прийняли рішення навіки бути з Росією» (М. Маркелов, фракція «Єдина Росія») [314].

Одночасно активізувалися сепаратисти на Донбасі, що призвело до утворення терористичних організацій «ДНР» і «ЛНР», які вже тривалий час отримують значну підтримку у військовій силі і озброєнні з боку російської

влади. Але якщо у кримському варіанті сепаратизму іредентистська мета була очевидною, то для донбаських сепаратистів вона досить невизначена, є скоріше віддаленою й нечіткою перспективою. У приєднанні цього регіону до складу Російської Федерації, схоже, не зацікавлений сам вищий російський політик. На думку І. Пономарьова, для керівництва Російської Федерації квазідержавні структури є приводом для впливу на ситуацію в Україні, оскільки Росія зацікавлена у нестабільності на Сході України, яка буде позначатися на економічній і політичній ситуації в країні і рано чи пізно призведе до зміни влади в Києві [91], а К. Вітман зазначає, що населення Донбасу не мало на меті реального відокремлення від України, використовуючи сепаратизацію як засіб маніфестації своїх вимог та захисту інтересів [53, с. 27].

Сепаратизм в Україні, керований ззовні, має специфічний характер, який полягає у його, певною мірою, штучному характері. І. Червінка розрізняє сепаратизм саме бездержавних націй і етносів, які мають мову, культуру, історію, інституції для вираження власної волі до самовизначення, і штучно створене з метою дестабілізації ситуації у певній країні або захоплення її територій протистояння, спричинене не внутрішніми процесами у державі, а зовнішніми силами. На її думку, події в Криму і на сході України не є ані етнополітичним конфліктом, ні сепаратизмом у його класичному значенні. Швидше це є псевдосепаратизм, так само замаскований під сепаратизм, як і політичний характер цього конфлікту – під етнополітичний [369, с. 80,81].

Доцільно розглянути положення теорії Дж.К. Дженкінса щодо стану революційної держави і сусідньої держави-іредентиста. Дослідник вважає, що революція посилює національну ідентичність, адже лідери проголошують національні ідеали як засіб підтримання єдності. Дійсно, в Україні у період Революції гідності спостерігалось зростання національної свідомості. За теорією Дж.К. Дженкінса, по завершенню революції у революційній коаліції починається боротьба між представниками різних сил, деякі прагнуть зробити існуючі територіальні претензії більш актуальними і використовують

іредентистські лозунги для легітимації своєї влади. Іредентистська риторика дозволяє політикам відволікти увагу від внутрішніх проблем, підняти свій престиж і законно подавити внутрішніх опонентів. Слід враховувати, що кожна політична теорія пропонує своєрідну ідеальну, «чисту» модель політичного явища чи процесу, яка уособлює у собі всі сторони досліджуваного явища. А це означає, що окремі її положення будуть неприйнятними в контексті конкретної ситуації. Очевидно, що українських реалій не стосується визначене Дж.К. Дженкінсом ініціювання політиками революційної держави іредентистських вимог як засобу відвертання уваги людей від нагальних проблем, тому що Україна поважає непорушність кордонів інших держав і дотримується норм міжнародного права у цьому питанні. Натомість в Україні відцентрові тенденції донбаських сепаратистів і зовнішня агресія з боку сусідньої держави закономірно обумовили прагнення нової української влади захистити територіальну цілісність держави. Це завдання досягається як шляхом проведення збройної боротьби з сепаратистами у ході антитерористичної операції (а з 2018 року – Операції об'єднаних сил), так й іншими заходами. Зокрема, децентралізація як реформа системи організації влади на місцях є частиною мирного плану Президента України щодо врегулювання ситуації на Донбасі. За словами П. Порошенка, «зміни до Конституції означають не втрату територій, а навпаки – дають шанс і перспективу політико-дипломатичним шляхом врегулювати, забезпечити та повернути під суверенітет України окуповані території» [119]. Конституційними змінами передбачено відміну спеціального статусу для окремих міст, щоб, за висловом П. Порошенка, «не було навіть щонайменшої юридичної зачіпки для «параду суверенітетів»», та запровадження специфічного порядку здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей.

З іншого боку, революції можуть сприйматися як загрози суспільно-політичному ладу в сусідніх державах. Крім того, ці держави можуть проявляти

підкування про споріднені групи в революційній державі під приводом того, що складна ситуація загрожує їх фізичній, економічній безпеці і добробуту, особливо якщо етнічні меншини дійсно позбавлені доступу до політичної влади. Як зауважує Дж.К. Дженкінс, «ці етнічні родичі, скоріш за все, будуть знаходитися на територіях, які раніше або в теперішній час оспорюються» [411]. У цих державах розвивається націоналізм, який і посилює увагу до спорідненого населення. Дією іредентистської держави є приєднання області, населеної етнічними родичами (або на основі іншої історичної вимоги), як основний спосіб забезпечення їхньої безпеки, а також як досягнення територіального завоювання. Теорію Дж.К. Дженкінса підтверджує той факт, що у Росії за два останні десятиліття значно посилюються націоналістичні настрої, адже націоналізм став практично державною ідеологією. Націоналістичні нотки проявляються навіть у програмах політичних партій ліберального (принаймні, за назвою) спрямування. Наприклад, у Практичній програмі Ліберально-демократичної партії Росії (2011 р.) зазначається, що «росіяни – найбільш багаточисельний розділений народ. Зараз необхідна ідеологія повернення Росії її історичних територій, на які у російського народу є історичне і моральне право» [258]. Фактично ці слова є відображенням концепції «русского мира» як основоположної для зовнішньої політики Росії. За своєю суттю концепція «русского мира» є неоімперською ідеєю, оскільки має виразні ознаки «збирання імперії». На думку О. Шевченка, діючий режим Росії виступає типовим фундаменталістським проектом [377, с. 62]. Дослідник послідовно розкрив його основні ознаки, серед яких відкидання ліберальних цінностей матеріального добробуту і демократії як політичного аналога цієї цінності, послідовне антизахідництво, велика роль релігії в ідеологічному базисі російського фундаменталізму, мілітарна ідеологія, глибинні психопатологічні риси. Слушною є його думка про відсутність раціональних складових у цьому фундаменталістському проекті, адже «його неможливо усвідомити як раціональний «захист інтересів» і тому, за великим рахунком, він

має не стільки геополітичний, скільки містичний характер» [377, с. 67]. Більше того, у Доповіді Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» (2014 р.) прямо зазначено, що «великодержавність не потрібно сором'язливо відкидати: вона є, і за 300 років імперії глибоко прижилася в національній системі цінностей, але треба будувати її адекватно духові часу, і навіть – випереджаючи його» [219, с. 30]. «Русский мир» розуміється як спільнота людей («цивілізація»), тим чи іншим чином пов'язаних із Росією, що формується на основі спільності: а) мови й культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних із цією спільною історичною пам'яттю цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сьогоденної Російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як природна правонаступниця російської державницької традиції, органічними складниками якої є Російська імперія та СРСР [347, с. 17,18]. Проект «русского мира» еkleктично синтезує культуру, релігію та політику, і ця еkleктичність дозволяє використовувати ідею «русского мира» у різних напрямках, як для політичних цілей, які полягають у забезпеченні інтеграційних та експансіоністських зусиль Російської Федерації, так і у повсякденній роботі державних органів влади в гуманітарній сфері [347, с. 21].

На думку А. Умланд, активізація націоналістичного дискурсу в Росії є спробою громадськості «втекти від дійсності», тобто від сумних реалій внутрішніх справ і міжнародних відносин, що здійснюється шляхом видумування паралельного світу, у якому Росія виступає як світовий геополітичний центр, який незабаром знову збере «свої» землі і відродиться як велика держава [6]. Дійсно, зовнішня політика Росії, в основі якої лежить ідея «русского мира», набула імперського характеру і фактично спрямована на реконструкцію образу могутньої держави, якою була Російська імперія, а згодом – СРСР. У Росії ця ідея мотивує загарбницьку зовнішню політику стосовно українських територій, але завуальовується намірами захисту співвітчизників за кордоном.

І. Мельничук вважає, що російська влада шляхом реалізації інтеграційних проектів на пострадянському просторі проводить власні територіальні

інтереси, які полягають у забезпеченні безпеки державного кордону і розширенні за рахунок територій компактного проживання так званих «російськомовних» громадян. Він зазначає, що всі держави регіону надзвичайно важливі для Російської Федерації у процесі реалізації політики «м'якої сили», в основу якої на сучасному етапі покладено концепцію «Русского мира» [200, с. 29]. Причини посилення впливу Російської Федерації на пострадянський простір І. Мельничук вбачає в існуванні низки серйозних небезпек для геокультурного простору Російської Федерації, одна з яких полягає у можливій поступовій втраті російської і/або «русской» ідентичності частиною російської діаспори внаслідок як прогресуючого зростання імміграційних потоків, так і розширення впливу європейського, американського та ісламського геокультурних просторів, а у майбутньому – і впливу культури китайської цивілізації. Саме з огляду на це у Росії почали активно розробляти власну концепцію геокультурного простору світового значення, основу якої складають конструктивні компоненти – російська культура і російська мова [200, с. 25]. Так само С. Савойська зазначає, що Росія розглядає в Україні російську мову як фактор інтеграції «втрачених територій» [289, с. 219].

Н. Ротар підкреслює, що політична складова стратегії російського імперського націоналізму в Криму полягала у створенні на основі російської національної меншини (за статусом) самостійного етносоціального організму з претензією на власне державно-територіальне утворення [246, с. 256]. Російський націоналізм в АРК мав імперський характер, тому що політичні інститути Російської Федерації намагалися ослабити вплив українських політичних інститутів на території Криму і реалізували тактичні прийоми задля оперативного реагування на фактичні нечисленні виклики проукраїнських ініціатив. Як зауважує дослідниця, це доповнювалося системою методів і прийомів відтворення смислів російського імперського націоналізму в АРК на всіх рівнях соціального простору – політичному, етнонаціональному, соціокультурному та економічному [246, с. 285].

На нашу думку, вагомість саме імперської ідеї в політиці іредентизму доводить ситуація в Криму і на Донбасі. У підрозділі 5.1. вже йшлося про переважання радянської (фактично, імперської) ідентичності над російською, саме цим, на нашу думку, і пояснюється досить низький рівень підтримки проросійських сил у Криму на місцевих виборах 2010 року, але вже у 2014 році результати псевдореферендуму показали 96,77 % в Криму і 95,6 % в Севастополі. Звісно, голосування під дулами автоматів і фальсифікації не могли дати іншого результату, але все це у кінцевому підсумку лише доводить, що іредентизм як складова зовнішньої політики держави по суті є технологією, яка для досягнення бажаного результату передбачає застосування будь-яких маніпуляцій [407, с. 50]. В якості прикладу звернемося до оціночних суджень політичних лідерів з приводу проросійського іредентизму у Криму. Президент Естонії Тоомас Хендрик Ільвес негативно оцінив анексію Криму і досить образно висловився з цього приводу, адже з анексією Криму всі основи, які були закладені світовою спільнотою після Другої світової війни, «викидаються у вікно», а саме договори і документи, які забороняють агресію проти держави, забороняють будь-яку зміну кордонів без переговорів і обопільної згоди і дають кожній нації право обирати для себе засоби гарантування своєї безпеки [423].

Звісно, анексія Криму є проявом реалізації не тільки великодержавницьких планів, а й важливим кроком у реалізації нового зовнішньополітичного курсу Росії, адже, на думку А. Соболева, «зробивши його, Росія де-факто перейшла «точку неповернення» з обраного курсу щодо втілення своїх стратегічних намірів, а саме: утвердити багатополярний світ, де Росія як «велика потуга» має відігравати провідну роль; принизити й дискредитувати роль США та НАТО у забезпеченні міжнародної безпеки; відвоювати у Заходу втрачені на пострадянському просторі сфери впливу» [310, с. 18]. А Л. Фрідмен вважає, що необмежені амбіції і загарбницькі плани щодо захоплення територій узгоджуються з російською стратегією, спрямованою на залякування світу [402, р. 14].

Втручання Росії у справи інших держав обумовлене мілітарною ідеологією як складовою ідеї «русского мира». В умовах проведення експансіоністської політики мілітарна ідеологія не тільки призводить до війни, але й змінює самé її призначення, яка, за висловом О. Шевченка, «більше не потребує раціонально сформульованої мети, вона перетворюється в самоціль» [377, с. 68]. Дійсно, втручання Росії у справи Сирії є продовженням її агресивної зовнішньої політики; це виглядає як реванш за програш СРСР у Холодній війні, а, отже, свідчить про продовження великоімперського курсу.

У теорії Дж.К. Дженкінса акцентована увага на війні як результаті післяреволюційної ситуації, у якій іредентистське питання починає відігравати ключову роль. Ця теза співзвучна з думкою Д. Ягсиоглу, який стверджує, що іредентизм призводить до насилля, а іредентистські конфлікти дуже жорстокі і можуть перерости у війну [411].

М. Тофт у праці «Територія і війна» проводить ідею про те, що територія була і буде залишатися основною проблемою у поясненні початку і ескалації війни, і саме особливості території впливають на те, як розвивається і як завершується конфлікт, а також на характер майбутнього миру [434]. За твердженням Дж.К. Дженкінса, будь-які переговори про належність частини території є безуспішними, тому що територія для обох держав визнається суспільно-сакральним простором, який вважається неподільним. Територія є однією з базових ознак держави, а контроль над територією – ознакою її впливовості і сили, тож під право на володіння територією підводитиметься серйозне обґрунтування, а будь-яким спробам посягань на територію буде покладено край. З цього приводу автор пише: «таким чином, націоналістична риторика революційної і сусідньої держави створює таку ситуацію, у якій держави не будуть поступатися у територіальних претензіях. Тоді настає війна» [411].

Донбаський сепаратизм призвів до збройного конфлікту на Сході України, присутність у якому російського чинника очевидна. Російська дослідниця Р. Бараш вважає, що для меншин, які ініціюють іредентистські

рухи, ескалація конфлікту до стадії збройного зіткнення не вигідна, оскільки держави, які їх підтримують, не прагнуть вести війну від свого імені [14, с. 162]. Але події в Україні засвідчують іншу ситуацію: хоч фактично не було проголошено війну між двома державами, проте беззаперечними фактами є участь у військових діях на Донбасі російських солдатів, має місце фінансування і озброєння терористів з боку російської влади, і при цьому російський президент цинічно заявляє про громадянську війну в Україні. Зважаючи на це, на початку 2015 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-агресором [253], а «ДНР» і «ЛНР» – терористичними організаціями [252].

У квітні 2014 року українська влада проголосила початок антитерористичної операції на Сході України, однак у буденній свідомості українських громадян події у даному регіоні вже давно тлумачаться як війна з її невід’ємними атрибутами – втратами людських життів, руйнуванням інфраструктури регіону, житлових і промислових будівель. Однак, на думку Р. Додонова, деякі моменти перешкоджають використанню поняття «війна» для позначення подій в Україні, зокрема, відсутність офіційного проголошення війни, продовження дипломатичних відносин, торгівля між двома країнами, вільне пересування людей, відсутність воєнного стану та інші. Як зауважує науковець, «специфіка східноукраїнських подій... полягає в тому, що зовнішні чинники тут накладаються на внутрішні, що зумовлює пошук такої категорії, яка була б достатньо широкою за обсягом і змістом, щоб виступати родовим поняттям по відношенню до війни, кризи й агресії. Такою є категорія «конфлікт» [99, с. 110]. Погоджуємося з автором у тому, що поняття «конфлікт» є найбільш містким, оскільки засвідчує наявність гострих протиріч на багатьох рівнях – внутрішньодержавному, міждержавному і навіть цивілізаційному. У той же час, на нашу думку, тлумачення подій на Сході України як війни також цілком виправдане, оскільки наявні всі ознаки сучасних гібридних війн: використання як контактних способів ведення війни, так і потужного інформаційного впливу.

У даному конфлікті важливу роль відіграла ціла низка чинників: політичних, економічних, геополітичних, а також етнічних. На думку К. Вітмана, в Україні не йдеться про дію яскраво вираженого етнічного фактору, як це було в Косово, населеному представниками іншої етнічності, мови, релігії – албанцями. Але його елементи присутні і їх тотальне ігнорування на попередньому етапі державотворення України і призвело до таких руйнівних етнополітичних наслідків [52, с. 375]. На наш погляд, значення етнічного чинника не слід применшувати, адже об'єктивно протягом тривалого періоду етнічне російське чи російськомовне населення в Україні тяжіло до співпраці з Росією, а втручання Російської Федерації у внутрішні справи суверенної української держави мотивувалося захистом російськомовного населення України.

Отже, наведені факти підтверджують достовірність положень теорії післяреволюційного іредентизму Дж.К. Дженкінса, адже засвідчують вплив післяреволюційної ситуації в Україні у 2014 році на активізацію загарбницьких прагнень сусідньої Російської Федерації, які здійснюються під іредентистськими гаслами захисту груп розділеного народу. Однак, на нашу думку, жодна наукова теорія не може претендувати на вичерпне тлумачення сутності того чи іншого політичного явища чи процесу. Саме тому військове протистояння між Україною і Росією не є безпосереднім результатом післяреволюційної ситуації в Україні. Фактично конфлікт між двома державами був невідворотним і неминучим, тому що глибокі протиріччя між ними щодо шляхів розвитку назрівали вже досить давно, а складна внутрішньополітична ситуація в Україні лише виступила каталізатором неминучого відкритого зіткнення інтересів.

5.3. Етнополітика в Україні: сучасний стан і можливості для попередження іредентизму

Аналізуючи причини посилення сепаратистських настроїв в Україні, які призвели до дезінтеграційних процесів, вітчизняні науковці наголошують на неефективній державній етнополітиці, у ході реалізації якої не вдалося сформувати спільну національно-громадянську ідентичність, у той час як це завдання було вкрай важливим з огляду на поліетнічний склад населення держави. Внаслідок цього подеколи у мешканців прикордонних регіонів етнічна і регіональна ідентичності почали домінувати над загальнонаціональною, а в окремих випадках це призвело до пріоритетної ідентифікації себе з народами суміжних держав, і, як наслідок, спричинило появу іредентистських настроїв. Очевидне певне протиріччя: за роки незалежності була розроблена ціла низка нормативно-правових документів, пов'язаних з питаннями захисту прав національних і етнічних меншин, були створені умови для того, аби представники меншин досить активно користувалися своїми правами, але у підсумку це не убезпечило державу від появи сепаратистських тенденцій, що мали іредентистський характер, тобто передбачали орієнтацію на сусідню державу. Зрозуміти це протиріччя – означає спробувати дати відповіді на питання: чи достатнім було нормативне і інституційне забезпечення етнополітики? у яких сферах меншини відчували неповну реалізацію своїх прав? які аспекти взаємодії національних меншин і споріднених держав не були враховані українською владою і вийшли з-під контролю? Вирішення цього протиріччя є нагальною потребою сьогодення, адже, по-перше, необхідно робити висновки з попередніх невдач задля уникнення помилок у майбутньому, і, по-друге, проблема іредентизму не втрачає актуальності до сьогодні, адже й нині в Україні є декілька національних меншин, надмірний інтерес до яких споріднених їм держав викликає занепокоєння з боку української влади.

У попередніх підрозділах йшлося про потенційні іредентистські загрози, які виникають внаслідок радикалізації суспільних настроїв у сусідніх з Україною державах. Звісно, чи буде зреалізовано іредентистський проект, залежить від багатьох чинників. По-перше, іредентизм, як зауважує Дж.К. Фузесі, є своєрідним партнерським проектом, який підтримується обопільними і одночасними зусиллями спорідненої держави і етнічно спорідненої групи [403, с. 18], тож незацікавленість етнічної групи у виході зі складу держави вже підриває цей проект; по-друге, багато важить політика держави, у якій проживає етнічна група, яка підтримує тісні контакти зі спорідненою державою. Послідовна етнополітика, яка спрямована на захист і реалізацію прав етнічних меншин, здатна попередити появу іредентистських настроїв.

Нормативне забезпечення етнополітики в Україні у напрямі задоволення прав етнонаціональних меншин включає низку правових актів, серед яких Закони України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) і «Про об'єднання громадян» (1992 р.), Конституція України (1996 р.), які закріплюють за етнічними меншинами право на вільний розвиток у різних суспільних сферах. За українським законодавством всім національним меншинам гарантоване право на національно-культурну автономію і створення національних громадських об'єднань, які мають право висувати своїх кандидатів у депутати на виборах органів державної влади різних рівнів. Крім того, у процесі реалізації прав національних меншин Україна впроваджує настанови, закріплені у Рамковій конвенції «Про захист національних меншин» (1995 р.), Лундських рекомендаціях про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті (вересень 1999 р.), Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.), Люблянських рекомендаціях по інтеграції різноманітних суспільств (листопад 2012 р.). Однак за тривалий час існування незалежної держави не було прийнято «Концепцію державної етнонаціональної політики України», яка

б глобально визначила стратегію української етнополітики, у тому числі щодо забезпечення прав національних меншин.

Інституційне забезпечення етнополітики, за статтею 5 Закону України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), мало бути покладене на Центральне Міністерство у справах національностей України. Однак за період незалежності відповідний виконавчий орган у статусі міністерства існував нетривалий час, лише з 1993 по 1996 рр. Нині функціонує Департамент у справах релігій та національностей, створений при Міністерстві культури України. З одного боку, відсутність органу виконавчої влади з міністерським статусом не сприяє комплексному вирішенню питань, які виникають у процесі життєдіяльності національних меншин, з іншого ж боку, за його наявності мало б місце дублювання функцій з іншими міністерствами.

Тим часом у питанні реалізації прав національних меншин є певні проблеми. Зокрема, згаданий закон закріплює за національними меншинами право на національно-культурну автономію, що передбачає вільне користування рідною мовою і забезпечення навчального процесу у закладах освіти, діяльність національних культурних товариств, розвиток національних традицій і задоволення інших культурних потреб (література, мистецтво, ЗМІ), створення національних культурних і навчальних закладів тощо [113]. Але, як зазначає І. Кресіна, в українському законодавстві інститут національно-культурної автономії, який покликаний задовольняти етнокультурні потреби етнospільнот, не прописаний, і законодавча база для реалізації права меншин на національно-культурну автономію відсутня [163, с. 22]. Щодо культурної і освітньої сфер можна говорити про вільне функціонування національних мов. Наведемо промовисті приклади: в Україні налічується 71 школа, де вчать угорською (в Закарпатській області), а освіту в них отримує близько 16 тисяч учнів. Близько 16 тисяч осіб здобувають освіту румунською мовою у Чернівецькій і Закарпатській областях, де розташовані 63 і 12 румунських шкіл відповідно. Найбільша кількість шкіл, де ведеться викладання недержавною

мовою в Україні, зберігається за російськими – їх 581, де займається близько 356 тисяч дітей [306]. Натомість, на жаль, незахищеною видається саме українська мова. Наприклад, протягом останніх років закладах освіти у школах Закарпаття сталася парадоксальна ситуація: навчання проводилося угорською мовою, і значна кількість випускників не могла скласти ЗНО з української мови, яка є державною (! – *Н.Г.*).

Представники національних меншин як громадяни України можуть проводити свої інтереси, утворюючи політичні партії і громадські організації. Згідно Закону «Про політичні партії в Україні» (2001 р.), політичні партії можуть мати тільки всеукраїнський статус [114]. О. Ляшенко зазначає, що за період незалежності в Україні виникло близько 20 політичних партій, які певною мірою мали етноцентричний характер, але при цьому більшість з них були україноцентричними і українофільськими. Проте тільки чотири партії етнічного спрямування брали активну участь у виборчому процесі: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС» – Партія угорців України), партія «Руський блок», що практично представляла інтереси росіян Криму, та Меджліс кримськотатарського народу (О. Ляшенко посилається на думку І. Кураса про те, що Меджліс формально не є партією, але виконує функції політичної репрезентації етнічної групи. – *Н.Г.*) [187, с. 124]. Ці партії, маючи всеукраїнський статус, тим не менш досить активні у суспільно-політичному житті саме тих регіонів, де проживають відповідні етнічні групи, тому отримують успіх переважно на місцевих виборах. У зарубіжних країнах виникнення етнічних партій – досить поширене явище, але В. Андріяш критично оцінює можливості утворення громадських організацій і політичних партій на етнічному ґрунті в Україні, оскільки на рівні законодавства за ними не закріплено окремого поняття та змісту, вони об'єднані в одну категорію, при тому, що у правовому відношенні їх діяльність підлягає регулюванню різними законами [7, с. 82].

Представники національних меншин беруть активну участь у виборчому процесі. Але Ю. Остапеч наголошує на тому, що в українському законодавстві

ніяких прерогатив для представників національних меншин не робиться, тобто, знову таки, «задекларовані в конституційних засадах та законах України виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці» [230, с. 396]. Зокрема, відсутні національні виборчі округи, які б гарантовано давали змогу представникам національних меншин бути репрезентованими у вищих органах влади.

Безумовно, національні меншини відчують на собі вплив непростої економічної ситуації у країні, а тому чимало з них приймають рішення про роботу у сусідніх державах, у тому числі споріднених, оскільки у цьому випадку працевлаштування полегшується завдяки знанню мови, а й то завдяки наявності паспорта іншої держави, що, звісно, незаконно з точки зору українського законодавства.

Внаслідок неврегульованості низки питань у сфері реалізації прав національних меншин маємо ситуацію, за якої в ідентифікаційній системі індивіда національна ідентичність не є пріоритетною, натомість домінують локальні ідентичності або ж наднаціональні ідентичності. Так, наприкінці 2015 року році Центр Разумкова у рамках реалізації проекту «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності» провів загальнонаціональне соціологічне опитування, яке показало, що однакові частки (по 40 %) респондентів засвідчили, що «в першу чергу» пов'язують себе з Україною або з конкретним населеним пунктом (містом, селом), де вони проживають. Інші 11,4 % опитаних пов'язують себе з регіоном проживання. 2,1 % респондентів ідентифікує себе з Радянським Союзом, 1,5 % – з Європою, 0,6 % – з Росією [129, с. 3]. Проте слід констатувати позитивні зрушення, які поступово відбуваються в ідентифікаційній системі громадян. Так, за даними загальнонаціонального опитування громадян та експертів, проведеного наприкінці 2017 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, вже 73 % респондентів першочергово вважали себе громадянами України, а 15,8 % опитаних – мешканцями регіону, в якому

проживають. При цьому 77 % мешканців підконтрольного урядові Донбасу вважають себе громадянами України [388].

Таким чином, можна зробити проміжний висновок про те, що недостатня увага держави до реалізації прав етнонаціональних меншин потенційно створює сприятливий ґрунт для впливу сусідніх держав на споріднені групи. Доцільно навести думку народного депутата України Іштвана Гайдоша, який очолює Демократичний союз угорців України, з приводу Закарпаття. Він вважає, що розіграти східний сценарій тут було б набагато складніше, але сприяти таким сценаріям могла б економічна криза, вторгнення ззовні чи необдумані кроки влади, спрямовані на скорочення існуючих прав нацменшин [292]. У цих умовах сусідні держави формують власну «пропозицію», яка виявляється привабливою для представників національних меншин, наприклад, щодо змістовного наповнення інформаційного простору чи бачення минулого, сучасного і майбутнього; не останню роль відграє і економічна пропозиція щодо працевлаштування у сусідній державі. Однак дана «пропозиція» може суперечити національним інтересам держави, у якій перебуває меншина. У цьому контексті слід зауважити, що питання взаємодії національних меншин і споріднених їм держав недостатньо врегульовані з точки зору нормативного забезпечення і прикладних механізмів реалізації не лише в Україні, але й в інших поліетнічних державах.

По-перше, у європейському правовому просторі взагалі відсутнє конвенційне поняття, яке б застосувалося для позначення держав, які мають споріднені (етнічно чи культурно) групи у сусідніх країнах. У Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.) визначено, що поняття «споріднена держава» використовується для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні або культурні характеристики з меншістю населення іншої країни. Там же зазначено, що поряд з поняттям «споріднена держава» існують і інші терміни, які передають схоже значення, такі як «історична батьківщина» або «материнська держава», тому

використання даного поняття по відношенню до держав і національних меншин є суперечливим і не має загальноприйнятого наукового чи правового визначення [28, с. 2,3]. Наприклад, Р. Брубейкер, досліджуючи форми відродження націоналізму наприкінці ХХ століття, пропонує власне поняття – «зовнішня національна споріднена держава» [33]. В українському законодавстві зустрічаємо поняття «історична батьківщина». Зокрема, Декларація прав національностей України, прийнята 1 листопада 1991 р., зафіксувала право представників національних меншин і їхніх національних культурних центрів і товариств на встановлення вільних контактів із своєю історичною батьківщиною [88]. У статті 15 Закону України «Про національні меншини» спеціальний термін відсутній, натомість вказано, що представники національних меншин і національні громадські об'єднання мають право вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій [113]. По-друге, суттєвим є визначення оптимальних і прийнятних способів взаємодії між спорідненою державою і спорідненою групою/групами. Найчастіше ці способи, як, наприклад, зазначені у Законі «Про національні меншини», є досить абстрактними, наприклад, досить нечітке «одержання допомоги для задоволення мовних потреб» може приймати абсолютно різне вираження, аж до майже тотального впровадження мови сусідньої держави у систему освіти, культури, ЗМІ регіону, де проживає національна меншина. Ці ж неконкретизовані форми взаємодії закріплені у двосторонніх договорах про добросусідські відносини, які Україна уклала з сусідніми державами. Оскільки форми відносин між спорідненими групами не контролювалися державою, це й призвело до потужного ідеологічного впливу сусідніх держав на споріднені групи в Україні.

Отже, на даний час етнополітика в Україні має деякі проблеми у питанні реалізації прав національних меншин і їх взаємодії зі спорідненими державами,

зокрема: недостатньо розроблені правові норми щодо реалізації права на створення національно-культурної автономії, не прописані прийнятні форми взаємодії національних меншин і споріднених держав; відсутня система органів державної влади, які б контролювали цю взаємодію. Разом з тим не вирішується інший комплекс нагальних проблем, наприклад, пов'язаних з існуванням подвійного громадянства. Влада Угорщини, Румунії і Російської Федерації видає паспорти «етнічним родичам», і, хоч подвійне громадянство заборонене законодавством України, питання покарання за набуття громадянством України громадянства іншої держави жодним чином не регламентоване. Не останню роль відіграє той факт, що держава цілеспрямовано не формує загальнодержавну ідентичність, адже національні інтереси перебувають на другому плані. Погоджуємося з думкою В. Явір про те, що «держава, що діє на користь лише однієї етноспільноти або не діє взагалі, пускаючи все самоплином та покладаючись лише на внутрішні процеси саморегулювання, приречена на поразку реалізації проекту стабільної, процвітаючої поліетнічної країни» [385, с. 394].

Цілком слушно О. Литвиненко наголошує, що характер суспільно-політичних процесів у Криму та в Україні насамперед визначається внутрішніми чинниками, а будь-який зовнішній вплив має лише другорядний характер: «Зовнішні сили не детермінують суспільні процеси, а користуються наявними, наданими їм насамперед українською владою, можливостями. Ефективність впливу з-закордону, у принципі, є обмеженою діями українського суспільства та української держави. А отже – більшість проблем мають вітчизняні корені, та, відповідно, можуть бути вирішені тільки в Україні і тільки Україною» [180, с. 76]. Тож вітчизняна етнополітика потребує реформування. Першочергово вона повинна спрямовуватися на формування української політичної нації і, відповідно, загальнонаціональної ідентичності, а для цього, на думку І. Зварича, необхідно сформувати національний ідентитет, тобто консенсус з приводу фундаментальної шкали цінностей, яка буде

консолідувати еліти і суспільство, представників різних національностей і регіонів [118, с. 335]. І. Кресіна вважає, що Україні необхідне проведення політики етнокультурної консолідації суспільства як невід'ємної складової державної етнонаціональної політики, орієнтованої на формування української політичної нації [162, с. 59,60]. Вона слушно зауважує, що стихійна і ситуативна консолідація навколо позитивних або негативних подій, яка ініціюється суспільством, не може бути довготривалою за відсутності інституціоналізації [162, с. 63]. Інтегруючі цінності можуть бути сформовані у вигляді національної ідеї, однак внаслідок постійного переформатування українського політикуму зміст цієї ідеї постійно змінюється. Зростання добробуту громадян також може стати чинником, що згуртовує представників регіональних політичних культур, адже чимало українських громадян виїжджають за кордон саме з метою покращення свого економічного становища.

Американський політолог А. Степан виділяє дві моделі етнополітики, які можливі у поліетнічній державі, – «нація-держава» і «держава-нація». Перша модель спрямовується на створення єдиної спільноти – політичної нації як сукупності громадян держави, де представники усіх етносів мають єдину національну ідентичність. Характерне домінування одного етносу, так званої «мобілізованої групи» з правом політичного представництва і проведення асиміляційної політики в сферах освіти, мови, культури. Прикладами є унітарні держави Франція і Японія. Модель «держави-нації» передбачає існування кількох націй, відповідно, кількох національних ідентичностей. Політика держави спрямовується на підтримку цих ідентичностей, у тому числі через визнання декількох державних мов, надання політичної автономії тощо. Одним із шляхів досягнення такого стану суспільства є консоціативна демократія. Дана модель запроваджена у державах, які реалізують принцип федералізму, – Бельгія, Індія, Іспанія. І хоч Україна є поліетнічною державою, у якій існує більш ніж одна «мобілізована група», проте, за твердженням А. Степана,

модель «держави-нації» їй не підходить з причини потенційної іредентистської загрози з боку Росії. Науковець розглядає як оптимальний для України варіант реалізації моделі «нації-держави», але у більш м'якому варіанті. Аргументує свою думку тим, що в Україні національна і мовна ідентичності не завжди співпадають, тому можливо проводити мовну політику, яка не викликатиме спротиву [432]. На нашу думку, вітчизняна етнополітика має спрямовуватися на формування політичної нації, враховувати інтереси меншин при безумовному переважанні власне українського компонента. Вкрай необхідно першочергово здійснити низку важливих кроків, серед яких: чітке правове закріплення усіх норм, які регулюють права і статус національних меншин в Україні, розробка механізмів реалізації національно-культурної автономії і участі представників національних меншин у виборчому процесі.

У контексті попередження виникнення іредентистських настроїв необхідна більш пильна увага до прикордонних меншин, які межують зі спорідненою державою. Т. Халавка пропонує чотири моделі акультурації меншин у прикордонних регіонах, вибір кожної залежить від трьох чинників: законодавчого забезпечення прав національних меншин, їх участі у суспільно-політичному житті і від впливу «спорідненої держави». Додатково враховується, яку концепцію формування нації застосовують держава, у якій проживає етнічна меншина, і етнічна Батьківщина, – громадянсько-територіальну чи етнічно-генеалогічну. Це моделі сегрегації («споріднена держава» активно підтримує на політичному, культурному, освітньому та соціально-економічному рівнях свою споріднену меншину, водночас не узгоджує свої дії з державою проживання меншини, часто порушуючи законодавство останньої), інтеграції («споріднена держава» активно підтримує на політичному, культурному, освітньому та соціально-економічному рівнях свою споріднену меншину, водночас такі дії узгоджені з державою проживання меншини, регламентовані двосторонніми угодами та не порушують законодавство останньої), асиміляції («споріднена держава» активно веде

перемовини з державою проживання спорідненої меншини, узгоджує з останньою свої дії, однак не надає суттєвої підтримки своїй спорідненій меншині), маргіналізації («споріднена держава» не надає реальну підтримку своїй меншині, діяльність органів влади (МЗС, посольств) часто мають характер підтримки інших зацікавлених осіб – третіх держав) [357] Т. Халавка зазначає, що органи влади повинні уникати застосування в етноконтактних прикордонних територіях сегрегаційної моделі акультурації етнічних груп, тому що за сприяння сусідньої етнічної батьківщини у цих групах може сформуватися іредентистський націоналізм [356, с. 149].

Необхідно посилити контроль держави над взаємодією національних меншин і споріднених держав, тобто особливу увагу слід приділяти пошуку оптимальних форм співпраці. Міжрегіональне співробітництво регламентоване низкою європейських документів, хоча й тут у дво- чи багатосторонніх угодах потрібно чітко прописувати форми взаємодії, наприклад, у культурній сфері: які саме спільні заходи (наприклад, фестивалі) будуть проведені і коли, хто здійснює фінансування і т.д. Взагалі вплив споріднених держав на освітню, культурну сфери і ЗМІ прикордонного регіону вимагають більш пильного контролю з боку держави, у якій проживає національна меншина, адже самі вони є найбільш сприятливим ґрунтом для ідеологічного впливу на свідомість споріднених груп. Звісно, у встановленні прийнятних форм взаємодії національних меншин і споріднених держав має бути зацікавлена поліетнічна держава, у складі якої перебувають національні меншини. І справа не лише у підписанні двосторонніх угод, які дозволяють підвищити рівень захисту прав національних меншин. Перш за все у державі має проводитися ефективна етнополітика, спрямована на формування національної ідентичності, яка б у ідентифікаційній системі індивіда була пріоритетною. Адже дуже загрозовою є домінування іншої, ніж національна, ідентифікації.

Таким чином, виникнення іредентистських настроїв у окремих регіонах України певною мірою було спричинене відсутністю ефективної етнополітики.

Задля попередження поширення іредентизму в інших прикордонних регіонах державі необхідно нагально розробити нову етнополітичну стратегію. Слід виважено підходити до питань взаємодії національних меншин у прикордонних регіонах і споріднених держав та здійснювати пошук оптимальних форм взаємодії, які б не створювали потенціальних загроз для національної безпеки України. Вважаємо, що регулювання етнополітичних процесів буде більш ефективним за умови одночасної інтенсифікації регіональної політики і проведення реформи децентралізації влади, а також вирішення проблемних питань у зовнішній політиці дипломатичними засобами.

5.4. Реформа регіонального рівня врядування в Україні як засіб попередження появи іредентистських настроїв

В умовах трансформації сучасних політичних систем, кризи держав-націй, поширення інтеграційних та глобалізаційних процесів все більше уваги привертає до себе регіон, який виступає як самостійний актор політики, здатний представляти власні інтереси. Регіон починає відігравати більш важливу роль як у внутрішньодержавних політичних процесах, так і на світовій політичній арені. Регіон є унікальним утворенням, який в умовах глобалізації здатний відстояти свою самобутність. На рівні регіону відображаються ті ж макропроцеси, що відбуваються у державі. Важливою складовою модернізації є раціоналізація управління на всіх рівнях, саме тому модернізація національної політичної системи неминуче включає трансформацію регіональних політичних інститутів і відносин з метою сприяння більш адекватному відображенню інтересів регіональних спільнот. У попередніх розділах йшла мова про те, що іредентизм може розвинути в етнорегіонах, де домінує або ж кількісно переважає одна етнічна група. На нашу думку, розширення повноважень

регіональних влад є запорукою попередження іредентизму, саме тому проведення реформи децентралізації влади є нагальною потребою сьогодення.

У суспільних науках існує багато визначень регіону, найбільш універсальним є розуміння регіону як території, якій властива спільність природних, соціально-економічних, національно-культурних та інших умов [169, с. 10]. Для регіону як гомогенного утворення характерні особливе фізико-географічне середовище, мовна, етнічна, конфесійна, культурна однорідність, господарська специфіка, особливий історичний досвід. У політичному вимірі регіон виступає як адміністративна одиниця територіальної структури національної держави, у якій створені інститути влади з певними компетенціями і фінансовими ресурсами для їх реалізації. Впорядкована сукупність регіональних політичних інститутів і відносин формують регіональну політичну систему. У цьому контексті можна вести мову як про регіони всередині країни (етнографічні, економічні), так і про регіон як групу країн (геополітичний регіон). Регіон у межах держави, характеризуючись цілісністю та однорідністю, стає об'єктом управління – для цього йому надається статус адміністративно-територіальної одиниці. У цьому випадку регіон набуває ознак політичного утворення, до яких відносять наявність особливої системи управління, яка реалізує владу в чітко визначених адміністративних межах. Для політичної науки, яка досліджує феномен політичної влади, більш близьке саме адміністративно-юридичне тлумачення регіону. За визначенням І. Бусигіної, у політичній науці регіон розглядається як одна з одиниць територіальної структури національної держави, тобто субнаціонального рівня, осередок сітки адміністративно-територіального поділу, де діють регіональні владні інститути з певними компетенціями і відповідними фінансовими ресурсами для їх реалізації, відбувається регіональне політичне життя [37, с. 9]. Регіон формується як політична система, яка містить інституційну, нормативну, комунікативну, функціональну, культурну підсистеми. В Європейському Союзі регіон є територіальним

утворенням, яке сформоване в законодавчому порядку на рівні, безпосередньо нижчому від загальнодержавного, і наділене політичним самоврядуванням [89, с. 257]. Проте в одних випадках до регіонів відносять тільки суб'єктів федерації і територіальні автономії, тобто регіони, наділені політичним самоврядуванням; в інших – усі адміністративно-територіальні одиниці нижчого, ніж загальнодержавний, рівень. Але, як зазначає В. Борденюк, «поняття «регіон» не може пов'язуватися лише з територіальними утвореннями, які мають статус суб'єкта федерації чи територіальної автономії. Сюди об'єктивно відносяться й звичайні адміністративно-територіальні одиниці, які слугують для проведення державної політики на місцях і поза якими жодна регіональна політика існувати не може» [29, с. 176].

Однак не завжди етнографічний регіон збігається з регіоном як політичним утворенням. Наприклад, в Україні Галичина охоплює Львівську, Івано-Франківську області і велику частину Тернопільської області. Кількість АТО і територіальні масштаби регіонального рівня влади завжди обумовлені специфікою конкретної держави.

Система територіального устрою сучасних держав характеризується багаторівневою структурою, у якій важливе місце посідає регіональний рівень управління. Багаторівневність політичного управління всередині держави дозволяє більш оптимально розподілити повноваження між владними інстанціями. В регіоні як АТО формується регіональна влада, яка представляє собою проміжний рівень управління між загальнонаціональним і первинним (базовим, що реалізується в містах, селах, селищах) рівнями. Особливістю регіональної влади в АТО є те, що вона реалізується як у формі державного представництва в регіоні, так і через органи регіонального самоврядування, причому регіональне самоврядування не тотожне місцевому самоврядуванню. Їх поєднує те, що вони є формами самоврядування відповідних територіальних колективів, об'єднаних спільним проживанням та спільними інтересами у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць [29, с. 180]. Місцеве

самоврядування реалізується територіальними колективами, які об'єднані фактом спільного проживання у межах так званих «природних» АТО, тобто населенням міст, сіл, селищ. Регіональне самоврядування у проекті Європейської хартії регіонального самоврядування (1997 р.) визначається як право і спроможність регіональних органів влади здійснювати регулювання значної частини суспільних справ під власну відповідальність і в інтересах населення регіону згідно з принципом субсидіарності [263, с. 267]. Тобто регіональне самоврядування здійснює населення тих АТО, які були утворені за ініціативою держави («штучних» АТО) і отримали законодавчий статус регіональної громади, здатної реалізувати регіональне самоврядування. Населення «штучних» АТО створює вторинну територіальну громаду, яка може бути суб'єктом самоврядування, а може і не бути [169, с. 11]. Територіальна громада виступає як суб'єкт самоврядування тільки внаслідок закріплення в нормативно-правових актах її права на реалізацію самоврядування. Функціонально регіональне самоврядування є формою децентралізації державної влади.

Однак регіональне управління в різних країнах має відмінні риси, відповідно до чого виділяють декілька моделей організації регіональної влади. Наприклад, для англо-американської моделі характерна наявність на регіональному рівні лише органів регіонального самоврядування, а європейській моделі притаманне поєднання державного управління і регіонального самоврядування. У радянській системі ради народних депутатів виступали як органи державної влади.

В Україні існує адміністративно-територіальний поділ на області, райони, міста, райони у містах, селища і села. На кожному рівні створені органи місцевого самоврядування. В Україні регіон – це визначене законодавством територіальне утворення субнаціонального рівня, на основі якого сформовано відповідну систему органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) [112]. В Україні під регіоном варто розуміти адміністративно-

територіальні одиниці першого порядку – області, в яких самоврядну владу реалізують обласні ради, які за Конституцією України затверджують програми соціально-економічного розвитку областей, контролюють їх виконання, затверджують обласні бюджети. Фактично регіональне управління реалізується на двох рівнях – районному і обласному, у кожному з яких сформоване державне представництво у вигляді місцевих адміністрацій і регіональне самоврядування, яке реалізують місцеві ради. Особливістю української практики є наявність парадоксальної ситуації – фактичне існування регіонального самоврядування при відсутності його формального закріплення у Конституції України, де вживається поняття «місцеве самоврядування» як право територіальної громади – жителів села, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення у межах Конституції і законів України. Конституція розглядає ради як органи місцевого самоврядування і визначає, що «органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради» (ст. 140) [151, с. 46].

Отже, у Конституції України право на реалізацію самоврядування для населення району чи області не закріплене. В. Борденюк вважає, що територіальні громади районів і областей – це не механічна сума, а якісно нове територіальне утворення, але «Конституція України не визнає населення районів і областей територіальними колективами, які мають право на здійснення місцевого самоврядування, хоча на цьому рівні функціонують районні та обласні ради» [29, с. 187]. Невизначеність статусу органів регіонального самоврядування у головному законі країни дублюється і в інших нормативно-правових актах. Так, Закон України «Про засади державної регіональної політики» закріплює за органами місцевого самоврядування (обласними і районними радами) повноваження у регулюванні регіонального розвитку, зокрема, те, що вони вносять пропозиції щодо врахування інтересів територіальних громад відповідного регіону при розробленні державної регіональної політики, загальнодержавних і інших державних програм [112].

Тобто в нормативно-правових актах вже закріплені поняття «регіон» і «територіальна громада регіону», але відсутнє поняття «регіональне самоврядування». Це суперечить пунктам проекту Європейської хартії регіонального самоврядування, який визначає, що принцип регіонального самоврядування повинен, наскільки це можливо, закріплюватися у національному законодавстві.

Наявну колізію можна виправити, внівши зміни у нормативну базу стосовно визначення статусу і функцій регіонального самоврядування в Україні. Це актуалізується тим, що європейський вектор зовнішньої політики України чітко окреслений, тож постає потреба у модернізації самоврядної влади на рівні регіону і приведенні вітчизняного законодавства у відповідність до європейського, а в Європі статус і повноваження органів регіонального самоврядування закріплені у проекті Європейської хартії регіонального самоврядування (1997 р.). Європейські регіони мають досить широку правову, організаційну і фінансову автономію, яку реалізують на засадах принципу субсидіарності.

Таким чином, фактично інтереси жителів районів і областей України в регіональних органах влади представляють органи місцевого самоврядування – районні і обласні ради, об'єм повноважень яких значно відрізняється від повноважень місцевих державних адміністрацій. Діяльність кожного суб'єкта регіонального управління регламентується відповідними нормативно-правовими актами – Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. і Законом України «Про місцеві державні адміністрації» 1999 р. При цьому багато питань відносять до сфери суміжної компетенції, що ставить проблему відповідальності за наслідки прийнятих рішень. Однак місцеві ради не мають власних виконавчих органів, тож фактично делегують виконавчі функції державним адміністраціям, що зумовлює домінування місцевих державних адміністрацій і досить формальний характер самоврядування в регіонах. Тож формально обидва суб'єкти регіональної влади рівноправні, а фактично – ні.

Модернізація регіонального управління повинна відбуватися на засадах субсидіарності, що передбачає такий розподіл повноважень між центром і регіонами, за яким регіональні влади отримують максимум повноважень і, використовуючи весь ресурсний потенціал регіону, забезпечують задоволення потреб і інтересів жителів регіону. Цей принцип закріплений у Законі України «Про засади державної регіональної політики» від 2015 року, де його зміст визначається як передача владних повноважень на найнижчий рівень управління для найбільш ефективної реалізації [112].

У свою чергу, жителі регіонів мають право на отримання якісних послуг від найближчого до них рівня влади. Частково цей принцип вже реалізується, оскільки сільські, селищні і міські ради наділені значною кількістю повноважень, переважно щодо надання соціальних послуг.

Вирішити проблеми, які сформувалися на регіональному рівні управління в Україні, можна через проведення виваженої адміністративно-територіальної реформи і чіткий поділ компетенції між місцевими державними адміністраціями і місцевими радами на користь збільшення повноважень останніх і надання їм права формувати підзвітні виконавчі органи. Безумовно, необхідне вивчення зарубіжного досвіду організації і функціонування регіонального рівня влади.

Модернізація національної політичної системи передбачає трансформацію взаємодії органів центральної влади і влади в адміністративно-територіальних одиницях, яка може полягати у перегляді сфер компетенції кожного рівня влади і передачі повноважень між рівнями влади, тобто регіоналізації. Регіоналізація – це перерозподіл владних компетенцій, передача функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, які відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному і наднаціональному рівнях [37, с. 12]. В. Каганський визначає регіоналізацію як процес, у рамках якого інституціонально оформлені райони (регіони) прагнуть підвищити свій інституціональний статус [133].

Регіоналізація перебуває під впливом багатьох факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Внутрішні фактори пов'язані з наявним природним, культурним, релігійним розмаїттям, загостренням міжнаціональних відносин, соціально-політичною децентралізацією в результаті розвитку демократичних процесів у державі. Регіоналізація в ліберальних демократіях пов'язана з тим, що: 1) центральний уряд перекладає відповідальність за непопулярні рішення на регіональну владу; 2) уряд як пріоритетні розглядає інші питання, які переважають його спротив «тиску» регіонів; 3) уряд нездатний контролювати і протистояти дисперсії влади [37, с. 42]. Зовнішні фактори можуть відігравати визначальну роль у житті окремих регіонів держави. Наприклад, до зовнішніх чинників регіоналізації Росії О. Сергунін відносить глобальні процеси, геополітичні фактори, військово-стратегічні детермінанти, економічні фактори, територіальні і етнічні конфлікти, міграцію, культурно-релігійні фактори [299]. У кожній державі спостерігається домінування тих чи інших чинників. Для України потреба регіонального реформування, крім прагнення вирішити суто внутрішні проблеми політичного розвитку, зумовлена курсом на євроінтеграцію, який диктує вивчення і запровадження досвіду функціонування регіонального рівня влади в Європейському Союзі.

Процеси регіоналізації відбуваються у багатьох країнах світу, тому що державне керівництво зацікавлене в оптимізації взаємодії органів центральної влади і влади в адміністративно-територіальних одиницях. Вирішення цієї проблеми досягається багатьма шляхами, одним з яких є поглиблення територіальної децентралізації, що передбачає чітке розділення повноважень між центральним урядом і регіонами, але жодним чином не передбачає відокремлення регіону від держави (сецесії). Більше того, регіоналізація може стати засобом попередження сепаратизму. Зокрема, таку думку проводить А. Расторгуєв, який вважає, що деволюція держави і рефлексія націоналістичних засад сучасних уявлень про систему міжнародних відносин є дещо утопічним, але таким, що вписується у пануючі інтелектуальні тенденції,

рецептом проти сепаратизму [266].

У більшості країн світу довгий час влада була представлена тільки двома рівнями: центральним і місцевим. У багатьох європейських державах з унітарною формою державного устрою управління місцевими справами покладалося на органи місцевого самоврядування, і тільки Італія мала регламентований Конституцією регіональний рівень влади. Процес був викликаний потребою національних держав пристосуватися до нових умов і вжити заходи щодо розв'язання таких проблем, як нерівномірність розвитку регіонів, недосконалість системи формування державного та місцевих бюджетів, нездатність центральної влади ефективно вирішувати проблеми розвитку регіонів [134, с. 42,43]. Важливою причиною оптимальної організації регіональної влади стала регіональна політика Європейського Союзу, спрямована на підтримку відсталих регіонів. Таким чином, поява нового рівня влади забезпечувала задоволення потреб регіону. У кінці 1970-х рр. інші держави провели реформи з впровадження регіонального рівня влади.

Процес регіоналізації неодмінно передбачає дві складові: економічну еволюцію і інституційні зміни [272, с. 322]. Регіоналізація є процесом, що здатний створити передумови для економічного розвитку регіону, водночас вона передбачає організацію регіонального рівня влади (мезовлади), тобто появу нових інституційних форм. Помилковим було б протиставляти владу на макрорівні (владу центрального уряду), мезорівні (регіональну владу) і мікрорівні (місцеву владу), тому що проблеми місцевого і регіонального розвитку, згідно принципу субсидіарності, повинні бути серед пріоритетних для всіх рівнів влади.

Виходячи з того, що кожен регіон перебуває під впливом специфічних внутрішніх та зовнішніх факторів регіоналізації, єдиної моделі регіоналізації не існує. Спроба створити таку модель була закріплена у Хартії комунітарної регіоналізації (схвалена Європейським парламентом у 1998 р.). Тоді ця модель вже фактично була реалізована в Італії та Іспанії, які є «державами автономій»

[272, с. 321]. Тоді ця модель регіоналізації не була сприйнята іншими державами, тому що у них склалися різні умови внутрішнього політичного життя. Держави Європи і на сьогодні перебувають у пошуку найбільш оптимального варіанту регіоналізації.

Сучасна політична регіоналістика виділяє у країнах Європи п'ять моделей регіоналізації: 1) адміністративна; 2) регіоналізація через існуючі органи місцевого самоврядування; 3) регіональна децентралізація; 4) регіональна автономія; 5) регіоналізація через федеральні утворення (держави-члени). Вже зараз можливе паралельне існування декількох моделей регіоналізації чи їхніх окремих елементів у рамках однієї держави. Розвиток процесів регіоналізації зумовлений багатьма чинниками. По-перше, у процесі подальшого розподілу компетенцій між центральною і регіональною владою можуть з'явитися нові інституційні форми регіоналізації, і, відповідно, принципово нові моделі регіоналізації. По-друге, модель регіоналізації, що існує у межах окремої держави, може трансформуватися під впливом динамічних внутрішніх процесів або внаслідок подальшого посилення інтеграційних процесів та зростання ролі інших чинників зовнішнього впливу.

В Україні за роки незалежності сформувалася особлива модель регіоналізації, яка поєднувала елементи декількох моделей, що склалися у західних країнах: 1) існування органів місцевого самоврядування (обласні ради), на які за Конституцією покладено повноваження щодо регіонального розвитку (модель регіоналізації через існуючі органи місцевого самоврядування); 2) регіональна автономія (конституційний статус Автономної республіки Крим, нині – тимчасово окупованої території); 3) наявний потужний контроль центральних органів державної влади над діями регіональної влади (модель адміністративної регіоналізації). Хоч формально обласні ради й представляють регіональний рівень влади у владній вертикалі, проте за умови контролю з боку центральної влади говорити про елементи регіональної децентралізації (політичної регіоналізації) немає підстав. Проте, на думку

С. Римаренка, адміністративна регіоналізація в Україні може розвинути у регіональну децентралізацію [275, с. 47]. Власне, саме така трансформація й передбачена реформою децентралізації влади в Україні.

В умовах модернізації політичної системи для України найбільш оптимальною є модель регіоналізації, яка передбачає поступове подальше розширення повноважень регіонів при збереженні цілісності держави. Необхідно, щоб був баланс державних заходів – з одного боку, впровадження більш оптимальної системи фінансового розподілу, з іншого боку, здійснення регіональної політики із дотриманням принципу солідарності й допомоги відсталим регіонам. Розширення процесу регіоналізації в Україні сприятиме подальшому поглибленню демократизації нашого суспільства. Очевидно, в унітарній державі регіоналізація неодмінно потребує виконання державою важливих контрольних і наглядових функцій. Крім того, в Україні це необхідно з багатьох причин: перехідний період, кризовий стан економіки, становлення демократії.

Як зазначає Т. Татаренко, регіоналізація впливає на процеси федералізації в унітарних державах [330, с. 178], проте українці не підтримують ідею федералізації України. За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова (опитування 28 березня – 2 квітня 2014 р.), якби в Україні відбувся референдум щодо форми територіального устрою України, за те, щоб наша країна стала федеративною державою, готові проголосувати 16,7% всіх опитаних. 69,3% обрали варіант унітарного устрою з децентралізацією влади [26]. А як зазначає В. Явір, «федералізм у нашій державі став синонімом сепаратизму, оскільки він застосовувався як технологія тиску на Україну, технологія дезінтеграції й, зрештою, технологія гібридної війни» [384, с. 20]. Тобто поняття «федералізація» стосовно українських реалій виступає нині як синонім розколу.

Модернізація регіонального управління перебуває під значним впливом глобалізації, що надає регіону можливості стати учасником світових політичних процесів. Глобалізація послаблює традиційну роль держави як єдиного учасника

світової політики. Регіональні влади прагнуть цим скористатися і наполегливо добиваються розширення повноважень регіону аж до отримання права брати участь у міжнародних відносинах. Формами участі регіонів у світовій політиці є членство у міжнародних організаціях або, найчастіше, співробітництво з іншими регіонами за економічними інтересами. Практично всі регіони, які відчують на собі потужний вплив економічного аспекту глобалізації, найчастіше не можуть йому протистояти і змушені пристосуватися. А. Макаричев відзначив схожу тенденцію в Росії, де регіональні органи влади, як правило, у своїй міжнародній діяльності мотивовані швидше геоекономічними, ніж геополітичними міркуваннями [192, с. 86].

Процеси економічного співробітництва не оминули й Україну, окремі регіони якої входять до складу єврорегіонів. Транскордонне співробітництво дозволяє скоординувати зусилля прикордонних територіальних спільнот у вирішенні економічних, соціальних, культурних проблем, чому сприяє єдність господарських і культурно-побутових зв'язків та історичних традицій. Регіони України вже тривалий час беруть участь у міжрегіональному співробітництві в Європі. Прикордонні українські регіони входять до складу декількох єврорегіонів: «Карпатський єврорегіон» (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія – створений у 1993 р.), «Буг» (Україна, Польща, Білорусь – 1995 р.), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія – 1998 р.), «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія – 2000 р.). Крім того, були створені єврорегіони з країнами СНД: «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь – 2003 р.), «Слобожанщина» (Україна, Росія – 2003 р.), «Ярославна» (Україна, Росія – 2007 р.) [337, с. 5]. Вже 2010-х роках був утворений єврорегіон «Донбас». Правові, економічні, організаційні питання участі українських регіонів у міжрегіональному співробітництві регламентуються Законом України «Про транскордонне співробітництво», прийнятим у червні 2004 р. В умовах курсу на євроінтеграцію Україна ратифікувала Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними владами або громадами

(1980 р.) і додаткові протоколи до неї, в яких йдеться про право місцевих і регіональних влад здійснювати транскордонне співробітництво. Для України участь її регіонів у міжрегіональному співробітництві вкрай важлива, адже це є практичним кроком на шляху до входження в Європейський Союз. Н. Мікула і В. Толкованов, досліджуючи досвід участі регіонів Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, зауважують, що інститут транскордонного співробітництва у цих країнах відіграв не останню роль у досягненні мети – інтеграції у Європейський Союз, адже виступив як полігон для випробовування й адаптації європейського законодавства, інструментарію підвищення ролі регіонів та адаптації механізмів фінансової підтримки [338, с. 31].

Хоча й тут виникають деякі занепокоєння. Наприклад, О. Кривицька з приводу створення єврорегіонів «Великий Прут» та «Нижній Дунай» зауважує, що транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини [166, с. 133]. Натомість Є. Рябінін вважає, що транскордонне співробітництво не загрожує територіальній цілісності держави, адже воно регулює відносини сусідства на локальному або регіональному рівні між територіальними об'єднаннями [286, с. 250]. Дійсно, за Больцанськими рекомендаціями, співробітництво між державами в рамках дружніх двосторонніх або багатосторонніх відносин повинне засновуватися на територіальній, а не етнічній основі [28, с. 10], але, на нашу думку, за відсутності системи контролю з боку центральної влади у межах транскордонного співробітництва цілком може здійснюватися неформальний вплив, який полягає у пропаганді іредентистських ідей.

Розвиток транскордонного співробітництва в Європі є проявом інтеграційних процесів, які тісно пов'язані з глобалізацією; отже, посилюється взаємозалежність не тільки економік національних держав, але й регіональних співтовариств. Центральна влада національних держав, надаючи регіонам право брати участь у транскордонному співробітництві, наділяє їх повноваженнями з метою вирішення проблем регіонального розвитку і тим самим втілює у життя

принцип субсидіарності, що дозволяє розглядати участь регіонів у транскордонному співробітництві як аспект політичної регіоналізації.

Серед науковців питання про співвідношення глобалізації і регіоналізації до сьогодні залишається проблемним. Думки вчених схилиються або до визнання цих двох процесів взаємообумовленими, такими, що посилюють один одного, або ж до їх цілковитого протиставлення, тобто розуміння регіоналізації як протидії глобалізації. Сформувалася тенденція, мета якої поєднати дві точки зору. Слушно зауважує В. Шарий, що «було б більш справедливо розглядати суперечливу єдність цих двох тенденцій світового цивілізаційного процесу, коли відбувається взаємопроникнення проявів глобалізації та регіоналізації» [374]. М. Лебедева не протиставляє глобалізацію і регіоналізацію, а знаходить для них інші альтернативи: для глобалізації – це локалізація, а регіоналізація є альтернативою інтеграції [176, с. 110]. Зв'язок між глобалізацією і регіоналізацією аналізує В. Клемешев, який вважає регіоналізацію спробою вирішення протиріч всередині процесу глобалізації, коли закрита глобальна система, яка внутрішньо поляризується, шукає вихід з внутрішніх протиріч, переносячи їх рішення у системи більш низького рівня. Він розглядає локалізацію як крайній прояв регіоналізації, який полягає у ієрархізації регіонів до місцевого рівня [146]. Отже, інтеграція є складовою глобалізації, а локалізація – регіоналізації.

Безумовно, і глобалізація, і регіоналізація є потужними тенденціями сучасного світового розвитку, що неминуче здійснюють вплив одна на одну. Однак не можна абсолютизувати цей вплив, адже кожен процес живиться також багатьма іншими причинами. На нашу думку, зв'язок між глобалізацією і політичною регіоналізацією є побічним, оскільки невірно розуміти глобалізацію як основний фактор, що породжує регіоналізм і регіоналізацію, тому що першочергово вони виступають проти уніфікації і регламентації всіх сфер суспільного життя всередині держави, тобто є антиподами централізації і виникають як протидія їй, а глобалізація, спричиняючи трансформацію функцій

національної держави, формує належні умови для їх розвитку.

Таким чином, вплив глобалізації на регіональне політичне життя є досить суперечливим. З одного боку, він несе певні загрози для втрати самобутності регіонів і можливість втручання у сферу регіональної культури. У той же час глобалізаційні процеси передбачають посилення локального, тож глобалізація об'єктивно зумовлює фрагментацію політичного простору і створює сприятливі умови для формування регіоналізму, наслідком чого є посилення ролі регіону як політичного суб'єкта всередині держави і на світовій арені. Саме тому на початку XXI століття регіональні влади в Україні, спираючись на регіональні особливості і специфічні регіональні потреби, прагнуть отримати більший об'єм повноважень від центральної влади і вирішувати проблеми регіонального розвитку з максимальним використанням власного ресурсного потенціалу.

Реформування регіонального управління передбачає трансформацію базових засад державної регіональної політики, що вкрай необхідно в умовах наявності вад ринкового саморегулювання. Держава у процесі досягнення соціально-економічних цілей розвитку суспільства виконує завдання щодо забезпечення збалансованого розвитку регіонів країни, тобто проводить регіональну політику. В Україні сьогодні наявні великі економічні та соціальні диспропорції у розвитку регіонів, пов'язані з нерівномірним розташуванням економічних потужностей, неефективною бюджетною політикою та іншими чинниками, внаслідок чого в регіонах значно відрізняється рівень життя населення. Для українських регіонів характерний стан «регіональної автаркії», яка проявляється перш за все в економічній сфері і база якої була сформована в період економічного спаду, коли регіони вдавалися до вимушеної політики самозабезпечення. Слід зважати, що в Україні не створено єдиного національного ринку, а на економіку регіонів великий вплив має спадщина радянського часу, що передбачало існування «єдиного народногосподарського комплексу», у тому числі наявність тісних зв'язків між різними підприємствами, які виготовляли єдиний кінцевий продукт. О. Крамар

зауважує, що «більшість регіонів України, у яких є перманентна загроза реалізації тих чи інших сепаратистських проєктів, мають важливу спільну рису: низьку залежність від внутрішнього ринку та високу – від зовнішніх. Частина з них дуже залежні від експорту до РФ, і це лише поглиблює проблему в умовах використання російським керівництвом економічних контактів для реалізації власних неоімперських проєктів» [161]. У нинішніх умовах державна регіональна політика повинна бути спрямована на забезпечення комплексного і збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів і зменшення регіональних диспропорцій. Успішна реалізація завдань регіональної політики залежить від оптимального стану її правового та інституційного забезпечення.

Нормативна база в Україні щодо організації і реалізації регіональної політики тривалий час перебувала у процесі становлення, а в умовах курсу на євроінтеграцію вимагала приведення у відповідність із законодавством Європейського Союзу. Ключовими віхами у формуванні правової бази регіональної політики стали:

1. Травень 2001 року – Концепція державної регіональної політики, яка мала загальний характер, тому що у ній не позначалися чітко ті критерії, які дозволили б забезпечити якісний моніторинг її виконання.

2. 8 вересня 2005 року – Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», у якому чітко визначені засади реалізації державної регіональної політики щодо стимулювання регіонального розвитку та подолання депресивності територій. У Законі вказано критерії, за якими певний регіон може бути віднесений до категорії депресивного. Законом передбачене укладання угод щодо регіонального розвитку між Кабінетом міністрів України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними радами, Київською і Севастопольською міськими радами з метою узгодження діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування.

3. 2006 рік – Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2015 р. До стратегічних завдань державної політики регіонального розвитку України до 2015 року поряд з підвищенням конкурентоспроможності регіонів та зміцненням їх ресурсного потенціалу, забезпеченням розвитку людських ресурсів, розвитком міжрегіонального співробітництва віднесено створення інституційних умов для регіонального розвитку.

4. Липень 2008 року – Концепція державної регіональної політики, яка, на відміну від Концепції 2001 року, досить чітко перераховує проблеми, які треба вирішити, називає засоби і ресурси, необхідні для подолання цих проблем, та чітко прописує механізм здійснення моніторингу за виконанням Концепції.

5. Закон України «Про засади державної регіональної політики» (2015 р.). У законі визначено, що Метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого розвитку України та її регіонів, забезпечення їх соціальної та економічної єдності, підвищення рівня життя населення, додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного громадянина незалежно від його місця проживання [112]. Закон містить детальний виклад інституційного забезпечення регіональної політики, зокрема, передбачається утворення Національної координаційної ради регіонального розвитку та Агенції національного розвитку.

Система інституційного забезпечення регіональної політики перебуває на стадії формування. У грудні 2000 р. було створено Національну раду з узгодження діяльності загальнодержавних і регіональних органів та місцевого самоврядування, мета якої полягала у координації зусиль різних рівнів влади стосовно регіонального розвитку. Національна рада діяла як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. У 2005 р. Президент України своїм Указом створив Національну раду з питань місцевого самоврядування і регіонального розвитку, завданням якої глава держави визначив формування ефективної системи управління.

Як провідний орган заходи з забезпечення реалізації завдань державної політики регулює і координує Міністерство регіонального розвитку і будівництва, утворене у 2007 р. і реорганізоване у Міністерство регіонального розвитку, будівництва і ЖКГ у 2010 році. До основних завдань міністерства належить сприяння ефективному використанню потенціалу та ресурсів регіону з метою підвищення рівня життя людей, а також участь у розробці та впровадженні правового, економічного і організаційного механізму вирівнювання і стимулювання сталого розвитку регіонів, їх співробітництва, здійсненні заходів з подолання депресивності регіонів та ін. Окремі функції з регулювання регіонального розвитку виконують різні галузеві міністерства, які мають регіональні підрозділи в складі місцевих органів виконавчої влади. Обласні державні адміністрації розробляють Стратегію розвитку регіону та План реалізації стратегії розвитку регіону, а також здійснюють моніторинг регіонального розвитку.

Великий вплив на інституційне забезпечення регіональної політики мають принципи регіональної політики Європейського Союзу, які передбачають партнерство центральних, регіональних органів влади та органів місцевого самоврядування у процесі реалізації завдань регіональної політики. Система інститутів, які реалізують державну регіональну політику, ще не сформована остаточно, оскільки тільки зараз на регіональному і місцевому рівнях відбувається формування нових інститутів відповідно до завдань реформи децентралізації влади.

В Україні існують асоціації, діяльність яких спрямована на створення сприятливих передумов для реалізації державної регіональної політики шляхом налагодження ефективної взаємодії центру та регіонів. До таких асоціацій належать «Асоціація агенцій регіонального розвитку України», створена 9 липня 2001 р., що об'єднує 38 регіональних асоціацій; Фонд Регіональних Ініціатив (заснований у лютому 1996 р.); Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України (створено 17 квітня 1992 р.); Асоціація міст України

та громад (заснована у червні 1992 р.) та ін. Але діяльність цих асоціацій нескоординована і відсутні механізми їх дієвого впливу на розробку державної регіональної політики.

Таким чином, правова база для реалізації регіональної політики вже розроблена і практично повністю відповідає європейським стандартам, але інституційне забезпечення ще потребує оформлення, зокрема, появи нових інститутів, які б спеціалізувалися виключно на регіональній політиці. Але головною запорукою економічного відродження регіонів і забезпечення високого рівня життя громадян є встановлення справжніх партнерських відносин між органами влади і громадськими організаціями задля реалізації завдань регіональної політики.

Одним із завдань регіональної політики є відносно вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів, що досягається за допомогою багатьох інструментів, у тому числі «політики вирівнювання» – державно-необхідної політики особливого перерозподілу бюджетно-податкових потоків з метою підтримки окремих регіонів [221, с. 49]. При цьому державне регулювання доходів регіональних бюджетів виступає як окремий інструмент регіональної політики, який вирішує проблему розподілу податків і забезпечення регіонів однаковими ресурсами. Для України проведення політики вирівнювання є вкрай необхідним і актуальним напрямом регіональної політики. Вивчення зарубіжного досвіду реалізації політики вирівнювання може дати зразки ефективного застосування цього інструменту.

Значні регіональні диспропорції наявні у багатьох країнах світу, уряди вживають різні заходи щодо їх подолання, але можна виділити загальні принципи проведення політики вирівнювання: вибір регіонів, які потребують підтримки, і визначення характеру наявних проблем; врахування багатьох параметрів, з-поміж яких щільність населення, його доходи, рівень розвитку виробництва та інші. Найчастіше підтримка надається регіонам з певними соціально-економічними проблемами, наприклад, депресивним та тим, що

перебувають у стані стагнації, а також регіонам, що постраждали внаслідок стихійних лих. Переважно використовується цільова адресна фінансова допомога у формі надання субсидій, субвенцій і дотацій.

У процесі інтеграції з проблемою зближення рівнів розвитку регіонів зіткнулися європейські країни, які у 1957 р. у договорі про створення Європейського економічного співтовариства зафіксували необхідність проведення заходів щодо подолання розбіжностей у регіональному розвитку. І надалі у Європейському Союзі увага до проблемних регіонів, які потребували допомоги, залишалася стабільною, а політика вирівнювання була одним з пріоритетних інструментів регіональної політики. На сьогодні у Європейському Союзі створена класифікація проблемних регіонів, яких ділять на дві групи: 1) слаборозвинені, до яких увійшли території з низькою щільністю населення; 2) регіони, які потребують структурної перебудови (кризові промислові та сільськогосподарські регіони) [271, с. 113].

Протягом кількох десятиліть європейці застосовували різні методи і способи реалізації регіональної політики та порівнювали їх ефективність. У результаті у 1980-х рр. в Європейському Союзі утвердилася концепція «нового регіоналізму», за якою регіони повинні максимально повно використовувати власний потенціал (трудові, сировинні ресурси, особливості географічного розташування та ін.), натомість пряме адміністративне втручання держави та власне Євросоюзу недопустиме. Сучасна регіональна політика в ЄС базується на таких принципах, як субсидіарність (вирішення завдань на тому рівні, який більш ефективно з ними впорається), децентралізація (перерозподіл повноважень між державою і регіонами), партнерство (співробітництво між рівнями влади), концентрація (недопущення розпилення ресурсів), комплементарність (допомога держави та ЄС регіонам має додатковий характер, як доповнення до заходів, що проводяться регіонами). З огляду на це у ст. 16 Проекту Європейської хартії регіонального самоврядування зазначено, що захист більш слабких у фінансовому відношенні регіонів забезпечується

рядом процедур, у тому числі за допомогою фінансового вирівнювання, але «такі процедури або заходи не мають зменшувати свободу дій регіональних органів влади в межах їхньої сфери компетенції» [263, с. 273]. В Європейському Союзі створено Структурний Фонд, кошти з якого передаються на розвиток найменш розвинених територій при контролі за їх витратами. Але субсидії мають доповнюючий характер, виконують роль додаткового джерела при виконанні національних програм регіонального розвитку. На сьогодні політика вирівнювання в ЄС демонструє дієві результати.

В окремих країнах Євросоюзу політика вирівнювання має особливості. Наприклад, у Німеччині вираховується показник податкових надходжень в бюджети земель на одну людину, і землі, які мають дохід вище норми, перераховують певні суми у регіони, де показник нижчий. Однак західні землі незадоволені цією практикою, що призвело до формування концепції конкурентного федералізму, яка змінила теорію кооперативного федералізму.

В Україні ключовими механізмами регіонального розвитку є як зміцнення фінансової автономії регіонів (областей) за рахунок зростання частки їхніх бюджетних надходжень на основі власних доходів, так і власне політика вирівнювання у формі надання цільової фінансової допомоги окремим регіонам з метою прискореного реформування економіки, пільгове кредитування та оподаткування, створення спеціальних фондів для фінансування програм та інших.

Отже, в Україні нормативно-правова база для реалізації регіональної політики наближена до європейської, використовуються різні інструменти регіональної політики, однак проблеми залишаються. Регіони незадоволені практикою розподілу коштів, формуванням місцевих бюджетів. З одного боку, це пов'язано з недосконалістю теорії фінансового вирівнювання. З іншого боку, проблемою є відсутність чіткого розподілу повноважень і відповідальності у сфері регіонального розвитку між різними рівнями виконавчої влади та органами самоврядування. Досвід проведення політики вирівнювання в Європейському Союзі демонструє необхідність чіткого дотримання принципів

регіональної політики і стимулювання регіональної ініціативи. Очевидно, що в умовах трансформаційної економіки в Україні увага держави до проблемних регіонів повинна бути постійною, але проблеми регіонального розвитку мають вирішуватися спільно різними рівнями влади (на партнерських засадах), при цьому державна допомога повинна мати характер додаткового, а не основного джерела фінансування.

Таким чином, трансформація регіональних політичних інститутів і відносин, яка здійснюється в рамках реформи децентралізації влади в Україні, є запорукою успішної модернізації національної політичної системи. Централізоване управління призвело до встановлення нерівноправних відносин у системі «центр-регіон» і до відсутності кооперації між різними рівнями урядування, що значно відрізняється від практики, прийнятої в ЄС. Тож необхідно наділяти регіональні влади більшими повноваженнями згідно з принципом субсидіарності. Регіон повинен максимально використовувати власні ресурси і делегувати центру тільки ті повноваження, які не можуть бути реалізовані на місцевому рівні. Безумовно, це передбачає й поділ відповідальності. Таке реформування регіональної політики вже призводить до трансформації відносин у системі «центр-регіон», що обумовлює зміну такого інструменту регіональної політики, як наповнення регіональних бюджетів. Регіони отримують більше фінансової незалежності, таким чином більша частина фінансів, «зароблених» регіонами, вже залишається у місцевій казні, що свідчить про більш ефективне наповнення реформи місцевого самоврядування також економічним та фінансовим змістом.

Реформа децентралізації влади зараз перебуває у стадії активного впровадження, зокрема, зростає кількість об'єднаних територіальних громад, які вже мають змогу користуватися усіма перевагами фінансової децентралізації. Успішне реформування регіонального управління значною мірою визначатиме характер стратегії регіональних еліт, яка втілюється у політичному, економічному і культурному регіоналізмі. В іншому ж випадку

ігнорування регіональних потреб і перетворення регіонального управління на маріонеткове, повністю підпорядковане центру, може сформувати негативне явище – радикальний регіоналізм у вигляді сепаратизму або ж іредентизму. Отже, у наділенні регіональних влад реальними повноваженнями для регулювання різних аспектів регіонального життя (політичних, економічних, культурних) зацікавлені усі учасники політичної взаємодії – як центр, так і регіони, як суспільство у цілому, так і національні меншини зокрема.

У цілому ж проблема іредентизму є досить гострою для України. І полягає вона не лише у тому, що нині наша держава потерпає від зазіхань сусідніх держав на частину її території, але й тому, що сам український народ тривалий час був розділений між декількома політичними організаціями. Проблема розділеності народу була вирішена в ході національно-визвольних змагань протягом XIX-XX століть. Однак у сьогоденні питання більшою мірою пов'язується з існуванням в Україні національних меншин, які мають за кордоном споріднені етнічні групи і споріднені держави. Аналіз відносин російської, угорської і румунської меншин зі спорідненими державами дає підстави стверджувати, що їх характер не завжди відповідає засадам українського законодавства, адже випадки надання громадянства, втручання в освітню й інформаційну сферу регіонів поступово створюють ґрунт для подальшої пріоритетної орієнтації представників національних меншин на споріднені держави, зокрема, щодо навчання і/чи працевлаштування.

Особлива увага у розділі акцентується на ролі іредентистського чинника в українсько-російських міждержавних відносинах на рубежі XX-XXI століть. Показано, що за радянської доби проблема іредентизму не існувала, адже кордони між Україною і Росією у союзній державі не були перепорою для вільного поширення російського впливу в українському просторі – ні політичному, ні культурному, ні економічному. Росіяни в УРСР становили вагомому частку населення, але після розпаду СРСР виявилися найбільшою національною меншиною в Україні. Тим часом протягом 1990-2000-х років у

Росії відбувалося формування ідей «руського мира», «захисту співвітчизників за кордоном», «російського народу як розділеного», «великої російської цивілізації». Фактично відбулося відродження імперської ідеї, що передбачало посилення впливу на території сусідніх держав. Ідеологема «захисту співвітчизників за кордоном» виявилася зручним інструментом для втручання у внутрішні справи України. Аналіз українсько-російських відносин через призму теорії післяреволюційного іредентизму американського науковця Дж.К. Дженкінса показує, що у 2014 році Росія скористалася складною післяреволюційною політичною ситуацією в Україні і анексувала український Крим, застосувавши гасла захисту груп розділеного народу, а надалі вчинила збройну агресію на Донбасі. Відторгнення частини території суверенної держави є класичним прикладом сучасного агресивного іредентизму. Очевидно, що іредентизм Донбасу не входить у плани Кремля, а підтримка донбаських сепаратистів і військові дії у цьому регіоні є засобом розхитування і дестабілізації ситуації в Україні.

Однією з причин посилення сепаратистських настроїв в Україні, яка призвела до дезінтеграційних процесів, стала неефективна державна етнополітика, адже за роки незалежності не вдалося сформувати спільну національно-громадянську ідентичність, у той час як це завдання було вкрай важливим з огляду на поліетнічний склад населення держави. Внаслідок цього подеколи у мешканців прикордонних регіонів етнічна і регіональна ідентичності почали домінувати над загальнонаціональною, а в окремих випадках це призвело до пріоритетної ідентифікації себе з народами суміжних держав, і, як наслідок, спричинило виникнення іредентистських настроїв. Неповною мірою реалізовувалися виборчі права, зокрема, не створювалися національні виборчі округи, була відсутня практика резервування парламентських місць для представників національних меншин. Задля поліпшення рівня життя чимало представників національних меншин шукають роботу за кордоном, досить часто обираючи саме споріднену державу. У

підсумку це призводить до того, що саме зі спорідненою державою вони пов'язують своє майбутнє.

Україна має негайно провести реформування етнополітики, наповнити декларативні принципи щодо захисту прав етнічних і національних меншин реальним змістом. Так, розробки механізмів реалізації потребує задеклароване у законах право національних меншин на національно-культурну автономію. У підсумку ці заходи сприятимуть інтеграції меншин в українську політичну націю. Не менш дієвим інструментом попередження іредентизму має стати реформа регіонального рівня урядування в Україні, яка призведе до наділення регіональних влад реальними повноваженнями і ресурсами для вирішення актуальних регіональних проблем, у тому числі тих, що пов'язані із задоволенням потреб і інтересів представників національних меншин. В Україні з 2014 року почалася реалізація реформи децентралізації влади, покликана забезпечити в усіх регіонах порівнянні стандарти життя і підвищити добробут українських громадян. Безумовно, необхідне одночасне реформування усіх сфер суспільного життя, що закономірно призведе до якісних змін у суспільстві.

ВИСНОВКИ

Іредентизм є вкрай суперечливим політичним процесом, своєрідним політичним феноменом, який включає тристоронню взаємодію безпосередніх учасників, поєднаних іредентистською проблемою, а також привертає увагу четвертого учасника, уособленого міжнародною спільнотою. Слід відзначити подвійне ставлення до іредентизму у науковому і суспільному дискурсі, адже, з одного боку, воно асоціюється з правом на самовизначення етнічних груп, і, хоч детальний аналіз міжнародно-правових документів показує, що правом на самовизначення володіють територіальні спільноти, все ж гасло самовизначення завжди спрацьовує безвідмовно і знаходить співчуваючих. З іншого боку, проведення іредентистської політики як наряду зовнішньополітичного курсу держави надає іредентизму негативного забарвлення, тому що у цьому випадку він стає джерелом міждержавних конфліктів.

У класичному варіанті іредентизм як політичний процес полягає у прагненні держави або інших суб'єктів політики (політичних партій, громадських організацій, політичних рухів) об'єднати групи народу, розділеного державними кордонами, в одному політичному організмі. У більшості випадків підставою для такого об'єднання є етнічна спорідненість іреденти з населенням спорідненої держави, які разом складають «розділений народ», для якого характерна мовна і культурна спільність, доповнена уявленнями про спільне історичне минуле. Іредентистську стратегію можуть розробити різні групи розділеного народу, і та, яка вже сформувала державу, де вона є титульним етносом, тобто її етнонім (самоназва) дає назву державі, або ж складає досить значну і привілейовану меншість, і інша (інші), яку можна визначити як етнічну групу-меншину, яка проживає у сусідній державі; це можуть бути етнічні групи, які не сформували власних держав і перебувають у складі інших політичних утворень, наприклад, курди або індіанський народ кечуа.

Історія розвитку іредентизму демонструє, що ініціатором об'єднання може бути не тільки іредентистська держава, але й етнічна меншість, яка прагне приєднатися до сусідньої держави на підставах мовної, етнічної чи релігійної спільності. Іредентистський проект буде більш успішним за умови взаємної зацікавленості різних суб'єктів у проведенні даної політики і одночасності і узгодженості їх дій.

В іредентизмі одночасно проявляються і доцентрові, і відцентрові тенденції, які втілюються в уніонізмі – прагненні до об'єднання груп розділеного народу, і сепаратизмі – виході іреденти разом з територією зі складу поліетнічної держави. У дослідженні проаналізовано понятійно-категоріальний апарат з метою уточнення сутності понять «уніонізм», «пан-націоналізм», «сепаратизм», «сецесіонізм».

Обґрунтовано, що саме міждисциплінарний підхід є більш продуктивним для дослідження даного явища. Іредентизм вивчається через призму конфліктологічної парадигми, що дає змогу акцентувати увагу на його конфліктогенному потенціалі, раціонального підходу, з позицій якого робиться наголос на керованості іредентистських дій певним проектом, нормативно-ціннісного підходу, який використовується для аналізу моральних аспектів політики іредентизму. Саме раціональний підхід дав змогу аргументувати існування «політики іредентизму», тобто цілеспрямованого курсу держави щодо повернення територій, які раніше входили до складу великого державного утворення. Міждержавний конфлікт в іредентистському трикутнику неминучий, його перебіг і врегулювання мають підпорядковуватися нормам міжнародного права. Дійсно, від дотримання політичними акторами загальноприйнятих норм поведінки на світовій політичній арені великою мірою залежить їх імідж і ставлення до них з боку інших учасників політичного процесу.

Доведено, що у виникненні іредентизму важливу роль відіграють як територіальний, так і етнічний чинники, які є його неодмінними складовими. Прагнення науковців нівелювати роль етнічного компонента, на думку автора,

недоцільне, адже перші випадки іредентизму – грецький, італійський, німецький – передбачали проведення об'єднавчої політики з обов'язковим врахуванням етнічного чинника.

Іредентизм виникає як результат комбінування декількох передумов і причин; основною передумовою, безперечно, є факт існування розділених народів, кожна з груп яких усвідомлює розділеність як проблему; безпосередніми причинами виникнення іредентизму є утиски прав представників національних меншин-іредент у державі проживання; нездатність поліетнічної держави проводити ефективну етнополітику, а також наявність іредентистського проекту з боку спорідненої держави.

Дослідження засвідчило, що національні меншини є важливим учасником внутрішньодержавних політичних відносин, а за наявності споріднених держав – і міждержавних відносин. Прагнення етнічної групи до реалізації своїх інтересів часто пов'язане з потребою у підвищенні свого політичного, економічного чи соціального статусу. Отримання політичних прав у складі поліетнічної держави може гарантувати етносу більш успішний розвиток не тільки у політичній, але й у економічній, соціальній, духовній сферах суспільства. Політичні орієнтації меншин та вибір тієї чи іншої форми політичної поведінки багато важать для внутрішньополітичної стабільності у поліетнічній державі, запорукою якої є забезпечення умов для мирного співіснування представників титульного етносу і усіх етнонаціональних груп. Слід врахувати, що вибір національними меншинами іредентистської стратегії небажаний, тож національні держави мають проводити ефективну етнополітику, щоб попередити появу відцентрових настроїв. Що ж до місця іредент у планах споріднених держав, то найчастіше меншини стають засобами досягнення територіальних прирощень, а підтримка ініційованої спорідненою державою політики іредентизму лише погіршує їх становище. Отже, у пошуку ефективних механізмів задоволення потреб національних меншин мають бути зацікавлені усі політичні актори, налаштовані на стабілізацію відносин.

Не менш важливими виявляються відносини між національними меншинами і державами, більшість у яких представлена етнічно спорідненими групами. Характер цих відносин великою мірою впливає на рівень соціально-політичної стабільності у державі і продукує деякі етнополітичні ризики. Споріднені держави досить часто висловлюють зацікавленість у добробуті співвітчизників за кордоном, що цілком закономірно, але якщо меншини відчують себе як низькостатусні групи, відсторонені від доступу до важливих благ і ресурсів, а у спорідненій державі сформована великодержавницька ідея, можлива поява політики іредентизму, метою якої є приєднання спорідненого населення і території його проживання. Реалізація іредентистського проекту, у свою чергу, формує нові неминучі ризики для всіх учасників конфлікту, що виникає на іредентистському ґрунті. Найбільш негативним наслідком є виникнення міждержавних збройних конфліктів, які спричиняють дестабілізацію ситуації у всьому регіоні і призводять до втрат людських життів.

Постійна увага до настроїв етнонаціональних груп і оперативне реагування на сепаратистські наміри мають виключно важливе значення, адже вирішення протиріч на внутрішньодержавному рівні може попередити вихід конфлікту на зовнішньополітичну арену. Саме тому посилення зацікавленості в добробуті етнічних родичів з боку споріднених держав вимагає від представників влади вироблення відповідної стратегії реагування. Це є актуальним для української влади, яка вже стикнулася з негативними наслідками іредентистської політики Російської Федерації.

Виникнення етнічної ідеології іредентизму стає можливим на базі націоналізму як колективної ідеї. Іредентизм є одним із практичних втілень націоналізму і діяльністю, заснованою на його ідеях, адже прагнення до об'єднання розділеного народу вдало сполучається з ідеєю соціальної інтеграції, яку пропонує націоналізм. Як вже було доведено, оскільки іредентистські рухи прагнуть сумістити політичний і етнічний принципи структурування суспільства, саме етнічний націоналізм, який передбачає

інтеграцію народу на основі спільної історії, мови, культури, виступає ідейним підґрунтям іредентизму. Етнічну ідеологію у такому випадку слід розглядати як форму етнічного самоусвідомлення і програму дій, яка формується в руслі націоналізму, чітко визначає шляхи розвитку етносу, обґрунтовує цілі і завдання національно-визвольних змагань певної етнічної групи. Тобто етнічна ідеологія є конкретним втіленням націоналістичних ідей стосовно кожного випадку національного руху, формуючи таким чином безпосередню програму дій. Показано, що іредентистський проект часто спирається на «велику ідею», яка полягає у відновленні держави у тих коронах, які вона мала у період найбільшого розквіту.

Різновидом «великої ідеї» є великодержавницька ідея, яка може формуватися у тих суспільствах, які ностальгують за періодом «Великої держави» як епохою найбільшого розквіту, і стати підґрунтям політики іредентизму. Існують ідеї «Великої Сербії», «Великої Румунії», «Великої Албанії», «Великої Греції», «Великої Угорщини», інша справа, що вони на даному етапі є лише проектами, відображеними у програмах радикально налаштованих партій, хоч і знаходять прихильність частини населення.

Внутрішньополітичний контекст іредентизму обумовлений тим, що іредентизм з боку національних меншин, як правило, є їх реакцією на політичний режим у державі проживання. Від рівня забезпечення прав національних меншин залежить їх лояльність і прихильність до держави, формується відповідна ідентичність. Існує декілька шляхів подолання деструктивного впливу іредентизму на внутрішньополітичні процеси у поліетнічній державі, причому їх ефективність буде більшою на етапі попередження появи іредентистських настроїв, а не тоді, коли вже розгорівся масштабний міждержавний конфлікт. Аналіз випадків іредентизму у багатьох куточках світу дозволяє виділити типи (моделі) іредентизму, серед яких: іредентизм, ініційований меншістю, і іредентизм, ініційований іредентистською державою; односторонній і взаємний; територіальний і етнотериторіальний тощо.

У міжнародному контексті іредентизм виглядає як досить суперечливе явище, правові аспекти якого до сьогодні не врегульовані. Іредентизм може виступати однією з форм самовизначення народів, тож дуже важливе значення для реагування на іредентистські прагнення відіграє позиція ООН, яка визнає важливість обох принципів – реалізації права народів/націй на самовизначення і територіальної цілісності держави. Обидва ці принципи закріплені в Статуті ООН, але другий принцип має пріоритет, оскільки традиційно національна держава є основним актором світової політики, і, хоч останнім часом в умовах глобалізації посилюються наднаціональні об'єднання і регіональні спільноти, про відмирання держав-націй мова не йдеться. Самовизначення через відокремлення і створення нової незалежної держави мало особливо важливе значення у період визволення народів від колоніальної залежності, але сьогодні така форма самовизначення сприймається негативно, і більш прийнятними вважаються такі його форми, як отримання широкої політичної або культурної автономії у складі держави тощо. Низка інших міжнародних нормативно-правових актів так само спрямована на захист територіальної цілісності суверенних держав, як, наприклад, Каїрське рішення про кордони національних держав (1964 р.) або Гельсінкський заключний акт (1975 р.), яким визнається непорушність кордонів у Європі. Віденська декларація 1993 р. підкреслила неприпустимість порушення або послаблення територіальної цілісності держав, але закріпила право добиватися незалежності для народів, які перебувають у колоніальній або іншій залежності. Проте навіть у цьому випадку самовизначення через вихід зі складу держави (сецесію) законне тільки тоді, коли державна влада масово порушує права представників етнічних або національних меншин і не дозволяє їм підвищити свій статус через отримання автономії або інші форми внутрішнього самовизначення. Таким чином, право націй на самовизначення декларується, але шлях його реалізації – сецесія – визнається можливим тільки в окремих випадках. Тобто ідея самовизначення, що інтерпретується в залежності від обставин, так чи інакше, але надихає

сепаратистські або іредентистські рухи в різних регіонах світу. Відповідно, моральні оцінки іредентизму мають ситуативний характер.

На ґрунті іредентизму виникають тривалі міждержавні конфлікти, які важко піддаються регулюванню і тому часто переходять у розряд «заморожених» конфліктів.

Проблема іредентизму є досить гострою для України, що пов'язано з існуванням в Україні національних меншин, які мають за кордоном споріднені етнічні групи і споріднені держави. Аналіз відносин російської, угорської і румунської меншин зі спорідненими державами дає підстави стверджувати, що їх характер не завжди відповідає засадам українського законодавства, адже надання громадянства, втручання в освітню і інформаційну сферу регіонів поступово створюють ґрунт для подальшої орієнтації меншин на споріднені держави.

Іредентистський чинник відіграв важливу роль в українсько-російських міждержавних відносинах на рубежі XX-XXI століть. Росіяни є найбільш численною національною меншиною в Україні. В умовах, коли протягом 1990-2000-х років у Росії фактично відбулося відродження імперської ідеї, не тільки етнічні росіяни, але й російськомовні в Україні опинилися у категорії людей, яких російська влада вирішила «захищати». Під приводом «захисту співвітчизників» влада Російської Федерації втрутилася у внутрішні справи України, анексувавши Крим і підтримуючи донбаських сепаратистів.

Слід визнати, що прихильність національних меншин до сусідніх держав деякою мірою була спричинена неефективною етнополітикою в Україні, яка не призвела до формування єдиної загальнонаціональної ідентичності. Мали місце окремі проблеми у реалізації виборчих прав, а економічні негаразди у країні спонукали громадян до працевлаштування за кордоном. Задля попередження поширення іредентизму у прикордонних регіонах владі необхідно нагально розробити нову етнополітичну стратегію і бути послідовною у реалізації поставлених цілей. У центрі уваги має перебувати пошук оптимальних форм

взаємодії національних меншин у прикордонних регіонах і споріднених їм держав, які б не створювали потенційних загроз для національної безпеки України. Вважаємо, що регулювання етнополітичних процесів буде більш ефективним також за умови одночасної інтенсифікації регіональної політики, проведення децентралізації влади і поглиблення економічних реформ. Безумовно, науковцям і політикам потрібно вивчати і аналізувати зарубіжний досвід проведення етнополітики, адже практично усі поліетнічні держави періодично стикаються з необхідністю попередження чи подолання наслідків відцентрових процесів, і саме послідовна етнополітика держави, спрямована на захист і реалізацію прав етнічних меншин, здатна попередити появу ірредентистських настроїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдо-Ясінська Л. Панарабізм. *Український дипломатичний словник* / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Київ : Знання, 2011. С. 345.
2. Абдулатипов Р. Г. Этнополитология. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 313 с. Серия «Учебное пособие».
3. Агарков О. А. Сепаратизм у соціологічному дискурсі: теоретико-методологічний аспект. *Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки*. 2015. № 1(40). С. 43-48.
4. Аклаев А. А. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. Москва : Дело, 2005. 472 с.
5. Альтер П. Звільнення від залежності і пригноблення: до типології націоналізму. *Націоналізм : Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 3-е вид. (перероб. і доп.). Київ : Смолоскип, 2010. С. 507-524. («Політичні ідеології»).
6. Андреас Умланд : Я не вижу адекватной реакции властей России на распространение этноцентристских настроений, граничащих с расизмом. 26.11.13. Сергей Хавронин, для «фрАзы». URL : http://fraza.ua/print/26.11.13/181398/andreas_umland_ja_ne_vizhu_adekvatnoj_reaktsii_vlastej_rossii_na_rasprostranenie_etnotsentristskih_nastroenij_granich_aschih_s_rasizmom.html (дата обращения: 10.10.2017)
7. Андріяш В. І. Особливості громадської діяльності національних меншин як прояв інституціоналізації етнополітичних відносин. *Наукові праці. Державне управління*. 2013. Випуск 202. Том 214. С. 79-83.
8. Антонюк О. В. Основы этнополитики: навч. посіб. Для студ. вищих навч. закладів. Київ: МАУП, 2005. 432 с.
9. Аппатов С. Й., Макан І. М. Українсько-румунські відносини: історія і сучасність. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 87-100.
10. Асланов С. А. Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. С. 163-172.

11. Байрамов И. М. Сепаратизм как крайнее проявление этнической идентичности. *Політикус*. 2016. № 1. С. 186-193.
12. Балацька О. Сецесіонізм як фактор політичного насилля: сучасні тенденції *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Випуск 12. С. 157-163.
13. Балашов Ю. А. Проблемы разделенных народов и варианты их решения в международно-политическом континууме: автореф. дисс...д.полит.н.: 23.00.02: политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии. Нижний Новгород, 2008. 64 с.
14. Бараш Р. Ирредентизм как категория дискурса и политической практики. *Вестник российской нации*. 2012. № 2-3. С. 151-171.
15. Бараш Р. К вопросу о содержании категории «Разделенный народ». *Власть*. 2010. № 5. С. 56-59.
16. Бараш Р. Явление разделённых этнонациональных групп: политологический анализ. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. URL: http://www.isras.ru/files/File/Publication/Barash_kniga.pdf
17. Барыгин И. Н. Международное регионоведение: учеб. для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 384 с.
18. Басараб М. Історичні передумови зародження етнічного сепаратизму: український контекст. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 76-79.
19. Басараб М. М. Етнічний сепаратизм як наслідок проблем у сфері міжнародного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2010. Вип. 97. С. 38-41.
20. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Київ: МАУП, 2004. 216 с.
21. Бачинський Ю. Україна irredenta. Третє виданє з передмовою В. Дорошенка і додатком: листуванє Ю. Бачинського з М. Драгомановом з

- приводу «України irredenti». Берлін, Видавництво української молоді, 1924. 238 с. URL: www.nplu.org
22. Белькович Р. Ю. Суб'єкт сецесії: проблема легитимності. *Политика и общество*. 2015. № 4. С. 522-530. URL : http://www.nbpublish.com/library_read_article.php?id=-33337 (дата обращения: 15.07.2016)
23. Бернадський Б. В. Іредентизм як джерело міжнародних конфліктів. URL: <http://www.kytmu.edu.ua/vmv/v/06/bernadskiy.htm> (дата звернення: 13.05.2015)
24. Биткова Т. Наследие Трианона: к вопросу об актуализации трансильванского узла напряженности. *Пути к миру и безопасности*. 2012. № 1(42). URL: <http://enews.md/articles/view/2403/> (дата обращения: 28.11.2013)
25. Білий Д. Національна ідентичність та становлення модерних націй –сучасне осмислення проблеми. *Схід*. 2015. № 3(135) березень-квітень. С. 8-11.
26. Більшість українців за єдину державну мову, європейський вибір та унітарну державу, однак проти вступу до НАТО – результати соціологічного опитування (Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова та Соціологічною групою «Рейтинг» з 28 березня по 2 квітня 2014 року у всіх регіонах України за винятком Криму). URL : http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=466 (дата звернення: 06.05.2018)
27. Бойцова О. Ю. Нормативизм в западной политической мысли XX века. *Вестник Московского университета*. Серия 12. Политические науки. 2002. № 5. С. 20-37.
28. Большанские рекомендации о национальных меньшинствах в межгосударственных отношениях и пояснительная записка 20 июня 2008 г. / Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. URL: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33634?download=true> (дата обращения: 28.11.2016)

29. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування і державне управління: конституційно-правові основи співвідношення і взаємодії. Київ: Парламентське видавництво, 2007. 576 с.
30. Боришполец К. П. Методы политических исследований. Москва: Аспект Пресс, 2005. 221 с.
31. Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен: УТГІ, 1991-1992. 338 с.
32. Бродель Ф. Время мира (лекция 3 из цикла «Динамика капитализма»). *Альманах «Восток»*. 2004. № 7(19). URL: http://www.situation.ru/app/j_art_475.htm (дата обращения: 04.03.2016)
33. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі; переклад з англійської Олександра Рябова. Львів: Кальварія, 2006. 280 с.
34. Була С. Автономія. *Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми [В.М. Денисенко, О.М. Сорба, Л.Я. Угрин та ін.]*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 7-8.
35. Булатович Л. Идея Великой Сербии. URL: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=6643> (дата обращения: 27.10.2015)
36. Бурдяк В. Моделі вирішення етнічних конфліктів сучасності: теоретичний аспект. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 607-609. С. 316-322.
37. Бусыгина И. М. Политическая регионалистика: учебное пособие. Москва: МГИМО; РОССПЭН, 2006. 280 с.
38. Буткевич В. Право на Крим. *Літературна Україна*. 1991. 12 грудня. № 50(4459).
39. В Северной Ирландии призвали провести референдум об отделении от Великобритании. URL : http://world.lb.ua/news/2014/09/19/279980_severnoy_irlanii_prizvali.html (дата обращения: 13.07.2015)

40. Валерий Тишков: «Нация – это метафора». Беседу ведет Екатерина Звягина. URL: <http://magazines.russ.ru/druzhba/2000/7/tishkov.html> (дата обращения: 11.02.2016)
41. Валлерстайн И. Конструирование народа: раса, нация, этническая группа. Балибар Э., Валлерстайн И. *Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности*. Пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. Москва: Логос, 2004. С. 83-102.
42. Варзар І. З історіології двадцятиліття падіння «Берлінської стіни» (1989 р.) та «Московської стіни (1991 р.)»: політолого-етнологічні ремінісценції на фоні кризового сьогодення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. Випуск 2. С. 77-89.
43. Васильев А. В. Влияние исторических традиций на формирование внешней политики Румынии: автореф. дис. ... к.ист.н.: спец. 07.00.03; Моск. гос. ин-т международ. отношений (ун-т) МИД РФ. Москва, 2001. 36 с.
44. Вебер М. Отношения этнической общности; пер. с нем. К.Г. Тимофеевой. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Том VII. № 2. С. 8-21.
45. Вебер М. Политика как призвание и профессия. Вебер М. *Избранные произведения*: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайдено. Москва: Прогресс, 1990. (Социологич. мысль Запада). С. 643-706.
46. Венгерская радикальная партия «Йоббик» осуждает румынский авторитаризм по отношению к венграм-секеям. 31.03.2015. URL: <http://finugor.ru/news/vengerskaya-radikalnaya-partiya-yobbik-osuzhdaet-rumynskiy-avtoritarizm-po-otnosheniyu-k> (дата обращения: 05.01.2017)
47. Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 г. в Вене. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/viendec93.shtml (дата обращения: 22.12.2016)

48. Верменич Я. В. Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз. *Український історичний журнал*. 2015. № 1(520), січень-лютий. С. 108-134.
49. Виноградов В. Н. Об исторических корнях «горячих точек» на Балканах. *Новая и новейшая история*. 1993. № 4. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/BALKANS.HTM> (дата обращения: 18.08.2016)
50. Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. Українська нація: шлях до самовизначення. Київ: Вища школа, 2001. 287 с.
51. Віднянський С. В. Українсько-угорські відносини: проблемні питання та роль історичної науки. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1(46). С. 16-25.
52. Вітман К. Динаміка етнічної нетолерантності в Україні в умовах етнополітичної дестабілізації. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 372-379.
53. Вітман К. М. Особливості процесу сепаратизації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 19-28.
54. Волкова Я. О. Національні меншини та міждержавні відносини. *Політикус*. 2007. № 4. С. 126-131.
55. Володимир Литвин: Децентралізація, федералізація, сепаратизм: парадокси політичного дискурсу. 05/16/2014. URL: <http://www.narodna.in.ua/articles/volodimir-litvin-decentralizaciya-federalizaciya-separatizm-paradoksi-politichnogo-diskursu> (дата звернення: 30.10.2016)
56. Всеобщее осуществление права народов на самоопределение, ГА ООН Резолюция 49/148 (7 февраля 1995 г.). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/49/148> (дата обращения: 17.07.2018)
57. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса. *Путь: международный философский журнал*. 1992. № 1. С. 9-61. URL: <http://izbornik.org.ua/gellner/puti.htm> (дата обращения: 28.11.2015)

58. Гелнер Е. Нації та націоналізм. *Націоналізм: Антологія* / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. 3-є вид. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 156-169. («Політичні ідеології»).
59. Гельман В. Я. Политические элиты и стратегии региональной идентичности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2003. Том VI. № 2. С. 91-105.
60. Гирич І. Чим займається політика пам'яті. Мета політики пам'яті. URL: <http://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/Politics.html> (дата звернення: 03.04.2015)
61. Гиря В. І. Закарпаття та вплив угорського фактора на його політичний розвиток між двома світовими війнами (1918 – 1939 рр.). Спеціальність 07.00.01 – історія України: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2010. 24 с.
62. Голунов С. В. Проблема ирредентизма: ситуация в российском пограничье. URL: <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=2110> (дата обращения: 25.06.2015)
63. Горбатенко В. П., Стоєцький С. В., Матвійчук Л. О. Особливості боротьби з сепаратизмом в Україні: роль громадянського суспільства. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 306-314.
64. Горенкин В. Сепаратизм: феномен и понятие. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Политические науки»*. 2001. Т. 14(53). № 1. С. 34-39.
65. Горло Н. Генеза і розвиток іредентизму в контексті змін систем міжнародних відносин. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 12. С. 187-193.
66. Горло Н. Етнорегіоналізм як джерело політичної нестабільності в багатоетнічних державах. *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 177-184.
67. Горло Н. Іредентизм в контексті об'єднавчих етнополітичних рухів:

- сутність і специфіка. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2015. № 7(123). С. 57-62.
68. Горло Н. Міжнародно-правовий вимір політики іредентизму. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Svazek 4, 4 vydání. S. 24-31.
69. Горло Н. Морально-правові аспекти політики іредентизму. *Політикус: науковий журнал*. Одеса, 2016. Вип. 2. С. 63-67.
70. Горло Н. Націоналізм як фактор впливу на формування іредентистських національних рухів. *Вісник Дніпропетровського університету. Науковий журнал. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2012. Т. 20, № 9/2. Вип. 22(4). С. 222-228.
71. Горло Н. Підходи до типології іредентизму. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 108 (5). С. 234-238.
72. Горло Н. Політичні партії як суб'єкти політики іредентизму. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін* [Відп. ред. О.В. Бабкіна]. Випуск 17: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2015. С. 59-64.
73. Горло Н. Порівняльний аналіз умов виникнення іредентизму в різних типах політичних режимів. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*: Збірник наукових праць. 2015. Вип. 28. С. 88-94.
74. Горло Н. Роль «великої ідеї» в політиці іредентизму. *Політикус: науковий журнал*. Одеса, 2017. Випуск 3. С. 63-67.
75. Горло Н. Роль етнічної ідеології в обґрунтуванні політики іредентизму. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2013. Вип. 73(№ 6). С. 316-318.

76. Горовиц Д. Ирредентизм, сепаратизм и самоопределение. *Национальная политика в Российской Федерации*. Материалы международной научно-практической конференции (Липки, сентябрь 1992 г.). Москва: Наука, 1993. С. 145-164.
77. Горовиц Д. Разрушенные основания права сецессии. *Власть*. 2013. № 11. С. 189-191.
78. Гриценко П. Ю. Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодення. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1(46). С. 26-37.
79. Грушкин Д. В. Право народов на самоопределение: идеология и практика: материалы к семинару, 22-23 марта 1997 г., г. Москва. Москва: Звенья, 1997. 48 с. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/prava.pdf> (дата обращения: 12.09.2014)
80. Гусов К. В. Проблемы концептуализации понятия «сепаратизм» в отечественной политологии. *Вестник Поволжской академии государственной службы: научный журнал*. 2012. № 1(30). С. 86-92.
81. Далявська Т. П. Політико-правова колізія як підстава для визнання/невизнання нових держав/державоподібних утворень. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 98(7). С. 375-377.
82. Данко С. Історичні та ідейні передумови виникнення концепції «русского мира». *Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. Соціологія. Філософія*. 2014. Випуск 17. С. 25-31.
83. Данько Д. Втеча до Румунії. *Тиждень*. 2011. 1 липня. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/25552> (дата звернення: 08.11.2017)
84. Дашдамиров А. Многоликий сепаратизм. URL: http://www.ng.ru/polemics/2000-02-05/8_separate.html (дата обращения: 13.08.2016)
85. Декларация о праве на развитие, ГА ООН Резолюция 41/128 (4 декабря 1986 года). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.shtml (дата обращения: 13.07.2017)

86. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml (дата обращения: 13.07.2017)
87. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, ГА ООН, Резолюция 2625 (XXV) (24 октября 1970 года). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml (дата обращения: 13.07.2017)
88. Декларація прав національностей України. 1 листопада 2001 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення: 15.05.2017)
89. Декларація щодо регіоналізму в Європі. Калитчак Р. *Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах*. Київ: Знання, 2007. С. 254-264.
90. Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (помірковані технології). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2010. № 2(46). С. 189-207.
91. Депутат Госдумы Пономарев о целях войны на Донбассе и о том, как Путина лишат власти. Интервью, 10 мая 2015. *Апостроф*; А. Дехтяренко. URL: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2015-05-10/deputat-gosdumyi-ponomarev-voynou-na-donbasse-putin-reshaet-dve-zadachi/1689> (дата обращения: 07.12.2016)
92. Державна влада Румунії веде окупаційну політику. URL: <http://politicalgeographer.wordpress.com/2013/11/18>.
93. Державні збори Угорщини прийняли закон про статус угорців сусідніх країн. *Укрінформ*, 20 червня 2001. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/46967-dergavn_zbori_ugorshchini_priynyali_zakon_pro_status_ugortsv_susdnh_kran_47329.html (дата звернення: 14.09.2016)

94. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти: автореф. дис... к.політ.н.: спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2010. 23 с.
95. Дівак В. В. Форми й основні етапи сепаратистських рухів. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2008. Вип. 40. С. 648-654.
96. Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією (Договір ратифіковано Законом № 474/97-ВР від 17.07.97). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642_003 (дата звернення: 26.06.2016)
97. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (Договір ратифіковано Законом № 13/98-ВР від 14.01.98). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (дата звернення: 26.06.2016)
98. Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою (Договір ратифіковано Постановою ВР № 2527-XII (2527-12) від 01.07.92). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_004 (дата звернення: 26.06.2016)
99. Додонов Р. Криза, війна чи конфлікт – як коректно називати події на Сході України? *Схід: Аналітично-інформаційний журнал*. 2015. № 2(134). С. 107-112.
100. Домарева М. А. Сепаратизм в постсоветской России: факторы возникновения, функционирования и нейтрализации: дис. ... канд. полит. наук. 23.00.01. Москва, 2004. 167 с.
101. Дорошин И. Глобальное измерение религиозного протеста в обществе риска. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/vek-globalizacii/vek2-2013/21216-globalnoe-izmerenie-religioznogo-protesta-v-obschestve-riska.html> (дата обращения: 28.11.2016)

102. Дорошко М. Історико-політичні передумови виникнення проблеми Криму в українсько-російських відносинах. *Nowa Ukraina – Нова Україна*. 2014. Вип. 14. С. 17-27.
103. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави: наукова записка / Горбатенко В. П. (керівник авт. кол.), Шемшученко Ю. С., Кресіна І. О., Стойко О. М. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 80 с.
104. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. 431 с.
105. Етнос і соціум / Б. Попов, В. Піддубний, Л. Шкляр, С. Здіорук та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 171 с.
106. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ: Фенікс, 2012. 396 с.
107. Єрмаков П. Етнополітичний конфлікт: специфіка його прояву та розв'язання у тоталітарних і демократичних системах. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1(20). С. 100-107.
108. Жіллетт Ф. Потенціал для етнорегіональної політичної мобілізації росіян в Україні і деякі політичні рекомендації, якщо це відбувається. *Другий міжнародний конгрес українців: доповіді і повідомлення. Філософія*. Львів, 1994. URL: <http://www.ditext.com/gillette/policy-u.html> (дата звернення: 11.08.2015)
109. Жумаділов А. Реінтеграція Криму: методологічні аспекти. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 5-6. С. 97-99.
110. Заболотный В. М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: Конец XX – начало XXI века: учеб. пособие для студентов. Москва: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. 494 с.
111. Загадки українських росіян: найбільша національна меншина найменше досліджена. URL: <http://hromadskeradio.org/ru/programs/hromadyany->

ukrayiny/zagadky-ukrayinskyh-rosiyan-naybilsha-nacionalna-menshyna-naumenshe-doslidzhe (дата звернення: 17.07.2015)

112. Закон України № 156-VIII «Про засади державної регіональної політики» від 05.02.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19> (дата звернення: 18.03.2015)
113. Закон України №2494-XII «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 24.04.2018)
114. Закон України № 2365-III «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 24.04.2018)
115. Залізняк Л. Л. Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. 168 с.
116. Заринов И. Исторические рамки феномена этничности (по поводу статьи С. В. Чешко «Человек и этничность»). *Этнографическое обозрение*. 1997. № 3. С. 21-31.
117. Збигнев Бжезинский: Мир в борьбе с российским шовинизмом. URL: <http://novaukraina.org/news/urn:news:1A1D50C> (дата обращения: 10.11.2017)
118. Зварич І. Формування національної ідентичності – домінанта етнополітичного менеджменту України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2009. Вип. 43. С. 330-341.
119. Звернення Президента щодо голосування у Верховній Раді змін до Конституції України. 31 Серпня 2015. URL: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-shodo-golosuvannya-u-verhovnij-radi-zm-35891> (дата звернення: 29.11.2016)
120. Зевелев И. А. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России. URL:

<http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--1658> (дата обращения: 09.02.2015)

121. Золян С. Т. Описание регионального конфликта как методологическая проблема. *Полис*. 1994. № 2. С. 131-142.
122. Илларионов А. Точка невозврата. *Національна безпека і оборона*. 2014. № 5-6. С. 100-104.
123. Ильин М. В. Основные методологические проблемы сравнительной политологии. *Политические исследования*. 2001. № 6. С. 140-153.
124. Иорданский В. Б. Противоречивая природа национализма. *Полис*. 2011. №6. С. 160-169
125. Ипполитова Н. В. Взаимосвязь понятий «методология» и «методологический подход». *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки*. 2009. № 13 (146). С. 9-15.
126. Ирредента. Крысин Л. П. *Толковый словарь иноязычных слов*. Москва: Эксмо, 2008. 944 с. Библиотека словарей.
127. Ирредентизм. *Энциклопедический словарь*. Том XIII. Имидоэфиры – Историческая школа. Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А.Ефронъ (С.-Петербург). С.-Петербург. Типо-Литография И. А. Ефрона, Прачешный пер., № 6. 1894. 480 с.
128. Искендеров П. А. «Великая Албания»: теория и практика. URL: <http://historystudies.org/2012/08/iskenderov-p-a-velikaya-albaniya-teoriya-i-praktika/> (дата обращения: 21.07.2015)
129. Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3-4(161-162). С. 2-57.
130. Ідеологія етнічна. URL: <http://etno.uaweb.org/glossary/i.html> (дата звернення: 20.03.2015)

131. Іредентизм. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1999. Т. 2.: Д-Й. 744 с. URL: <http://leksika.com.ua/15460225/legal/iredentizm> (дата звернення: 16.03.2016)
132. Кавтарадзе С. Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. Москва: Экзамен, 2005. 224 с.
133. Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация. URL: www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/rus-regions/region/ (дата обращения: 21.04.2014)
134. Калитчак Р. Г. Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах. Київ: Знання, 2007. 303 с.
135. Калитчак Р. Панамериканізм. *Український дипломатичний словник* / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Київ: Знання, 2011. С. 344-345.
136. Карабешкин Л. А. Сравнительная политология постсоветского пространства. Учебное пособие. Таллинн: Евроакадемия, 2012. 110 с.
137. Карасьов В. Румунія, Угорщина і Польща – в їх діях є «погано» приховувані територіальні претензії. URL: <http://viche-boruslava.org.ua/index.php/derzhava-i-suspilstvo/268-rumuniya-uhorshchyna-i-polshcha-v-yikh-diyakh-ye-pohano-prykhovuvani-terytorialni-pretenziyi> (дата звернення: 01.05.2017)
138. Кармазіна М. Громадянські ідентичності в Україні у контексті зовнішньополітичних впливів. Кармазіна М. С. *Між історією і політикою*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 262-290.
139. Кармазіна М. Політичні поняття і категорії: відтінки, іпостасі, метаморфози logos'у. Кармазіна М. С. *Між історією і політикою*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 134-142.
140. Картунов О. В. Вступ до етнополітології. Київ: ІЕУГП, 1999. 300 с.
141. Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму: монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

142. Кимлика У. Современная политическая философия: введение / пер. с англ. С. Моисеева; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. Москва: Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 592 с. (Полит. теория).
143. Кіндратець О. М. Деякі аспекти розв'язання політичних конфліктів в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3(30). С. 204-207.
144. Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 107-114.
145. Кіссе А. Майбутнє етнічних конфліктів. *Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2006. Випуск 30, книга 1. С. 196-205.
146. Клемешев В. Регион в условиях глобализации. *Вестник ВГУ. Серия: Гуманитарные науки*. 2005. № 2. С. 22-38.
147. Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності. *Політичний менеджмент*. 2011. № 6. С. 120-128.
148. КМКС просить ЦВК створити на Закарпатті на виборах-2019 окремий «угорський» округ. *Закарпаття онлайн*. 19 липня 2018 р. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/183541-KMKS-prosyty-TSVK-stvoryty-na-Zakarpatti-na-vyborakh-2019-okremyi-uhorskyi-okruh-> (дата звернення: 30.09.2018)
149. Конвенция о мирном решении международных столкновений (Гаага, 18 октября 1907 года). Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_938 (дата обращения: 13.07.2017)
150. Конституция Испании. URL: <http://www.domeuropa.eu/leys/23-fales/50-konstitucziya-ispanii?showall=1> (дата обращения: 19.05.2015)
151. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ: Українська правнича фундація, 1996. 56 с.
152. Коппитерс Б. Война и сецессия: исследование грузино-абхазского конфликта с моральной точки зрения. URL: <http://poli.vub.ac.be/publi/pdf-files/07AbkhaziawarCoppiteters22July11.pdf> (дата обращения: 17.11.2016)

153. Коробов А. Миграционный фактор этнического сепаратизма. *Власть*. 2013. № 9. С. 45-46.
154. Коршук Р. М. Етнополітологія: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2011. 200 с.
155. Косов Ю. В., Фокина В. В. Политическая регионалистика. Санкт-Петербург: Питер, 2009. 192 с. (Серия «Краткий курс»).
156. Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальній стабільності. *Віче*. 2008. № 19 (жовтень). URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1140/> (дата звернення: 12.10.2016)
157. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. 722 с.
158. Коцур В. В. Концептуально-теоретичні засади дослідження етнополітичних конфліктів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2011. Випуск 5. С. 21-30.
159. Кочетков В. В. Национальная и этническая идентичность в современном мире. *Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология*. 2012. № 2. С. 144-162.
160. Кралюк П. Чи потрібна укромадярам «велика Угорщина»? 15 жовтня 2017. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28794884.html> (дата звернення: 02.12.2017)
161. Крамар О. Відчуженість регіонів як основа сепаратизму. *Тиждень*. 2014. 31 січня. URL: <http://tyzhden.ua/Economics/99915> (дата звернення: 08.08.2015)
162. Кресіна І. Значення етнонаціональної політики для формування національної ідентичності в Україні. *Держава і право: збірник наукових праць. Серія Політичні науки*. Випуск 67 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2015. С. 57-64.

163. Кресіна І. Національно-культурна автономія: правовий шлях вирішення русинської проблеми. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 1(42). С. 18-23.
164. Кресіна І. Правові механізми запобігання та протидії сепаратизму в Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 352-359.
165. Кривицька О. Дихотомія «свій»/ «чужий» у контексті теорій кордонів та порубіжжя. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса*. 2015. Вип. 2(76). С. 196-208.
166. Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
167. Кримська криза: початок загострення світових конфліктів. *Finance.ua* 24.03.2014. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/321938/krymska-kryza-rochatok-zagostrennya-svitovyh-konfliktiv> (дата звернення: 06.08.2015)
168. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2009. № 5. С. 2-88.
169. Круш П. В., Кожемяченко О. О. Регіональне управління. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 248 с.
170. Кузьменко М. Генезис идеи «Великой Болгарии» в 70-х гг. XIX в. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2011. Вип. 14. С. 108-119.
171. Куikliна И. Н. Права человека: политическое и гуманитарное измерение *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 11. С. 21-30.
172. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПІЕНД, 2013. 600 с.
173. Куринский А. «Референдум» в Каталонии: миф о распаде Испании. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/rus/experts/2014/11/10/7027619/> (дата обращения: 28.11.2016)

174. Куян І. Співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення як складових частин державного суверенітету. *Віче*. 2009. № 4. С. 18-21.
175. Лавренов С. Я., Попов И. М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. Москва: АСТ; Астрель, 2003. 778 с. URL: http://militera.lib.ru/h/lavrenov_popov/index.html (дата обращения: 10.10.2015)
176. Лебедева М. М. Проблемы развития мировой политики. *Полис*. 2004. № 5. С. 106-113.
177. Лебедева М. М. Межэтнические конфликты на рубеже веков (методологический аспект). *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 5. С. 31-39.
178. Лебедева М. М. Мировая политика: учебник для вузов. Москва: Аспект Пресс, 2004. 351 с.
179. Лейпхарт А. Со-общественная демократия. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_3.pdf (дата обращения: 23.11.2016)
180. Литвиненко О. Кримський проект Російської Федерації: спроба реконструкції політики на основі ad hoc рішень. *Національна безпека і оборона*. 2009. № 5(109). С. 73-76.
181. Лихачев Д. С. О русской интеллигенции. Письмо в редакцию. *Новый мир*. 1993. № 2. С. 3-9. URL: <http://www.lib.ru/POLITOLOG/lihachev.txt> (дата обращения: 15.04.2016)
182. Лозовий В. С. Основні тенденції історичної політики Польщі: виклики для України. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4(45). С. 147- 154.
183. Лубский А. В. Конфликтогенные факторы на Юге России: методология исследования и социальные реалии. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2005. 192 с.

184. Лупацій В. Україна в пошуках нової моделі реінтеграції. *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку* / Український незалежний центр політичних досліджень / за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ: Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. С. 147-159.
185. Луцишин Г. І. Особливості розвитку етнічних партій в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2010. Вип. 17. № 912. С. 113-118.
186. Любин В. П. Италия в борьбе за «неискупленные» земли. *Новая и новейшая история*. 2011. № 4. С. 27-34.
187. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи. *Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2010. Вип. 46. С. 117-138.
188. Майборода О. Етнополітична поведінка. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. С. 492.
189. Макаренко В. П. Теория сецессии: послылки, аргументы и следствия. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2006. № 2. С. 17-41.
190. Макаров Г. В., Держалюк О. М., Каплан Ю. Б. Напрями реформування системи територіальної організації влади в Україні. *Україна: політичні стратегії модернізації*: зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. Київ: НІСД, 2011. С. 243-282.
191. Макаров Г. В. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2005. 16 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/17789.html> (дата звернення: 18.01.2015)
192. Макарычев А. Федерализм и глобализм: европейские традиции, российские перспективы. *Полис*. 1994. № 5. С. 152-155.

193. Малахов В. Отделяй и властвуй. Рецензия на книгу Аллена Бьюкенена «Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства». Москва: Издательство «Рудомино», 2001. 238 с. URL: <http://www.igpi.ru/info/people/friends/malakhov/articles/1132910742.html> (дата обращения: 04.12.2015)
194. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология: учебное пособие Москва: КДУ, 2005. 320 с.
195. Мандрик М. Північна Буковина, Бессарабія та Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х – середина 1940-х рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спец. 07.00.01 – історія України. Київ, 2011. 40 с.
196. Мандрик М. В., Бружа Р.-Ф. Українці Буковини в інтеграційній політиці Румунії: Фронт Національного Відродження як відсутність альтернативи (1938–1940 рр.). *Вісник Академії праці та соціальних відносин ФПУ*. Київ: АПВ, 2006. № 4. С. 171-178.
197. Матвієнків С. Етнорегіоналізм. *Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації* / за наук. ред. д-ра політ. н. Н.М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 211-212.
198. Медведев Н. П. Политическая регионалистика: учебник. Москва: Гардарики, 2002. 176 с.
199. Межуев В. М. Идея национального государства в исторической перспективе. *Полис*. 1992. № 5-6. С. 10-16.
200. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: спеціальність: 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку; автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Чернівці, 2016. 42 с.
201. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Дата підписання:

- 05.12.1994, Дата набуття чинності: 05.12.1994. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158/print (дата звернення: 26.02.2016)
202. Міняйло Н. Тріанонська травма чи політичні спекуляції: навіщо Орбану Закарпаття. *Insider*. 12.04.2018. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/5acf341f54ba1/> (дата звернення: 26.07.2018)
203. Миненков Г. Идентичность в политическом измерении. *Аналитический ресурс «Наше мнение»*. URL: <http://www.nmnby.org/pub/051205/ident.html> (дата обращения: 12.11.2015)
204. Миненков Г. Я. Политика идентичности: взгляд современной социальной теории. URL: <http://www.belintellectuales.eu/library/book/206/> (дата обращения: 12.11.2015)
205. Мирбашир Э. Стратегия привлечения международных организаций к справедливому разрешению армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 123(8). С. 339-343.
206. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 28.11.2016)
207. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 28.11.2016)
208. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-і рр.): підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. Київ: Либідь, 1999. 558 с.
209. Міхновський М. Самостійна Україна. *Націоналізм: Антологія*. 3-є вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 425-433. («Політичні ідеології»).
210. Мораль. *Філософський енциклопедичний словник* / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 397.

211. Моргантау Г. Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир. *Теория международных отношений: Хрестоматия* / сост., науч. ред и коммент. П. А. Цыганков. Москва: Гардарики, 2002. С. 72-88.
212. Муканова А. С. Феномены «нация» и «национализм»: проблемы истории и теории. Специальность 07.00.07 – этнография, этнология, антропология. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск, 2010. 218 с.
213. Нагорна Л. Діалектика інтересу і моралі у міжетнічних відносинах. *Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 106-116.
214. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 405 с.
215. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. *Регіональна історія України: Збірник наукових статей*. Київ, 2007. Вип. 1. С. 107-122.
216. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
217. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ: Світогляд, 2005. 315 с.
218. Нагорняк М. Пошуки моделі вирішення етнотериторіальних конфліктів на пострадянському просторі. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2011. Вип. 3(53). С. 270-280.
219. Национальная идентичность и будущее России. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай». Москва: Б.и., 2014. 71 с.
220. Нестеренко Г. Примордіалістські та модерністські теорії нації: суперечливість чи конструктивне взаємодоповнення? *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряниці*. 2005. Вип. 15. С. 156-164.
221. Нестерова А. Д. Государственное регулирование экономики: курс лекций / Калинингр. ун-т. Калининград, 1997. 63 с.

222. Нодия Г. Национализм и демократия. URL: <http://www.politnauka.org/library/dem/nodia.php> (дата обращения: 17.05.2015)
223. Нуруллин Р. М. Понятие сецессии в политической науке. *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2010. Том 152, кн. 1. Гуманитарные науки. С. 212-221.
224. Обичкина Е. О. Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире: монография; МГИМО(У) МИД России. Москва: МГИМО, 2004. 487 с.
225. Олішевська В. Сепаратизм: сутність, зміст, основні підходи. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 5. С. 150-153.
226. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп; пер. з англ. Київ: Лібра, 2004. 272 с.
227. Орлов С. Сепаратизм. *Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 596, 597.
228. Осборн Р. Национальное самоопределение и целостность государства. *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С.122-126.
229. Осипова С. А. Сецессия и ее влияние на процессы государствообразования в современном мире. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія: зб. наук. праць*. Одеса: Фенікс, 2015. Вип. № 9. С. 143-148.
230. Остапеч Ю. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. 2016. Вип. 113. С. 392-397.
231. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе. *Полис*. 1996. № 2. С. 27-45.

232. Очередные притеснения крымских татар в оккупированном Крыму! 8.11.2017. *Представництво Президента України в АРК*. URL: <http://www.ppu.gov.ua/ru/cherгови-utysky-krymskyh-tatar-v-okupovanomu-krymu/> (дата обращения: 10.11.2017)
233. Павленко Р., Вітер О. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу». *Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку* / Український незалежний центр політичних досліджень; за заг. ред. Ю. Тищенко. Київ: Укр. незалежний центр політ. досліджень, 2006. С. 99-119.
234. Паламарчук М. О. Виклики сепаратизму в Україні. Сучасний стан. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 4(21). С. 64-68.
235. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2009. Вип. 44 (підсерія «Курасівські читання»). С. 306-313.
236. Панчук М., Євтух В., Войналович В. та ін. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
237. Партико З. Чому проект «Новоросія» – не птиця-фенікс або Про історію мертвонародженого задуму. *День*. 2016. 29 січня. URL: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chomu-proekt-novorosiya-ne-ptysya-feniks> (дата звернення: 12.09.2016)
238. Перегуда Є., Малкевич А. Про мовну модель українського суспільства в контексті подій навколо Закону України «Про освіту». *Політикус*. 2017. Вип. 5. С. 80-85.
239. Петерварі Н. Угорщина узаконила подвійне громадянство. Чому мовчить Україна? URL: <http://www.forumn.kiev.ua/2010-06-97/97-05.html> (дата звернення: 28.04.2017)

240. Петров Н. В. Что такое полиэтнизм? Территориально-этнические притязания и конфликты на территории бывшего СССР. *Полис*. 1993. № 6. С. 6-15.
241. Петрунина О. Е. «Великая идея» в Греции как политическая программа. *Полития*. 2002. № 4. С. 57-67.
242. Петрунина О. Е. «Великая идея» и геополитическая ситуация на Балканах на рубеже XX-XXI веков. *Полития*. 2003. № 2. С. 91-113.
243. Політика ідентичності в Україні: концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації / М. М. Розумний, В. В. Андрусів, В. О. Бакальчук та ін. *Україна: політичні стратегії модернізації*: зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. Київ: НІСД, 2011. С. 7-41.
244. Политическая конфликтология / учебное пособие; под ред. С. Ланцова. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 319 с. (Серия «Учебное пособие»)
245. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / под. ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва: Весь мир, 2001. 304 с.
246. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.). Аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.
247. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / за ред. д.політ.н. С. Ю. Римаренка. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 188 с.
248. Полянська Я. Мовне питання: чи виходить домовитись із Угорщиною? 20 жовтня 2017. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28806674.html> (дата звернення: 21.10.2017)
249. Попов Ф. А. География сецессионизма в современном мире: автореф. дисс... канд. геогр. наук. Специальность: 25.00.24 – Экономическая,

социальная, политическая и рекреационная / Московский государственный университет. Москва, 2010. 24 с.

250. Попов Ф. А. Сравнительный анализ действующих зон распространения сецессионизма на территории Африки и Америки. *Вестник молодых ученых «Ломоносов»*. Москва: Макс Пресс, 2006. Вып. III. С. 98-103.
251. Порівнювати Крим із Косовом немає підстав – експерт. *Голос Америки*. 28 Березень 2014, 11:22. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25312657.html> (дата звернення: 30.08.2016)
252. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України "Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій "ДНР" та "ЛНР", які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян". *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 12, ст. 77.
253. Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 10, ст. 68.
254. Постол О. Є. Посткласичні політико-ідеологічні течії та їх роль в умовах соціальних змін кінця XX – початку XXI століть: 23.00.03 – політична культура та ідеологія: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ, 2016. 37 с.
255. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/> (дата звернення: 25.10.2015)

256. Потіха А. Національні меншини в Україні: ситуація в Закарпатті. *Україна: події, факти, коментарі: Інформаційно-аналітичний журнал*. 2014. № 13. С. 35-43.
257. Право наций на самоопределение. *Федерализм: Энциклопедический словарь*. Москва: ИНФРА-М, 1997. С. 179-180.
258. Практическая программа ЛДПР (2011 г.). URL: http://ldpr.ru/Program_LDPR/A_practical_program_for_the_Liberal_Democratic_Party/ (дата обращения: 28.11.2016)
259. Прикладна політологія: навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 472 с. (Серія «Альма-матер»)
260. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 10.03.2016)
261. Програм Српске радикалне странке. URL: <http://www.nova1.srpskaradikalnastranka.org.rs/wp-content/uploads/2015/04/SRSprogram.pdf> (дата обращения: 11.07.2015)
262. Программа ЛДПР. России пора строить русский дом. URL: http://ldpr.ru/Program_LDPR/russia_should_build_a_russian_house_2015/ (дата обращения: 02.12.2016)
263. Проект Європейської хартії регіонального самоврядування. Калитчак Р. *Регіоналізм у європейських інтеграційних процесах*. Київ: Знання, 2007. С. 264-276.
264. Пузырев К. С. Сепаратизм как политическое явление. *Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса*. 2010. Выпуск № 3(7). С. 133-143 / Научная библиотека КиберЛенинка. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/separatizm-kak-politicheskoe-yavlenie#ixzz3nshepKO> (дата обращения: 22.04.2015)

265. Разделенность этноса: концепции, проблемы, подходы. *Латинская Америка*. 2000. № 6. С. 58-67.
266. Расторгуев А. Г. Национализм, право наций на самоопределение и сецессионизм в современной международной политике. URL: <http://archie.narod.ru/texts/secession.html> (дата обращения: 16.01.2016)
267. Рафальський І. О. Національно-державне самовизначення України: внутрішні чинники та зовнішні впливи. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2016. 480 с.
268. Рафальський І. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 4-5 (72-73). С. 78-93.
269. Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса*. 2013. Вип. 4(66). С. 136-146.
270. Регионализм. Бусыгина И., Захаров А. *Sum ergo cogito. Политический мини-лексикон*. Москва: Московская школа полит. исследований, 2006. С. 157-168.
271. Регіональна політика та механізми її реалізації / за ред. М. І. Долішнього. Київ: Наукова думка, 2003. 503 с.
272. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання України, 2005. 498 с.
273. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 19 декабря 2016 года [по докладу Третьего комитета (A/71/484/Add.3)] 71/205. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе (Украина) / Организация Объединенных Наций. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/455/78/PDF/N1645578.pdf?OpenElement> (дата обращения: 25.09.2017)
274. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 27 марта 2014 года [без передачи в главные комитеты (A/68/L.39 и Add.1)] 68/262.

Территориальная целостность Украины / Организация Объединенных Наций. URL: [https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/455/19/PDF/N1345519.pdf?OpenElement)

(дата обращения: 25.09.2017)

275. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація. Питання типології. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 44-49.
276. Римаренко Ю. Іредентизм. *Мала енциклопедія етностудіознавства* / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра: Генеза, 1996. С. 498.
277. Розумний М. Політика ідентичності та її реалізація в умовах національного суверенітету. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 30-34.
278. Рой О. М. Исследования социально-экономических и политических процессов: учебник для вузов. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 364 с. (Серия «Учебник для вузов»)
279. Роккан С., Урвин Д. В. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму. *Логос*. 2003. № 6(40). С. 117-132.
280. Романенко Р. Анексія. *Український дипломатичний словник* / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза. Київ: Знання, 2011. С. 22-23.
281. Романенко С. А. Великая хорватская национальная идеология в начале XX века. *Славяноведение*. 1998. № 5. С. 24-27.
282. Романюк Н. І. Сепаратизм як суспільно-політичне явище сучасності. URL: <https://internationalconference2014.wordpress.com/2014/> (дата звернення: 10.06.2016)
283. Русецкий А. Информационная агрессия и способы противостояния ей. *Грузия: информационные угрозы и вопросы безопасности*. Тбилиси, 2008. С. 7-70.
284. Рыбаков А. В., Квон Д. А. Этапы развития национализма. *Власть*. 2016. № 3. С. 131-136.

285. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. II. Этнический радикализм. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*. 2001. № 4. С. 3-39.
286. Рябінін Є. Механізми попередження етносепаратистських конфліктів. *Політикус*. 2016. № 1. С. 247-251.
287. Рябінін Є. Поняття та типологія іредентизму: теоретичний аспект. *Актуальні проблеми науки та освіти: збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / за заг. ред. К. В. Балабанова*. Маріуполь: МДУ, 2014. С. 405-408.
288. Рябінін Є. В. Природа іредентизму: теоретичний аспект. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2013. № 1060. С. 48-52.
289. Савойська С. Проросійський сепаратизм як феномен мовної політики в Україні. *Науковий вісник [Одеського національного економічного університету]*. 2014. № 10. С. 211-223.
290. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського та російського населення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2003. № 4 (жовтень-грудень). С. 44-60.
291. Сагитова Л. В. Региональная идентичность: социальные детерминанты и конструктивистская деятельность СМИ (на примере Республики Татарстан). URL: <http://www.ethnonet.ru/lib/1003-01.html> (дата обращения: 07.06.2015)
292. Самсонова Ю. Хто і як намагається розпалити сепаратизм на Заході України. 27 травня 2017. URL: <https://ukr.media/ukrain/204131/> (дата звернення: 05.03.2018)
293. Свідзинський А. Українці в Криму. *Літературна Україна*. 1991. № 45 (4454).
294. Семенов Ю. И. Социально-исторические организмы, этносы, нации. *Этнографическое обозрение*. 1996. № 3. С. 3-13.
295. Семенов Ю. Этнос, нация, диаспора. *Этнографическое обозрение*. 2000. № 2. С. 64-74.

296. Семченков А. С., Бараш Р. Э. Проблема разделенных народов в контексте трансформации мирового политического пространства. *Политическая наука*. 2009. № 1. С. 137-167.
297. Сепаратизм. *Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология* / Л. М. Баш, А. В. Боброва и др. Издание 3-е, дополненное. Москва: Цитадель-трейд, 2002. 960 с.
298. Сергій Кулик: «Потрібно почати процес демілітаризації Криму» (інтерв'ю). *Український журнал: Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині*. 2011. № 6(66). С. 14-17.
299. Сергунин А. А. Регионализация России: роль международных факторов. *Полис*. 1999. № 3. С. 76-88.
300. Середа Е. Где ещё на европейском континенте хотят присоединиться к соседнему государству? *День*. 13 марта 2014. URL: <http://www.day.kiev.ua/ru/blog/politika/irredentizm> (дата обращения: 23.11.2016)
301. Сецесія. *Сучасний словник іноземних слів*. Харків: Торсінг Плюс, 2007. 768 с.
302. Сидоренко С. Між рядками рішення Суду ООН: де виграла та де програла Україна. *Європейська правда*, 20 квітня 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/04/20/7064741/> (дата звернення: 01.07.2017)
303. Сидорина Т. Ю., Полянников Т. Л. Национализм: теории и политическая история. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. 356 с.
304. Сикевиц З. Проблема этнического риска и национальные меньшинства в постсоветских государствах. *Расы и народы*. Москва: Наука, 1998. Вып. 24. С. 276-280.
305. Сикевиц З. В. Влияние этнического фактора на современное общество и человека. *Социология: призвание и профессия*. 2011. Том 14, № 2. С. 41-58.

306. Скільки дітей в Україні навчаються мовами національних меншин? 26 вересня 2017. *Слово і діло. Аналітичний портал*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/26/infografika/polityka/skilky-ditej-ukrayini-navchayutsya-movamy-naczionalnyx-menshyn> (дата звернення: 26.10.2017)
307. Скляр В. Зміни чисельності та етнічного складу населення Донбасу: Донецької та Луганської областей (за матеріалами переписів 1959, 1989, 2001 років). *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Випуск № 18. С. 94-100.
308. Сміт Е. Національна ідентичність; пер. з англ. П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
309. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англійської Р. Фещенка. Київ: К.І.С., 2004. 170 с.
310. Соболев А. А. Нова зовнішня політика Кремля на українському напрямку. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 3(32). С. 14-22.
311. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. Хельсинки, 1975. *Веб-сайт Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе*. URL: <https://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true> (дата обращения: 13.07.2017)
312. Соціологія: підручник / за ред. В. Городяненка. Київ: ВЦ «Академія», 2008. 544 с. («Альма-матер»)
313. Статут Ліги націй. URL: https://yurist-online.org/publ/istoricheskie_dokumenty_istorichni_dokumenti/statut_ligi_nacij_ustav_ligi_nacij/2-1-0-1227 (дата звернення: 27.10.2016)
314. Стенограмма заседания 18 марта 2014 г. Государственная Дума РФ. URL: www.duma.gov.ru/systems/law/?name=крым&sort=last_event_date_asc (дата обращения: 18.11.2015)
315. Стенограмма заседания 20 марта 2014 г. Государственная Дума РФ. URL: <http://transcript.duma.gov.ru/node/4045/> (дата обращения: 18.11.2015)

316. Степико М. Т. Гібридна війна як війна ідентичностей. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3(40). С. 163-170.
317. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
318. Степико М. Т., Черненко Т. В. Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3(44). С. 178-183.
319. Стефанеску Б. Про «хороші» та «погані» націоналізми. *Націоналізм: Антологія*. 3-є вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 551-565. («Політичні ідеології»)
320. Стогова О. В. Форми реалізації права на самовизначення: сучасні реалії та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології»*. 2001. № 518. С. 113-118.
321. Стогова О. Сецесія територіальних утворень. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. № 1111. Вип. 26. 2014. С. 46-51.
322. Столяров М. Ф. Теория и практика федерализма: курс лекций о федеративном государстве: учебно-метод. комплекс. Москва: Изд-во ГАГС, 2008. 672 с. (Учебники Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации).
323. Стріха М. Як сконструювати національну пам'ять. *Сучасність*. 2008. № 1-2. С. 20-26.
324. Стряпко А. Інтелігенція. *Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студ. ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]*. Львів: Новий Світ-2000, 2014. С. 262-263.
325. Стряпко І. О. Теорія нації Володимира Старосольського. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія*. 2014. Т. 22. Вип. 24(2). С. 190-197.

326. Ступишин В. Самоопределение народов: традиции и действующее право. *Общественные науки и современность*. 1994. № 2. С. 107-113.
327. Сысоев Г. Президент Республики Сербской взялся за «великую Сербию». Милорад Додик провозгласил курс на выход из Боснии. *Коммерсантъ*. 2017. № 2 (10 января). С. 6.
328. Сьомін С. В. Сепаратизм як загроза національній безпеці України. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 3(32). С. 143-149.
329. Татаренко Т. М. Регіоналізм і його інтеграційний потенціал. *Нова парадигма: Альманах наукових праць*. Запоріжжя, 2002. Вип. 25. С. 73-80.
330. Татаренко Т. М. Регіоналізм і питання політичної трансформації державно-територіального улаштування (на прикладі Бельгії та Італії). *Нова парадигма: Альманах наукових праць*. Запоріжжя, 2003. Вип. 30. С. 177-185.
331. Теленко О. Невизнані держави сучасного світу: сутність поняття та проблема визнання. *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 105(2). С. 314-317.
332. Терес Н. Етнополітичний простір сучасної України: нові виклики і проблеми (2005-2010 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 97-102.
333. Тишков В. Моральность сепаратизма. URL: http://valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/lekicii2/lekicii/n61_moralno.html (дата обращения: 13.01.2015)
334. Тишков В. О природе этнического конфликта. *Свободная мысль*. 1993. № 4. С. 4-15.
335. Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. Київ: Україна, 2010. 76 с.

336. Токарев А. Крымский год России и мира: прагматика. URL: <http://www.mgimo.ru/news/experts/document269437.phtml> (дата обращения: 25.05.2015)
337. Трансграничное сотрудничество: панорама взаимодействия. *Украина-Евросоюз в деталях*. 2010. № 3(6). С. 4,5.
338. Транскордонне співробітництво: посібник / Н. А. Мікула, В. В. Толкованов. Київ: Крамар, 2011. 259 с.
339. Тужанський Д. Що ховається за ідеєю автономії угорців? Ризики та можливості для України. *Європейська правда*. 29 березня 2017. URL: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/29/7063755/?fb_comment_id=1495884713763278_1496276280390788#fbafb380ab (дата звернення: 12.04.2017)
340. Тужанський Д., Сидоренко С. Віктор Орбан відкрив карти: як наростатиме конфлікт України та Угорщини. *Європейська правда*. 27 листопада 2017. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/11/27/7074250/> (дата звернення: 22.02.2018)
341. Тураев В. А. Этнополитология: учебное пособие. Москва: Логос, 2004. 388 с.
342. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764-2014. Ювілей на крові / наук. ред. Ф. Г. Турченко. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. 116 с.
343. Угрин Л. Ідентичність як категорія аналізу сепаратизму: український контекст. *Політикус*. 2016. № 1. С. 55-59.
344. Узун Ю. В. Геополітичний проект «Велика Сербія»: формування та сучасне використання. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія: Політологія. 2014. Т. 248. Вип. 236. С. 105-109.
345. Україна в концепціях і доктринах Угорщини. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r09.htm> (дата звернення: 26.03.2016)

346. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: кол. моногр. / за ред. Ф. М. Рудича. Київ: МАУП, 2002. 488 с.
347. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.]; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. 80 с. (Сер. «Гуманітарний розвиток», вип. 1).
348. Унионизм. Крысин Л. П. *Толковый словарь иноязычных слов*. Москва: Эксмо, 2008. 944 с. (Библиотека словарей)
349. Уніонізм. Библик С. П. *Словник іноземних слів: тлумачення, словотворення та слововживання* / С. П. Библик, Г. М. Сютя; за ред. С. Я. Єрмоленко. Харків: Прапор, 2012. 623 с.
350. Устав Организации Объединённых Наций и Статут Международного Суда (подписан 26 июня 1945 года, вступил в силу 24 октября 1945 года). Библиотека им. Дага Хаммаршельда. URL: <http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/387362/UNK-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 13.07.2017)
351. Ушаков С. В. Органы международного правосудия и проблемы этнического национализма. *Московский журнал международного права: Научно-теоретический и информационно-практический журнал*. 2009. № 2(74) апрель-июнь. С. 101-118.
352. Ушакова Ж. С. Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. 2009. Вип. 19. С. 317-324.
353. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 1999. Принят Государственной Думой 5 марта 1999 года. Одобрено Советом Федерации 17 марта 1999 года. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/13875> (дата обращения: 28.05.2017)

354. Филиппова О. А., Сорока Ю. Г. Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків: Вид. центр Харківського університету, 2009. Вип. 15. С. 129-135.
355. Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкта державної етнонаціональної політики. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 4(43). С. 104-110.
356. Халавка Т. Вплив концепцій етнічностей на моделі акультурації в етноконтактних регіонах. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. 2013. Вип. 34. С. 144-150.
357. Халавка Т. Б. Теоретичні засади визначення моделі міжетнічної взаємодії національних меншин у прикордонних регіонах. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?Op=1&z=892>. (дата звернення: 04.06.2017)
358. Хартия добрососедских отношений, стабильности, безопасности и сотрудничества в Юго-Восточной Европе. *Сайт ООН*. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/see_charter.shtml (дата обращения: 28.11.2017)
359. Хачатурян А. Международное право: благо или зло? *Национальная идея*. Август 2008. № 5. URL: <http://national-idea.am/articles.php?id=73&l=R> (дата обращения: 14.06.2017)
360. Хейс К. Политика идентичности / пер. А. Маклаков. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page197.html> (дата обращения: 07.12.2015)
361. Хесли В. Л. Национализм и пути разрешения межетнических противоречий. *Полис*. 1996. № 6. С. 39-51.
362. Хорошун Ю. У Чернівцях з'явилися румуномовні листівки із написом «Тут Румунія». URL: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/u_chernivcjah_zjavilisja_rumunomovni_listivki_iz_napisom_tut_rumunija/ (дата звернення: 24.10.2016)

363. Цагараев М. Этнополитические проблемы разделённых народов: политико-правовые основы их регулирования (на примере осетинского народа): автореф. дисс... к.полит.н. Москва, 2009. 27 с.
364. Цебенко О. Международно-правовые средства борьбы с сепаратизмом. *Legea și viața*. 2015. № 8/2(284). С. 100-104.
365. Цебенко О. Форми вияву сепаратизму: теоретико-методологічний аспект. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Випуск 26. С. 44-51.
366. Цыганков А. П., Цыганков П. А. Социология международных отношений: Анализ российских и западных теорий: учебное пособие для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2008. 238 с.
367. Цыганков П. А. Моральные и правовые возможности регулирования порядка в международном обществе. *Теория международных отношений: Хрестоматия* / сост., науч. ред и коммент. П. А. Цыганков. Москва: Гардарики, 2002. С. 362-366.
368. Червінка І. Самовизначення націй та його роль у врегулюванні етнополітичних конфліктів. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*. 2013. Т. 18. Вип. 2(18). Ч. 3. С. 176-184.
369. Червінка І. Територіальний підхід до врегулювання етнополітичних сепаратистських конфліктів. *Humanitarian vision*. 2015. Vol. 1. Num. 2. С. 79-84.
370. Черненко Т. В. Ідея сепаратизму як один з інструментів інформаційної війни проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 2(39). С. 117-123.
371. Черненко Т. В. Окупований Крим: шляхи запобігання політичному та соціокультурному дистанціюванню від України. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 3(32). С. 52-60.
372. Шабает Ю. П., Садохин А. П. Этнополитология: учеб. пособ. для студ. вузов. Москва: Юнити Дана, 2005. 319 с.

373. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні. URL: <http://khp.org/index.php?id=1230112797> (дата звернення: 20.09.2015)
374. Шарий В.І. Глобалізація та регіоналізація місцевого розвитку як основні суперечливі фактори впливу на місцеве самоврядування. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journal/dutp/2011_1/txts/Shariy.pdf (дата звернення: 24.01.2015)
375. Шварценбергер Дж. Политическая власть. Изучение мирового сообщества. *Теория международных отношений: Хрестоматия / сост., науч. ред и коммент. П. А. Цыганков. Москва: Гардарики, 2002. С. 367-379.*
376. Шевцова И. К. Феномен вынужденного регионализма в современной Европе: случай Валлонии: автореф. дисс...к.полит.н. Пермь, 2009. 24 с. URL: <http://www.identuty.ucoz.ru/Avtoreferat/Avtoreferat-Shevtcova.doc> (дата обращения: 30.07.2015)
377. Шевченко О. Фундаменталістські аспекти російського проекту та місце в ньому України. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса. 2014. Вип. 3 (71). С. 61-70.*
378. Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991-2006 рр.). *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць. Львів, 2007. № 19. С. 208-216.*
379. Шишолін П., Дмитров С. Держава починається з кордону. URL: <http://old.niss.gov.ua/tasko/015.htm> (дата звернення: 18.05.2017)
380. Шнирельман В. А. Ценности прошлого: этноцентрические исторические мифы, идентичность и этнополитика. *Collegium. 2005. № 19. С. 160-186.*
381. Шотландія залишається у складі Великобританії: 55% проголосували проти незалежності. URL: <http://www.unian.ua/world/986894-shotlandiya-zalishaetsya-u-skladi-velikobritaniji-55-progolosuvali-proti-nezalejnosti.html> (дата звернення: 06.05.2016)

382. Шпакович О. Теоретичні засади співвідношення міжнародного та внутрішнього права держав. *Віче*. 2010. № 6. С. 30-32.
383. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва: Прогресс, 1996. 340 с.
384. Явір В. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні. *Віче*. 2015. № 14. С. 18-21.
385. Явір В. А. Основні прояви сепаратизму в сучасній Україні. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 391-398.
386. Якби у Вас була можливість, чи змінили б Ви українське громадянство на інше? (опитування в Криму, віковий розподіл). Соціологічне опитування Центру Разумкова. 18 жовтня – 9 листопада 2008 р. *Центр Разумкова*. URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=743 (дата звернення: 09.03.2016)
387. Яровий В. Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: підруч. для вищих навч. закладів. Київ: Генеза, 2005. 816 с.
388. 73% українців вважають себе громадянами України, не вдаючись до регіональної приналежності – Фонд «Демократичні ініціативи». URL: <http://uacrisis.org/ua/63484-results-of-2017-and-forecasts-for-2018> (дата оброблення: 30.12.2017)
389. Ambrosio T. Irredentism: ethnic conflict and international politics. Westport: Praeger Publ., 2001. 226 p.
390. Ambrosio T. Irredentism. Territorial claim. URL: <https://www.britannica.com/topic/irredentism> (last accessed: 28.11.2017)
391. Ambrosio T. Vanquishing the Ghost of Trianon: Preventing Hungarian Irredentism through Western Integration. *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*. Winter/Spring 2002. P. 39-52.
392. Baird I. G. Different Views of History: Shades of Irredentism along the Lao-Cambodia Border / Geography Department, University of British Columbia,

- Vancouver, B. C., Canada. June 2, 2008. URL: <http://capiconf.uvic.ca/viewpaper.php?id=170&cf=3> (last accessed: 11.08.2017)
393. Ben-Israel H. Irredentism: Nationalism Reexamined (Chapter 2) in N. Chazan (ed.) *Irredentism and International Politics*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991. P. 23-35.
394. Bonzon A. Qui sont les Kurdes et que veulent-ils? URL: <http://www.slate.fr/story/65329/kurdes> (last accessed: 09.09.2017)
395. Buchanan A. Secession : the Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec. Boulder, Colorado: Westview Press, 1991. 192 p.
396. Chazan N. Irredentism, Separatism, and nationalism (Conclusion) in N. Chazan (ed.) *Irredentism and International Politics*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1990. P. 139-151.
397. Conversi D. Central secession: towards a new analytical concept? The case of former Yugoslavia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. April 2000. Vol. 26, No. 2. P. 333-355.
398. Dupáková M. Irredentist foreign policy: case of the parallel structures in Northern Kosovo. Submitted to Central European University. Department of International Relations and European Studies. In partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Art. Budapest, Hungary, 2013. 67 p.
399. European Council in Copenhagen 21-22 June 1993. Conclusions of the Presidency. Brussels, 1993. 45 p. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf> (last accessed: 09.10.2017)
400. Fearon J. D. Ethnic Mobilization and Ethnic Violence / Department of Political Science Stanford University. Possibly forthcoming in the Oxford Handbook of Political Economy August 11, 2004. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.463.7008&rep=rep1&type=pdf> (last accessed: 23.01.2018)
401. Fiala P., Mareš M., Strmiska M. Organizace etnických menšin a prosazování jejich zájmů. *Sborník prací fakulty sociálních studií Brněnské univerzity*.

Sociální studia. 9, 2003. S. 65-86. URL: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080305095650.pdf>

402. Freedman L. Ukraine and the Art of Limited War. *Survival*. December 2014-January 2015. Vol. 56, no. 6. Pp. 7-38.
403. Fuzesi J. C. E. Explaining irredentism: the case of Hungary and its transborder minorities in Romania and Slovakia: A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of PhD in Government. London School of Economics and Political Science: University of London, 2006. – 378 p. URL: <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/2935> (last accessed: 19.05.2017)
404. Gokcek G. Irredentism versus Secessionism: The Potential for International Conflict. URL: <http://ssrn.com/abstract=1595095> (last accessed: 03.07.2015)
405. Gokcek G. Ethnic Groups in Conflict, Neighboring Governments, and Interstate War. Prepared for presentation at the Western Political Science Association Annual Conference, Portland, OR, March 23-24, 2012. 26 p. Western Political Science Association. URL: <http://wpsa.research.pdx.edu/meet/2012/gokceck.pdf> (last accessed: 05.08.2015)
406. Heubaum H. Foregoing irredentism: the power of argument and the rise of the territorial status quo norm. Book review «Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms». By Markus Kornprobst. *International Public Policy Review*. Volume 5, Number 1 (October 2009). P. 79-84.
407. Horlo N. The causes of the emergence and ideological justification of the policy of irredentism. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2018. № 8(3). P. 45-52.
408. Horowitz D. L. Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1). *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). Boulder, CO: Lynne Rienner Publ., 1991. P. 9-22.
409. Horowitz D. L. Structure and Strategy in Ethnic Conflict. Paper prepared for the Annual World Bank Conference on Development Economics, Washington, D. C., April 20-21, 1998. 42 p.

410. Horowitz Sh., Redd S. B. International Norms in Ethno-Territorial Disputes: Legitimacy and Efficacy in Outsiders' Views of Independence and Irredentism. *Civil Wars*. 2018. Volume 20, Issue 1. P. 66-88. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13698249.2018.1466088> (last accessed: 22.12.2018)
411. Jenkins G. K. Post-Revolution War: A Product of Irredentism. URL: http://d3qi0qp55mx5f5.cloudfront.net/cpost/i/docs/Jenkins__Gentry_Workshop_Paper.pdf (last accessed: 20.02.2016)
412. Kanika M. Genocide and Irredentism under Democratic Kampuchea (1975-79) / Yale Center for International and Area Studies. Genocide Studies Program. Working Paper. 2004. No. 23. URL: http://www.yale.edu/cgp/KanikaMak_%20IrredentismWP20042.doc (last accessed: 03.04.2016)
413. Keating J. How to Start Your Own Country in Four Easy Steps. *FP*. February 26, 2008. URL: <http://foreignpolicy.com/2008/02/26/how-to-start-your-own-country-in-four-easy-steps/> (last accessed: 09.10.2017)
414. Kim G. Irredentism in Disputed Territories and Its Influence on the Border Conflicts and Wars. *The Journal of Territorial and Maritime Studies*. 2016. Volume 3, Number 1 (January). P. 87-101.
415. Kornprobst M. Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 301 p.
416. Landau J. The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey (Chapter 6) in Chazan N. (ed.) *Irredentism and International Politics*. Boulder, 1991. P. 81-96.
417. Landau J.M. Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 275 p.
418. Lüdke T. Pan-Ideologies; published by the Leibniz Institute of European History (IEG), Mainz 2012-03-06. URL: <http://ieg-ego.eu/en/threads/transnational-movements-and-organisations/pan-ideologies> (last accessed: 15.05.2016)

419. Mayall J. Nationalism and International Society. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press, 1990. 184 p.
420. Öğüt Ö. Bir rus paradoksu: etno-dinsel liberalizm. 11 şubat 2014. URL: <http://politikaakademisi.org/bir-rus-paradoksu-etno-dinsel-liberalizm/> (last accessed: 01.03.2016)
421. Okcuoglu D. The morality of secession: a normative evaluation of the Kurdish case in Turkey. URL: www.kurdipedia.org/books/88306.PDFT (last accessed: 24.09.2017)
422. Pitassio A. Irrédentisme et nationalisme en Italie. Un même projet? *Les cahiers Irice*. 2015/1 (n°13). P. 37-48. URL: <http://www.cairn.info/revue-les-cahiers-irice-2015-1-page-37.htm> (last accessed: 12.06.2016)
423. «Poutine n'est pas Hitler, mais...». Propos recueillis par Antoine Jacob, publié le 13/05/2014. URL: https://www.lexpress.fr/actualite/monde/europe/poutine-n-est-pas-hitler-mais_1543085.html (last accessed: 18.11.2017)
424. Rapport sur le traitement preferentiel des minorites nationales par leur etat-parent. Adopté par la Commission de Venise lors de sa 48e réunion plénière, (Venise, les 19-20 octobre 2001). URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-inf\(2001\)019-f&lang=FR](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?ref=cdl-inf(2001)019-f&lang=FR) (last accessed: 06.12.2017)
425. Ryabinin Y. Hungarian exogenous influence on the separatism movement in Transcarpathian region. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 1(46). P. 79-83.
426. Saideman S. M., Ayres W. R. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s. *The Journal of Politics*. 2000. Vol 62, no 4. P. 1126-1144.
427. Saideman S. M. and William A. R. For Kin or Country: Xenophobia, Nationalism and War. New York: Columbia University Press, 2008. 320 p.
428. Sany J. and Desai S. Transnational ethnic groups and conflict: the Zaghawa in Chad and Sudan. *Conflict Trends*. 2008. Issue 2. P. 25-29.

429. Schraeder P. J. From Irredentism to Secession. The Decline of Pan-Somali Nationalism. *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States* / Lowell W. Barrington, Editor / The University of Michigan Press. URL: <http://www.press.umich.edu/pdf/0472098985-ch5.pdf> (last accessed: 04.07.2017)
430. Separatism, Nationalism, and Irredentism: Transcript of Separatism, Nationalism, and Irredentism / A. Zaragoza, M.G. Ochoa, M. J. Medina, D. Espinoza. URL: <https://prezi.com/gvl-aige5wjl/separatism-nationalism-and-irredentism/> (last accessed: 04.05.2018)
431. Statut. Partidul România Mare. URL: <http://prm-central.ro/statut/> (last accessed: 27.10.2016)
432. Stepan A. Ukraine: Improbable democratic «nation-state» but possible democratic «state-nation»? *Post-Soviet affairs*. Columbia, 2005. № 4. P. 279-308.
433. The Alliance's New Strategic Concept agreed by the Heads of State and Government participating in the Meeting of the North Atlantic Council, 7-8 Nov. 1991. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_23847.htm?selectedLocale=uk (last accessed: 26.07.2017)
434. Toft M. D. Territory and war. *Journal of Peace Research*. 2014. Vol 51, Issue 2. P. 185-198.
435. Tranca O. La diffusion des conflits ethniques: une approche dyadique. *Études internationales*. 2006. Vol. 37, n. 4. P. 501-524.
436. Urbano A. Pan-Somalism: Unity, Irredentism and Secession / The University of Edinburgh, Centre of African Studies, Edinburgh, United Kingdom. URL: <http://www.nai.uu.se/ecas-4/panels/41-60/panel-56/AnnalisaUrbano-Abstract.pdf> (last accessed: 04.08.2016)
437. Varshney A. Nationalism, Ethnic Conflict, and Rationality. *Perspectives on Politics*. March 2003. Vol. 1, No. 1. P. 85-99.

438. Wallonie: un rattachement à la France? URL: <http://www.lefigaro.fr/flash-actu/2008/07/29/01011-20080729FILWWW00310-wallonie-un-rattachement-a-la-france-.php> (last accessed: 30.09.2017)
439. Waterbury M. A. From Irredentism to Diaspora Politics: States and Transborder Ethnic Groups in Eastern Europe. URL: http://cgs.gmu.edu/wp-content/uploads/2013/03/gmtp_wp_6.pdf (last accessed: 14.02.2016)
440. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism. URL: http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism (last accessed: 02.11.2015)
441. Yagcioglu D. Nation-states vis-a-vis ethnocultural minorities: oppression and assimilation versus integration and accommodation (an introductory essay). URL: <http://www.reocities.com/athens/8945/minor.html> (last accessed: 02.11.2015)
442. Zeidler M. Irredentism in Everyday Life in Hungary during the Inter-war Period. URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00476/00002/pdf/04.pdf> (last accessed: 28.04.2017)

Наукове видання
(українською мовою)

Горло Наталя Віталіївна

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ І ПРАКТИКА ІРЕНДЕНТИЗМУ:
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ
І МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ**

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 03.04.2019. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Гарнітура Times.
Умовн. друк. арк. 22. Тираж 300 прим. Зам. № 58.

Запорізький національний університет
69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5229 від 11.10.2016.